

Sakarya Üniversitesi
Sakarya University

Sosyal Bilimler Enstitüsü
Institute of Social Sciences

AKADEMİK İNCELEMELER DERGİSİ
JOURNAL OF ACADEMIC INQUIRIES

Derginin Sahibi

Sosyal Bilimler Enstitüsü adına,
Doç. Dr. Haşim Şahin
Owner of the Journal
Assist. Prof. Haşim Şahin

Editör

Doç. Dr. Haşim Şahin
Yrd. Doç. Dr. İsmail Gündoğdu
Editor
Assist. Prof. Haşim Şahin
Assoc. Prof. İsmail Gündoğdu

Yardımcı Editör

Arş. Gör. Ayşe Derya Saraçoğlu
Assistant Editor
Rsc. Assist. Ayşe Derya Saraçoğlu

Sekreteryaya

Arş. Gör. Hakan Aslan
Arş. Gör. Muhammed Emin Durmuş
Arş. Gör. Mücahit Özdemir
Arş. Gör. Salih Ülev
Arş. Gör. Uğur Uyğun
Secretariat
Rsc. Assist. Hakan Aslan
Rsc. Assist. Muhammed Emin Durmuş
Rsc. Assist. Mücahit Özdemir
Rsc. Assist. Salih Ülev
Rsc. Assist. Uğur Uyğun

Taranan İndeksler TUBİTAK-Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi (ULAKBİM)
Indexed by International Political Sciences Abstracts (IPSA)
Worldwide Political Science Abstracts (WPSA)
Public Affairs Information Service (PAIS)
Sociological Abstracts
EBSCO
Columbia International Affairs Online
Index Copernicus
Social Services Abstracts
Linguistics & Language Behavior Abstracts
ASOS Index

ISSN: 1306-7885

Cilt/Volume: 10

Sayı/Issue: 1

Yıl/Year: 2015

Baskı/Publication: Kalkan Matbaacılık Büyük Sanayi 1. Cadde
No:99/32 İskitler - Ankara/Türkiye 0312. 341 92 34

Tasarım/Design: Cinas Grafik, 0312. 310 08 60

İletişim/Contact: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
54187 Serdivan /Sakarya.

Tel/Phn: 0264 295 70 69

Web: www.aid.sakarya.edu.tr

Not: Dergiye makale göndermek için aid@sakarya.edu.tr adresine mail gönderebilirsiniz. Akademik İncelemeler Dergisi hakemli bir dergidir ve yılda iki sayı olarak yayınlanmaktadır. Her sayı için editörle birlikte bir sayı editörü de görev alır. Bu dergide yayınlanan makalelerin bilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir; fikirlerden editörler sorumlu tutulamazlar. Dergide yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları Akademik İncelemeler Dergisi'ne aittir. Makaleler, önceden izin alınmaksızın tamamen veya kısmen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Ancak bilimsel amaçlar doğrultusunda, kaynak göstermek kaydıyla özetleme ve alıntı yapılabilir.

Note: In order to submit manuscripts to the journal you can send email to the editors, aid@sakarya.edu.tr. Journal of Academic Inquiries is a peer-reviewed and refereed journal publishing articles three times a year in various disciplines of social sciences. The journal, however, is published with a specific topic for its each issue. There is an additional 'issue editor' who serves as co-editor for each special issue. Opinions expressed in the Journal belong solely to the authors. Editors are not responsible for ideas. All that is published in this Journal is copyrighted and all rights reserved. Neither as a whole nor in part may the articles published in this Journal be reproduced or distributed in any way or through any digital storage and retrieval system without permission. We allow, however, brief quotations and abstracts for scholarly purposes.

Yayın Kurulu Prof. Dr. Fatih Savaşan, Sakarya Üniversitesi
Editorial Board Doç. Dr. Haşim Şahin, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih Yardımcıoğlu, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Arif Bilgin, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Burhanettin Duran, İstanbul Şehir Üniversitesi
Prof. Dr. Fuat Aydın, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz Daşcıoğlu, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Bünyamin Bezci, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Kemal Şan, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Yücel Bulut, İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail Hira, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Fatih Bozkurt, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Filiz Cicioğlu, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. İsmail Gündoğdu, Sakarya Üniversitesi

Bilim Danışma Kurulu Prof. Dr. Abdullah Topçuoğlu, Selçuk Üniversitesi
Scientific Advisory Board Prof. Dr. Atilla Arkan, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Berch Berberoglu, Nevada Üniversitesi – Reno
Prof. Dr. Besim F. Dellaloğlu, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Bilal Eryılmaz, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Bülent Uçar, Osnabrück Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih Andi, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi
Prof. Dr. Hacı Mehmet Günay, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Vergil, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi
Prof. Dr. Jurgen Bellers, Siegen Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail Coşkun, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Markus Porsche-Ludwig, National Dong-Hwa Üniversitesi
Prof. Dr. Michael Kimmel, State University of New York
Prof. Dr. Raymond Hinnebusch, St. Andrews Üniversitesi
Prof. Dr. William Vélez, Wisconsin-Milwaukee Üniversitesi
Doç. Dr. Adem Çaylak, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Cihan Piyadeoğlu, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Cenap Çakmak, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Lütfi Şeyban, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem Oğuzhan, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yüksel Sezgin, City University of New York
Dr. Anindya Sen, Northern Illinois University

Sayı Hakemleri Prof. Dr. Besim Dellaloğlu, Sakarya Üniversitesi
Referees for this Issue Prof. Dr. Ebubekir Sofuoğlu, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Enver Bozkurt, İstanbul Aydın Üniversitesi
Prof. Dr. Köksal Alver, Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Tayfun Amman, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Yaşar Ertaş, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz Daşcıoğlu, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Özcan, Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Yiğit, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Hacı Bayram Soy, Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail Hira, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Topal, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Kemal Şan, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem Oğuzhan, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Demir, Kırıkkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ali Zafer Sağıroğlu, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Aziz Tuncer, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Enes Bayraklı, Türk Alman Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Fatma Yurttaş Özcan, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Havva Eylem Kaya, Süleyman Demirel Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Alptekin, İstanbul Şehir Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. İsmail Hakkı Kadı, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Murat Özkul, Balıkesir Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Murat Yeşiltaş, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mustafa Sarı, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nebi Miş, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Özer Köseoğlu, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Sefa Usta, Karaman Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yusuf Sağır, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

- 1** Evliya Çelebi İle Nil Boyunca Seyahat
Travel Along the Nile with Evliya Çelebi
Firdevs Çetin
- 31** Osmanlı Diplomasisinde “Tayinat” Sisteminin Uygulanışı ve Kaldırılışı (1794) Üzerine Bazı Tespitler
Some Remarks on the “Tayinat” System And its Abolution (1794) in the Ottoman Diplomacy
Hacer Topaktaş
- 51** İngiliz Basınına Göre Bulgaristan’ın Birinci Dünya Savaşı’ndan Çekilişi ve Selanik Antlaşması
Withdrawing Bulgaria from the First World War and Thessaloniki Armistice According to English Press
Muzaffer Başkaya
- 75** Şeriyeye Sicillerine Göre Hicri 1137 (1724-1725) Senesi İstanbul’unda Osmanlı Ailesinin Evlenme ve Boşanma Verilerine Göre İncelenmesi
Analysing the Ottoman Family in İstanbul in reference to 1724-1725 Ottoman’s İstanbul Court Records of Marriage and Divorce
Hüseyin Nejdet Ertuğ
- 109** Taşradaki Madunlar: Erken Cumhuriyet Döneminde Muhafazakâr Muhalefet
Subalterns in the Periphery: Conservative Opposition in the Early Republic
İsmail Çağlar
- 135** “Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu” Romanı Üzerine Psikolojik Bir Çözümleme
A Psychological Analysis of the Novel “Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu”
Selim Somuncu
- 155** Popüler Kültür ve Müzikte Anlamın Kaybı
Popular Culture and the Loss of Meaning in Music
Mehmet Birekul

- 181** Üniversite Öğrencilerinin Ülke İçi Hareketliliği
In-Country Mobility of University Students
Pınar Yazgan
- 209** Uluslararası Sistem ve İstikrar: Kavramsal Bir Değerlendirme
International System and Stability: A Conceptual Assessment
Hasan Basri Yalçın
- 231** Power Struggle in the Gulf: A Re-evaluation of the Iran-Iraq War
Basra Körfezi'nde Güç Mücadelesi: İran-İrak Savaşı'nın Yeniden Değerlendirilmesi
Ferhat Pirinççi
- 247** Kuruluşundan 21. Yüzyıla: 1990'larda NATO'da Devamlılık ve Dönüşüm
From its Establishment to 21st Century: Continuity and Transformation in NATO in the 1990s
Murat Gül
- 267** Demokratikleşme Sürecinde Türkiye'de Yerel Yönetimler
Local Governments in the Democratisation Process in Turkey
Ernur Genç
- 291** Eski ve Yeni (!) Arasında Devlet, Eğitim ve Gençlik
Between Old and New (!): The State, Education and Youth
Fatih Ertugay
- 313** Kent-Bölge Kavramı Işığında Türkiye'de Büyükşehir Belediye Sisteminde Değişim ve Kalkınma Ajansları: Yerel Ölçekte Mekânın ve Yönetişimin Yeniden Tanımlanması
Regional Development Agencies and the Reform of the Metropolitan System Through the City-Region Concept: Redefining Space and Governance at the Local Level in Turkey
Ufuk Özışık
- 343** Kitap Tanıtımı / *Book Review*

Emine Öztürk

Editör: Dr. Murat Aktaş

Arap Baharı: Ortadoğu'da Demokrasi Arayışı ve Türkiye Modeli
Nobel Yayınevi, Ankara 2012, s. 223

Evliya Çelebi İle Nil Boyunca Seyahat

Travel Along the Nile with Evliya Çelebi

Firdevs Çetin

Öz

1672’de Mısır Valisi İbrahim Paşa’nın mektubunu Func Hâkimi’ne götürmek üzere görevlendirilen Evliya, Kahire’den ayrıldıktan sonra başladığı seyahatinde kırktan fazla şehri ziyaret etmiştir. Onun gözlemleri, bölgenin sosyal, ekonomik ve kültürel tarihine ışık tutması açısından önemli görülmüştür.

Evliya Çelebi gidiş yolunda Nil’in doğu sahilini, dönüş yolculuğunda ise nehrin İbrim şehrinden sonra başlayan batı sahillerini gezmiştir. Gözlemlerini hem Seyahatname’den hem de Nil Haritası’ndan okumak mümkündür. Yazar her iki kaynakta da bölgenin coğrafi özelliklerini (iklim, bitki örtüsü, yer şekilleri, suları, zenginlik kaynakları gibi), ticaretini, askeri yapısını, yönetimini, halkın dilini, yaşam koşullarını ve inancını anlatmıştır. Gidiş ve dönüş yolunda anlattığı birçok yer arasından konuyu sınırlandırmak için seçilen ve gidiş yolunda ziyaret ettiği Sevakın, Kif, Dehlek, Masavva, Harkova, Zeyla ve Mogadışu gibi önemli merkezlere ait gözlemleri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Afrika, Evliya Çelebi, Seyahatname, Nil, Habeş Eyaleti

Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, firdevscetin@comu.edu.tr

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

DOI: 10.17550/aid.33952

Abstract

In 1672, Evliya who was assigned to deliver the letter of Ibrahim Pasha, governor of Egypt, to the master of Funj. In the journey, after leaving Cairo, he visited more than forty cities. His observations in this visiting are considered as important in terms of social, economic and cultural history of the district.

In walk-through Evliya Çelebi has travelled the eastern coast of the Nile and as to return part he toured the western shore, starting from city of Ibrim. It is possible to read his observations both from Seyahatname and The Map of the Nile. In both sources, the author has told of geographical characteristics (such as climate, flora, geographical formations, water, wealth sources), trade, military structure, administration, speech of folk, living conditions and religion. Between a lot of places which he has told in walk through and return part, to restrict the topic, Suakin, Dahlak, Massawa, Harkova, Zeila nad Mogadishu were chosen and his observations about such important cities are evaluated.

Keywords: *Africa, Evliya Çelebi, Seyahatname, Nile, Province of Abyssinian*

Giriş

XVII. yüzyıl Osmanlı toprakları ve bu coğrafyaya komşu ülkeler düşünüldüğünde Evliya Çelebi'nin Afrika seyahati farklı bir önem arz eder. Evliya'nın bölgeyi XVII. asrın ikinci yarısı içinde (1670'ler) dolaştığı ve bölgedeki tek ziyaretçinin o olmadığı tahmin edilebilir.¹ Sömürgeci ülkelerin güçlerini yarıştırdığı bu topraklarda, Osmanlı da varlığını koruma ve kabul ettirme çabası içindedir. Afrika sömürgeciliğin ilk başladığı yer olmasına rağmen, iç kesimlerinin keşfi çok daha sonralara kalmış, sömürgeci ülkeler ilk başlarda Afrika kıyı şeridinde faaliyet göstermeyi tercih etmişlerdir. Evliya'nın seyahatleri de Afrika'nın iç kesimlerine ve buradaki zenginlik kaynaklarına ulaşma çabalarının hızlanmaya başladığı bir döneme denk gelir. Bu noktada birçok yabancı seyyahın -çoğu rahip ve misyoner- Afrika'ya gelerek buraların doğal ve beşeri özelliklerini rapor ettikleri bilinmektedir. Evliya'nın bir Osmanlı aydını olarak Afrika'ya ilgisi Avrupalı meslektaşları ile kıyaslandığında bir asır evvelden ortaya çıkmıştır. Onun kayıtları XVII. yüzyıl Osmanlı tarihi açısından son derece kıymetlidir çünkü bu bilgiler Osmanlı Devleti'nin bölgesel olmaktan öte bir cihan imparatorluğu olarak büyük güçlerle siyasi ve ticari rekabetine ışık tutmaktadır. Devlet istikrarsız geçen uzun bir süreden sonra Doğu Akdeniz'de güvenliği sağlamak için Girit'i fethetmiş, hâkimiyetini Mısır, Habeşistan, Somali ve Kızıldeniz'de pekiştirmek istemiştir. Bunun içindir ki Evliya'nın kayıtları, aynı zamanda Afrika tarihi açısından kıymetlidirler.

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'nin X. cildini ayırdığı Afrika kıtasına dair anlattıkları, diğer ciltlerde anlatılanlarla genel çerçeve açısından benzerlik taşımakla birlikte, yabancısı olduğu ve uzun seyahatlerinin ancak son yıllarında gezme fırsatı bulduğu bu kıta, Anadolu ve Avrupa'dan çok farklı nitelikler taşıdığından seyyahımızın ilk kez yaşadığı tecrübelerle doludur.

¹ Örneğin Mısır söz konusu olduğunda XVII. yüzyılda özellikle Fransızların bölgeye olan gezileri yoğunluk kazanmıştır. Lâkin, Fransız gezginler genellikle Mısır'ın kuzey bölgesiyle ilgilenmişler, güneye pek önem vermemişlerdir. İlham M. Zühni'den aktaran Mohamed Haridy, "Seyahatname'de Mısır", *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi*, (ed.) Nuran Tezcan-Semih Tezcan (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011), 223-224.

Nuran Tezcan'ın “Nil yolculuğu” olarak adlandırdığı bu seyahatte Evliya Çelebi, “Kahire’den başlayarak Nil deltasından Nil’in kaynağına değin gitmeyi hedeflemiş, Habeşistan üzerinden Kızıldeniz’e ulaşıp batı sahilinde Zeyla Boğazı’na (Somali’nin Cibuti sınırı) kadar inip yine aynı yoldan tekrar Habeşistan’a gelip kuzeyinden İbrim’e ve oradan Nil’in batı sahili üzerinden Kahire’ye geri dönerek son büyük yolculuğunu gerçekleştirmiştir.”²

Burada Evliya’nın Nil’in kaynağından bahsettiği “Cersinka Viyayeti ve mübarek Nil’in doğduğu yeri bildirir” kısmı çalışmamızın başlangıç noktası, dönüş yolculuğuna çıktığı “1084 Rebiülevvelinin 1’inde Habeş’ten Mısır’a gittiğimiz menzilleri bildirir” kısmı da bitiş noktası olarak kabul edilmiştir.³ Sınırlarımızı bu şekilde tespitimizde Evliya etkili olmuştur. Çünkü onun bu yolculuğa çıkarken amacı Nil’in kaynağını görmektir. “Mübarek Nil” yazarak onun bereketini ve önemini vurgular. Bunun yanında, *Seyahatname*’deki notlardan “Osmanlı’nın güney sınırı olan İbrim’den sonra doğa ve insan yapısının değiştiği” görülür.⁴ Osmanlı topraklarında görülmeyecek özelliklere sahip olan ekvatorial bölgeye ait doğal şartlar ve onun etkisiyle gelişmiş beşerî ortamların Evliya üzerinde yarattığı etki ve bunu nasıl aktardığı konusunu tespit etmek amacıyla bu sınırlar çizilmiştir.

Çalışmada analiz edilen veriler, bu sınırlar içinde yazılanların taranmasıyla elde edilmiştir. Notlar öncelikle bir bütün olarak ele alınmış ve genel hatları ile bu gezinin özellikleri ortaya konulmuştur. Örneğin geziye neden çıktığı, hangi güzergâhı takip ettiği ve gezi kafiləsi

2 Nuran Tezcan, “Nil Yolculuğu: Mısır, Sudan, Habeşistan”, *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi*, 244.

3 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Mısır – Sudan – Habeşistan – Somali – Cibuti – Kenya - Tanzanya*, 10. Kitap - 2. cilt, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s.991-1027. Robert Dankoff, *Seyahatname*’nin I. ve X. kitabının ayrıntılı bir çerçevesini çıkarmıştır. 1672 Kahire: Tarihi ve Coğrafi İnceleme, Dükânlar ve Loncalar, Aşağı Nil: Delta, Yukarı Nil: Sudan ve Habeşistan, tekrar Kahire olarak çizilen bu şematik çerçeve içinde burada bahsedeceğimiz kısım, Yukarı Nil Seyahati içinde yer almaktadır. Robert Dankoff, *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi’nin Dünyaya Bakışı*, Çeviren: Müfit Günay, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 30-40.

4 Nuran Tezcan, “Nil Haritası ile Seyahatname Arasındaki Paralellikler”, 3. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 2010), 788.

gibi ayrıntılar bu genel çerçeve içinde ön bilgi olarak verilmiştir. Daha sonra Evliya'nın dönüş yolculuğunda anlattığı Nil'in batı kıyılarını içine alan bölüm seçilerek bu bölüm ayrıntılı şekilde incelenmiştir.⁵

1668'de Rumeli şehirlerini gezen Evliya Çelebi, Kandiye Kuşatması'na şahit olmuş, müteakiben Mora ve Arnavutluk'u dolaştıktan sonra 1670 yılında İstanbul'a dönmüştür. Hac görevini yerine getirmek için Mayıs 1671'de İstanbul'dan hareket eden Evliya⁶ 1672 Haziran ayında Hac yolculuğundan dönüp Mısır valisi İbrahim Paşa'ya intisap etmiştir. Bu sırada “İskenderiyye, Dimyat, Circe, İbrim, Func hâkimine mektup verilmesi, kale yoklaması, kaçan askerlerin tespiti, yol açılması ya da su getirilmesi gibi işlerle” görevlendirildiği için Nil yolculuğuna çıkmıştır.⁷ Önce Nil'in kuzey kollarını gezen Evliya, Kahire'den sonra tekrar Funcistan⁸ yolculuğuna çıkar. “Mısır şehrinde İbrahim Paşa emirleri ile Said-i âlî Vilâyeti hâkimine, Elvâhât Vilâyeti kâşifine, İbrim Vilâyeti kâşifine, Berberistan Vilâyeti melikine ve Funcistan melikine gittiğimiz vilâyet, köy ve kasabaları bildirir”⁹ başlığı ile verilen bu seyahati sırasında Beni-Seyf, Semennut, Minye, Mellevi, Manfalut, Lut, Cebelü't-Tayr, Suhac, Menşiyiye, Circe, Füvve, Kına Aksureyn (Luksor), Kolombo (Şellalat bölgesi) İsvan (Avsan) Der, İbrim (Vadi-yi Halfa) Say, Mağrak, Sese, Narnarinte, Hafır-i Sagır, Hafır-i Kebir, Kandi, Navri, Sindi'den geçip Vardan'a ulaşır. Sudan'da Donkola'dan Sennare'ye gider. Oradan Donkade ve Rumeyle'den geçerek Cersinka'ya (cebel-i Şevam) kadar iner. Cersinka'dan kuzeye yönelir. Habeşistan üzerinden Donkalab'a ulaşır. Kızıldeniz batı sa-

5 Evliya Çelebi'nin uzun seyahatlerinin başlıca durakları için bkz. Mücteba İlgürel, “Evliya Çelebi”, TDV *İslam Ansiklopedisi*, c. 11, 529-531. Ayrıca, seyahatname türü eserlerin doğasından kaynaklanan kimi hayal mahsulü anlatılar üzerinde durmayacağımızı ifade etmeliyiz.

6 İlgürel, “Evliya Çelebi,” 531.

7 Robert Dankoff ve Nuran Tezcan, *Evliyâ Çelebi'nin Nil Haritası “Dürr-i bi-misil in ahbar-ı Nil,”* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 23.

8 “Bugünkü Sudan devletinin bulunduğu topraklarda yerleşmiş olan Funç Devleti, XVI. yüzyıl başlarında - 1504 de – ilk hükümdarları olan Amara Dunkas tarafından kurulmuştur... Bunlar menşe bakımından ne Arap ne de ilk önceleri din bakımından Müslüman idiler.” Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, (Ankara: TTK, 1996), 73.

9 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 836.

hilinde Sevakın, Kif, Dehlek, Musova, Harkova limanlarını gezerek Zeyla'ya kadar iner. Aynı yoldan geri dönerek Habeşistan'ın kuzeyinden tekrar İbrim'e gelir. Elvah vilayetlerini gezip Feyyum'a döner, Cize'den Kahire'ye ulaşır. Yolculuğunu 1084 Muharreminin başında (1673 Nisan) tamamlar.¹⁰

Böylece Nil'in kaynağına giderken Nil'in doğu sahilini gezen seyyah, dönerken batı sahilini dolaşır.¹¹ Yabancıyı olduğunu bildiğimiz Afrika topraklarında "barbar kavimlerin yaşadığı vahşi doğa koşullarında"¹² gerçekleştirdiği Nil yolculuğu bölge coğrafyasının, idaresinin ve sosyal yapısının genel hatlarını çizmesi açısından kayda değerdir.¹³

Nil'in Kaynağı Hakkında¹⁴

Evliya Çelebi, "mübarek Nil'in doğduğu yeri bildirir" diye başlık atsa da "... Nil'in başı güneye doğru 32 konak kaldı dediler. Ama varmak kısmet olmadı." şeklindeki ifadesiyle, aslında Nil'in kaynağına kadar gidemediğini itiraf eder.¹⁵ Nil'in kaynağı konusunda verdiği malumat, kendi gözlemleri olmayıp, o diyarları görmüş, Cersinka şehrine ticaret yapmak için gelen Laçna şehri kavminden adamların anlattıklarını dayandır.¹⁶ Bir diğer ifadeyle seyyah, eserinin diğer kısımlarında da

10 Dankoff ve Tezcan, *Nil Haritası*, 23.

11 Dankoff ve Tezcan, *Nil Haritası*, 24.

12 Tezcan, "Nil Yolculuğu," 244.

13 Seyyahımız bölgeye yabancı olsa da Osmanlılar daha 1555'te Func Sultanlığını fetih için Mısır'dan bir sefer başlatmışlardı. Salih Özbaran, *Ottoman Expansion Towards The Indian Ocean in the 16th Century*, (İstanbul: İstanbul Bilgi University Press, 2009), 206.

14 Evliya Çelebi'nin Nil Haritası nehrin kaynağı olan Cebel-i Kamer ile başlar ve haritada Nil'in kaynağından Vardan'a kadar olan bölge hakkında bazı genel bilgiler verilir. Örneğin, Nil'in suyunun temizliği, vahşi hayvanlar, barbar kavimler ve madenler. Dankoff ve Tezcan, *Nil Haritası*, 31.

15 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 992. Evliya Çelebi gibi David Livingstone da (neredeyse tam bir asır sonra, Nil yolculuğu 1866-1873) Nil'in kaynağını bulmayı hedeflese de başaramamıştır. Erişim Eylül 15, 2014, www.bbc.co.uk/history/historic_figures/livingstone

16 Yazar, anlatım dilini değiştirerek "Onlarla konuştuk, onlar anlattılar ki,..." ifadeleriyle kaynağından aldığı bilgiyi aktarmaya başlar. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 992.

zaman zaman yaptığı gibi, “sözlü kaynak” kullanmıştır.¹⁷ Seyahatleri hakkında okuyucusunun güvenini kazanmaya gayret eden yazar, kullandığı bilgi kaynaklarının da kendisi kadar güvenilir olduğunu göstermeye çalışır. Zira onun yazdıklarına göre Func sultanının musahipleri “biliriz, bu adam o diyarlıdır ve bir doğru sözlü Müslüman adamdır. O diyarlar kendilerine yakın olduğundan çok seyahat etmiştir... güvenilir adamdır.” diyerek ona bilgi veren kişinin yani sözlü kaynağının güvenilirliğine şahitlik ederler.¹⁸

Evliya, bu kadar uzun yol gelmişken¹⁹ Nil’in kaynağına gidemesinin, tıpkı kendisinde olduğu gibi okuyucusunda da hayal kırıklığı yarattığını düşünmüş olmalı ki Nil’in başına gitmekten neden vazgeçtiğini izaha kendini mecbur hisseder.²⁰ Anlattığına göre konuştuğu kimseler ona Nil’in başına karadan gidilemeyeceğini, çünkü “yolları gayet korkulu ve tehlikeli yerlerdir ki zehirli kepeç kuyruk gibi, yılan gibi korkunç canavarlar vardır.²¹ Yılan, çıyan, akrep, fil, gergedan,

17 Konunun uzmanları uzun zamandır Evliya Çelebi’nin tecrübelerinin yanında, yazılı ve sözlü kaynaklar kullanarak *Seyahatname*’yi kaleme aldığı görüşünde hemfikirdirler. Bu konudaki ilk çalışma bir doktora tezi olarak kaleme alınmış olan Meşkure Eren’in çalışmasıdır. Bkz. Meşkure Eren, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nin Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1960). Metin Ekici’nin de ifade ettiği gibi “Evliya Çelebi’nin en önemli kaynakları arasında sözlü kaynakları yer almaktadır”. Bunlar arasında “gittiği yerlerde görüştüğü yerel yöneticiler, kendisini konuk eden ev sahipleri ve gezerken tanıştığı yaşlı kişiler” vardır. Metin Ekici, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Sözlü ve Yazılı Metin İlişkisi,” *Evliya Çelebi’nin Sözlü Kaynakları* (Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu, 2012), 33.

18 Evliya Çelebi’nin *Seyahatname*’de kullandığı sözlü kaynaklar arasında en dikkat çekenini babası Derviş Mehmed Zilli’dir. Evliya gezdiği yerlerde babasının anlatılarını hatırlar ve kaydeder. Aslı Niyazioğlu, “Babalar ve Oğullar: Evliya Çelebi Babasını Neden Sözlü Kaynak Olarak Kullandı?”, *Evliya Çelebi’nin Sözlü Kaynakları* (Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu, 2012), 108,109.

19 “Mısır’dan Şevam Dağı’na 180 konakta gelen” Evliya Çelebi “Laçna şehrine 10 günlük yol” olan Nil’in başına gitmekten vazgeçmiştir. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 990, 993.

20 Aslında Evliya’nın yolculuğu bazen öyle tehlikeli koşullarda gerçekleştirilmiştir ki kervanbaşı “taife şimden gerü dağınık gitmen ve silahlarınız ile dikkatli olun” uyarısını yaptıktan sonra 6 gün 6 gece yük indirilmemiştir. Tehlike sağ salım atlatıldığında ise “selamete geldik diye kurbanlar kesilmiştir.” Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 999, 1001.

21 Kepeç kuyruk Evliya’nın en çok korktuğu hayvandır. Evliya Çelebi, *Nil Haritası*’nın üç ayrı yerinde kepeç kuyruk, akrep, çıyan, fil, gergedan, bebr, arslan ve kaplan gibi

aslan, kaplan, bebr, leopar, ukab ve başka yırtıcı canavarlar gayetle çok olup, ... o mahallerde Sencere derler bir kavim vardır, din diyanet nedir bilmezler, kendilerinden başka bir mahlûk görseler tutup, kebab edip yerler.”²² Üstelik tüm bu tehlikelerin yanında o bölgedeki bazı vilayetler ile Nil’in başı Portekizlilerin hükmü altındadır.²³ Şayet seyahatine devam ederse, küffara esir düşme ihtimali de vardır.²⁴ Bütün bu sebeplerden dolayı, “42 senedir 18 padişahlık memleketi”²⁵ gezen seyahatçı gerçekten tehlikeli olacağına inandığı için Nil’in başına gitmekten vazgeçmiştir.²⁶ Hatta Fas, Merankeş, Kurtuba, Tanca, Cezayir, Tunus ve Trablus vilayetlerini gezme isteği de Funcistan meliki tarafından olumsuz karşılanınca buralara gitmekten de vazgeçmiş ve bu durumu bir rüyaya bağlayarak meşrulaştırmaya çalışmıştır.²⁷

Siyasi Durum, İdari Yapı ve Bölge Halkı

Evlîya Çelebi dolaştığı diğer bölgelerde olduğu gibi Funcistan, Sudan ve Habeşistan topraklarında hâkim olan devletler ve komşuları hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Onun çizdiği siyasi çerçeveye göre “Mısır

vahşi hayvanları gördüğünü belirtmiştir. Dankoff ve Tezcan, *Nil Haritası*, 31, 32.

22 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 992. Bu vahşi kavimlerden Evliya, *Nil Haritası*’nda Dankoff ve Tezcan’ın C3 olarak bölümlendirdiği yerde söz eder. *A.g.e.*, s. 33. Livingstone’un bir misyoner olarak 1849-1851 tarihlerinde Afrika’ya yaptığı gezilere ait notları “Missionary Travels and Researches in South Africa” adıyla 1857’de yayımlandığında Avrupa’da Afrika’ya dair olan çok büyük bir boşluğu doldurmuştur. Evliya’nın 1680’li yıllarda tamamladığı *Seyahatname* de maalesef 1896 yılında basılmıştır. Erişim Eylül 15, 2014, www.bbc.co.uk/history/historic_figures/livingstone

23 Nil’in başının Portekiz hakimiyetinde olması meselesi önemlidir. Portekizlilerin kıtanın iç kesimleri ile tek bağlantısı nehir yolları boyunca. Aynı şey Kongo, Zambezi gibi nehirler için de söz konusudur. İç piyasa mallarının taşınması için en uygun yol budur. Evliya kıtadaki ticarete odaklanmış olan Portekizliler gerçeğini böylece işaret etmiştir.

24 “Çünkü kendisine bunları anlatan adamın “amcasının oğlu geçen yıl Portakal küffarına esir olmuştur.” Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 993.

25 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 975

26 “Hakir bu adamdan mübarek Nil’in kaynağı hakkında öyle korkunç, tehlikeli, kafir ülkesi ve mamur olmadığının haberlerini işitince Nil’in başına gitmek arzuları içimden çıkıp teselli bulduk.” Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 992-993.

27 Evliya Çelebi’nin seyahatleri boyunca kendisini okuyucular nazarında daima haklı göstermek ve okuyucuları tatmin etmek gayesiyle rüyaları kullandığına Eren de temas etmektedir. Eren, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, 5-6.

kıtasının batı tarafında Sebte Boğazı'ndan ta Nil'in başı ardından Habeş diyarında Zeyla Boğazı'na kadar" ve "Hindistan adalarından 6 bin ada" Portekizlilerin elindedir.²⁸ Sudan padişahı ise, güney hududunda Laçna Vilayeti, kuzeyinde Dumbiye Sultanlığı, Habeş toprağı ve Berberistan ile doğu tarafında Donkade Vilayeti ve batı tarafında Fırdan Vilayeti ile komşudur. Yine seyyahımızın yazdıklarına göre Funcistan melikinın Fas ve Merankeş ile arasında batıya doğru beş aylık çöl yolu vardır ve melikin hükmü oralarda geçmez.²⁹ Tüm bu bilgiler Evliya Çelebi'nin daha önce hiç görmediğı bir coğrafya hakkında malumat toplayıp okuyucusu ile paylaştığını, diğerk taraftan da genel panoramayı kaçırmamaya gayret ettiğini gösterir.³⁰

Evliya, Func Sultanlığı ya da Funcistan dediğı bölgenin en yetkili yöneticisi için "padişah", "sultan" ve "melik" isimlerini kullanır. Bundan başka Sudan ülkesinde Nil'in batısında vezire "koz" doğusunda ise "kan" denildiğini belirtir. Koz vezirleri sağ kol vezirleri, kan vezirleri de sol kol vezirleridir. "Vezirlerine koz dedikleri için reaya da o isimle adlandırılıp Koz kavmi derler."³¹

Evliya Çelebi'nin Habeş Eyaleti sınırları içinde olan Lülü (İnci) Adası halkına dair yazdıkları adanın yönetimine ve vergilere dair önemli bilgiler içerir. Onun yazdıklarına göre Ada halkı Habeş Paşası tarafından görevlendirilmiş bir ağanın yönetimi altındadır. Ayrıca bu ağa, Süveyş Denizi'nden çıkarılan incilerden öşür, Donkolâb İskelesi'ne gelen gemilerden de gümrük vergisi alarak paşaya hesap verir. Bunun yanında seyyah, Etle'de yaşayan Sabiyy Zencilerinin de Habeş Paşasına *otlak resmi* verdiklerini ifade eder.³² Onun bu yazdıkları, bölgedeki

28 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 993.

29 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 994. Osmanlı Devleti Mısır'ın fethi ile Sudan, Habeşistan, Zengibar, Aden ve Hindistan ile doğrudan temasa geçti. XVI. yüzyıl başlarında kurulmuş olan Func sultanlığı daha önce bağımsız şeyhlikler halinde olan bölgenin büyük kısmını idaresi altında birleştirdi. Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, 2.

30 Sürekli hareket halinde olduğundan yönünü ve nerede olduğunu belirlemek için kibleyi ölçü olarak aldığı aşikardır. Nitekim, "...bu Cersinka vilayeti'nde kiblemiz kuzey tarafına idi" cümlesi bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 993.

31 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 997.

32 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1003, 1004.

Osmanlı hâkimiyetinin idari ve mali uygulamalarını gösterir.

Cersinka Vilayeti halkını ve Koz reayasını anlatırken Evliya şu ortak tanımlamayı yapar: “Hepsi mümin, Müslim, muvahhid Malikî mezhepli kavimlerdir.” Bunun yanında Koz kavmi için “cesur ve yiğit kavimdir. Hepsi çıplaktır ancak avret yerleri ceylan, arslan, kaplan ve bebr postları ile örtülüdür” diye yazar.³³ Seyyah bu kavmin yaşam biçimi hakkında okuyucusunun merakını giderecek şu bilgileri kaydeder: Koz vadisinde evler kamıştan ve talaştan ama yöneticileri olan *kozun* evi taştan ve ağaçtan yapılmadığıdır. Bütün evler deve kuşu telekleri ve yumurtaları ile süslüdür.³⁴ Bunun yanında, bölge halkının dini, mezhebi, kılık kıyafeti, yaşadığı mekân hakkında malumat veren Evliya, son olarak bu insanların ten renkleri hakkında da bilgi vererek okuyucusunun zihnindeki resmi daha da netleştirir. Örneğin, Ribde şehrinden bahsederken “tüm halkı kara suratlı Dumbiye kavmidir. Esmer tenli mahubeleri meşhurdur” diye yazar.³⁵ Habeş Eyaleti’nde Azlun Dağı eteklerinde Yesri aşiretlerinin yaşadığını ifade eden Evliya, “10 bin kara çadırlı Zenci kavimlerdir ve Caferî mezhebindedirler” şeklinde not düşer.³⁶ Donkolâb’da sakin Kendiyye aşiretleri için ise “tamamı 100 bin zenci çıplak kavimdir” ifadesini kullanır. Kavimleri tanıtırken verdiği “yuvarlak sayılar” nüfusları hakkında bir ipucu olarak değerlendirilebilir. Zira Dankoff, Evliya’nın sayılar konusunda zaman zaman abartıya girmekle birlikte rakamlar arasındaki büyüklük sırasının hafife alınmaması gerektiğini ifade eder.³⁷ Bunun yanında halkın belirgin fiziksel özellikleri ve inançları konusuna da açıklama getirir. Ayrıca “cesur, yiğit, mümin ve muvahhid” gibi sıfatları kullandığına bakılırsa

33 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 991, 997.

34 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 998. Telek: Kümes hayvanları ve kuşların iri kalın tüyleri. *TDK Büyük Türkçe Sözlük*. Erişim Şubat 8, 2014. <http://www.tdk.gov.tr/>. Osmanlı ve hatta günümüz camilerinde örümcek kovucu olması dolayısıyla kullanılan deve kuşu yumurtalarının farklı özellikleri için bkz. <http://www.farmas.com.tr/pdf/yumurta.pdf>. Erişim Şubat 8, 2014.

35 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 999-1000. Evliya aynı yerde Dumbiye vilayeti içinde bulunduğunu yazdığı Porega şehri evlerinin de tamamının hasırdan ve kamıştan evler olduğunu yazmıştır. Üstelik herkesin evlerinde kafesler içinde birer misk kedisi beslediğini belirtir.

36 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1002.

37 Dankoff, *Seyyah-ı Âlem*, 175, 178.

bölge halkına sömürgecilik çağında yaygın olarak yapıldığı gibi, onun tepeden bakmadığı ya da aşağılamadığı, bilakis tarafsız olarak yaklaştığı ve sadece gözlemlerini ifade ettiği görülecektir.

Lülü Adası halkından bahsederken “Tüm halkı dalgıçtır. Süveyş Denizi’nden çeşit çeşit inci çıkarırlar” diye yazar.³⁸ Kara yüzlü olduğunu yazdığı Musova Kalesi Adası halkından Banyan kavminin ateşperest olduğunu ama şarap ve domuz eti tüketmediklerini belirtir. Evliya’nın ifadesine göre, gayet zengin ve temiz insanlar olup beyaz sarık sarıp beyaz Hint esvapları giyen bu halk, hesap işlerinden çok iyi anladığından ve güvenilir adamlar olduklarından, Habeş diyarının gelir giderleri ve gümrük defterlerinin tutulması işi onlara aittir.³⁹ Evliya Çelebi’nin yazdıklarından, Habeş’e gelen her yeni paşanın bunlara bir ağasını gönderdiğini öğreniyoruz.⁴⁰ Böylece, Habeş idaresinde Banyan kavminin Osmanlı idarecilerine yardımcı olduğu anlaşılır. Zeyla Kalesi’nin dışında da Banyan kavminden insanların yaşadığını yazan Evliya, bunların zengin bezirgânlar olduklarını ve Hint, Yemen ve Portekizlilerle devamlı alışveriş yaptıklarını belirtir.⁴¹

Evliya Çelebi, Harkova Kalesi’ni anlattığı yerde Ceberti kavminden bahseder. Ona göre “Rum’dan ve başka Zencilerden sekban sarıca ve yeniçeri gibi tüfenkli olanlara Ceberti kavmi derler. Çoğu, Habeşe kızlarına tutulup kalmış Rum oğlanlardır. Sırtında ve belinde birer futa peştamal, elinde tüfenk, bir destimal... ayda 3 guruşa ömrünü tüketirler.”⁴² Harkova’dan sonra Vule Dağı’na giderken gördüğü Habeş Urbani Kudeysi kavminin fiziksel özellikleri ise kullandıkları kuyu suları ile ilgilidir.⁴³

38 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1003.

39 Orhonlu, Banyan kavmi için Güceratlı tacirlerdir yazar. Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, 144, 296.

40 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1011.

41 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1020. Yazar *Seyahatname*’nin ilerleyen sayfalarında, Şeyh Hazret-i Mendub ziyareti bahsinde bu kavminden birilerini sözlü kaynak olarak kullanır. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1023.

42 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1015.

43 “Bunlarda olan siyah çehreli mahub ve mahube meğer Berberistan’da ola. Zira abıhayat kuyu suları vardır.” Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1016. Urban: Çöl Arapları. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın

Hindiye Kalesi dışında yaşayan Zenci Urbanları kavmi dağlarda kakule-i kebir, bazı kokulu otlar ve bitkiler toplayarak, her çadırdaki beşer, onar kalemisk kedisi besleyip kâr ederler.⁴⁴ Tuzla Kulesi bölgesindeki Runçiyeye kabilesi de Süveyş Denizi'nin taşıp çekilmesinden sonra ovada kalan tuzları kule dibine toplarlar.⁴⁵

Harap haldeki Behlâle (Beylül) şehrinde yaşayan Abire kavminin tertemiz olduğunu belirten seyyah onların din-diyanetten ve kötülüklerden habersiz, yumuşak huylu adamlardan oluştuğunu ifade eder. Yiyecekleri darı, koyun, keçi, ceylan ve sığır olan bu kavim insanların maymunlardan şikayet ettiklerini de eklemeyi ihmal etmez.⁴⁶

Evliya'nın ismini verdiği bir diğer kavim Seherî kavmidir. Seherî kasabasında yaşadığını söylediği bu kavmin bağ, bahçe ve ziraat edecek yerleri vardır. Ayrıca obalar halinde konup göçen bu kavmin dilinin Hint diline yakın olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷

Evliya Çelebi'nin notlarında Osmanlılardan başka bölgede Portekizliler, Sudan padişahlığı, Func sultanlığının hakimiyeti mevcuttur.⁴⁸ Seyyahın notlarından anlaşıldığına göre bu coğrafyada Koz, Dumbiye, Banyan, Ceberti, Kudeysi, Zenci Urbanları, Abire ve Seherî isimli sekiz farklı kavmin yanında Yesri ve Kendiyye aşiretleriyle beraber Sabiyy Zencileri ile Runçiyeye kabilesi yaşamaktadır.

Şehir ve Kaleler

Hem vilayet hem de şehir olarak bahsi geçen Cersinka'dan başka Evliya Çelebi, Cencefe, Rümeyleti'l-Himal, Sennare, Bakis, Porega şehirlerinin isimlerini verir fakat açıklayıcı bilgiler kaydetmez. Sadece buldukları yerleri işaret eder. Örneğin Cencefe şehri için “yapı ka-

Kitabevi, 1990), 1349.

44 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1017. Kakule: zencefilgillerden, sıcak memleketlerde yetişen ıtırli bir bitki ve bunun bahar gibi kullanılan tohumu. Devellioğlu, *Lügat*, 580. Kalle: sincap *TDK Büyük Türkçe Sözlük*, www.tdk.gov.tr Erişim Şubat 1, 2014.

45 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1017.

46 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1017-1018.

47 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1023-1024.

48 Evliya Çelebi'nin “Dumbiye” olarak bahsettiği vilayet ya da halka dair maalesef hiçbir bilgi bulunamamıştır.

İntıları yerlerde toprak içinde yatmaktadır. Ancak 2 bin kamıştan ve kerpiçten evleri, 3 camii ve birkaç dükkânları var” diye yazar. Porega için ise “Dumbiye sultanı sınırır” açıklamasıyla yetinmiştir.⁴⁹ Hâlâ temel kalıntıları belirgin olan Behlûle (Beylül) şehrinin limanından bahsederken “sekiz rüzgârdan emin olan bu liman bin parça gemi alabileceğe kadar büyüktür” yazar.⁵⁰ Hakkında çok az malumat verdiği bir başka yer, Zeyla’dan Harkova’ya giderken uğradığı Vıkat Kalesi’dir. Ucuzluk ve bolluk vilayeti olduğunu yazdığı Vıkat’a Portekizlilerin ticaret için çok geldiklerini yazar. Bu yolculuk sırasında “bağı, bostanı ve gülistanı çok” olan Hediyye şehrinden de geçer. Üç camii olan şehrin yöneticisinin kendilerinden olduğunu ifade etmekle yetinir. Razdin şehrinin ise bir küçük kasaba olduğunu yazar.⁵¹

Sevakin

Seyahatname’nin ilgili bölümünde hakkında tafsilatlı malumat verilen ilk şehir Sevakin’dir.⁵² Bu şehir bir ada üzerindedir ve adını adadan alır. Ada doğudan batıya üç mil uzunlukta olan küçük bir yerdir. Yazar şehri tanıtırken, *Seyahatname*’nin tanıttığı diğer şehir şablonlarına uygun olarak, önce kurucusu, ardından Osmanlı Devleti’nin eline geçtiği tarihle ilgili bilgiler verir.⁵³ Anlattığına göre Sultan Süleyman Han Gazi asrında Mısır Veziri Tavaşi (Hadım) Süleyman Paşa, Özdemir Paşa’yı buraya *serdar-ı muazzam* tayin etmiştir.⁵⁴ Habeş Paşası’na bağlı olan

49 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 995, 999.

50 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1017.

51 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1024.

52 İnalçık’a göre Evliya Çelebi gittiği her şehirde o şehri tanıtmak için belli bir çerçeve kullanır. Bir şehre gittiği zaman evvela coğrafyadan, sonra şehrin kalesinden ve idarecilerinden bahseder. Halil İnalçık, “Açış Konuşması,” *Çağının Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi*, Haz. Nuran Tezcan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 16.

53 Evliya’nın kendi yaşadığı dönemden öncesine dair verdiği bu tarihi malumat bilimsel bir kıymet taşımaz. “Tarihten anlar, fakat tarihi efendisine anlatırken onun hoşuna gideceği şekilde, yani zamanının zihniyetine göre değiştirerek bozarak anlatır.” İnalçık, “Açış Konuşması,” 15.

54 Sevakin’in Osmanlı hâkimiyetine geçtiği tarih konusunda modern araştırmalarda farklı görüşler vardır. Bu görüşlerden birine göre şehir I. Selim zamanında Osmanlılar tarafından zapt edildi. Adolf Grohmann, “Sevakin,” *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. 10, 523. Orhonlu, J. F. E. Bloss ve A. Paul gibi yazarların şehrin 1516 ya da 1520’lerde Osmanlı Türkleri eline geçtiği ifadelerinin doğru olmadığını kanaatindedir. O, Sevakin’in

Sevakin bir *kaymakam* tarafından yönetilir ve paşaya senede 100 kese mahsul verir. İskele başında paşa sarayına *hurde* derler, gümrük orada alınır. Tüm kaymakamlar onda otururlar. Özdemir Paşa'nın yapısıdır. Tamamen kâgir, sağlam ve dayanıklı saraydır. Bütün Hind, Sind, Yemen ve Habeş gemileri, celebeleri ve Hindistan karaka gemileri bu saraya yanaşıp öşür alınır.⁵⁵

Bu şehir 150 akçe payesiyle kazadır. Nahiyesi bir bâdı hevâdır....

Bu Sevâkin adasında toplam 260 kâgir, hasır, kamış ve çalaştan, hep toprak örtülü ufak tefek hane vardır. Özdemir Paşa'nın sadece alçak minareli bir camii var, taş yapıdır. Birkaç mescidi ve 20 kadar koçaştan yani çalıdan ve hasırdan dükkanları var. İskele başında Banyan kavmi, yani ateşperest kafirlerin mahzenleri var, her cins değerli mallarla dolu mahzenlerdir. Bu yazılan yapılardan başka han, hamam, imaret, medrese, bağ, bahçe, bostan yoktur. Ancak bu taraflarda Funcistan, Zencistan ve Dumbistan melikleri vilayetlerinin iskelesi olmakla gayet bolluk ve ucuz yerdir.⁵⁶

Evliya'nın yazdıklarına bakılırsa bazı hanelerde su sarnıçları olmasına rağmen Sevakin Adası'nda su yetersizdir. Bu yüzden biriken suların muhafazası için kuleler ya da kaleler yapılması gerekmiştir. “Baş Kale, Orta Kale ve Boğaz Kale” olarak adlandırılan bu kaleler “gayet mamurdur” ve her birinin ayrı dizdarı ve “50’şer, 60’ar neferleri”, “şahi darbzen topları ve cebehaneleri vardır. Hep şeddadi taş yapı kalelerdir. Birer tahta kanatlı kapıları denize açılır. Dört taraflarında tüfenk mazgal yerleri vardır. Daima kale halkı hazır olup tüfenklerle suları gözetirler ve kayıklarla gece gündüz suları Sevakin Adası'na taşırlar.”⁵⁷

Osmanlı hakimiyetine ne zaman geçtiğinin kesin olarak bilinemediğini çünkü Osmanlı kaynaklarının bu konuda tatmin edici bilgiler vermediğini yazarak Evliya'nın verdiği bilgileri aktarır. Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, 2, 21-22.

55 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1004.

56 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1005.

57 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1006.

Kif⁵⁸

Habeş Eyaleti'nde bulunan bu şehir için “ eskiden Dumbiye melikinin hükmünde büyük bir iskele olup şimdi o kadar mamur değildir. Dört tarafında eski zaman yapılarının kalıntıları olan şehirde 200 adamla hükümet eden paşa kaymakamına kâşif denilmektedir. Deniz kıyısı olması hasebiyle buraya yanaşan gemilerden gümrük alınmaktadır. ” Bu şehirdeki ev ve dükkân sayıları için verdiği rakamlar Sevakin için verdiklerine çok yakındır. Üstelik bina özellikleri de aynıdır. İki şehir arasındaki fark Kif'teki birkaç bozahane ve kahvehane ile bostanların varlığıdır.⁵⁹

Dehlek

Gemi yolculuğu yapmaktan hoşlanmadığını bildiğimiz Evliya Çelebi'nin bir ada olduğunu yazdığı Dehlek'e gitmek için gemiye binmekten başka çaresi olmadığı ortadadır.⁶⁰ Nitekim onun bu yolculuk için bindiği gemiyi tarifinden de kendini hiç güvende hissetmediği anlaşılabilir.

Evliya Çelebi, Dehlek'in tarihini birkaç cümle ile izah ettikten sonra şehrin o dönemdeki idari konumuyla ilgili açıklamalar yapar.⁶¹ 10 mil genişliğinde bir ada olan Dehlek, Habeş Eyaleti'nde bir kaymakamlıktır. 150 akçe şerif kaza olmasına rağmen uzak mesafe olduğundan Habeş paşalarının imamlarına ihsan olunur. 600 haneden oluşan şehirde evlerin temelleri yarıya kadar taştan yapılmıştır. Üst kısımları

58 Kahraman'ın hazırladığı *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde ve Dankoff ve Tezcan'ın hazırladığı *Nil Haritası*'nda bahsi geçen şehrin adı Kif olarak okunup yazılmış ve yine aynı haritanın M48 kısmında KTF (Kif) olarak belirtilmiştir. Dankoff ve Tezcan, *Nil Haritası*, 110. Brockelmann, şehrin Yukarı Mısır'da, Nil'in Doğu sahilinde, Kızıldeniz'e en çok yaklaştığı yerde olduğundan eskiden önemli bir ticaret merkezi olduğunu ifade ederek Evliya'nın yazdıklarını doğrular. C. Brockelmann, “Kıft”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. 6, 676-677.

59 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1006.

60 Dankoff'a göre Evliya, seyahat hayatının başlangıcında Karadeniz'de yaşadığı kaza yüzünden denizden soğumuştur. Dankoff, *Seyyah-ı Alem*, 166.

61 Evliya'nın kendi zamanından önceki dönemlere ait verdiği bu türden malumatların bir kıymeti yoktur. Rene Basset, adanın 1541'de Özdemir Paşa tarafından Yemen ile birlikte fethine kadar geçen tarihinin meçhul olduğunu ifade etmektedir. Bu tarihten sonra da Mısır'a bağlanmıştır. Rene Basset, “Dehlek”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. 3, 509.

ise çalaş ve topraktandır. Bu evlerin dar olduğunu Evliya'nın yazdıklarından öğreniyoruz. Her hanede yağmur sularını toplamak için birer su sarnıcı olduğunu yazan Evliya, bu sulardan içmiş olmalı ki “o şiddetli sıcakta suları buz parçasıdır” yazar. Üstelik Sevakin Adası'ndaki su sıkıntısının burada görülmediği, onun “yetecek kadar suları vardır, bazı kimseler fazla sularını gemicilere satarlar” şeklindeki cümlesinden anlaşılabilir. Kaymakam sarayı aynı zamanda gümrükhanedir. Ayrıca, Dehlek'te bağ, bahçe yoktur fakat tüccarların mallarıyla dolu 40-50 kadar mahzen vardır.⁶² Bu durumda Dehlek'in bölgeye hizmet veren bir nevi dağıtım merkezi gibi iş gördüğü tahmin edilebilir.

Musova (Masavva)⁶³

Evliya Çelebi'nin II. Selim zamanında Osman Paşa tarafından fethe edildiğini yazdığı Musova Kalesi Adası, onun ziyaret ettiği sırada Habeş Paşası'nın merkezidir. Seyyahımızın Musova'nın idaresi hakkında verdiği bilgilere göre 12 *yük* akçeli hass-ı hümayunu vardır.⁶⁴ Ama vilayette *timar* ve *zeamet* olmadığından *alaybeyi*, *çeribaşı*, *timar defterdarı* ve *defter emini* atanmamıştır. Bununla birlikte 110 adet kalesi bulunduğundan *mal defterdarı*, *ruznameci*, *muhasebeci* ve *mukataacı* vardır.⁶⁵

Evliya buradaki paşanın Hint, Yemen ve Habeş tüccarlarının hatırlarını kırmazsa, gelen gemilerden alacağı gümrük vergilerinden memnun kalacağı kanaatindedir. Musova'nın karşı tarafı Süveyş Denizi üzerinden 200 mil uzaklıktaki Yemen ülkesidir ve hava uygunsuzsa iki-üç gün ara ile bir Yemen gemisi gelip gider.⁶⁶ Cerarbaşı adlı bir iskelesi vardır.⁶⁷

62 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1007-1008.

63 “Eritre'nin en büyük liman şehri” olan ve Evliya'nın “Musova” olarak isimlendirdiği “Masavva adasından gelen şehrin adı Batı kaynaklarında ve modern atlaslarda “Massava” veya “Mitsiwa” şeklinde geçer.” Casim Avcı, “Masavva,” TDV *İslam Ansiklopedisi*, c. 28, 73.

64 Yük: Osmanlılarda 100.000 akçe tutarında para. <http://www.tdk.gov.tr/> Erişim Eylül 17, 2014.

65 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1008.

66 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1009-1010.

67 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1012.

Evliya Çelebi Musova Adası'nda su olmadığını⁶⁸ ve şehirde 1.600 kadar “çalı çırpıdan tek katlı evler” olduğunu ifade eder. Musova Adası'ndaki Özdemir Paşa yapımı olan paşa sarayı ise deniz kıyısında taş bir yapıdır. Küçük odalardan oluşan sarayın üstü toprakla örtülüdür. Tüm tüccarların mallarından öşürler bu sarayda alınır. Çarşı içinde iki cami ve altı mescit olduğunu yazan Evliya, sadece iki caminin ve bir mescidin ismini verir. Bunlar Özdemir Paşa Camii, Şeyh Cemaliyye Camii ve Kara Bey Mescidi'dir. Hind ve Sind mallarının bolca bulunduğu 100'er adet dükkân ve mahzenlerin varlığına işaret eden yazar bunların taş yapılar olduğundan güvenli olduklarını ifade eder.⁶⁹

Harkova⁷⁰

Nil Haritası'nda “Kal'atü'l-Harf” olarak kaydedilen yer, yazarımızın ifadesine göre Habeş Paşası'nın hükmü altındadır.⁷¹ *Seyahatname*'deki kayıtlara göre Harkova yedi kulesi ve Başkule Kapısı, Hurde Kapısı, İskele Kapısı, Cebel-i Cıda Kapısı, Şeyh Mazlum Kapısı ve Su Kapısı isimlerini taşıyan altı kapılı bir kaledir. Tamire ihtiyacı olan dış kaleden başka, deniz kıyısına yakın olan köşede bir de iç kale vardır. Toplam 700 ev, 20 dükkân, yedi kahvehane, bir bozahane, bir han, bir camii ve yedi mescid olan Harkova'ya paşanın bir ağası kaymakamlık eder ve paşaya senede 100 *kese* ödeme yapar. Kendisine de 50 *kese* kalır. Kalenin neferleri aydan aya maaşlarını paşadan alırlar.⁷²

68 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1012.

69 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1010.

70 Harkova hakkında *Seyahatname* ve *Nil Haritası*'ndaki kayıtlardan başka bilgi çok sınırlıdır. Bunun en büyük sebebi Orhonlu'nun ifade ettiği gibi, Habeş eyaletine ait tahrir defteri ya da mühimme ve ruus defterlerinde bir kayıt olmamasıdır. Bu yüzden, dağınık belgelerden elde edilen bilgilerle mahalli isimler tam olarak tespit edilememektedir. Çünkü kimi Osmanlı yazıcıları tarafından doğru kaydedilmemişken kimi tayin belgelerinde de sancak isimleri boş bırakılmıştır. Orhonlu Harkova ismini kullanırken ? işareti kullanarak bu okunuşa tereddütle yaklaştığını gösterir. Orhonlu'nun eserindeki dizinde Harkove karşısında bk. Arkiko yazmaktadır. Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, 79, 107, 302.

71 Dankoff ve Tezcan, *Nil Haritası*, 104.

72 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1013-1014 Kесе: Değeri ve sayısı altın ya da gümüş olduğuna göre ve zaman zaman değişen belli bir para birimi. *TDK Büyük Türkçe Sözlük*, <http://www.tdk.gov.tr> Erişim Eylül 17, 2014.

Evliya Çelebi'nin Musova ve Harkova kalelerini kıyaslayarak Harkova'yı beğendiği anlaşılır. Bunun en büyük nedeni Musova'da olmayan suyun Harkova Kalesi'nin dört tarafındaki kuyulardan çıkmasıdır. Üstelik etrafında Kara zenci asileri çok olduğundan “gayet yerinde yapılmış cankurtaran kalesi” bulunduğundan güvenlidir.⁷³

Anlattığı diğer kale ve şehirlerden farklı olarak Evliya Çelebi, Harkova'da oturduğunu söylediği *Kara Naib Bey*'den bahseder: “Düzgün Türkçe bilen” ve çıplak kara zenciler üzerine *mirliva* olan bu bey, Evliya'yı misafir ettiği gibi ihsanı ve ikramı ile bütün Habeş diyarı halkını kendine bağlamıştır.⁷⁴ “Hüküm ve hükümet sahibi zorba bir adam” olan *Kara Naib Bey*, savaş sırasında 100 bin adam toplamaya kadirdir. Fakat bunlar asker değildir “hepsi çekirge bacak, ağaç bıçak, belinde nacak, açlıktan salıncak gibi salınır, aç, bir habbeye muhtaç kavimdirler.” *Kara Naib*'in bu güçlü konumu sebebiyledir ki paşalar *gümrük emini* payesinde hükmedip taşra vilayetleri idaresini adeta ona bırakmışlardır.⁷⁵

Harkova'dan bahsettiği bölümün sonunda Evliya Çelebi, Habeş eyaleti ve yöneticileri ile ilgili gözlem ve değerlendirmelerini aktarır. “Bu kalelere Âsitane tarafından bir habbe gelmez” yazan Evliya, paşa akıllı ve bilgili ise buradan kâr edebileceği kanaatinde-dir.⁷⁶

Zeyla⁷⁷

Bahr-i Muhit kenarında büyük ve eski bir şehir olan Zeyla, *Seyahatname*'ye göre Portekizliler elinden Özdemir Paşa tarafından alınmıştır.⁷⁸ Bir iç kalesi bulunan Zeyla, Bahr-i Muhit içinde bir bu-

73 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1014.

74 “Gelene geçene tavuklu, kuzulu ve yoğurtlu buğday çorbası ve darı ekmeği boldur.” Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1014.

75 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1014.

76 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1015. Evliya, paşanın emri altındakilere verdiği maaşları teker teker yazar.

77 Ahmet Kavas, Zeyla'nın Osmanlı Devleti'ne bağlı Habeş Beylerbeyliği'nin bir sancak merkezi olduğunu ifade eder. Yazar, ayrıca, Evliya'nın Zeyla hakkındaki kayıtlarını “ayrıntılı” bulur ve makalesinde aktarır. Ahmet Kavas, “Zeyla”, TDV *İslam Ansiklopedisi*, c. 44, 351.

78 Evliya Çelebi'nin Bahr-i Muhit ile ifade etmek istediği Hint Okyanusu'dur. Orhon-

runda yer alır. Buranın özelliği geniş ve güvenilir bir liman olmasıdır. İki kapısı bulunan kalenin *dizdarı* ve 700 *neferi* vardır. Evliya'ya göre Habeş bölgesinde askeri bu kadar çok olan başka bir kale daha yoktur. Habeş sınırında bulunduğundan topları ve bol cephanesi vardır.⁷⁹

Evliya, Zeyla Kalesi ve şehrinin genel özelliklerini ifade ettikten sonra idari yapısı ile ilgili bilgiler de kaydeder. Buna göre kalede paşanın bir ağası kaymakamlık yapar. Paşaya senelik belirli bir miktar ödeme yapabilmesi için ağanın limana uğrayan gemilerden gümrük alması gerekir. Bunun için de ağanın bunlarla iyi geçinmesi şarttır. Çünkü “kâfir galiptir”.⁸⁰ Evliya'ya göre Frenk kalyonlarının Zeyla'ya çok gelmesinin sebebi, burada yaşayanların ziraat ile uğraşıp dağlardan topladıkları çeşitli mahsuller ile avladıkları yaban koyunu, ceylan ve Habeş camızından yaptıkları salamura ve pasturmaları gelenlere satmalarıdır.⁸¹

Evliya Çelebi'nin bu bölgede anlattığı şehir ya da kaleler içinde Zeyla'nın önemi ayrıdır. Çünkü burada Hindistan, Yemen, Portekiz ve İngiltere'den birer elçi ya da konsolos ve Kaderî reayasından da bir Sünnî kaymakam yönetiminde bulunur. İşlek bir iskele olan kalenin içinde 1000 civarı ev ile birlikte bir cami, bir buğday ambarı, su sarnıçları, beş-on dükköfn, kahvehaneler ve bozahaneler vardır.⁸²

Havasının şiddetli sıcak ama gayet hoş olduğunu, Anadolu ve Rumeli'de olduğu gibi bol bol yağmur yağdığını yazan Evliya Çelebi, Zeyla'da tam bir ay kalmıştır.⁸³

lu, Evliya'nın aktardığı bu bilgilerin bir kısmının doğru olduğuna şüphe olmadığını fakat bazılarının Özdemir Paşa'nın oğlu ve halefi Osman Paşa devri ile ilgili olabileceği ihtimalini ifade eder. Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, 44.

79 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1018-1019, 1020.

80 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1019. Yazar burada *Kara Naib*'in *Kethüdası Mehmed Ağa*'nın kaymakam olduğunu ve limana gelen yedi Portekiz gemisinin 40 bin kuruş gümrük vergisi ödediğini yazar.

81 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1019.

82 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1020.

83 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1020-1021.

Mukdisu (Makdisu/Mogadişu)⁸⁴

Şehrin kuruluş tarihini Banyanlı tarihçilerin rivayetlerine dayanarak anlatmakla konuya giriş yapan Evliya Çelebi, şehrin coğrafi konumunu belirttiikten sonra genel görünümüne dair izlenimlerini aktarır. Buna göre, Bahr-i Muhit'in ve Habeş ile Zenc Vilayeti'nin güneyinde bulunan şehir, hâlihazırda Zencistan sultanının hükmü altında olup oldukça büyüktür. Bağı bahçesi ve suları bol olsa da mamur bir yer değildir.⁸⁵

Şehre ait bu genel değerlendirmelerden sonra Evliya Çelebi, orada yaşayan ve “Benî Safvan” denilen kavme dair mühim bilgiler verir. Halkının hepsi Malikî mezhebinden Müslümanlar olup beş vakit namaz kılıp, oruç ve haccı da yerine getirirler. Buna rağmen, Evliya, onların uleması olmadığından İslam dininin emirlerine uyamadıklarını belirtir. Dilleri Arapça olmasına rağmen bir başka çeşit kelimeleri olan bu kavmin kendilerine has garip bir lehçeleri vardır.⁸⁶ İdarecileri de kendilerinden olan bu insanlar, yazarımıza göre “hükmü hükümet nedir bilmezler. Ne zaman birbirleri arasında bir davaları olsa eğer şehirlerinde bir tüccar var ise varıp ona danışırlar. O adam hayır veya şer ne derse onun hükmüne uyarlar. Gayet ebleh adamlardır.”⁸⁷ Şehir halkına dair bu sert eleştirilerine rağmen “ama cesurlardır. Portakal kâfirleri, korkusuz olmalarından vilayetlerini işgal edemedi” yazar. Deniz kıyısındaki diğer yerler kâfirlerin karargâhı iken, bu şehre dokunulamamasını, dağ, taş, yakın, uzak her yerin eli süngülü insanlarla kaplı olmasına bağlar.⁸⁸ Bunun yanında bu insanlar “kafir ile asla alışveriş etmeyip bütün mallarını ya Zeyla Kalesi'ne veya Vıkat Kalesi'ne yahut Harko-

84 “Piri Reis'in Muğdiş dediği şehre mahalli Somali dilinde Muqdisho, Arapça kaynaklarda Makdeşu, İtalyanca'da Mogadiscio, Türkçe eserlerde Mogadişu (Magdişu) denilmektedir.” Ahmet Kavas, Makdişu”, TDV *İslam Ansiklopedisi*, c. 27, 435

85 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1025.

86 Kavas'tan 81. dipnotta yaptığımız alıntıda yazar “mahalli Somali dili” ifadesini kullanmıştır. Evliya'nın “...bir başka çeşit kelimeleri var...” dediği, bu yerel dil olsa gerek.

87 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1025. Ebleh: Akılsız, budala, alık. *TDK Büyük Türkçe Sözlük*. <http://www.tdk.gov.tr> Erişim Temmuz 8, 2014.

88 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1025.

va Kalesi'ne götürürler. Hutbelerinde Osmanoğlu'na okurlar.”⁸⁹ diye yazarak onlar hakkındaki olumlu gözlemlerini de kayda geçirmiştir.

Böylece coğrafi konum olarak önemli bir mevkide, okyanus kıyısında yer alan Mogadişu şehri, halkının cahil fakat cesaretli olması ile topraklarını Portekizlilerden koruyabilmiştir. Üstelik onlarla ticari ilişkilere de girmemiş ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığını sürdürmüştür.

Doğal Zenginlikler, Ticari Emtia ve Hediyeler

Evliya Çelebi Sudan ülkesinde Habeş Vilayeti'ne giderken geçtiği Koz Vadisi'nde dağlarda *somaki*⁹⁰ kayaları görmüştür. “Kurşun, kükürt, altın ve gümüş madenleri kendi biter kendi yiter, bir kimse üretip mahsul almasını bilmez.” şeklindeki tespiti bölgedeki maden zenginliğine işaret eder.⁹¹ Aynı şekilde Habeş ülkesi içindeki Musova'dan bahsederken şehrin mahzenlerinde “cevhir murassa ve altın gurus kesesi yığın yığın yatar” yazmıştır.⁹² N. Tezcan'ın tespitine göre *Seyahatname*'deki Funicistan ülkesindeki altın madeni ile ilgili olan bilgiler Nil Haritası'nın B bölümünde bulunur.⁹³ Bunun yanında, Afrika kıtasında doğal kaynakların bolluğuna ve işletilememesine dair bir başka kayıt, seyyahın Vıkat Kalesi'nin özelliklerinden bahsederken “ovalarında şekerkamışı yetişir fakat şekerini çıkarmasını bilmezler” şeklindeki ifadesidir.⁹⁴

Evliya Çelebi'nin yazdıklarından bölge şehirleri arasında tüccarların sıklıkla gidip geldiklerini ve takas yoluyla ticaret yaptıklarını öğreniyoruz. Örneğin Cersinka şehrine ticaret için gelen Kamer şehri kavminden adamlar “*aynü'l-hir, tibr, seng-i rasuk* getirip *boğası* ve gömleklik bez ve katran ile değiş tokuş ederler”⁹⁵ Ayrıca Nazdi

89 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1025-1026.

90 Somaki: Kızıl veya yeşil renkte, damarlı ve çok sert bir porfir türü mermer. *TDK Büyük Türkçe Sözlük* <http://www.tdk.gov.tr> Erişim Şubat 8, 2014

91 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 998. Nil Haritası'nda da “B5'te maden ve altın yatakları zikredilir.” Dankoff ve Tezcan, *Nil Haritası*, 34.

92 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1010.

93 Tezcan, “Nil Haritası ile *Seyahatname*,” 788.

94 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1025.

95 Boğası: İnce bez, patiska. *TDK Büyük Türkçe Sözlük* <http://www.tdk.gov.tr> Erişim Şubat 8, 2014. Tibr: altın tozu, altın külçesi. Devellioğlu, *Lügat*, 1334; Evliya Çelebi,

Kalesi'nin dükkânları önünde “kakule-i kebir, fildişi, sindiyan, pala-santa ve abanoz ağaçları dağlar gibi yığılıdır.”⁹⁶

Ticareti yapılan mallar yanında seyyahımıza verilen hediyeler de bölgenin ekonomisine ışık tutar. Evliya'nın anlattığına göre, Funcistan melikinden gitmek için izin istediğinde Melik ona “beş Fûncistân atı ve on tâvûsî hecîn üzre on gulâm ve iki duhter-i siyâh (zenci kız) ve on deve yükü zahâyir ve on kutu mercân ve akîk ve seylân ve aynü'l-hir ve misk ü anber ve zebât ve bir incü tesbîh ve bir sahâbe kılıcı ve bir sûzenî çadır ve iki yüz aded Sennâr tabakları ve kâseler” vermiştir.⁹⁷

Evliya Çelebi'ye hediye veren diğer bir kişi de Func sultanının kardeşidir ve “3 at, 10 deve zahire, 5 hecin üzerinde 5 kız ve 5 kara derili köle, 6 çift fildişi, 5 çift gergedan boynuzu, 1 kara derim çadır, 1 harar misk kedisi postu, 1 harar kaplan ve bebr postu” vermiştir.⁹⁸ Ayrıca Koz hâkimi de kafes içinde 2 tane misk kedisi bağışlamıştır.⁹⁹ Tüm bu hediyeler dönemin kıymetli eşyalarını ifade ettikleri için önemlidir. Evliya, uzun bir yolculukta olduğundan kendisine hediye edilen malları zaman zaman satarak “yükünü hafifletmiştir.” Örneğin 40 hecin deveyi ve 50 fil dişini 500'er guruşa sattığını onun yazdıklarından öğreniyoruz.¹⁰⁰

Seyahatname'den, Evliya Çelebi'nin de zaman zaman hediye verdiğini öğreniyoruz. Koz hâkimine bir makrama hediye etmiştir.¹⁰¹ Habeş paşası da Dumbiye sultanına hediye olarak “inci, yemenî akik taşlar, ok, yay, kılıç, kargı, tüfenk, kurşun, barut, petrol, katran, yağlı çıra

Günümüz Türkçesiyle, 992.

96 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1001. Kakule: Zencefilgillerden, sıcak memleketlerde yetişen ıtırli bir bitki ve bunun bahar gibi kullanılan tohumu. Sindiyan: Pelit ağacı. Devellioğlu, *Lügat*, 580, 1144.

97 Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, Haz: Seyit Ali Kahraman ve diğerleri, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), c. 10, 469.

98 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 997. Bebr: Eski kitaplara göre Hindistan'da ve Afrika'da bulunur, kediyeye benzer gayet büyük, üstü yol yol tüylü, saldırdığı zaman derisindeki tüyleri kabarıp korkunç bir manzara arzeden, arslanın bile korktuğu, azgın bir canavarmış. Devellioğlu, *Lügat*, 93.

99 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1000.

100 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1005.

101 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 998. Makrama: Mahrama, havlu. *TDK Büyük Türkçe Sözlük*, www.tdk.gov.tr Erişim Eylül 15, 2014.

ağacı, servi ağacı, servi kozalağı, fındık, fıstık, Anadolu cevizi, bakır sahan ve tencere takımı, boğası, don gömlek, keten bezi, iplik ve ibrişimi” hediye olarak göndermiştir. Evliya’nın ifade ettiği gibi tüm bu malzemeler orada “ihsir-i azam gibi bulunmaz şeylerdir.” Karşılığında paşaya “yeni yetme oğlanlar, dünya güzeli Habeşe kızlar, zebat, fildişi, gergedan boynuzu, zebat kedisi, keler derisi, abanoz, koknus gagası, hüma kuşu leşi, dehnec-i a’ma, kakule-i kebir, ham amber, panzehir, fil kalkanı, fil kırbacı” gönderilmiştir.¹⁰² Bu noktada Evliya’nın yazdıkları, bölgenin ticaret emtiası ve ticari potansiyeli hakkında oldukça kıymetli bilgiler sağlar. Onun verdiği bu bilgiler, Osmanlı-Portekiz çekişmesinin tam ortasında yer alan bu alanların siyasi, ama en çok da ekonomik hâkimiyetinin ne kadar küresel bir önem arz ettiğini tescil etmektedir.

Çamur Yağmuru

Evliya Çelebi, Nil’in kaynağını anlatırken hayal mahsulü zannedilebilecek bilgiler verir. Bölgenin iklim koşulları ve modern araştırmalar dikkate alındığında onun tasvirleri arasında geçen “toprak yağmuru” olayının gerçek olmadığını söylemek güçtür. Evliya’nın ifadesine göre Cersinka vilayetine Temmuz ayından önce tam bir ay süre ile “gökten kırmızı elenmiş ham amber gibi” toprak yağar. Hatta bölgedeki mermer kayaların üzeri bu süreçte ikişer-üçer arşın toprakla örtülür.¹⁰³ Bu toprak öyle verimlidir ki ekinler 40 günde yetişir. Sonra Temmuz ayında başlayıp üç ay yağın şiddetli yağmurlar sel olup gökten yağın bu toprakları alıp Nil’e döker. Selden coşup taşan Nil’in, Mısır’a getirdiği bu “cennet çamuru”nun aslı Cersinka vilayetine yağın toprak ve yağmurdur.¹⁰⁴ Öyle anlaşılıyor ki, Evliya Çelebi Nil’in kaynağına ulaşmasa da Nil’e gelen kırmızı çamurun kaynağını bulmuştur.¹⁰⁵

102 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1011. Zebat: Macun koyuluğunda güzel kokulu bir misk. Keler: kertenkele. *TDK Büyük Türkçe Sözlük*, www.tdk.gov.tr Erişim Şubat 11, 1014. Kaknus: Adı şark masallarında geçen gayet iri bir kuş olup, çok delikli olan gagasından, rüzgar estikçe türlü sesler çıkarırmış. Devellioğlu, *Lügat*, 580.

103 Arşın: Yaklaşık 68 cm’ye eşit olan uzunluk ölçüsü. *TDK Güncel Türkçe Sözlük* http://www.tdk.gov.tr Erişim Şubat 8, 2014.

104 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 991. Evliya Çelebi, Nil Haritası’nda da (C4 bölgesinde) toprağın kırmızı olduğu ve Nil’in kırmızı akmasının nedeninin bu olduğunu yazmıştır. Dankoff ve Tezcan, *Nil Haritası*, 35.

105 Nuran Tezcan’ın ifadesine göre Evliya Çelebi Nil Haritası’nda da (C bölgesinde)

Evliya Çelebi'nin ifade ettiği toprak yağmurunun bereketi “un ufak olmuş, her esen rüzgârla taşınma girebilen bir yapı” olarak yer-yüzüne tekrar indiğinde toprağın verimliliği üzerindeki muhteşem etkileri günümüz ilim adamlarınca ispatlanmıştır.¹⁰⁶ Bu anlatılanların uydurma olup olmadığı meselesi değil, nasıl ve neden anlatıldığı konusu daha önemlidir.¹⁰⁷ Evliya Çelebi'nin yüzeysel bir okumada abartı olarak değerlendirilebilecek bu türden bir olay günümüzde konunun uzmanlarınca bir doğa olayı olarak izah edilmektedir. Bu da Evliya'nın güvenilirliğine bir kanıt teşkil eder ve *Seyahatname*'nin daha dikkatli okunup değerlendirilmesi gerekliliğini gösterir.

Sonuç

Evliya Çelebi'nin Nil yolculuğu notları okunduğunda yabancı bir coğrafyanın seyyahımız üzerinde farklı tesirler yarattığı anlaşılır.¹⁰⁸ O, bu yeni dünyayı özenle seçtiği kelimelerle öyle canlı resmetmiştir ki okuyucu kendini pastoral bir roman içinde bulabilir.¹⁰⁹ Kâh “bir göl kenarında kuşlu, gülistanlı, otlu ve çayırly yerde çeşit çeşit maymunları seyrederek” kâh “kuşların hoş sesleri cana can bağışlayıp ruha safâ vererek” yapılan bir yolculuk, seyyah kadar okuyucuyu da mest eder.¹¹⁰

Koz vadisi toprağının kırmızı olduğunu ve Nil'in kırmızı akmasının nedeninin de bu olduğunu yazmıştır. Nuran Tezcan, “Nil Haritası ile Seyahatname Arasındaki Paralellikler”, 790.

106 Cemal Saydam, *Havadan Tozdan* (İstanbul: Heyamola Yayınları, 2010), 57.

107 Arzu Erekli, “Bir Seyyahın Zihninde Seyahat,” *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi*, 347.

108 Nitekim Dankoff da Evliya'nın Osmanlı merkezinden uzaklaştıkça gerçeklik üzerindeki denetiminin gevşediğini ve hayal gücünün daha özgür çalışmaya başladığını yazmıştır. Dankoff, *Seyyah-ı Âlem*, 81.

109 Bu romanın kahramanına göre kimi zaman “Nil kenarınca güneye doğru mamur ve şenlikli, otlu ve yeşillikli, nazik halfa otları içinde” kimi zaman “nice bin ejderha gibi timsahları seyrederek, kâh kum, kâh toprak ve dağ aşarak” gelinen bu topraklarda “uçsuz bucaksız, gayet mahsullü ormanlar, akarsular, göller, hurmalıklar ve gülistanlarla bezeli ruh açan, can bağışlayan ova”lar vardır. *Günümüz Türkçesiyle...*, s. 979, 984, 1000. P. N. Boratav, Evliya Çelebi'deki bazı sayfaların tarihsel roman tadı verdiğini kaydetmiştir. Üstelik onun gözünde Evliya bir Osmanlı öncül romancısıdır. Boratav'dan aktaran Nicolas Vatin, “Tarihi Bir Romandan Sayfalar: Evliya Çelebi'nin Zigetvar Seferi (1566) Anlatısı”, *Evliya Çelebi'nin Yazılı Kaynakları* (Ankara: TTK, 2012), 88.

110 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 1001.

Evliya Çelebi yıllardır seyahat etmektedir, hatta “seyahati kendine iş edinmiştir”¹¹¹ Buna rağmen seyahat, Afrika coğrafyasında başka bir mahiyet kazanmıştır. “...bismillah ile Fatiha okuyup yola çıktık.” cümlesinden dinine bağlılığının yanında yeni yolculuğa manevi bir hazırlık yaptığını anlarız.¹¹²

Bu yolculuğun önemli bir kısmında ona melikler eşlik etmiştir.¹¹³ Bu sebeptendir ki girdiği bazı şehirlerde karşılama töreni ile kabul edilmiş, ayrılırken de uğurlama merasimleri ile yola revan olmuştur. Bu cümleden olarak, Cersinka şehrine ulaştığında vilayet halkı karşılamaya çıkmış ve kaleden toplar atılıp şenlikler yapılmıştır. Ayrılırken de göç kösleri çalınmış, kale hâkimlerinden, *kan*lardan ve vilayet âyanından hediyeler almıştır.¹¹⁴

Evliya Çelebi'nin yolculuğunu anlatırken çıkış noktasından hangi yöne doğru gittiğini ve konaklama yerleri arasındaki uzaklıkları saat ya da gün ile ifade etmesi, dolaşılan coğrafyanın genişliği hakkında okuyucuya bir fikir verebilir.¹¹⁵

XVII. asırda hemen hiç kimse, özellikle kendi doğup büyüdüğü topraklardan çok uzaklara tek başına seyahat etmezdi.¹¹⁶ Evliya

111 Dankoff, *Seyyah-ı Âlem*, 137.

112 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 996.

113 Evliya'nın ifadesine bakılırsa Funcistan meliki kendisine Mısır valisinin emane-ti gibi davranmaktadır: “Vallâhi senin bize getirdiğin Mısır sultanı nâmelerinde eyle tahrîr etmiş kim, ‘Cümle vilâyetin seyr [ü] temâşâ etsin ve ibret-nümâ âsârları görsün, ba‘dehu bu karındaşımız Evliyâ Efendi’yi mu‘azzez ü mükerrem ve sâlimin ü gânimin Mısır’a gönderesiz’, buyurmuşlar.” *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 469.

114 Kös: Savaşlarda, alaylarda at, deve veya araba üzerinde taşınan ve işaret vermek için kullanılan büyük davul. *TDK Büyük Türkçe Sözlük*, www.tdk.gov.tr Erişim Ocak 16, 2014; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 995.

115 Örneğin: “Cersinka şehrinden kalkıp yine kuzeye Nil’den uzak 6 saat gidip...” ya da Rumeyleti’l Himâl şehrinden “tam 45 günde Funcistan tahtı büyük Sennare şehrine yine sağlıklı geldik” yazmıştır. Seyyah, Dehlek Adası’ndan dönüşü sırasında “6 milde yani 1 günde” yazarak uzaklığı hem mil hem de gün ile ölçerek ifade etmiştir. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 995, 1008. Evliya Çelebi'nin harita çizmeye olan ilgi-si ve kullanmış olabileceği Osmanlı haritacılarına dair bir değerlendirme Dankoff ve Tezcan’ın *Evliya Çelebi'nin Nil Haritası* adlı çalışmalarında mevcuttur. Bkz. Dankoff ve Tezcan, *Nil Haritası*, 11-23.

116 Evliya nadiren yalnız seyahat etti. Dankoff, *Seyyah-ı Âlem*, 167.

Çelebi'nin de bu bağlamda Afrika'da yalnız olmaması gayet doğaldır. Func sultanı, kardeşi ya da veziri gibi bölgenin en büyük idarecileri ile seyahat etmesi bir yana, Habeş seyahatini anlatırken “8 bin pür silah İslam askeri” ile yolculuk yapması, muhtemel tehlikelerin boyutunu göstermeye yeterlidir.¹¹⁷

Evliya Çelebi'nin Afrika kıtasına dair anlattıkları, genel çerçeveden açısından *Seyahatname*'nin bütünlüğünü bozmaz. Ancak burada Evliya'nın ekvator Afrika'sını görmesi dolayısıyla onun ilk kez yaşadığı tecrübelerle dolu son büyük yolculuğu olması nedeniyle, anlattıklarının içeriğinin değiştiğini görmekteyiz. Yönetim biçimleri, şehirler ve mimarileri, gelenek-görenekler, inançlar, giyim kuşamlar, ticari ürünler ve doğal özellikler bu farklı içerik ile ilgili ilk akla gelen başlıklardır.

Nil yolculuğunda hedefi, bu bereket kaynağının doğduğu yeri görmekse de buna çeşitli nedenlerle muvaffak olamamıştır. Evliya, ulaşamadığı Nil'in kaynağı ile ilgili bilgiler toplamak için, *Seyahatname*'de daha önce de başvurduğu, sözlü kaynak kullanma geleneğini sürdürmüştür. Yine de Nil'in kaynağı hakkında bilgi toplayıp okuyucusunun merakını gidermeye çalışır.

Gidiş yolunda Nil'in doğu sahilini, dönüş yolunda da batı sahilini takip ederek mümkün olduğunca çok yer görmeye çalışmıştır. Kıtanın daha iç bölgelerine gitmek istediye de “beyaz adam” olarak yerli kavimler, vahşi doğa ve Portekiz tehlikesi birleşince bu seyahatten vazgeçmesi gerekmiştir.

Evliya Çelebi Funcistan, Sudan ve Habeşistan topraklarında hâkim olan devletler ve komşuları hakkında malumat vermiştir. Onun yazdıklarında hem yerel unsurlar ayrıntısıyla anlatılmış hem de dönemin dünyası şekillendirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında *Seyahatname*'nin bu bölümü sadece bizim geçmişimize ait olmaktan çıkar ve dönemin dünya devletlerinin hemen tümünün ilgileneceği bir metin haline dönüşür. Coğrafi keşifler Amerika'nın keşfi gölgesinde gibi görülse de aynı oranda Afrika'yı da derinden etkilediği bir ger-

117 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle*, 997. Osmanlı müellifleri çok geniş bir sahayı Habeşistan olarak tanımlamaktadırlar. Onlara göre Habeşistan Mısır'ın güneyinden başlayıp Doğu Afrika'da Zengibar'a kadar uzanmaktadır. Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, 21.

çektir. Afrika'nın doğu kıyılarının incelendiği böyle bir metin, sadece bir seyyahın gezi notları olarak değerlendirilmemelidir. Aynı zamanda çok boyutlu bilgiler veren bir araştırma raporu olarak da görülebilir. Bu nokta-i nazardan bakılınca Evliya Çelebi'nin Nil seyahati, Devlet-i Aliye'nin en güneyindeki topraklara doğru giden, seyahat alanında deneyimli birinin gözlemleyip tespit ettiği malûmattan ibarettir.

Bu tespitlerin ardından şunu da ifade etmek mümkündür ki Evliya Çelebi'nin Nil Yolculuğu, *Seyahatname*'nin tümü gibi çok değerli olmasının yanında, kendine has bazı özellikler içermesi bakımından da ayrıca ele alınıp, incelenmelidir. Özellikle gezilen yerler hakkında verilen malumat, her yerleşim birimi için ayrı ayrı inceleme konusu olacaktır. Seyahatin bütünü, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler açısından mercek altına alınmalı, dönemin olayları açıklanırken Evliya Çelebi'nin verdiği ayrıntılar gözden kaçırılmamalıdır. Afrika tarihine ışık tutması açısından, anlatımların, etnolojik, antropolojik, coğrafi vs. verileri, ilgili tüm bilimler tarafından değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Avcı, Casim. Masavva. (2003) *TDV İslam Ansiklopedisi*. (c. 28, s. 73-74). İstanbul.
- Basset, Rene. Dehlek. (1997) *MEB İslam Ansiklopedisi*. (c. 3, s. 508-509). Ankara.
- Brockelmann, Carl. Kıft. (1997) *MEB İslam Ansiklopedisi* (c. 6, s. 676-677). Ankara.
- Dankoff, Robert. *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*. Çeviren: Müfit Günay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Dankoff, Robert-Nuran Tezcan. *Evliyâ Çelebi'nin Nil Haritası "Dürr-i bi-misil in ahbar-ı Nil."* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Devellioglu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 1990.
- Ekici, Metin. "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Sözlü ve Yazılı Metin İlişkisi." *Evliya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları*, 27-37. Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu, 2012.
- Erekli, Arzu. "Bir Seyyahın Zihninde Seyahat." *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi*. Ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan, 346-355. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011.
- Eren, Meşkure. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1960.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. X. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 numaralı yazmalarının mukayeseli transkripsiyonu-dizini*. Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Mısır-Sudan-Habeşistan-Somali-Cibuti-Kenya-Tanzanya*, 10.Kitap 2. Cilt. Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Grohmann, Adolf. (1997) Sevakin. *MEB İslam Ansiklopedisi*. (c. 10, s. 523-524). Ankara.
- Haridy, Mohamed. "Seyahatname'de Mısır." *Doğumunun 400. Yılında*

- da Evliya Çelebi*. Ed.: Nuran Tezcan ve Semih Tezcan, 223-243. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011.
- Kavas, Ahmet. (2003) Makdişu. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (c. 27, s. 435-437). İstanbul.
- Kavas, Ahmet. (2013) Zeyla. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (c. 44, s. 350-352). İstanbul.
- İlgürel, Mücteba. (1995) Evliya Çelebi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (c. 11, s. 529-533). İstanbul.
- İnalçık, Halil. "Açış Konuşması." *Çağının Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi*, Haz. Nuran Tezcan, 13-17. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Niyazioğlu, Aslı. "Babalar ve Oğullar: Evliya Çelebi Babasını Neden Sözlü Kaynak Olarak Kullandı?." *Evliya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları*, 107-113. Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu, 2012.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Özbaran, Salih. *Ottoman Expansion Towards the Indian Ocean in the 16th Century*, İstanbul: İstanbul Bilgi University Press, 2009.
- Saydam, Cemal. *Havadan Tozdan*. İstanbul: Heyamola Yayınları, 2010.
- Tezcan, Nuran. "Nil Haritası ile Seyahatname Arasındaki Paralellikler." *3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Ankara, 2010, 785-797.
- Tezcan, Nuran. "Nil Yolculuğu: Mısır, Sudan, Habeşistan." *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi*, Ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan, 244-265. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011.
- Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük*. www.tdk.gov.tr
- Vatin, Nicolas. "Tarihi Bir Romandan Sayfalar: Evliya Çelebi'nin Zigetvar Seferi (1566) Anlatısı." *Evliya Çelebi'nin Yazılı Kaynakları*, 74-89. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012.

Osmanlı Diplomasisinde “Tayinat” Sisteminin Uygulanışı ve Kaldırılışı (1794) Üzerine Bazı Tespitler

Some Remarks on the “Tayinat” System And its Abolition (1794) in the Ottoman Diplomacy

Hacer Topaktas

Öz

Avrupa ülkelerinin kendi diplomatik yapısı içerisinde görülmeyen bir uygulama olarak tayinat sistemi, Osmanlı başkentine gelen yabancı elçilerin günlük masraflarının belirli bir süre için ve belirli kaideler üzere Osmanlı Devleti’nce karşılanması usulüdür. Bu usule göre yabancı elçilerin günlük yiyecek içecek ve bazılarının kira vb. gibi masrafları Osmanlı hazinesinden ödenmiştir. Söz konusu uygulama ile ilgili olarak şimdiki dek etraflı bir çalışma yapılmadığı gibi, sistemin uygulanışı, uygulamada ne gibi farklılıkların görüldüğü ve Sultan III. Selim döneminde, 1794’te diplomaside yapılan reformlar çerçevesinde tayinat sisteminin kaldırılışını getiren gelişmeler üzerinde de durulmamıştır. Bu makalede tayinat sisteminde görülen 1794’te farklı uygulamalara dair bazı tespitler yapıldığı gibi, genel bilinenin dışında tayinat usulünün kaldırıldıktan sonra da birçok kere Babîali tarafından bazı yabancı elçilere tayinat verildiği ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Diplomasisi, Tayinat, Elçi, III. Selim, Reform

Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, hacertopaktas@gmail.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

DOI: 10.17550/aid.63168

Abstract

As an unseen practice in the diplomatic structures of the European countries, “tayinat system” was a practice in which daily expenses of the foreign envoys that came to the Ottoman capital were covered by the Ottoman Empire for certain periods according to certain rules. In this system, daily expenses of the foreign envoys were paid by Ottoman treasury, and also rental costs of some foreign envoys were covered in the same way. But by now, there is no detailed study on this practice, also it has not been emphasized yet that how this system worked which kind of tayinats were seen in this system, and which kind of developments or reasons caused to abolition of the tayinat system in 1794 during the reign of Sultan Selim III. In this work not only some new information on the implementation of the tayinat system is found, but also apart from the known, it is put forth that after the abolishment of the tayinat system, sometimes tayinats were paid for some foreign envoys by the Ottoman Porte.

Keywords: *Ottoman Diplomacy, Tayinat, Envoy, Selim III, Reform*

Giriş

Osmanlı tayinat sistemi üzerine şimdiye dek geniş kapsamlı bir çalışma yürütülmemiştir. Osmanlı diplomasisi üzerine kaleme alınmış belli başlı mevcut çalışmalar, tayinat uygulaması üzerine detaylı bilgiler içermemektedir.¹ Daha ziyade yabancı elçilerin yazdığı sefaretnâme ve günlük tarzı eserlerde bu gibi bilgilere rastlanılmaktadır. Ancak söz konusu yabancı elçiler yazdıkları eserlerde daha ziyade kendilerine verilen tayinatlara değinmekte, tayinat uygulamasının yapısı ve kapsamı vb. konulara yer vermemektedirler. Bazı çalışmalarda geçen birtakım bilgiler dışında tayinat sisteminin nasıl yürütüldüğü, elçilere neye binaen ne kadar tayinat ödemelerinin yapıldığı, bunun Osmanlı diplomasisindeki yeri örnek vakalarla bu çalışma dâhilinde incelenmektedir. Ayrıca bu çalışmada tayinat sisteminin 1794 yılında kaldırılmasından önceki ve sonraki sürece odaklanmak suretiyle tayinat uygulamasının son döneminde sistemin hangi yapısal özellikler taşıdığı ve pratikte hangi sorunlarla karşılaştığı ortaya konulmak istenmektedir. Diğer yandan Osmanlı diplomasisinin temel özelliklerine bakmak suretiyle tayinat ödeme mantığı, siyasî olayların elçilere verilen tayinat miktarı ve süresi bakımından ne derece etkili olduğu da bu çalışmanın amacını tayin etmektedir. Bu bakımdan evvela Osmanlı diplomasisinin bazı temel niteliklerinden bahsetmek gerekir.

Osmanlı diplomasisi özellikle erken dönemlerde Avrupa devletlerinde yürütülen diplomasiye nazaran bazı farklılıklar taşır. 1793 yılı, Sultan III. Selim’in Osmanlı diplomasisi alanında gerçekleştirdiği reformlar bakımından yapısal olarak Osmanlı diplomasisini iki ana evreye ayırmaktadır. Bu bağlamda diğer devletlerin başkentlerinde Osmanlı ikâmet elçiliklerinin bulunmaması, 1793 yılı itibariyle diplomasiye mütekabiliyet esasının gelmesi ve bazı eski uygulamaların kaldırılması bu iki ana devri ayıran en önemli özelliklerdir. Bunun aksine bilhassa “rönesans diplomasisi”nin geçerlilik kazanmasıyla Osmanlı başkentinde birçok Avrupa devleti daimî elçilikler oluşturma yoluna gitmiştir. (Topaktaş, 2014a: 108-110) Osmanlı elçileri ise diğer devletlere geçici görevlerle ve fevkalade sıfatlarla gönderilmiştir. Savaş sonlarında yapılacak barış görüşmeleri, antlaşma müzakereleri, ikili ilişkilerin dü-

1 Osmanlı diplomasisi üzerine belli başlı çalışmalar olarak bkz. (Unat, 1992; Tuncer, 1997; Yurdusev, 2004; Savaş, 2007; Turan, 2014; Özen Yılmaz, 2014; Yıldırım, 2014)

zenlemesi, yeni sultanın tahta çıkışının komşu devletlere resmen haber verilmesi, bazı işbirliği ve ittifak kurma vesileleriyle Osmanlı elçileri diğer devletlere gitmiş ve görevlerini tamamlamalarının ardından dönmüştür. XVIII. yüzyıl sonunda ihtiyaçlara binaen ve uluslararası gelişmelerin gereksinimi olarak III. Selim Nizam-ı Cedid reformları çerçevesinde belirli başkentlerde daimî elçilikler kurma kararı almıştır. (Kuran, 1988, Kürkçüoğlu, 2004: 131-150) Bu bağlamda ilk olarak Yusuf Ağâh Efendi 1793'te Londra'ya gönderilmiştir. (Yalçınkaya, 2010) Londra'nın ardından 1795-1796 yılları itibarıyla Berlin, Viyana ve Paris'te de daimî elçilikler açılmasına karar verilerek 1797'de buralara büyükelçiler tayin edilmiştir. (Kuran, 1988: 23, Naff, 1963: 304)

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden itibaren diplomasisinde zamanla "kaide" halini alan belirli yapısal kuralları vardır. Bu kurallar, bazı diplomatik, teşrifatî ve malî konularla alakalıdır. (Ali Seydi Bey, t.y., Karateke, 2004 ve 2007, Tevkî'î Abdurrahman Paşa, 2011, Mehmed Es'ad Efendi, 2012) Tayinat uygulaması da bunlardandır. Aynı şekilde bu kurallar kimi yerde Avrupa devletlerini de Osmanlı usulü uygulamalara mecbur bırakmıştır. Zira tayinat sisteminde olduğu gibi diğer Avrupa devletleri de Osmanlı elçilerine tayinat ödemeleri yapmıştır. Fakat bir Avrupa devletinden diğer bir Avrupa devletine gelip giden elçilerde böyle bir uygulama söz konusu edilmemiştir. Bu noktada Doğu ve Batı diplomasi geleneklerinin tesiri devreye girmektedir. Daha ziyade Doğu kültürüne has olan bu uygulama, Doğulu devletlerle ilişkilerde Batılı devletlerin de bu uygulamaya dâhil olmasını gerektirmiştir. İran, Buhara ve diğer Asya devletlerinin diplomasisinde de Osmanlı Devleti'ndeki tayinat sistemi benzerinde uygulamalar görülür. Nitekim ileride üzerinde durulacağı üzere 1794'te uygulamanın kaldırılmasına rağmen sonraki süreçte Doğu devletlerinden gelen elçilere tayinat ödemesinin yapılması da bu geleneğin Doğu devletleri ile yürütülen diplomaside devam ettirildiğini göstermektedir.

Ayrıca Osmanlı Devleti'nde diplomasi, Avrupa'daki çağdaşlarında olmayan bazı özellikler taşır. Osmanlı topraklarına girişinden -burada iken sultan ve diğer erkân huzurundaki kabuller dahil- başkentten ayrılışına dek yabancı elçilere yapılan merasimlerle, Osmanlı Devleti'nin çeşitli devletlere gönderdiği elçilerine düzenlenen merasimler diğer ülkelerin elçilerine uygulanandan oldukça farklıdır. Bu törenlerin daha çok gösterişli olduğunu ve yer yer farklı teşrifatların

uygulandığını söylemek mümkündür. Elbette zamanın ve şartların değişimiyle bu kaidelerde de birtakım farklılıklar yaşanmıştır. (Karateke, 2007: 3-5; Yıldırım, 2014)

Osmanlı diplomasisinde önemli görülecek bir diğer özellik de diplomasideki hediyeleşmedir. Osmanlı Devleti’ne gelen elçilerin beraberlerinde ciddi bir hediye bohçasıyla gelmesi gerekir. Sadece Osmanlı sultanı için değil, aynı zamanda sadrazam ve diğer önde gelen devlet adamları için de pahalı ve onların beğenisini kazanacak hediyelerin sunulması usuldendir. Kendileri için düzenlenen kabullerde bu hediyelerin takdimi, kabul merasiminin ayrılmaz bir teşrifatı parçasıdır. (Renda, 2013: 263-276) Gelen diplomatların Osmanlı hükümdarlarına gösterdikleri saygının ve görevlerine verdikleri önemin bir göstergesi olarak da hediye, Osmanlı diplomasisinin önemli bir parçasıdır. Öyle ki 1657’de İstanbul’daki İsveç elçisi Rålamb’ın görevindeki başarısızlığının bir nedeni hediyesiz olarak İstanbul’a gelişine bağlanır. (Ådahl, 2006: 12) 1613’te Hollanda’ya verilen kapitülasyonlar sonrası İstanbul’a gelen Hollanda elçisi Cornelius Haga’nın I. Ahmed için 93 sandık hediye getirmesi, diplomaside hediyeleşmenin siyasî ve sembolik anlamına işaret eden bir diğer örnektir. Öyle ki Haga’nın getirdiği çeşitli kıymetli kumaşlar, porselenler, çeşitli mobilya ve mefruşat takımları, at koşumları, kılıçlar, teleskop, haritalar, özel atlas, papağan ve cennet kuşlarıyla, ayrıca dikkat çeken 1,5 ton Hollanda peyniri, diplomatik hediyeleşmenin ve bu vesileyle ilişkileri iyileştirmenin tipik bir örneğiydi. Keza II. Selim’in ve II. Murad’ın tahta cüluslarını tebrik için İran Şahı Tahmasb’ın gönderdiği, 44 ve 500 deve yükü hediye de iki ülke arasında yürütülecek siyasete ve bulunulacak taleplere iyi bir başlangıç yapma amacı taşıyordu. (Özen Yılmaz, 2014: 213-217) Zira İran Şahı, Osmanlı Devleti ile yapacağı antlaşmanın uzatılmasını istemekteydi.

Aynı şekilde kendilerine düzenlenen törenlerde de “süferanın/sefirlerin” dikkatlerini cezbeden samur kürkler, ipek ve kadife kumaşlar Osmanlı Devleti tarafından yabancı elçilere hediye olarak verilmiştir. Diğer yandan hangi elçinin ne gibi ve ne kadar hediye sunduğu da diğer elçilerin merak konusu olmuş ve bunları da elçilik günlüklerine kaydetmişlerdir. (Schweigger, 2004: 89) Elçiler arasında en güzel ve pahalı hediyeyi sunmak için bir yarışın olduğunu söylemek mümkündür. Aynı şekilde en güzel samur kürkü ve kaftanı almak da bir o ka-

dar önemsenen bir mevzudur. Zira en güzel ve pahalı samur kürkü ve kaftanı alan elçi, ülkesini de Osmanlı Devleti nezdinde üstün konuma getiriyordu. Mesela II. Mustafa tarafından kabulü sırasında Karlofça Antlaşması sonrasında İstanbul'a gelen Avusturya elçisi Oettingen'e çok kıymetli kürklerle kaplı bir kaftan verilmesi, Avusturya elçisini diğer elçiler nazarında daha ayrıcalıklı bir konuma taşıdığı için diğer elçiler arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştu. (Özen Yılmaz, 2014: 94) Aynı şekilde Oettingen'e verilen tayinat listesi de oldukça dolgundu. (Özen Yılmaz, 2014: 92)

Tayinat Uygulamasının Esasları

Osmanlı diplomatik uygulamaları gereği Osmanlı başkentine gelen yabancı elçilerin ikamet sürelerinin ilk altı ayı için belirli masraflarının karşılanması teorik olarak 1794'e kadar sürdürülmüştü. Buna göre Osmanlı Devleti yabancı elçilere görevlerinin ilk altı ayında "tayinat bahası" ödüyordu. (BOA, HAT: 1406/56922, CH, 181/9043) Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin bu uygulamasına uyma zarureti yüzünden, diğer ülkelere gönderilen Osmanlı elçilerinin belirli masrafları da ev sahibi devlet tarafından karşılanıyordu. Osmanlı Devleti'nde tam olarak hangi yıldan itibaren tayinat sisteminin uygulanmaya başlandığı bilinmese de XVI. ve XVII. yüzyılda İstanbul'a gelen yabancı elçilerin günlüklerinden bu dönemlerde tayinat uygulamasının var olduğunu söylemek mümkündür. (Schweigge, 2004: 60, Werner, 2011: 134)

Tayinatların içerik ve verilme sebeplerine göre ne gibi çeşitlilik gösterdiğine bakıldığında, yabancı elçilere verilen tayinatların elçilerin fevkalade ya da mukim elçi oluşuna göre çeşitlendiğini arşiv kaynaklarından tespit etmek mümkündür. Ancak fevkalade ve mukim elçilere verilen tayinatlar arasında belirli farklılıklar bulunmaktadır. Yabancı elçilerin geliş sebebinin tayinatın miktarının ve süresinin belirlenmesinde etkili olduğu görülmektedir. Nitekim mukim elçilerin daha az miktarda, hatta cüzi miktarda tayinat aldığı söylenebilir. Mesela 1773 yılında İstanbul'da bulunan Avusturya ikamet elçisi günlük 12 guruş tayinat almıştı. (BOA, CH: 15/719) Mukim elçilere verilen tayinata "nafaka baha" denmekteydi. (Mustafa Kesbi: 2002: 37) "Fevkalade" (extra-ordinary) sıfatla İstanbul'a gelen elçilere ise misyonunun durumuna göre, yani geliş sebebine göre tayinat ödenmekteydi. Cülus tebriki için gelen elçilere geldiği günden döneceği güne dek yani elçiliği süresince tayinatı ödenmekteydi. (BOA, CH: 150/7455) Mesela 1790

yılında III. Selim’in cülus tebriki için gelen Venedik elçisine günlük 116 guruş tayinat verilmişti. (BOA, CH: 185/9233) Yine 1790 yılında aynı amaçla İstanbul’a gelen Sicilyateyn elçisine ise 100 guruş günlük tayinat tahsis edilmişti. (BOA, CH: 28/1358) Yapılan antlaşmalar çerçevesinde elçi teatisi durumlarında gelen fevkalade elçiler ise yine diğerlerinden farklı miktarda tayinat almaktaydılar. Bu çerçevede 1740 yılında İstanbul’a gelen Rusya elçisi 495.5 guruş günlük tayinat bahası almıştı. (Itzkowitz ve Mute, 1970: 28-30)

Yabancı elçilere verilen tayinatlar verildiği yer ve emtialar bakımından da farklılaşmaktaydı. Bir yabancı elçinin Osmanlı topraklarına dâhil olduğu andan Osmanlı başkentine ulaşınca kadar verilen tayinatın cinsi “yol baha” olarak kayıtlarda geçmekteydi. Elçilerin İstanbul’a gelişlerinden ilk altı ay içerisinde verileni ise “tayinat baha” idi. Bu kapsamda bir diğer üçüncü tayinat çeşidi ise “mefruşat baha” olarak ödenen ve mobilya ve tekstil ihtiyaçları için verilendi. Mefruşat baha bütün elçilere verilmemekle birlikte, yabancı elçilere bir defalığına tahsis edilen bir tayinat çeşidi idi. (BOA, CH: 34/1660) Mesela 1790 yılında İstanbul’a gelen Buhara elçisine mefruşat baha adıyla ayrıca bir tayinat ödenmişti. (BOA, CH: 43/2108) Bu türde bir diğer tayinat ise fevkalade sıfatla gelen bir kısım elçiye verilen “hâne icâresi” idi. Kayıtlara göre bazı yabancı elçilerin kira masrafları da yiyecek içecek vb. giderlerinin yanı sıra ayrıca ödenmekteydi. Mesela 1768’te Fransa’nın maslahatgüzarına günlük 10 guruşluk tayinat bahası dışında 6 guruş kira bedeli de tahsis edilmişti. (BOA, CH: 113/5695)

Tayinat sisteminin uygulanışında işaret edilmesi gereken önemli bir nokta da savaşları sonlandırmak üzere aracı devletlerle birlikte muharip devlet temsilcilerinin bir araya geldiği barış görüşmelerinde de Osmanlı tarafının aracı devlet elçilerine, yani murahhaslarına da tayinat ödediğidir. Nitekim 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı’nın Avusturya ayağını sonlandırmak ve barış müzakerelerini yürütmek için aracı devlet elçileri de Zıştovi görüşmelerinde bulunmuştu. Burada bulunan Prusya, İngiltere ve Hollanda elçilerinin temsilcilerine de Osmanlı hazinesinden tayinat verildi. Ancak zaten savaştan bitap düşmüş Osmanlı hazinesi için bir de uzayan Zıştovi görüşmeleri, Sultan III. Selim’in tepkisine neden olmuştu. Reisülküttab darphaneden 40.000 guruşluk (100 kese akçe) bir meblağı tayinatlar için istiyordu. (BOA, CH: 131/6515, Ahmed Cevdet Paşa, 1309/V: 69-70) Üstelik Zıştovi

Antlaşması imza edilince de murahhaslara pahalı hediyeler ve “atiyye” adı altında nakdî para gönderilmişti. Prusya murahhası Lucchesini ve İngiltere murahhası Keith’e Sultan Selim’den nakdî para, pahalı kürk-ler, koşumlarıyla beraber asyatik atlar hediye olarak gelmişti. (BOA, HAT: 195/9692, 195/9703, Keith, 1849: 481)

Tayinatlar yabancı elçilerin rütbelerine göre de farklılıklar taşıyordu. Büyükelçi (sefir-i kebir), ortaelçi (sefir), küçükelçi, maslahatgüzar, nameres, muhabir gibi sıfatlarına göre elçi ve daha düşük rütbeli diplomatların tayinat miktarları belirlenmekteydi. Elbette en yüksek tayinatı büyükelçiler almaktaydı. Bu bakımdan yer yer yabancı elçilerin rütbelerinin yükseltilmesi için talepte bulunduğu görülmekteydi. Mesela 1790’da İstanbul’a gelen Lehistan fevkalade elçisi Franciszek Piotr Potocki, Babiâli’nin kedisini ortaelçi olarak kabul etmesine razı olmadı. Uzun uğraşlardan sonra büyükelçilik payesini elde etti. Tabii Potocki’nin en büyük kaygısı kendisine büyükelçilik payesi verilme-yerek tayinatının da düşük miktarda olacağı idi. (Topaktaş, 2014b: 75-80)

Yabancı elçilere verilen tayinat miktarları aynı ülkenin bir önceki elçisine verilenlere göre tayin edilmekteydi. Yani aynı özelliklerle sahip aynı ülke elçisi, miktar olarak da aynı tayinatı alıyordu. Bu durumda elçilerin payeleri ile İstanbul’da bulunuş amaçları da aynı olmalıydı. (BOA, HAT: 266/15476, AE: SABH I, 132/8841) Barış durumu haricinde bir ülke ile savaş ilanı durumunda nasıl bir uygulama yapılmaktaydı? Bu gibi durumlarda özellikle Rus elçilerinin Yedikule Zindanları’na hapsedildiğini görmekteyiz. Lakin Babiâli, zindanda dahi elçilere ve yanındakilere belirli bir tayinat vermeye devam etmiştir. Mesela 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Harbi patlak verince Rus elçisi Bulgakov genel uygulamalar dâhilinde Yedikule Zindanları’na atıldı. Fakat burada bulunduğu zaman zarfında kendisine günlük 25 guruşluk bir tayinat verildi. Hatta bu, daha evvel-den aldığı 12 guruşluk tayinatından daha yüksek bir meblağa tekabül ediyordu. (BOA, CH: 149/7448, 170/8493, 88/4382) Diğer taraftan tayinat sistemindeki önemli bir mevzuu da tayinatların yer yer aynı, yer yer nakdî olarak ödenmesidir. (Kütükoğlu, 1989: 218) Yabancı elçiler genelde tayinatlarının ödenmesi için sundukları arzlarla tayinat taleplerini iletmekteydiler. Mesela 1740 yılında İstanbul’da mukim Fransa büyükelçisi Louis Sauveur Villeneuve (1728-1741) ile 1768’te

İstanbul’da bulunan Danimarka elçisi dilekçeyle tayinatını talep etmek zorunda kalmıştı. (BOA, CH: 46/2262, 24/1188) Elçinin heyetinde kaç kişi olursa olsun elçilere aynı miktar tayinat ödenmekteydi. Yani tayinat miktarları elçinin maiyetindeki kişi sayısına göre değişmiyordu.

Genelde tayinatlar geriye dönük olarak ödeniyordu. Yani verilmesi gereken süre geçtikten sonra ödeme yapılıyordu. Ödemeler birer aylık ya da üçer aylık dilimler halinde tesviye ediliyordu. Mesela kayıtların bizlere gösterdiği üzere Avusturya elçilerine üçer aylık periyotlarla ödemeler yapılıyordu. Nitekim 1782’de İstanbul’da bulunan Avusturya mukim elçisine günlük on ikişer guruştan üç aylık toplam 1056 guruş verilmişti. (BOA, CH: 4/175) Yine 1790 yılı sonunda Prusya elçisi günlüğü 200’er guruştan biriken bir aylık tayinat baha ve kira bedelinin ödenmesi için başvuru yapmıştı. (BOA, CH: 48/2351)

Bu bağlamda XVIII. yüzyıl ortalarında tayinat verilen birkaç yabancı elçi ile tayinat miktarları Tablo-I’e göre şöyleydi: (Mustafa Kesbî, 2002: 37-38)

Tablo-I	XVIII. Yüzyıl Ortalarında Bazı Elçilere Verilen Tayinatlar	
Ülke	Paye	Tayinat miktarı
İsveç	Ortaelçi (mukim)	10 guruş
Avusturya	Ortaelçi (mukim)	12 guruş
Rusya	Kapu kethüdası (mukim)	5 guruş
Lehistan (1759)	Ortaelçi (cülus tebriki)	225 guruş + 76 = 301 guruş
Rusya (1759)	Ortaelçi (cülus tebriki)	98 guruş + 40 guruş = 138 guruş
Venedik (1759)	Elçi (cülus tebriki)	80 guruş + 36 guruş = 116 guruş

XVIII. yüzyıl sonunda tayinat uygulaması kaldırılmadan hemen önce yabancı elçilere verilen tayinatlardan birkaç örnek ise Tablo-II’de gösterildiği üzere şöyledir:

Tablo-II	1790-1793 Yıllarında Yabancı Elçilere Verilen Tayinat Miktarlarından Örnekler	
	Ülke	Miktar
Avusturya	80 guruş	BOA, CH: 108/5366
Buhara	250 guruş	BOA, CH: 174/8652
İsveç	80 guruş	BOA, CH: 97/4804
Lehistan	301 guruş	BOA, CH: 5/218
Prusya	200 guruş	BOA, CH: 63/3137
Rusya	12 guruş	BOA, CH: 64/3173
Venedik	116 guruş	BOA, CH: 65/3240

Tayinat Sisteminin Uygulanmasında “Gittikçe Genelleşen” İstisnaî Durumlar

Tayinatların her ne kadar yabancı elçilere görevlerinin ilk altı ayı için ödenmesi öngörülmekteyse de bunun pratikte birçok istinasının olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle tayinat uygulamasının kaldırılmasından hemen önceki yıllarda, yani III. Selim’in iktidarının ilk zamanlarında tayinat meselesi ile ilgili sorunların arttığı görülmektedir. Nitekim 1790 yılı Mart’ında İspanya elçisine 11 aydır verilen tayinatın kesilmesi kararlaştırılır. (BOA, CH: 43/2134) Benzer şekilde Venedik elçisinin tayinatı 1790 yılında verildiği sekizinci aydan sonra kesilir. (BOA, CH: 155/7737) Yine Prusya elçisi Diez’e 1790 yılında yedi aydır tayinat verilmekle beraber, zaten döneceği göz önünde bulundurularak bir ay daha tayinat verilmesi kararlaştırılmıştır. (BOA, CH: 13/617) Aynı dönemde savaş yıllarında Osmanlı Devleti’nin ittifak arayışları çerçevesinde Lehistan ile gündeme gelen ittifak görüşmeleri dolayısıyla, İstanbul’daki Lehistan elçisi Potocki’ye 30 ay boyunca tayinat verilmiştir. (Topaktaş, 2014b: 78-79) Zira kendisi Lehistan’da muteber bir kişi olduğu gibi, özel önem taşıyan bir görevle İstanbul’da bulunmaktadır.

Tayinat uygulamasında kaide dışı olarak görülebilecek fakat gittikçe genel kural haline dönüşmeye başlayan bir husus da elçilerden gelen zam talepleridir. Birçok yabancı elçi tayinatının kendisine yetmediğini öne sürerek zam talebinde bulunmuştur. Mesela Fas Hâkimi’nin elçisi sıfatıyla 1790 yılında İstanbul’da bulunan Tahir Paşa ve Mek-

ki Ağa tayinatlarına zam talep etmiştir. (BOA, CH: 114/5660) Yine Lehistan elçisi Potocki de aldığı günlük 225 guruşluk “tayinat baha” ile 76 guruşluk “hane icaresinin” (toplamda 301 guruş) yetmediği ve kendisinin hem Lehistan’ın önde gelen kişizadelerinden olduğu hem de büyükelçi unvanıyla gönderilmesine binaen daha yüksek bir meblağda tayinat alması gerektiğini öne sürmüştür. (Topaktaş, 2014b: 78) Potocki’nin kendisinden daha yüksek miktarda tayinat bahası aldığını öne süren Prusya elçisi Diez de kendi tayinatına zam talep etmiştir.

Bir başka zam vakası 1792’de Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Yaş Antlaşması gereği elçi teatisinin yapılmasından sonra yaşandı. İstanbul’a gelen Rus elçisi Kutuzov da tayinatına zam talep edenlerdendi. Normalde kendi statüsündeki bir Rus elçisi 148 guruş tayinat almaktaydı. Fakat meblağın yetmediği gerekçesiyle ve kendisi gibi Zıştovi Antlaşması sonrası İstanbul’a gelen Avusturya elçisi Rantkeal’in aldığı günlük 280 guruşluk tayinatı örnek göstererek Kutuzov kendi tayinatına da zam yapılmasını istedi, buna mukabil Babıâli Rus elçisi Kutuzov’a günlük 200 guruş tayinat tahsis etti. (BOA, BOA, HAT: 1403/56679, 1403/56749, CH: 35/1736, 40/1992) Diğerlerine örnek olmasın diye zam taleplerine Babıâli tarafından olumlu cevap verilmediği durumlarda ise çoğu kere “atiyye” namıyla elçilere ilave ödemelerin yapıldığı da oluyordu.

Tayinat Listelerinde Bulunan Yiyecek İçecekler ve Diğer İhtiyaç Malzemeleri

Osmanlı Devleti’ne gelen yabancı elçilere verilen tayinat listelerinin bütün elçiler için aynı yiyecek içecek vs. maddelerinden oluşmadığı görülür. Her elçinin farklı tayinat listeleri vardır. Yalnız birçok yiyecek maddesinin adının listelerde ortak olduğu söylenebilir. Ekmek, küçük ve büyük baş hayvan eti, kümes hayvanı eti, balık, çeşitli türden yağlar, baharatlar, pirinç, mısır, un, süt, peynir, yumurta, şeker, kahve, tütün, sebze ve meyve, alkollü içecekler (votka, şarap, rakı), yemeklerin pişirilmesi için odun, kömür, atlar (taşımaya amaçlı) ve atlar için saman bunlardan bazılarıdır. (bkz. Tablo-III, IV) Ancak listelerde bulunan bu yiyecek içecek maddelerinin adedi veya miktarı her ülke elçisinde farklılaşmaktadır. Bu bağlamda 1762 yılında cülus tebriki için gelecek İstanbul’da bulunan Avusturya ortaelçisine verilen tayinat listesine baktığımızda tayinat listesinde neler olduğunu görebiliriz: (BOA, CH: 116/5784)

Tablo-III	1762 Yılında İstanbul'daki Avusturya Elçisine Verilen Tayinat Listesi					
	Listesi					
Ekmek 170 adet	Tavuk 20 adet	Kaz 5 adet	Ördek 5 adet	Mısır tavuğu 4 adet	Sade yağ 12 kıyye	
Pirinç 45 kıyye	Bal 4 kıyye	Kara bal 4 kıyye	Tere yağ 5 kıyye	Süt 10 kıyye	Peynir 10 kıyye	
Yumurta 60 adet	Şeker 2 kıyye	Kahve 3 kıyye	Sebzevat 10 kıyye	Karanfil 50 dirhem	Tarçın 25 dirhem	
Buhur 4 kıyye	Soğan 15 kıyye	Tuz 4 kıyye	Zeytin 6 kıyye	Badem 2 kıyye	Sarımsak 3 kıyye	
Sabun 2 kıyye	Zeytin yağı 4 kıyye	Sirke 6 kıyye	Turşu 12 kıyye	Tütün 2 kıyye	Koyun eti 35 kıyye	
İnek eti 5 kıyye	Börülce 5 kıyye	Mercimek 5 kıyye	Ham sirke 150 kıyye	Rakı 3 kıyye	... 5 kıyye	
Odon 10 çeki	Kömür 150 kıyye	Arpa 20 keyl	Saman 8 kantar	Ot 4 hamallık	Beygirler Yeterli miktarda	... Yeterli miktarda

Diğer Avusturya elçisi ile verilen malzemeler bakımından karşılaştırma yapmak için 1812 yılında İstanbul'da bulunan İran elçisi Nasrullah'a verilen tayinat listesine bakmak yerinde olacaktır. Zira bunlar, farklı dönemlerde biri Müslüman biri Hıristiyan ülkelerin elçileri için hazırlanan tayinat listeleridir: (BOA, CH: 3/146)

Tablo-IV	1812 Yılında İstanbul'daki İran Elçisine Verilen Tayinat Listesi					
	Listesi					
Ekmek 50 adet	Sade yağ 4 kıyye	Bal 2 kıyye	Bal mumu 1 kıyye	Un 1 kıyye	Soğan 2 kıyye	Tuz 1 kıyye
Nohut 10 kıyye	Öd (?) 7 kıyye	Sabun 10 kıyye	Sarımsak 10 kıyye	Sebze sadece 200	Baharat 20 adet	Üzüm 1 kıyye
Koyun eti 6 kıyye	Odon 1 çeki	Kömür 25 kıyye	Arpa 10 keyl	Saman 1 kantar	Kahve 150 dirhem	

Burada vurgulanması gereken diğer bir husus da Osmanlı Devleti'nin tayinat ödeme mantığının nereden kaynaklandığıdır. Tayinat uygulamasının kaldırılması ile ilgili bir belgeden anlaşıldığı üzere yabancı elçilere tayinat verilmesinin sebebi, Osmanlıların “şan-ı Devlet-i Aliyye'ye” yaraşır davranmak istemesindedir. (BOA, CH: 97/4804) Yine aynı süreçte kaleme alınan bir diğer belgede ise “in'am-ı Devlet-i

Aliyye”den, yani Osmanlı Devleti’nin iyiliğinden kaynaklanan sebeplerle bu gibi bir uygulamaya gidildiği açıklanmaktadır. (BOA, CH: 20/981) Yani Osmanlı Devleti, kendine has devlet sistemi içerisinde ve yabancı elçilerin ağırlanması hususunda sahip olduğu anlayış çerçevesinde böyle bir uygulama geliştirmişti. Böylece hem devletin azameti hem de misafirperverliği bu gibi bir yolla da ortaya konulmaktaydı. Ayrıca yabancı elçilere “iki devletin şan u itibârına lâıyk ve dostluğa şâyân olan vech üzere” davranmak Osmanlı Devleti’nin önemseydiği bir husustu. (BOA, CH: 20/981) Nitekim gelen elçilere Osmanlı misafirperverliği verilen tayinatlarla da hissettirilmek istenmişti.

Tayinat Uygulamasının Resmen Kaldırılması

Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinden itibaren uygulanan tayinat sistemi, Osmanlı diplomasisinin köklü değişiklikler yaşadığı III. Selim reformlarıyla lağvedilmiştir. Babiâli, 1792 yılının sonunda Nizam-ı Cedid programını başlatmasıyla birlikte, dışişlerinde de Avrupa devletleri arasında geçerli olan kuralları uygulamaya karar vermişti. Dolayısıyla eskiden uyguladığı bazı usulleri bu dönemde terk etti. Bu usullerden biri de yabancı ülke temsilcilerine verilen tayinatın kaldırılmasıydı. Nitekim Yusuf Agâh Efendi’nin İngiltere’ye ilk daimî büyükelçi olarak gönderilmesi sırasında, milletlerarasında geçerli olan mütekabiliyet usulü yürürlüğe konularak, yabancı devlet elçilerine verilen tayinat kaldırılmış oldu. Zaten ilk Türk daimî elçiliğinin kurulması bu kararın uygulanması için bulunmaz bir fırsattı. Bunun için Yusuf Agâh Efendi İstanbul’dan İngiltere’ye hareket etmeden önce Babiâli; İngilizler tarafından tayinat teklif edilirse bunu her ne surette olursa olsun kabul etmemesini telkin ve tembih etmişti. (Yalçınkaya, 2010: 65 ve Ahmet Cevdet Paşa, 1303/IV: 106-107) İşte Yusuf Agâh Efendi ile başlatılan bu usul, yabancı elçilik heyetleri arasında ilk defa İngiliz elçisi Liston’a tesadüf etmişti. Türk sınırlarına girmesinden itibaren Babiâli’nin tayinat vermeme usulünü çok sıkı bir şekilde uyguladığını, Lord Grenville’ye gönderdiği ilk raporunda bildirmişti. Bu yüzden geçtiği yerlerden at, erzak ve diğer malzemelerin temini için büyük miktarda harcamalar yapmak zorunda kalmıştı. Aynı rapor, Osmanlı Devleti’nin uygulamaya koyduğu tayinat rejimi nedeniyle onun ve maiyetinin malî sıkıntı içine düştüğüne işaret etmektedir. (Yalçınkaya, 1998: 192-193)

Uzun süredir uygulanmasına rağmen tayinat sistemi beraberinde birçok sorunu ve Osmanlı maliyesi için maddî olarak ciddi bir külfeti doğurmuştur. Ayrıca yukarıda birkaç örneği verildiği üzere savaş döneminde tahta oturan III. Selim'in sultanlığının ilk evresinde elçi tayinatlarıyla da oldukça meşgul olmak zorunda kaldığı görülmektedir. Şüphesiz bu gibi sorunlar da savaş sona erince, III. Selim'in diplomasi alanındaki reformlarını düzenlerken bu eski uygulamayı kaldırmasında rol oynamıştır. Nitekim III. Selim'in 11 Haziran 1794 tarihli hatt-ı hümayunu ile artık yabancı elçilere tayinat ödenmeyeceği ilan edilmiştir. (BOA, HAT: 194/9640, CH: 34/1660) Tayinat uygulamasının kaldırılmasının başlıca sebebi esasen Osmanlı Devleti'nin bir lütfu ve nezaketi olarak görülebilecek tayinatın, yabancı elçiler tarafından sanki onların doğal hakkıymış gibi görülüp, birçok kere gereksiz yere tayinat talep etmeleridir. (BOA, CH: 34/1660, 43/2108) Ayrıca bundan sonra diğer devletlere gönderilen Osmanlı elçileri de gittikleri devletlerden tayinat bahası almayacaktır. Aynı şekilde elçilere sultanların huzurundaki kabullerde verilen samur kürkleri ve kaftanlar da birçok diplomatik krize neden olmakta, elçiler kendilerine verilen kürk ve kaftanların kıymetinden yola çıkarak devletlerinin Osmanlı Devleti nezdindeki prestijlerini sorgulamaktaydı. Mesela Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Charles de Ferriol (1692-1711) İngiltere ve Felemenk elçilerine verilen samur kürklü kaftanları duyunca kendisi için de bu tarz bir samur kürk talep etmiş, bunun için her yolu denemiş, hatta bu yüzden kabul merasimi gecikmişti. (Özen Yılmaz, 2014: 94-97) XVIII. yüzyıl sonunda artık bu gibi hediyeleşmelerin önceki dönemlere nazaran azalmasında bu gibi kriz ve rekabetlerin de tesiri olmalıdır. Diğer yandan hediyeleşme kültüründeki değişimle XIX. yüzyılda sembolik olan yeni bir hediyeleşme ve taltif kültürü daha ortaya çıkmıştı. Nişan ve madalya takdimi. (Eldem, 2004)

1790 sonrasında İsveç elçiliği için çalışan Ignatius Mouradgea d'Ohsson, XVIII. yüzyıl sonlarına kadar yabancı elçilere günlük 100-150, 200 piaster/guruş arası olmak üzere elçiliklerinin ilk 3-4 ayı boyunca tayinat verildiğini yazar. D'Ohsson, 1794 yılında bu uygulama kaldırılana kadar tayinatların ödendiğini de belirtir. (d'Ohsson, 2001: 360)

Teorik olarak ve resmen Sultan III. Selim'in 1794 tarihli hatt-ı hümayunu ile tayinat sistemi kaldırıldı. Fakat arşiv kayıtlarının göster-

diği üzere 1794 yılı sonrasında da birçok kere Osmanlı Devleti gerekli durumlarda bazı yabancı elçilere tayinat ödemeye devam etti. Yani özellikle uygulamanın kaldırılmasından sonraki ilk zamanlar, bazı zarurî durumlarda tayinat ödemesi yapılması icap etmiş olmalıdır. Fakat 1794 yılı sonrasında gelen taleplerden reddedilenler de vardır. Mesela 1798 yılında Dubrovnik elçisi tayinat talebinde bulunmuş, fakat uygulamanın kaldırıldığı cevabıyla, isteği reddedilmiştir. (BOA, HAT: 1406/56922) Ayrıca tayinatın kaldırılmasını mukabil Avrupa’ya giden ilk Osmanlı mukim elçisi olarak, Yusuf Agâh Efendi’ye Londra’da tayinat verilmediğinden de bahsedilerek, artık uygulamanın son bulduğu ifade edilmiştir.

1794 yılında İstanbul’a gelen Rus elçisi de kendisine diğer elçiler gibi tayinat verilmesini Babiâli’den istemiştir. Elçinin tayinat sistemi kaldırılmadan önce atandığı ve gelen Rus elçisinin Rus devlet adamı Bezborodko’nun yeğeni olması hasebiyle ve Rusya ile savaş sonrası ilişkilerin seyri bakımından elçiye, 200 guruş tayinat baha ile 378,5 guruş mefruşat bahanın verilmesi uygun bulunmuştur. (BOA, HAT: 1403/56679)

Bununla beraber 1800 yılında İngiltere elçisi Smith Spencer de tayinat talebinde bulunur. Babiâli tayinat uygulamasının kaldırıldığından bahisle kendisine tayinat verilemeyeceğini bildirir. Fakat Napoleon’un 1798’deki Mısır işgalinin ardından İngiltere ile söz konusu edilen ittifaka binaen iyi ilişkilerin sürdürülmesinin yerinde olacağı düşünülmüş ve bu ittifak görüşmelerinde emeği geçen Spencer’e bazı “atiyyelerin” verilmesi uygun görülmüştür. (BOA, HAT: 1406/56922) 1798 yılında Dubrovnik elçisinin tayinat talebi uygulama kaldırıldığı için reddedilse de 1800 ve 1804 yıllarında Dubrovnik elçileri tayinat talebinde bulunmuş ve günlük 20’şer guruştan tayinatları verilmiştir. (BOA, CH: 35/1729, 70/3496)

Aynı şekilde XIX. yüzyılın ilk yarısında Doğu ülkelerinden gelen elçilere tayinat verilmeye devam edildiği görülmektedir. Mesela bu dönemde çeşitli kereler Buhara elçilerine tayinat verilmeye devam edilmiştir. 1803, 1805 ve 1811 yıllarında Buhara Hâkimi’nden gelen elçiler 500’er ve 300’er guruşluk tayinatlarını alabilmiştir. (BOA, AE: SSLM III: 168/10028, CH: 105/5210, 112/5556, 151/7541) Keza 1827 yılında Buhara elçisi Mir Mehmed Fazıl’a 1000 guruşluk yüksek meblağlı bir

tayinat bağlanmışır. (BOA, CH: 112/5600) 1813'te İstanbul'a gelen Dağıstan elçisi de yine tayinatını alabilmiştir. (BOA, CH: 44/2198) 1809 yılında İran'dan gelen Hacı Mirza Ebu Hasan'a selefleri nevinde tayinat verilmesi kararlaştırılmışır. (BOA, CH: 132/6559) Yine 1812 yılında İran'dan gelen elçi Nasrullah'a da selefi gibi tayinat verilmiştir. (BOA, CH: 3/146)

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde elçilere bir iyilik/ikram ve iyi niyet göstergesi olarak ortaya çıkan diplomasi pratiklerinden tayinat sistemi, bu çalışmada görüldüğü üzere oldukça kapsamlı bir sistemdir. Bununla birlikte icra edilirken, birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Her bir ülkenin elçisine rütbesi ve Osmanlı başkentine geliş amacına göre farklı miktarda ve çoğu kere farklı uzunluktaki sürelerde tayinat tahsis edilmiştir. Sistem dâhilinde mukim ve fevkalade elçilere yapılan muameleler ile Doğulu ile Batılı ülkelerden gelen elçilere verilen tayinat miktarları değişmektedir. Nitekim 1794 yılında tayinat uygulaması kaldırılrsa da İran, Buhara ve Dağıstan gibi Doğu ülkelerinden gelen elçiler XIX. yüzyılın ikinci yarısında da oldukça yüksek meblağda olan tayinatlarını almaya devam etmişlerdir. Sistem dahilinde her bir ülke elçisine verilen yiyecek içecek maddeleri ve miktarları da aynı değıldir. Büyükelçilerin en seçkin tayinat listelerine sahip olduğunu söylemek bu bakımdan şaşırtıcı olmayacaktır. Diğer yandan Osmanlı dış politikasının dinamikleri bakımından iyi ilişkiler içerisinde bulunduğı ülke elçilerine verilen tayinatların süre bakımından uzun ve daha yüksek meblağda oluşu da tayinat uygulamasının birçok açıdan Osmanlı siyasî ve diplomatik gelişmelerinden etkilendiğini göstermektedir. Ayrıca bu sistem, Osmanlı'ya has diplomasiyi gösteren önemli uygulamalardandır.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

- Âdahl, K. (2006). “Cale Brorson Râlab’ın Bâbîâlî’deki Elçiliği (1657-1658)”, *Alay-ı Hümayun İsveç Elçisi Râlab’ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri 1657-1658* içinde, Karin Âdahl, (Ed.), (Çev. A. Özdamar), İstanbul: Kitap Yayınevi, 9-25.
- Ahmed Cevdet Paşa, (1303). *Tarih-i Cevdet, tertib-i cedid*, Vol. VI, İstanbul: Matba’a-i Osmaniye.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1309). *Tarih-i Cevdet*, C. V, İstanbul: Matba’a-i Osmaniye.
- Ali Seydi Bey, (t.y.). *Teşrifât ve Teşkilât-ı Kadîmemiz*, Niyazi Ahmet Banoğlu, (haz.), İstanbul: Tercüman 1001 Eser Yayınları.
- D’Ohsson, M. I. (2001). *Tableau Général de L’Empire Ottoman*, C. VI, İstanbul: Les Éditions ISIS.
- Eldem, E., (2004). *İftihar ve İmtiyaz: Osmanlı Nişan ve Madalyaları*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi; Kültür Bakanlığı.
- Itzkowitz, N., Mote, M. (1970). *Mubadele, An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, Chicago-London: Chicago University Press.
- Karateke, H. T. (2004) *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Karateke, H. T. (2007). *An Ottoman Protocol Register: containing ceremonies from 1736 to 1808: BEO Sadaret Defterleri 350 in the Prime Ministry Ottoman State Archives*, İstanbul: The Ottoman Bank Archive and Research Center; London: The Royal Asiatic Society.
- Keith, S. R. M. (1849). *Memoirs and Correspondence*, G. Smyth, (Ed.), C. I-II, London: Henry Colburn.
- Kuran, E. (1988). *Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kürkçüoğlu, Ö. (2004). “The Adoption and Use of Permanent Diplomacy”, *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional* içinde, A. N. Yurdusev (Ed.), Basingstone: Palgrave, 131-150.

- Kütükoğlu, M. (1989). “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Fevkalâde Elçilerin Ağırılanması”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi – Ercüment Kuran’a Armağan*, C. XXVII/1-2, 199-231.
- Mehmed Es’ad Efendi, (2012). *Mehmed Es’ad Efendi’nin Teşrifât-ı Kadîme’si, Osmanlı İmparatorluğu’nda Teşrifat*, H. A. Arslantürk, M. Tosun, S. Soyluer (haz.), İstanbul: Okur Kitaplığı, 2012.
- Mustafa Kesbî. (2002) *İbretnüme-yı Devlet*, A. Öğreten, (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Naff, T. (1963). “Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III 1789-1807”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 83, nr. 3, 295-315.
- Özen Yılmaz, G. (2014). *Elçiye Zeval Olmaz, 16.-18. Yüzyıllarda Osmanlı’da Yabancı Elçiler*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Renda, G. (2013). “European Ambassadors at the Ottoman Court: The Imperial Protocol in the Eighteenth Century”, *Ottoman Empire and European Theatre I: The Age of the Mozart and Selim III (1756-108)*, M. Hüttle, H. E. Weidinger, (Ed.) Wien: Hollitzer, 263-276.
- Savaş, A. İ. (2007). *Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul: 3F Yayınları.
- Schweigge, S. (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, (Çev. T. Noyan) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tevkî’î Abdurrahman Paşa, (2011). *Osmanlı Devleti’nde Teşrifat ve Törenler Tevkî’î Abdurrahman Paşa Kânûn-Nâmesi*, S. M. Bilge (haz.), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Topaktaş, H. (2014a), “Polonya’nın Türkiye’deki İlk Daimi Elçiliğinin Kurulma Süreci: Tarihsel Dinamikler”, *Uluslararası İlişkiler*, 11/43, 105-125.
- Topaktaş, H. (2014b), *Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri, Franciszek Piotr Potocki’nin İstanbul Elçiliği (1788-1793)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tuncer, H. (1997). *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler*, Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Turan, N. S. (2014). *İmparatorluk ve Diplomasi: Osmanlı Diplomasi-*

- sinin İzinde*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Unat, F. R. (1992). *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, B.S. Baykal (yay.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Werner, A. C. (2011). *Padişahın Huzurunda, Elçilik Günlüğü, 1616-1618*, (Çev. T. Noyan), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yalçınkaya, M. A., (1998). “Sir Robert Liston’un İstanbul Büyükelçiliği (1794-1795) ve Osmanlı Devleti Hakkındaki Görüşleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, XVIII, 187-216.
- Yalçınkaya, M. A. (2010). *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, İstanbul: ISIS.
- Yıldırım, İ. (2014). *Osmanlı Devleti’nde Elçi Kabulleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yurdusev, A. N. (ed-2004). *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconventional*, New York: Palgrave Macmillan.

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Tasnifi (AE)

Sultan Abdulhamid I, (SABH I), 132/8841

Sultan Selim III, (SSLM III), 168/10028

Cevdet Tasnifi, Hariciye (CH)

3/146, 4/175, 5/218, 13/617, 15/719, 20/981, 24/1188, 28/1358, 34/1660, 35/1729, 35/1736, 40/1992, 43/2108, 43/2134, 44/2198, 46/2262, 48/2351, 63/3137, 64/3173, 65/3240, 70/3496, 88/4382, 97/4804, 105/5210, 112/5556, 112/5600, 113/5695, 151/7541, 108/5366, 114/5660, 116/5784, 131/6515, 132/6559, 149/7448, 150/7455, 155/7737, 170/8493, 174/8652, 181/9043, 185/9233, 194/9640

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT)

195/9692, 195/9703, 266/15476, 1406/56922, 1403/56679, 1403/56749, 1406/56922

İngiliz Basınına Göre Bulgaristan'ın Birinci Dünya Savaşı'ndan Çekilişi ve Selanik Antlaşması

Withdrawing Bulgaria from the First World War and Thessaloniki Armistice According to English Press

Muzaffer Başkaya

Öz

Balkanlar'da üstün devlet konumuna yükselmek isteyen Bulgaristan, 1915 yılında Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti ile birlikte İttifak bloğuna girerek Birinci Dünya Savaşına katılmıştır. Özellikle Sırbistan'a karşı ilk dönemlerde üstünlük kuran Bulgarlar, 1918 yılına gelindiğinde Sırplar tarafından geri püskürtülmüştür. Buna ek olarak ülke içinde yaşanan ekonomik kriz, toplumsal huzursuzluğun artmasına neden olmuş ve tahtı sallanmaya başlayan Ferdinand, krallığı oğlu Boris'e bırakmıştır. Aynı süreçte İtilaf Devletleri'yle masaya oturan Bulgarlar, Selanik Antlaşmasıyla Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmiştir. Tam anlamıyla teslimiyet belgesi olan Selanik Antlaşması neticesinde İtilaf Devletleri, Bulgaristan'ı işgale başlamış ve Doğu Avrupa'da üstünlüğü ele geçirmiştir. Dönemin İngiliz basınına yansıyan haberlere genel olarak bakıldığında, Bulgaristan'ın savaş dışı kalmasının ardından İttifak kanadına mensup diğer devletler de yakında pes edeceği ve zafer İngilizlerin olacaktı. Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu için sonun başlangıcı olan bu olay, Birinci Dünya Savaşı içinde yaşanan en kritik gelişme olarak görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan, Ferdinand, İşgal, Selanik Antlaşması, Bulgar-Alman İttifakı

Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, mbaskaya61@gmail.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

DOI: 10.17550/aid.98003

Abstract

Bulgaristan, which wanted to rise to the status of superior government in the Balkans, engaged with First World War entering to alliance block in 1915. Especially Bulgarians established superiority against Serbia. They were repulsed by Serbians in 1918. Furthermore economic crisis in the country causes rising social unrest and Ferdinand, who began to roll the throne, left the kingdom to his son, Boris. In the same period Bulgarian, which sat around the table with Allied Powers, withdrew from First World War with Thessaloniki Agreement. Allied powers started to occupy to Bulgaria as a result of Thessaloniki Agreement, which is a complete indication of surrender. If it was generally examined news reflected to the British press in that period, the states of alliance members would give up nearby and British's would gain the victory after the Bulgaria, which was noncombatant. This event, which is the beginning of the end for Germany, Austria-Hungary and the Ottoman Empire, was seen as the most critical development in the First World War.

Keywords: *Bulgaria, Ferdinand, Invasion, Salonika Agreement, Bulgarian-German Alliance*

Giriş

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren uluslararası siyasette yaşanan gelişmeler, 1914 yılına gelindiğinde kanlı bir savaşın yaşanmasına neden olmuştur. Savaş öncesi ortaya çıkan ve bir ucunu Almanya'nın diğer ucunu İngiltere'nin oluşturduğu kutuplaşma ortamında bazı devletler son ana kadar bekle gör taktiği uygulamış ve bu suretle savaşa dâhil olmuştur. Bu devletlerden biri de Bulgaristan'dır. 1915 yılında İttifak Devletleri'nin yanında savaşa giren Bulgarlar, 1918'de mağlup olarak ateşkes istemek zorunda kalmıştır.

Bulgaristan'ın bağımsızlığından bu yana Balkanlar'da büyük devlet olma arzusu ve bu kapsamda yaşanan gelişmeler birçok çalışmanın konusunu teşkil etmiştir. Bilhassa Mahir Aydın'ın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına* isimli kitabı, “Bulgaristan Komiserliği”, “Prenslikten Krallığa Bulgaristan” ve “Bulgar Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi” adlı makaleler bu konuda yapılmış en önemli çalışmalardır. Bulgaristan-Osmanlı Devleti ilişkilerini ele alan ve Osman Köse tarafından kaleme alınan “Bulgaristan Eمارeti ve Türkler (1878-1908)” adlı çalışma ile Emine Bayraktoroğlu'nun doktora tezi olan “Bulgaristan'daki Müslüman Azınlıkların Statüsü (1908-1918)” isimli çalışmalar bu konuda verilecek diğer örneklerdir. Fakat Birinci Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde Bulgaristan'ın durumu, savaşa girişi ve yaşanan mağlubiyeti konu edinen belli başlı bir çalışma neredeyse yok gibidir. Özellikle ülkeyi 31 yıldır yöneten Kral Ferdinand'ın tahttan çekilişi ve Selanik Ateşkes Antlaşması gibi Bulgaristan tarihinin dönüm noktalarını teşkil eden meselelere, Enver Ziya Karal, Fahir Armaoğlu, Yusuf Hikmet Bayur gibi yazarların, dönemi bütünüyle ele alan siyasi tarih çalışmaları içinde oldukça küçük çapta yer verilmiştir. Oysa Selanik Antlaşması'yla Bulgaristan'da dikte ettirilen antlaşma maddelerinin benzeri birkaç ay sonra Osmanlı Devleti'ne de uygulanacaktı. Bu anlamda Birinci Dünya Savaşı'nın en kritik gelişmelerinden biri olan ve İttifak Devletleri içinde savaştan çekilen ilk devlet konumundaki Bulgaristan'ın durumu ve bunun uluslararası siyasete etkisi, araştırılması gereken bir konu olarak karşımızda durmaktadır. İtilaf bloğunun en önde gelen gücü olan İngiltere'nin, Bulgaristan'da yaşanan gelişmelere bakışının nasıl olduğu sorusu, bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Çalışmada ilk olarak Bulgaristan'ın bağımsızlık mücadelesi ve Birinci Dünya Savaşı sürecine kadar ki gelişmelere genel hatlarıyla değinilmiştir. Ardından Selanik Ateşkes Antlaşması ve İngiliz basınının Bulgaristan'ın savaş dışı kalması karşısındaki tutumu ve bu olayın uluslararası siyasete etkisi incelenmiştir.

Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'nde Ayrılma Süreci ve Selanik Antlaşmasına Kadar Bulgar Tarihine Genel Bir Bakış

Bulgarları bir millet bilinciyle uyandırmaya yönelik faaliyetler XVI-II. yüzyılın ikinci yarısında başlasa da bu konuda asıl dönüm noktası 1828/29 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında yaşanmıştır. Savaşın ardından Ruslar, Balkanlar'da kendilerine yakın bir dil konuşan Bulgarlarla ilişkilerini geliştirmeyi düşündüler.¹ Bu tarihten sonra Panislavist politikalarını iyice yoğunlaştıran Ruslar, Bulgar bağımsızlığı düşüncesini desteklemiş,² bu politika da zamanla meyvesini vermiştir. Rusların tahrikiyle 1876 yılında büyük bir isyan başlatan Bulgar milliyetçileri, Türk köylerine saldırmış, telgraf tellerinin kesildiği, köprülerin yıkıldığı ve köylerin ateşe verildiği isyan hareketleri zamanla Sofya civarına kadar ilerlemiş ve isyancılar bin kadar Müslüman'ı katletmiştir.³ Söz konusu isyan geç de olsa Hükümet tarafından gönderilen 18.000 asker tarafından bastırılmıştır.⁴ İsyanın bastırılmasından kısa bir süre sonra patlak veren 1877-78 Osmanlı-Rus harbi (93 Harbi), bağımsızlık isteyen Bulgarlar için bulunmaz bir fırsattı.⁵ Zira savaş sırasında Rus-

1 Osman Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)", *Turkish Studies*, 1, (2006): 240

2 Tanzimat ve Islahat Fermanlarının getirdiği haklardan yararlanan Bulgarlar, kendi dillerinde eğitim yapma hakkını elde ettikten sonra zengin Rus tüccarlarının da yardımıyla Bulgarca eğitim yapan yeni okullar açmaya, Bulgarca gazete ve kitaplar yayımlanmaya başladı ve böylece 1870'li yıllarda Bulgar milli kültürüyle yoğrulmuş bir aydın kitlesi oluştu. Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, (Ankara: Eren Yayınları, 1992), 23-24.

3 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri 1861-1876)*, VII, (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 98.

4 Yahya Bağçeci, "İngiltere Parlamento Tutanaklarında 1876 Bulgar İsyanı", *The Journal of Academic Social Science Studies*,24,(2014): 216

5 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Panslavizm'in, amacına ulaşmak için Rus askerini emellerine alet ettiği bir savaştır. Diğer bir anlatımla, Panslavizm'in, Rus askeri ile fiili olarak uygulamaya konulmasıdır. Genelde Balkan Slavlarını ilgilendiren birkaç amaca hizmet etmekle birlikte, daha çok Bulgaristan ile ilgilidir. Yani amaç Balkanlarda bir

lara yardım eden Bulgarlar, bu hareketlerinin karşılığını savaş sonrası alacak ve 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'yla sınırları kuzeyde Tuna Nehri, doğuda Karadeniz, güneyde Ege Denizi ve batıda Arnavutluk'a kadar uzanan bölgede Osmanlı Devleti'ne vergi bağıyla bağlı muhtar bir Bulgaristan Prensiği kurulacaktı.⁶

Osmanlı sınırları içinde özerklik kazanan Bulgarların,⁷ bu sevinçli kısa sürmüş ve Berlin Antlaşması sonucunda daha önce Bulgaristan'a verilen topraklar ikiye bölünerek bu sayede Rusya'nın Bulgaristan vasıtasıyla Ege'ye inmesi önlenmiştir. Buna göre Bulgaristan özerk bir prenslik oluyor, ancak Doğu Rumeli,⁸ Batı Trakya ve Makedonya, Osmanlı'ya geri veriliyordu.⁹ Berlin Antlaşması'yla kurulan bu yeni düzende Osmanlı-Bulgar münasebetleri, birer sefarethane vasıtasıyla değil de Osmanlı Devleti'nin tesis ettiği "*Bulgaristan Komiserliği*" ve Bulgar Hükümeti'nin İstanbul'da bulundurduğu "*Bulgaristan Kapı-kethüdalığı*" tarafından yürütülmüştü.¹⁰ Osmanlı Devleti ile ilişkilerini bu şekilde sürdüren Bulgarlar, Berlin Antlaşması'yla çizilen sınırları bir türlü içlerine sindirememiş ve Büyük Bulgaristan'ı kurma gayretlerine son vermemişlerdi. Bulgarlar, bu düşüncenin ilk adımı olarak 1885 yılında bir oldubittiyle Şarkî Rumeli Vilayeti'ni ilhak etmişti.¹¹ Bu olaydan kısa bir süre sonra Bulgar tarihi açısından kritik bir gelişme daha yaşanmış ve 1887 yılında Bulgar Prensiği'nin başına Ferdinand

Slav Devleti kurmaktır. Mahir Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, (İstanbul: Kitapevi, 1996), s.121.

6 Emine Bayraktarova, "Bulgaristan'daki Müslüman Azınlıkların Statüsü (1908-1918)", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 3. Cevdet Küçük, "Bulgar İhtilâlinin (1876) İngiliz Kamuoyunda Uyandırdığı Tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri", *Güney Avrupa Araştırma Dergisi*, 8-9, (1979-1980): 119.

7 M. Vedat Gürbüz, "Emergence Of Bulgarian Nationalism", *Güney Avrupa Araştırma Dergisi*, 16, (2009): 48

8 Berlin Antlaşmasına göre, Doğu Rumeli Vilayeti, Osmanlıya bağlı özerk bir vilayet oluyordu ve her 5 yılda bir atanacak Hıristiyan bir vali tarafından yönetilecekti. A.Gül Tokay, "Osmanlı-Bulgar İlişkileri (1878-1908)", *Osmanlı*, 2, (1999): 320.

9 Fahri Maden, "Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması'nın Uygulanmasına Yönelik Bas-kılları", *History Studies*, 5/1, (2013): 271

10 Mahir Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", *Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)*, XVII, (1997): 71.

11 Karal, *Osmanlı Tarihi*....147.

geçmiştir. En büyük hayali bağımsız bir Bulgar Devleti kurmak olan Ferdinand, bu konuda İngiltere ve Fransa'yla iyi geçinmeye özen göstermiştir. 1908 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İkinci Meşrutiyet ilan edilmiş ve Kanun-ı Esasi (Osmanlı Anayasası) tekrar yürürlüğe konmuş, fakat Balkanlardaki kopuşun önüne geçilememiştir. Anayasal düzene geçişten sadece iki ay sonra Bosna Hersek, Avusturya Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhak edilmiş,¹² Bulgar Prensliği de, 5 Ekim 1908'de bağımsızlığını ilan etmiştir.¹³ Babiâli bu iki olay karşısında sadece protesto, boykot ve Girit ile ilgili gösteriler düzenlemekten başka bir şey yapamamıştır.¹⁴

XX. yüzyıl başlarında bağımsız bir devlet haline gelen Bulgaristan, bölgedeki stratejik menfaatlerini hayata geçirmek için ittifak arayışı içine girmiş ve bu kapsamda Mart 1912'de Sırbistan'la “*Dostluk ve İşbirliği Antlaşması*” imzalamıştır. Ardından Yunanistan ve Karadağ'la da buna benzer antlaşmalar imzalayan Bulgar Hükümeti,¹⁵ Osmanlı Devleti aleyhine kurduğu bu ittifakı hayata geçirmiştir. Balkan Savaşları'nın¹⁶ fitilini ateşleyen bu gelişmeler sonucunda Balkan Devletleri¹⁷ 3 Ekim 1912'de de Babiâli'ye ortak bir nota vererek Türk

12 Oral Sander, *Siyasi Tarih (İlk Çağlardan 1918'e)*, (Ankara: İmge Kitapevi, 2002), 321.

13 Talat Paşa anılarında, Bulgaristan'ın, 1908 yılında, İstanbul'daki kapı kethüdasının bir ziyarete davet edilmediği bahanesini ileri sürerek bağımsızlığını ilan ettiğini ifade etmektedir. Mehmed Tal'at Paşa, *Talat Paşa'nın Anıları*, haz: Alpay Kabacalı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007), 19.

14 Ömer Turan, “II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları Döneminde Osmanlı Diplomasisi”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, (1999): 245.

15 Mehmet Okur, “Balkan Savaşları”, *Balkanlar El Kitabı I*, (2006): 614.

16 Balkan Savaşları'nın çıkmasında en belirleyici gelişmelerden biri de Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgal edişidir. 5 Ekim 1908'de Avusturya'nın işgalini istemeyerek de olsa kabul eden Rusya, Reval Görüşmesi sonrasında Boğazlara tek başına hâkim olamayacağını anlayınca Osmanlı Devleti'ne karşı, küçük Balkan devletlerini desteklemiş, onlara her türlü yardımı yapmıştır. Binlerce Rus gönüllü Sırp ve Bulgarların yanında savaşa katılmıştır. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 409.

17 Balkan devletleri arasındaki kilise ve okullar sorununun Osmanlı Devleti tarafından çözülmesi, Balkan Savaşları'nın en önemli nedenlerindendi. Zira II Abdülhamit Bulgar, Rum ve Sırp arasında okul ve kilise anlaşmazlığını ayakta tutarak Rumeli'de Osmanlı egemenliğini diri tutuyordu. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (Ankara: İmge Kitapevi, 2006), 309.

Hükümeti'nden üç gün içinde eski Sırbistan, Makedonya¹⁸, Arnavutluk ve Girit'e muhtariyet verilmesini istemiştir.¹⁹ Bu talebin reddedilmesiyle başlayan savaş sonucunda büyük bir mağlubiyet alan Osmanlı Devleti, savaş sonunda imzalanan Londra Antlaşması'yla, Girit, Ege'deki Enez ile Karadeniz'deki Midye hattının batısında kalan bütün Avrupa topraklarını galip Balkan güçlerine bırakmak zorunda kalmıştır.²⁰ Fakat savaş sonunda ortaya çıkan tablo bazı sorunları da beraberinde getirmiş, Edirne ve Makedonya'nın büyük bir kısmının Bulgaristan'ın eline geçmesi, diğer Balkan devletleri arasında hoşnutsuzluğa neden olmuş ve galip devletler, arasında İkinci Balkan Savaşı patlak vermiştir.²¹ Savaş sonrasında 10 Ağustos 1913'te Bükreş Barış Antlaşması imzalanmış ve buna göre Bulgaristan, Güney Dobruca'yı Romanya'ya vermiş, Makedonya'nın da büyük bir kısmını kaybetmiştir.²²

Balkan Savaşlarında kaybettiği toprakları geri kazanmak isteyen Bulgaristan,²³ Birinci Dünya Savaşı öncesi oluşan kutuplaşma sürecini fırsata çevirmek için son ana kadar rengini belli etmemeye çalışmıştır. Fakat Bulgarlar, müttefiklerin Çanakkale yenilgisi üzerine İttifak Devletleriyle aynı safta yer almaya karar vermiştir. Bulgaristan'ın böyle bir seçim yapmasındaki en önemli neden Yunanistan ve Sırbistan üzerindeki toprak talepleri idi. Bu iki devletin müttefiki olan İtilaf blo-

18 Makedonya için yaşanan üstünlük mücadelesi, Balkan Savaşı'nı tetikleyen unsurlardan biridir. Zira Bulgar-Yunan ve Sırp taleplerinin hepsi Makedonya üzerinde toplanıyordu. Her üç Ortodoks Hıristiyan devlet Makedonya'yı kendi yitirdikleri toprak olarak görüyor bunun için tarihi, kültürel ve siyasi sebepler öne sürüyorlardı. Richard C. Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913 Birinci Dünya Savaşı'nın Provası*, çev: Tanju Akad, (İstanbul: Homer Kitapevi, 2003), 6.

19 Ahmet Halaçoğlu, "Balkan Savaşları", *Türkler*, 13, (2002):298.

20 A.L.Macfie, *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*, çev: Damla Acar-Funda Soysal, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003),79.

21 Sırbistan'a göre, batı Makedonya'nın tamamından Arnavutluk sınırlarına kadar uzanan bölgenin Bulgaristan'a kalması Balkanlarda Bulgar hegemonyasına neden olacaktı. Bu durum, Sırbistan'ın ekonomik bağımsızlığını tehlikeye düşürebileceği gibi deniz bağlantısı olmayan Sırbistan'ın kuzeyden ve güneyden güçlü komşularla sıkıştırılmasına neden olacaktı. Mehmet Okur, "The Times Gazetesi'ne Göre Balkan Savaşları ve İngiltere'nin Politikası", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (2012):193.

22 Ahmet Halaçoğlu, *Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, (Ankara: TTK Yayınları, 1995),23.

23 Mustafa Balcıoğlu, "Yirminci Yüzyıl Başlarında Dünya", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 1, (2006): 97.

ğundan söz konusu toprak taleplerini koparamayacağını anlayan Bulgarlar, kendilerine bu bölgeleri kolayca sunan Avusturya-Macaristan ve Almanya'ya yönelmiştir.²⁴ İttifak Devletleriyle 6 Eylül'de yaptığı antlaşmada Romanya ve Yunanistan İtilaf Devletleri safında yer alırsa Dobruca ve Yunanistan hâkimiyetindeki Makedonya topraklarını almak üzere anlaşılan Bulgarlar,²⁵ Osmanlı Devleti'nden de Dedeağaç ve Dimetoka'yı almış²⁶ ve 12 Ekim 1915'de Sırbistan'a savaş ilan ederek mücadeleye dâhil olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na bu şekilde katılan Bulgaristan'ın, 1915 yılı itibarıyla genel durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo.1: 1915 Yılı İtibarıyla Bulgaristan'ın Genel Durumu

Savaşa giriş Tarihi	Ekim 1915
Nüfusu	5.505.000
Bölge/toprak	42.000 (metre kare)
Tahmini askeri güç	350.000
Demiryolu	1.381 (mil)
Yapım aşamasında demiryolu	239 (mil)
Telgraf	4.112 (mil)
Başkent Sofya'nın nüfusu	302.822
En önemli limanları	Varna, Bourgas

Kaynak: Daily Mirror, 1 Ekim 1918

Birinci Dünya Savaşı'nda Bulgaristan,²⁷ İttifak Devletleri'nin desteği ile Sırbistan'ın hemen hemen tamamına yakınına işgal et-

24 A. Haluk Ülman, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, (İstanbul: İmge Yayınları, 2002), s. 338.

25 Balcıoğlu, "Yirminci Yüzyıl Başlarında....97

26 Ali Ata Yiğit, "Çanakkale Savaşlarının Ortaya Çıkardığı Stratejik Bir Zorunluluk: Osmanlı-Bulgar Hudut Tashihi Antlaşması" *Bilig*, 63, (2012): 279.

27 1915 yılının sonuna doğru Bulgaristan'ın savaşa girişiyle birlikte İttifak Devletleri'nin silah ve malzeme yardımları artmaya başlamıştır. Bu yardım ve destekle güç kazanacak Türk birlikleri karşısında vereceği büyük zayıtı hesaplayan İngilizler, Aralık 1915'de Çanakkale önlerindeki donanmalarını geri çekmeye başladı. Necmi Koral ve diğerleri, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1985), 202.

miştir. 1916 yılında Bulgar basınına açıklamalarda bulunan Başbakan Radoslavof, cephede kazanılan başarılarından gayet memnun görünüyordu. Bulgaristan'ın savaşa girişinin birinci yıldönümü münasebetiyle Bulgar basınına açıklamalarda bulunan Başbakan Radoslavof, Makedonya meselesini kendi lehlerine çözdüklerini, bütün Bulgar halkının ve cephedeki askerlerin büyük bir vazife şuuruyla çalıştıklarını ve Krallarının etrafında toplandıklarını ifade etmiştir. Başbakan Radoslavof gazeteye verdiği beyanatta ayrıca yakında Dobruca meselesini de halledeceklerini, savaşın ilk yılında kazandıkları başarının ilerleyen dönemlerde de devam etmesini ümit ettiklerini belirtmiştir.²⁸ Fakat Başbakan Radoslavof'un çizdiği bu pembe tablo zamanla değişmeye başlamıştır. İlk olumsuz gelişme 1917 yılında yaşanmış ve Yunanistan, İtilaf Devletleri safında savaşa katılmıştır.²⁹ Bu kritik hamleye ek olarak Almanya'dan gelen askeri yardımlar kesilmiş ve Bulgar askerleri savaşma konusunda isteksiz hareket etmeye başlamıştır.³⁰ Bu süreçte ülke içinde karışıklıklar çıkmaya başlamış, yönetim ve ordudaki ihtilaf nedeniyle 16 Haziran 1918'de Radoslavof kabinesi istifa etmiş ve yerine İtilaf Devletleri'ne yakınlığıyla bilinen Malinof Hükümeti geçmiştir.³¹

1918 yılı ortalarında Almanların mâli yardımları tümüyle kesmesinin ardından Bulgaristan'da ekonomik kriz iyice derinleşmiş, aynı yıl Sırp kuvvetleri Vardar bölgesinde Bulgarlara karşı ileri harekâta

28 *Servet-i Fünun*, 51/1322, (6 Teşrin-i Evvel 1332/19 Ekim 1916), 265.

29 Birinci Dünya Savaşı'na en son giren Balkan Devleti Yunanistan'dı. Venizelos ve Kral Konstantin savaşta hangi tarafın yanında girilmesi gerektiği yönündeki görüş ayrılıkları Yunanistan'ı Haziran 1917'ye kadar savaşın dışında tutmuştur. Kral İttifak Devletleri'ni, Venizelos ise İtilaf Devletleri'nin tarafını tutmuştur. Sonuçta 29-30 Ağustos 1916'da Selanik'de Yunan Ulusal Savunma Komitesi'nin kurulması ve onların da İtilaf Devletleri'nin yanında olduğunu açıklaması, Venizelos'un Girit'ten Selanik'e gelerek geçici hükümet kurması üzerine Kral Konstantin tahttan çekildi. Yunanistan 26 Haziran 1917'de İttifak Devletleri'ne savaş ilan ederek mücadeleye katıldı. Böylece Bakanlardaki durum, Yunanistan'ın savaşa girişiyiyle bir anda müttefikler lehine değişmiştir. Hikmet Öksüz-Mehmet Okur "*Birinci Dünya Savaşı'nda Balkanlar*", *Balkanlar El Kitabı*, (2006): 635-636.

30 Sevim Hacıoğlu, "ABD'nin Bulgaristan'ın Kurtuluşu Konulu Memorandumu (20 Aralık 1918)", *Güney Avrupa Araştırma Dergisi*, 14, (2008): 20-21.

31 Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü (1914-1918 1. Dünya Savaşı)*, çev: Kemal Turan, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2003), 340.

geçmiştir.³² 15 Eylül'de saldırıya geçen Fransız ve Sırp güçleri, hızla kuzeye ilerlemiş, 21 Eylül'de Manastır'dan Doyran Gölüne dek 150 kilometrelik bir cephe üzerinde Bulgarlar kaçarcasına geri çekilmeye başlamıştır. Onları destekleyen Alman kuvvetleri de bozguna uğramış, erlerinin çoğu Bulgar olan XI. Alman Ordusu tamamıyla tutsak edilmiş, bazı Bulgar askerleri cepheden kaçarak evlerine dönmeye başlamış, çaresiz kalan Hükümet 25 Eylül 1918 günü İtilaf Devletleri'nden ateşkes talep etmiştir.³³

Kral Ferdinand'ın Tahttan İnişi ve Bulgarların Ateşkes İsteği

Eylül 1918'de Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi ve ateşkes istemesi İtilaf bloğunun en başat gücü olan İngiltere'de,³⁴ memnuniyetle karşılanmıştır. Özellikle Çanakkale Cephesi'nde yaşanan mağlubiyet sonrasında Bulgaristan'ın konumu İngilizler için büyük önem kazanmıştı. Zira 1918 tarihli bir İngiliz Gazetesi'nde yer alan haberde İngiliz Hükümeti eleştiriliyor ve “*Rusya'nın hakiki kaptısı olan Sofya'ya*” gerekli dikkatin verilmediği ifade ediliyordu.³⁵ Bu cılız eleştirilere rağmen genel olarak İngiliz kamuoyu, yaşanan gelişmeleri sevinçle takip ediyordu. 1918 yılı Eylül ve Ekim aylarında yayımlanan İngiliz gazetelelerine göz gezdirdiğimizde bu durum açıkça ortaya çıkmaktadır. Mesela İngiliz basınında, Bulgarların teslim oluş sürecinin ele alındığı haberlerden birinde, Bulgar Kralı Ferdinand'ın 23 Eylül 1918'de Kraliyet Konseyi'nde yapılan toplantı sonunda Berlin ve Viyana'dan acil destek

32 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, 1-2, (İstanbul: Alkım Yayınları, 2005), 119.

33 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı*, III, (Ankara: TTK Yayınları, 1967), 679-680

34 Bulgaristan'ın stratejik konumunu çok iyi bilen İngilizler daha savaş sırasında Bulgaristan'a yönelik propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardı. Bu propagandalarda Bulgarlar uyarılarak izledikleri yoldan dönmelerini sağlamak aksi takdirde felakete sürüklenecekleri, bağlaşıklık devletlerin her çeşit destek ve hoşgörüsünden yoksun bırakılacakları anlatılmıştır. İngilizler, Bulgar kamuoyuna verdikleri mesajlarda; Kral Ferdinand ve ailesi memleketten uzaklaşmadıkça, Almanya ile her türlü ilişkiyi kesmedikçe, demokratik bir hükümet kurulmadıkça, Bulgar politikası bağlaşıklık devletlerin başkanlığı altında bir Balkan birliğine doğru yönelmedikçe, Bulgarlarla hiçbir ilişkiye girilemeyeceğini duyuruyorlardı. Servet Avşar, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, (Ankara: KİM Yayıncılık, 2004), 169.

35 *İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumiyye Mecmuası*, 156/1, (3 Eylül 1334/23 Ağustos 1918), 5.

talep ettiği, oldukça dramatik bir üslubun kullanıldığı bu talebe Almanya ve Avusturya'dan ret cevabı geldiği ve gelecekle ilgili baştan savma sözler verildiği ifade ediliyordu. Kral Ferdinand'ın bu andan itibaren İttifak bloğundan ayrılmaya karar verdiği, aksi halde gittikçe şiddetlenen sokak olayları ve gösteriler karşısında daha da zor durumda kalmaktan endişe ettiği belirtiliyordu. İşçi ve askerlerin kendisine karşı darbe yapabileceğinden çekinen Ferdinand, sarayının önünde yapılan ve binlerce kişinin katıldığı gösterilerden yılmıştı. Zira bu gösterilerde halk, sürekli olarak Çar II. Nikola'nın suikastıyla³⁶ ilgili sloganlar atıyordu ve Ferdinand, tahtını ve canına koruyabilmek için mecburen yabancı askerlerin himayesine ihtiyaç duyuyordu. Fakat bu askerler, artık Alman askeri olmayacaktı.³⁷

İngiliz basını 1915'de Almanya'nın yanında savaşa giren Bulgaristan'da mağlubiyetin sorumlusu olarak Kral Ferdinand'ı görüyordu. Bu konuyla ilgili bir haberde Ferdinand'ın, 1887 yılında ve henüz 26 yaşında tahta çıktığı, Fransa'da eğitim almış olan Ferdinand'ın Katolik olmasına rağmen oğlu Boris'i Ortodoks Yunan Kilisesi'nde vaftiz ettirdiği ve onların kurallarına göre yetiştirdiği, ikinci oğlu Prens Preslav'ın 24 yaşında olduğu ifade edildikten sonra, Ferdinand'ın 1908 yılına kadar uluslararası siyasette pek aktif olmadığı, fakat kendisinin bir entrika ustası olduğu belirtiliyordu. 1908 yılında Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ele geçirmesiyle büyük şaşkınlık yaşayan Ferdinand'ın, Balkanlarda egemen güç olmak için adımlar atmaya başladığı, 1912 yılında (Birinci Balkan Savaşı) büyük askeri kazanımlar elde ettiği fakat ertesi yıl yaşanan kayıpların ekonomiyi ve sosyal dengeyi sarstığından söz edilmiştir. Ülke ekonomisini düzluğe çıkarmak ve Balkan-

36 Bolşevik İhtilali sonrasında Rusya'da sokak çatışmalarının şiddetlenmesi ve ordunun bir kısmının isyancılar tarafında yer alması, hükümet güçlerini zor durumda bırakmıştı. Silahlı kalabalık kısa zamanda devlete ait önemli binaları ele geçirerek bakanların bulunduğu Marinski Sarayını kuşatmıştı. İşin ciddiyetini anlayan Çar II Nikola Petrograd'dan kaçmak zorunda kalmış, başkentin isyancılar eline geçmesiyle de devrim gerçekleşmişti. Ramin Sadıkov, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi'ne Giden Yol", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/48, (2010):102. Devrik lider tüm ailesiyle birlikte, 16-17 Temmuz gecesi öldürülmüştür. *Grolier International Americana Encyclopedia*, "Nikolay II Maddesi", 523.

37 "Ferdinand's Despairing Appeals To Berlin And Vienna", *The Liverpool Daily Post And Mercury*, 2 Ekim 1918

ların Çarı olmak isteyen Ferdinand'ın 1915 yılında Almanlarla birlikte savaşa girdiği ifade edilmiştir.³⁸ Savaşa girdikten kısa bir süre sonra, 21 Eylül 1915'de Almanya'nın Sırbistan'a saldırısı sonrasında Bulgar askerlerinin hızlı bir şekilde Sırp sınırlarına yöneldiği, çeyrek milyonluk Bulgar Ordusu'nun 6 hafta boyunca Sırp sınırları doğudan ve güneyden çevrelediği ve neredeyse tüm ülkenin işgal edildiği belirtilen haberde, sonraki üç yıl sabreden ve kurtuluş günü için çalışan Sırp sınırlarının bu isteklerine kavuştuğu, tüm Bulgar ordusunun geri püskürtüldüğü ve böylece Bulgarların mağlup olduğu belirtilmiştir. İngiliz basınında yapılan değerlendirmelere bakılırsa ilk Bulgar Prensi Alexander'ın tahttan indirilip yerine Ferdinand'ın geçirilmesi, Bulgar tarihi açısından büyük bir talihsizlikti. Cesareten yoksun olan Ferdinand'ın, her biri Ortaçağ zihniyetine sahip askeri danışmanları olduğu belirtilen haberde, hükümdarlığının ilk yıllarında kendisini tahta geçiren Stambulof'u öldürdüğü, saygı ve sevgi gibi kavramları bilmediği, fakat şeytani ve pratik zekâsıyla ona gelen şantajları bertaraf ettiği ve bunun için küçük yönetici sınıfa rüşvetler dağıttığı iddia edilmiştir. İngiliz basınına göre, Bulgaristan'ın bataklığa sürüklenmesinde kişisel olarak sorumlu olan bir lider varsa o da Ferdinand'dı ve tarih onun entrika yeteneklerinden, zalimce kumar oynadığından, sadece kan ve kaderle değil daha iyisini hak eden halkının ruhuyla da kumar oynadığından bahsedecekti.³⁹

Bulgar Kralı Ferdinand'ı halkını felakete sürüklemekle suçlayan İngiliz basını, kralın birkaç gün içinde tahttan çekileceği konusunda tahminlerde bulunmaya başlamıştı. Neticede bu tahminler doğru çıkmış Kral Ferdinand, tahtı oğlu Boris'e bırakmıştır. Bu konuyla ilgili yapılan değerlendirmelerde Büyük Bulgar İmparatorluğu'na lider olmayı planlayan Kral Ferdinand'ın tahttan indiği⁴⁰ ve emekliye ayrıldı-

38 "King Ferdinand Abdicates", *The Birmingham Post*, 7 Ekim, 1918

39 "Dishonest Dynasty", *The Birmingham Gazette*, 1 Ekim 1918

40 Bulgar Kralı Ferdinand'ın tahttan çekilişiyle ilgili olarak Osmanlı matbuatında yer alan bir haberde, otuz senedir Bulgaristan'ın ikbal ve idamesine kendisini feda eden Ferdinand'ın tahtı oğlu Boris'e bıraktığı ve ikamet için mensup olduğu hanedana merkez olan Coburg şehrine çekildiği, şimdiki Kral Boris'in 25 yaşında olduğu, Avrupa'ya sık sık seyahatler yapmakla birlikte bir Bulgar prensi olarak büyütüldüğü, Bulgar terbiyesi gördüğü, pederi ve validesi itibarıyla damarlarında Alman, Fransız ve İtalyan kanı bulunduğu fakat bununla beraber Bulgar milletine daha yakın biri olduğu ifade ediliyordu. *Servet-i Fünun*, 1414/55, (10Teşrin-i Evvel 1918),149.

ğından söz edilerek kralın bu kararının Bulgaristan'da genel bir kabul gördüğü, yeni kralın ilk kararnamesini imzaladığı, bu kararnamenin de Bulgaristan'ın savaştan çekiliş belgesi olduğu ifade ediliyordu.⁴¹ İngiliz basınına yansıyan haberlere göre, yeni Kral Boris vakit kaybetmeden Bulgar halkına yönelik bir beyanname ilan etmişti ve söz konusu beyannamede şu ifadeler yer alıyordu:⁴²

“Bulgar halkı - sevgili babam, Bulgaristan halkına olan sarsılmaz sevgisinin bir örneği olarak tahtı bana devrettiğini bildirdi. Bulgaristan halkının bilmesini isterim ki bugünden itibaren III. Boris unvanıyla Bulgaristan Çarlığı tahtına geçiyorum. Sevgili halkıma sunulan, onların çıkarlarından keyif almak, daima ve sonsuza kadar onların ideallerini gerçeğe dönüştürmek, onların demokratik ruhları ve özgürlükleri için süregelen mücadelelerine devam etmek, sosyal kurumlarının bağımsızlığını sağlamak için, Ortodoks inancın ruhani bir çocuğu olarak, bu güzel Bulgaristan'da doğdum. Anayasaya saygı duyacağımı ve görevimi milletin refahı için sadakat ve özveriyle yerine getireceğimi resmi bir şekilde beyan ederim. Ulusumun desteğiyle, tanrının korumasına güvenerek tüm Bulgarlara tahtımın etrafında toplanma ve ülkeme olan kutsal görevimde başarıya ulaşmama ve Bulgar ırkına mutlu bir gelecek hazırlamama gönülden destek vermeleri çağrısında bulunuyorum. Çok yaşa Bulgaristan! Ülkemizin başına gelen felaketin boyutlarını hepimiz biliyoruz ve bu bahtsızlıktan ötürü derinden üzgünüz. Ayrıca biliyoruz ki bunun sebebi müttefiklerimizin bize zamanında yardım etmediği gerçeğidir. Fakat geçmiş geçmiştir ve biz şu anda ve gelecekte bu ulusal felaketin doğurduğu sonuçları olabildiğince düzeltmeye çalışacağız. Bu tamamen çalışma arkadaşlarımla ilgili alanıdır ve bende her şeyi şeffaf bir şekilde açıklayacağım, her zaman olduğu gibi ülkemizin çıkarları bizim kendi çıkarlarımızdan daha önemlidir. Ve bu sebeple ulusal meclise raporumu sunacağım.”

İngiliz basınına göre Kral Boris'in tahta çıkışı olumlu bir gelişmeydi. Bu değişimle ilgili olarak basına demeç veren üst düzey bir Bulgar bürokrat, eski Kral Ferdinand'la ilgili yaptığı değerlendirmede şu ifadeleri kullanmıştı: “Eğer Ferdinand'ı sevselerdi ona sahip çıkarlardı, sevmiyorlarsa bırakın ondan kurtulsunlar. Bu, insanların

41 “King Ferdinand Abdicates”, *The Birmingham Post*, 7 Ekim, 1918

42 “King Boris”, *The Yorkshire Post*, 8 Ekim 1918

kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi prensibine en uygun davranıştır.” Söz konusu haberin son kısmında Bulgar halkının kendi tercihini yapmakta serbest olduğu ve neticede en doğru kararı vereceği belirtilmişti.⁴³

Kral Ferdinand’ın çekilmesiyle birlikte, daha önce ateşkes çağrısında bulunan Bulgaristan Hükümeti’nin bu isteği İtilaf Devletleri’nce kabul edilmiştir. Bu gelişme, İngiliz basınında düşman bloğunda kopuşun başlangıcı olarak görülmüş ve bu şekilde duyurulmuştur. Mesela Bulgaristan’ın ateşkes çağrısı ile ilgili yapılan bir değerlendirmede, Bulgaristan’ın koşulsuz olarak İtilaf Devletleri’ne teslim olduğu ve artık savaşmayan devletler, arasında yer alacağı belirtildikten sonra, bu durumun savaş tarihinde bu güne kadar meydana gelen en belirleyici olay olduğu ileri sürülmüştür. İngiltere Muhafazakâr Parti Lideri Mr. Bonar Law’a göre, bu durum sonun başlangıcıydı ve İngiltere’nin başarmak istediği şeyleri güvence altına alıyordu. Dönemin İngiliz basınına yansıyan haberlere göre Bulgaristan’la 29 Eylül 1918 tarihinde imzalanan Selanik Ateşkes Antlaşması’nda şu maddeler yer alıyordu.⁴⁴

Ateşkes Koşulları

- Bulgaristan, derhal Yunanistan ve Sırbistan’ın tüm bölgelerinden geri çekilmeyi kabul edecek.
- Askerlerini derhal terhis edecek.
- Gemiler ve demiryolları dâhil olmak üzere tüm ulaşım araçları İtilaf Devletleri’ne teslim edilecek.
- İtilaf Devletleri’nin Danube (Tuna) üzerindeki seferlerine izin verilecek.
- Bulgaristan içindeki askeri operasyonlar engellenmeyecek.
- Bulgarlara ait tüm silah ve mühimmat İtilaf Devletleri kontrolü altında olacak.
- İtilaf Devletleri stratejik yönden önem taşıyan bölgeleri işgal edebilecek.
- Bulgaristan’ın askeri işgali Britanya, Fransa ve İtalyan güçlerine bırakılacak.

43 “What Of King Ferdinand”, *The Birmingham Post*, 1 Ekim 1918

44 “Terms Of The Armistice”, *The Western Times*, 4 Ekim 1918

- Yunanistan'ın boşaltılan bölgeleri Yunan askerlerine bırakılacak.
- Sırbistan'ın boşaltılmış bölgeleri Sırp askerlerine bırakılacak.
- Bu antlaşma tam ve genel barış haline ulaşılan kadar geçerli olacak

Selanik Ateşkes Antlaşması'nın Uygulanışı ve Uluslararası Siyasete Etkisi

İngiliz basını, Selanik Ateşkes Antlaşması'yla Bulgaristan'ın resmen savaştan çekilişini büyük bir zafer edasıyla halka duyurmuştur. Mesela 1 Ekim 1918 günlü bir gazetede Bulgaristan tarafından istenen ateşkesin önceki gün Selanik'te imzalandığı, İtilaf Hükümetleri adına General Franchet d'Espèroy tarafından talep edilen tüm koşulların Bulgarlar tarafından kabul edildiği ve savaş haline son verildiği, General Franchet d'Espèroy'un ateşkes antlaşmasının tüm koşullarını derhal yürürlüğe geçirmesi için talimat aldığı ifade ediliyordu. Söz konusu haberde, Bulgaristan'ın İngiliz, Fransız ve İtalyanlar tarafından işgal edileceği, Bulgarların terk ettikleri Yunan bölgelerinin Yunanistan'a, Sırp bölgelerinin de Sırlara bırakılacağına değinildikten sonra Selanik Antlaşması'nın en önemli yanının Bulgaristan'ın askeri anlamda tamamen teslim olması ve düşman olmaktan çıkması olduğu ifade edilmiştir. Bölgesel konularla ilgili düzenlemelerin bilerek daha sonraya bırakıldığı belirtilen⁴⁵ haberde, savaş devam ederken sınırlarla ilgili tartışmaların ortaya çıkmasının istenmediği, İtilaf Devletleri'nin Bulgar Kralı Ferdinand'la ilgili kesin bir karar almadığı, Bulgarların Kral Ferdinand'a hak ettiği cezayı vereceğini ve bu kararın Bulgarlara bırakılmasının bölge barışı ve Balkanlar adına verilen en doğru karar olduğu belirtilmiştir.⁴⁶

Konuyla ilgili bir başka haberde ise ateşkes ilan edilir edilmez yapılan bir çağrıyla Bulgar askerlerinden soğukkanlılıklarını korumaları ve düzeni muhafaza etmeleri istendiği; ancak bu şekilde Hükümetin barış müzakerelerini sürdürebileceği ve kesin barışa ulaşılabileceği belirtildikten sonra Bulgaristan'da hakim olan tek ideolojinin vatan sevgisi olması gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁷

45 İngiliz basınına göre Romanya ve Dobruca'nın statüsü bilerek bu antlaşmanın içeriğine dâhil edilmemiş, kalıcı barışın sağlanmasından sonraya bırakılmıştı. *The Yorkshire Post*, 1 Ekim 1918

46 *Bulgaria Surrenders*, *The Yorkshire Post*, 1 Ekim 1918

47 "The Allies Occupation Of Bulgaria", *The Midland Daily Telegraph*, 3 Ekim 1918

Selanik Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Yeni Bulgar Kralı Boris ve Başbakan Malinof, gelişmeleri merak içinde takip eden Bulgar halkına hitaben ortak bir bildiri yayımlamıştır. Reuter Ajansı'nın dünyaya duyurduğu bildiride şu ifadelere yer verilmiştir:⁴⁸

Askerlerimiz gerçek kahramanlar gibi görevini tamamlamıştır. Benim hükümetim bu kısa dönemde şartlar el verdiği kadar, savaş nedeniyle oluşan sorunları ortadan kaldırmak adına elinden gelen her şeyi yapmaktadır. Müttefiklerimize karşı büyük bir sadakat duyduğumuzu belirterek, artık barışa bir fırsat vermenin vakti geldiğini belirtiriz. Ülkemiz, bütünlüğünü korumak adına büyük kayıplar vermiştir. Sonuç olarak, hükümetim düşmanlarımıza bir öneri götürerek bir müzakere süreci sonucunda bir antlaşma imzalamış ve barışa kavuşmuştur.

Bulgaristan'ı savaş dışı bırakan Selanik Ateşkes Antlaşması'nın, önemine dikkat çeken bir başka haberde ise söz konusu antlaşmayla birlikte elde edilen kazanımlar şu şekilde sıralanmıştır:

1. Alman birlikleri içinde yer alan 300.000 Bulgar askeri silah bırakmış, Alman ordusu kan kaybetmeye başlamıştır.
2. Almanya'nın "*Mittel Europa*" (Orta Avrupa'ya hakim olma) hayali yerle bir edilmiş; Berlin-Bağdat planı patlak vermiştir.
3. Türkiye ve müttefikleri arasında 250 millik bir alan oluşturulmuştur.
4. İstanbul yakın zamanda İtilaf askerlerinin saldırılarına açık hale gelmişti.
5. İtilaf güçleri artık Karadeniz'e ulaşabilecekti.
6. Avusturya, Balkanlardan gelen saldırılara açık hale gelmişti.
7. Avusturya, Arnavutluk ve Montenegro (Karadağ) dan askerlerini geri çekmek zorunda kalacaktı.
8. Sırbistan kendi topraklarının üçte ikisini geri alacak, geri kalan üçte biri ise yakın zamanda Alman ve Avusturya baskısından kurtulacaktı.
9. Romanya yalnızlıktan kurtulacak; bölgeyi işgal eden Alman ve

48 "Loyalty to Our Allies", *The Times*, 2 Ekim 1918

Avusturya askerleri buradan ayrılmak zorunda kalacak ve böylece İttifak güçleri Güney Rusya'ya serbestçe geçebilecekti.⁴⁹

Selanik Ateşkes Antlaşması'yla ilgili bir başka değerlendirmede ise savaşın durduğu ve Bulgar askerlerinin topraklarına geri dönmeye başladığı, dağlık bölgelerde bulunan Bulgar birliklerinin orada mı yoksa Sofya'ya gelerek mi teslim olacakları konusunda henüz net bir bilgi olmadığı ifade ediliyordu.⁵⁰ Bulgaristan'ın ateşkes talep edışı ve Selanik Antlaşması'nı imzalamasıyla ilgili yapılan bir yorumda ise Bulgaristan'daki iç sorunların devam ettiği, müttefiklerle antlaşmaya varılamaması halinde ülkedeki iç karışıklığın süreceği, bu karışık ortamda halk üzerinde büyük etkisi olan Bolşevizm tehlikesinin ortaya çıktığı öne sürülüyordu.⁵¹

İngiliz basınında yapılan yorum ve değerlendirmelere bakılırsa Bulgaristan'ın savaş dışı kalması Almanya için büyük bir mağlubiyet anlamı taşıyordu. Ateşkes Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği günkü İngiliz gazetelerinden birinde yer alan habere göre, gelinen durum Almanya'nın orta doğuda kurmayı umduğu imparatorluk hayallerini yok ediyordu. Selanik Antlaşması, İttifak güçlerinin yıprandıklarına dair kesin bir işaret ve düşmanın başarıya dair güveninin olmadığını ispatıydı. Söz konusu haberde yapılan değerlendirmelere göre Bulgaristan, Almanya ile ittifak kurarken birlikte büyük zaferler kazanmayı bekliyor, Viyana'nın yardımı ile Sırbistan, Yunanistan, Romanya ile hesaplaşmayı ve bu hesaplaşmadan Balkanların egemen gücü olarak çıkarak, Orta Avrupa ve Yakın Doğu'da büyük bir güç sahibi olmayı umuyordu.⁵² Fakat son gelişmelerle birlikte Bulgar-Alman ittifakının sona erdiği ifade edilen haberde Almanların, Selanik Antlaşması'nı duyunca büyük üzüntü yaşadığı ve bu habere inanamadığı, daha bir önceki gün yayınlanan gazetelerde Bulgaristan'ın Sırlara karşı zafer kazandığı yazılıyorken ertesi gün böylesi bir ateşkes yapılmasının onlar için beklenmedik bir gelişme olduğu belirtiliyordu. Fakat zamanla Bulgarların savaştan çekildiği kesinleşince Alman halkı büyük kitleler halinde gösteriler yapmaya başlamıştı. Berlin'de toplanan kalabalıklar

49 "The Price Bulgaria Pays", *The Nottingham Evening Post*, 7 Ekim, 1918

50 "Bulgarian Troops Returning Home", *The Birmingham Mail*, 2 Ekim 1918

51 "Bulgaria's Exit", *Liverpool Daily Post And Mercury*, 2 Ekim 1918

52 "Bulgaria's Exit", *Liverpool Daily Post And Mercury*, 2 Ekim 1918

Brandenburg Kapısı'na kadar yürümüş, olası saldırılar karşısında Bulgar elçiliğini korumak için bölgeye askerler gönderilmiş, fakat gösterilerde her hangi bir taşkınlık yaşanmamıştı. The Yorkshire Evening Post Gazetesi'nde yer alan habere göre, Alman halkının bir kısmı Bulgarlara hak vermeye başlamışken bazıları ise Almanların sonuna kadar savaşması gerektiği konusunda hemfikirdi. Fakat ne olursa olsun Alman halkı arasında büyük bir kararsızlık yaşanıyordu. Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi Almanya'yı öylesine karıştırmıştı ki Güney Berlin'de toplanan on binlerce işçi, Şansölyeden derhal barış ilan edilmesini talep etmiş, aksi takdirde iş bırakma eylemi yapacaklarını duyurmuştu. Bu arada adı geçen gazeteye beyanat veren bir Alman Sosyal Demokrat yetkili, Almanya'nın da Bulgaristan gibi en kısa zamanda barış istemesi gerektiğini, çünkü eğer savaşa devam edecek olursa asırlar boyu borç ödemeye mahkûm kalacağını belirtiyordu.⁵³

İngiliz basınının önde gelen gazetelerinden *The Times*, Selanik Ateşkesi'nin Almanya üzerindeki etkilerine geniş yer ayırmıştır. Gazetede verilen bilgilere göre, Pan-Germenci anlayış artık iflas etmiş, batıdan ve doğudan Almanya'nın etrafı sarılmıştı. Söz konusu haberde, yakında Türklerin de teslim olacağı, savaş kış boyu devam ettiği takdirde Avusturya-Macaristan'ın da barış isteyeceği ve böylece 1919 baharına kadar Almanya'nın mağlup edileceği ifade edilmiştir.⁵⁴ Konuyla ilgili bir başka haberde ise Bulgaristan'ın teslim olmasının ardından Türkiye, Alman yardımından yoksun kalmıştı. İtilaf Devletleri, Türkiye istese de istemese de Romanya ve Rusya da bulunan Alman karşıtları ile kolayca iletişim kurabilecek duruma gelmişti. Antlaşmanın imzalanmasıyla birlikte Avusturya-Macaristan'ı zor günlerin beklediği öne sürülen haberde, oluşan konjonktürde Avusturya, İtilaf Devletleri'nin bütün isteklerini kabul ederek barış istemek zorunda kalacaktı.⁵⁵

Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi ve bu durumun olası etkileri hakkında bir konuşma yapan İngiliz siyasetçi ve aktivist Dr. Seton Watson, Bulgaristan'a ileriye dönük sözler verilmediğini, Sofya'dan Avusturya-Macaristan'a giden tren yolunun en kısa zamanda ele geçirilmesinin gerekli olduğunu belirtmiştir. Sırbistan'da yeni bir cephenin

53 "Bulgaria Execrated", *The Yorkshire Evening Post*, 10 Ekim 1918

54 "Leaving The Sinking Ship", *The Times*, 2 Ekim 1918

55 "Bulgaria's Capitulation", *The Times*, 1 Ekim 1918

oluşturulacağını, bunun yanı sıra aynı durumun Edirne yönünde de yapılması gerektiğini ifade etmiştir. İttifak Devletleri'nin en zayıf noktasını ele geçirdiklerini öne süren Watson, Avusturya-Macaristan'ın kısa sürede dağılacağını, uzun bir süreden sonra Avusturya ve güney cephesindeki askerlere yardım etme şanslarının ortaya çıktığından söz etmiştir. Savaş sonrasında Balkanlarda sınırların hem coğrafi hem de etnografik unsurların göz önüne alınarak çizilmesi gerektiğini ifade eden Watson, bu tarz bir düzenin olabilmesi için ilk olarak Avusturya-Macaristan probleminin çözülmesi ve Slavların bir millet olarak tanınmaları gerektiğini belirtmiştir.⁵⁶

İngiliz basını, Bulgaristan'ın savaştan çekilme kararı sonrasında Almanların propaganda yöntemlerini devreye soktuğunu öne sürüyordu. Zira 4 Ekim 1918 tarihli bir gazetede yer alan habere göre, Alman basınında İtilaf Devletleri'nin sunduğu ateşkes koşullarının Bulgaristan tarafından kabul edilmeyecek kadar ağır olduğu iddiası vardı. İngilizlere göre Almanlar her zamanki gibi yalan yanlış haber yapıyordu. Zira Bulgaristan, savaştan çekilirken müttefiklerine haber göndermiş ve baskılara daha fazla dayanamayacağını bildirmişti. Bulgar Kralı Ferdinand, Saxonya Kralı ve Bavyera Kralını bu konuda bilgilendirmişti.⁵⁷ Konuyla ilgili bir başka haberde ise Almanya'da Kaiser halka hitap ederek, “*Tüm Almanların bu zor zamanlarda yanımda kararlılıkla yer alacaklarına, can ve mallarını Anavatan için feda edeceklerine dair şüphem yok*” diyordu.⁵⁸

İngiliz basınına göre Bulgaristan'ın savaş dışında kalmasının ardından yakında Osmanlı Devleti de teslim olacaktı. Zira 1 Ekim tarihli bir gazetede yer alan habere bakılırsa Türkiye tarafından henüz Bulgarlarinkine benzer bir görüşme önerisi yapılmamıştı, fakat siyasi ve askeri camiada böyle bir durumun oluşmasına dair beklenti bulunuyordu. Söz konusu haberin devamında verilen bilgilere göre; Selanik Antlaşması'ndan iki gün sonra Bulgar Bakan M. Koluşjeff, İstanbul'a giderek, Dışişleri Bakanı Ahmed Nesimi Bey ve İttihat ve Terraki Partisi yetkilileriyle toplantılar yapmıştı.⁵⁹ Konuyla ilgili olarak İngiliz ba-

56 “Salonika Justified”, *The Times*, 3Ekim 1918

57 “Bluff About Bulgaria”, *The Motherwell Times*, 4 Ekim 1918

58 *Daily Mirror*, 1 Ekim 1918

59 “Bulgarian Minister At Constantinople”, *The Midland Daily Telegraph*, 3 Ekim 1918

sınında yer alan haberlerden birinde, Selanik Ateşkes Antlaşması müzakereleri esnasında Bulgaristan'ın Türkiye'ye saldırması konusunun gündeme geldiği fakat Bulgaristan'ın artık savaşı devletler arasında bulunmadığından dolayı ancak İtilaf Devletleri ile birlikte yapılacak ortak bir harekâta katılabileceği belirtiliyordu.⁶⁰

Selanik Ateşkes Antlaşması'nın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki etkilerine bakıldığında tıpkı Almanya'da olduğu gibi burada da Bulgarlara karşı büyük bir öfke duyulduğunu görüyoruz. Zira İngiliz basınına yansıyan haberlere bakılırsa, Kral Ferdinand'ın tahttan inme haberi Viyana'da derin bir üzüntüye sebep olmuştu. Avusturyalılara göre, Bulgaristan'ın teslim olmasının asıl sebebi cephede yaşanan gelişmelerden ziyade, halk arasında meydana gelen ayaklanmalar ve askerlerin isteksiz tutumuydu.⁶¹ Bulgarların ateşkes isteği Avusturya kamuoyunda tepkiyle karşılanırken cephede bulunan Avusturyalı askerleri de tehlikeye düşürmüştü. Zira Selanik Antlaşmasıyla birlikte Bulgaristan ve Sırbistan'da yerleşmiş olan Alman ve Avusturyalı birliklerin pozisyonu tehlikeye girmiş ve ana karargâhtan uzaktaki noktalara sevkîyat yapmakta sıkıntısı yaşanmaya başlanmıştı.⁶²

Selanik Antlaşması'nın en olumlu karşılandığı ülke Birinci Dünya Savaşı'nda Bulgar işgaline uğrayan Sırbistan'dı. Yaşanan gelişmelerle ilgili olarak İngiliz basınına konuşan Sırp Başbakan Pashitch, antlaşmanın ardından Türkiye'nin yakın zamanda teslim olma olasılığının yüksek olduğunu ifade etmiştir. Selanik Antlaşması'nı değerlendiren Romanyalı bir yetkili ise müttefiklerin yakın zamanda Tuna'ya ulaşacağını ve Romen askerlerin tekrar ileri harekâta geçeceğini, İtilaf güçlerinin Almanya'ya girmeden kalıcı bir barışın söz konusu olamayacağını öne sürmüştür.⁶³

Sonuç

Yirminci yüzyılın başlarında en etkili kitle iletişim aracı, basın-yayın organları dediğimiz gazete ve dergilerdi. Bunların birey ve toplum üzerinde bıraktığı etki, dolayısıyla kamuoyu oluşturmada oynadıkları rol,

60 "Bulgars Would Attack Turkey", *The Nottingham Evening Post*, 7 Ekim, 1918

61 "King Ferdinand Abdicates", *The Birmingham Post*, 7 Ekim, 1918

62 *Exeter Daily Gazette*, 3 Ekim 1918

63 *Nottingham Evening Post*, 7 Ekim, 1918

hem ticari hem de siyasi sahada hemen herkesin kabul ettiği bir gerçektir. Basının toplumu şekillendirmede yarattığı etkiye, olağanüstü dönemlerde daha çok ihtiyaç duyulmuştur. Zira zor zamanlarda toplumu bir arada tutmak, kamuoyunu tek bir tek düşünce etrafında toplamak ve karşı tarafı zaaf içinde göstermek için yazılı basın, başlıca propaganda aracıydı.

Bu kapsamda Bulgaristan'ın teslim oluşu ve Selanik Ateşkes Antlaşması, İngiliz basınında geniş yer bulmuştur. İngilizler yukarıda belirtilen unsurları da devreye sokarak Bulgarların barış talebini, “büyük zaferin habercisi” olarak görmüş ve göstermiştir. Balkanlarda dengelerin değiştiğini ifade eden İngilizler, Osmanlı Devleti'nin de yakında barış istemek için kapılarını çalacağını düşünüyordu. Yaşanan gelişmelerden Bulgar Kralı Ferdinand'ı sorumlu tutan İngilizler onu, ülkesini uçuruma sürüklemekle suçluyordu.

İngilizler için Bulgaristan'ın savaştan mağlup olarak ayrılması, Almanya'nın yenilgisi anlamına geliyordu. Dönemin İngiliz basını, Almanya'nın en stratejik müttefiklerinden olan Bulgaristan'ın böylesi ağır bir antlaşmayı kabul ederek işgale ses çıkarmayışını Almanlara karşı kazanılmış bir zafer olarak görmüştür. Öte yandan Almanya'da, Bulgaristan'ın söz konusu antlaşmayla İtilaf kuvvetleri tarafından işgali “utanç verici” bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.

1918 yılı Eylül ve Ekim aylarında İngiliz basınında, Bulgaristan'ın teslim olmasının ardından Almanya ve Osmanlı Devleti'nin bağlantısının koptuğu ve yakın bir gelecekte İstanbul üzerine kapsamlı bir saldırı gerçekleşeceği belirtiliyordu. İşin ilginç yanı bu saldırılarda Bulgaristan'ın da yer alması ihtimali üzerinde duruluyordu. Fakat İtilaf Devletleri genel bir saldırı yapmadan Osmanlı Devleti kısa bir süre sonra Bulgarlar gibi ateşkes talep edecek ve Mondros Mütarekesi imzalanacaktır.

Mondros Mütarekesiyle büyük ölçüde benzerlikler taşıyan Selanik Antlaşması'nın imzalanması, gerçekte Sırlar için büyük bir zafer demektir. Zira ülkelerinin işgali karşısında, mücadele güçlerini yitirmeyen Sırlar, Selanik Antlaşması'yla Bulgar kuvvetleri karşısında mutlak bir galibiyet elde ederek Bulgar yayılcılığına son veriyordu.

Kaynakça**Sürelî Yayınlar**

- Servet-i Fünun*, 51/1322, (6 Teşrin-i Evvel 1332/19 Ekim 1916). 265.
İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumiyye Mecmuası, 156/1, (3 Eylül 1334/23 Ağustos 1918),5.
Servet-i Fünun, 1414/ 55(10 Teşrin-i Evvel 1918) ,149.
Daily Mirror, 1 Ekim 1918
The Birmingham Gazette, 1 Ekim 1918
The Birmingham Mail, 2 Ekim 1918
The Birmingham Post, 1 Ekim 1918
The Exeter Daily Gazette, 3 Ekim 1918
The Liverpool Daily Post And Mercury, 2 Ekim 1918
The Midland Daily Telegraph, 3 Ekim 1918
The Motherwell Times, 4 Ekim 1918
The Nottingham Evening Post, 7 Ekim, 1918
The Times, 1-2-3 Ekim 1918
The Yorkshire Post, 8 Ekim 1918
The Western Times, 4 Ekim 1918
The Yorkshire Evening Post, 10 Ekim 1918

Araştırma Eserler

- Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Yayınları, 2006.
 Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*. İstanbul: Alkım Yayınları, 2005.
 Avşar, Servet. *Birinci Dünya Savaşı 'nda İngiliz Propagandası*. Ankara: KİM Yayıncılık, 2004.
 Aydın, Mahir. "Bulgaristan Komiserliği." *Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)*, XVII, (1997): 71-125
 Aydın, Mahir. *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*. İstanbul: Kitapevi, 1996.
 Bağçeci, Yahya. "İngiltere Parlamento Tutanaklarında 1876 Bulgar İsyanı." *The Journal of Academic Social Science Studies*, 24, (2014): 211-235.

- Balcıoğlu, Mustafa. "Yirminci Yüzyıl Başlarında Dünya." *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, (2006):1-71.
- Bayraktarova, Emine. "Bulgaristan'daki Müslüman Azınlıkların Statüsü (1908-1918)" Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâp Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı III*. Ankara: TTK Yayınları, 1967.
- C. Hall, Richard. *Balkan Savaşları 1912-1913 Birinci Dünya Savaşı'nın Provası*. Çeviren: Tanju Akad. İstanbul: Homer Kitapevi, 2003.
- Grolier International Americana Encyclopedia*, "Nikolay II Maddesi", 523.
- Gürbüz, M. Vedat. "Emergence Of Bulgarian Nationalism." *Güney Avrupa Araştırma Dergisi*, 16, (2009): 27-50.
- Hacıoğlu, Sevim. "ABD'nin Bulgaristan'ın Kurtuluşu Konulu Memorandumu (20 Aralık 1918)." *Güney Avrupa Araştırma Dergisi*, 14, (2008):19-31.
- Halaçoğlu, Ahmet. "Balkan Savaşları." *Türkler*, 13, (2002): 296-307.
- Halaçoğlu, Ahmet. *Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*. Ankara: TTK Yayınları, 1995
- İnalçık, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. Ankara: Eren Yayıncılık 1992.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri 1861-1876)*, VII. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Koral, Necmi ve diğerleri. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1985.
- Köse, Osman. "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)." *Turkish Studies*, (Türkoloji Dergisi 1), (2006), 237-272.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Küçük, Cevdet. "Bulgar İhtilâlinin (1876) İngiliz Kamuoyunda Uyanırdığı Tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri." *Güney Avrupa Araştırma Dergisi*, 8-9, (1979-1980):117-166.
- Macfie, A.L. *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*. Çeviren: Damla Acar-Funda Soysal. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Maden, Fahri. "Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması'nın Uygulanmasına Yönelik Baskıları." *History Studies*, (2013):267-286.

- Okur, Mehmet. "Balkan Savaşları." *Balkanlar El Kitabı I*, (2006): 612-624.
- Okur, Mehmet. "The Times Gazetesi'ne Göre Balkan Savaşları ve İngiltere'nin Politikası." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (2012):183-197.
- Öksüz, Hikmet-Mehmet Okur. "Birinci Dünya Savaşı'nda Balkanlar." *Balkanlar El Kitabı, I*, (2006): 625-640.
- Pomiankowski, Joseph. *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü (1914-1918 I. Dünya Savaşı)*. Çeviren: Kemal Turan. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2003.
- Sadikov, Ramin. "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi'ne Giden Yol." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/48, (2010):101-118.
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih (İlk Çağlardan 1918'e)*. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.
- Tokay, A.Gül. "Osmanlı-Bulgar İlişkileri (1878-1908)." *Osmanlı*, 2, (1999): 317-326.
- Tal'at, Mehmed. *Talât Paşa'nın Anıları*. Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Turan, Ömer. II. "Meşrutiyet ve Balkan Savaşları Döneminde Osmanlı Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, (1999): 241-253.
- Ülman, A. Haluk. *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, İstanbul: İmge Yayınları, 2002.
- Yiğit, Ali Ata. "Çanakkale Savaşlarının Ortaya Çıkardığı Stratejik Bir Zorunluluk: Osmanlı-Bulgar Hudut Tashihi Antlaşması", *Bilig*, 63 (2012):271-288.

Şeriyeye Sicillerine Göre Hicri 1137 (1724-1725) Senesi İstanbul’unda Osmanlı Ailesinin Evlenme ve Boşanma Verilerine Göre İncelenmesi

Analysing the Ottoman Family in Istanbul in reference to 1724-1725 Ottoman’s Istanbul Court Records of Marriage and Divorce

Hüseyin Nejdet Ertuğ

Öz

Sosyal hayatın bütün yönlerinden izlerin bulunduğu şeriyeye sicilleri Osmanlı toplumsal yapısına dair yapılan araştırmalarda önemli bir yere sahiptir. Kadı’nın kazai görevleri yanı sıra idari ve beledi görevleri de üstlenmesi, hem hâkim hem noter fonksiyonuna sahip oluşu bu zenginliğin başlıca sebebidir. Bu çalışmada da cemiyetin en küçük birimi olarak nitelenen ailenin evlenme, boşanma, nafaka gibi davalar açısından Hicri 1137 (1724-25) yılındaki durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Diğer bir deyişle hukuki belgelerden sosyolojik sonuçlar elde edebilmek için İslam hukuk prensiplerinin Osmanlı dönemindeki uygulamalarına müracaat edilmiştir. Osmanlı aile hukuku İslam hukukunun temel prensiplerini esas almaktadır. Teorik hukukun uygulandığındaki örneklerle ise şeriyeye sicillerinde rastlanılmaktadır. Aile hukukunun evlenme, boşanma ve çocuklarla ilgili sicillerde yer alan kayıtlarının incelenmesi hem teorik hukukun uygulamaları hem ailenin toplumsal yapı içindeki konumu hakkında bilgi vermektedir. Konuyu sınırlandırmak gerektiğinden bu çalışmada yer olarak İstanbul ve dönem olarak Hicri 1137 (1724-1725) yılı seçilmiş ve İstanbul Şeriyeye sicillerinden bu yıllara ait İstanbul Bab Mahkemesi 135, Ahi Çelebi Mahkemesi 124 ve 125 numaralı defterlerdeki evlenme, boşanma ve nafaka kayıtları gruplandırılmıştır. Bu üç dava türü içerisindeki verilerden çalışılan yıldaki evlenme, boşanma sayıları, boşanmaların talak ve muhalaa olarak oranları, evlilik esnasında aile arası

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, nertug@sakarya.edu.tr

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

DOI: 10.17550/aid.63358

ilişkiler, boşanma sebepleri, boşanma sonrası kadın ve çocuğun durumu gibi hususlara değinilmiştir. Bütün verilerin değerlendirilmesinden çıkan genel sonuç İslam ve Osmanlı aile hukukunun paralellik arz ettiği ve Osmanlı aile hukukunda ailenin bütün üyeleri açısından bireysel hakların mevcut hukuk çerçevesinde korunduğu yönündedir. Bununla birlikte genel istatistiki değerlendirmeler için bir bölgenin farklı yıllara ait verilerinin de çalışılmasının zorunlu olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Mahkeme Kayıtları, Evlenme, Boşanma, Nafaka.

Abstract

Ottoman family law is based on the principles of Islamic law. The samples of applied law of the principles of Islamic Law are recorded at the Ottoman court records. Those registers provide to compare applied law to theoretical one. Especially they give us knowledge about marriage, divorce, alimony. Separately Court records are the first hand sources of Ottoman social structure for historical periods.

Therefore, this article aims to analyze of the Ottoman family in Istanbul by means of Ottoman Istanbul court records dated 1724-1725. Many cases related to family law shows that there is no significant difference between Islamic law and Ottoman law. Since in the Ottoman court the kadi is the man who is entitled with the duties of judge and notery and also the civic and administrative duties, different cases passed to court can give information about the different aspects of social life. As the judge-notery the records of kadi serve as the one single source in which one can find both the cases like divorce and the relations between partners like purchase and sale if the family issues are in question.

Keywords: *Istanbul, Court Records, Marriage, Divorce, Alimony*

Giriş

Osmanlı siyasal, sosyal ve iktisadi yapısı temel olarak İslam hukuku prensiplerince belirlenmiştir. İslam hukuku müctehid ve fakihlerin fıkıh usulü esaslarına göre çalışmaları ve yorumlarından oluşmaktadır ki Peygamber'in ölümünden sonra ihtiyaçlara binaen¹ iki asırlık bir süre sonunda tedvin olunmuş; dinin itikat, ibadet ve muamelat olarak ayrımlanan kısımlarından sosyal ilişkileri tanzim eden özellikle muamelat kısmı pratik ihtiyaçlara cevap verecek şekilde tartışılmış, çıkarımlar ve sonuçlar hukuk metinleri olarak derlenmiş ve İslam hukuk kaynakları oluşmuştur.² Osmanlı Devleti döneminde Mecelle'nin³ hazırlanışına kadar toplu bir kanunlar manzumesi bulunmamakla birlikte fetva mecmua ve kitapları, muhtelif konulara ait kaleme alınan telifat, kanunnameler gibi unsurlar dönemin hâkimlerinin başvuru kaynaklarıdır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin uyguladığı hukuk, şer'i hukuk olup gereğinde ehl-i örf veya yönetimdekiler tarafından çıkarılan kanun ve kararlarla örfi hukukla desteklenmiştir. Örfi hukukun temel şartı ise şer'i hukuka aykırı olmamasıdır. Şer'i hukuk görece yoruma dayalı olduğundan uygulamalarda farklı ekoller oluşmuştur.⁴ Osmanlı coğrafyasında Şafii ve Hanbeli mezheplerine inananların yaygın olduğu bölgelerde İmam Şafii ve Ahmed ibn Hanbel'in yorumları da dikkate alınmakla birlikte toplumun büyük kesimi Hanefi olduğundan hukukta Hanefi yorumu esas olmuştur. Burada ele alınan konulardan Osmanlı aile hukuku içine girenler de aslında İslam aile hukuku kurallarıdır. Bununla birlikte teorik hukuktan yola çıkan yargı mensuplarının hadiseler karşısındaki kendi yorumları ile her dönemin toplumsal yaşamının bütün ihtiyaçlarına cevap verilebilmiştir.

1 Hayreddin Karaman, *Fıkıh Usulü* (İstanbul: 1964), 3-4.

2 Fıkıh usulünün ortaya çıkışı ve tarihçesi için bkz. Taha Cabir el-Alvani, *Fıkıh Usulü, İslam Fıkıhını Araştırma ve Kavrama Yöntemi*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul, 1992).

3 Mecelle, Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'nin kısaltılmış ismi olup, "1868-1876 yılları arasında kitaplar halinde hazırlanarak yürürlüğe girmiş olan, İslam hukukunun muamelat bölümünün bir kısmını tedvin eden kanun kitabıdır." Mecelle'nin Ahmet Cevdet Paşa'dan sonra tamamlanması için gösterilen gayretler yeterli olmamış ve 20 Aralık 1925 tarihinde İsviçre Medeni Kanunu aynen çevrilerek kabul edilmiştir. Aynı gün Mecelle de lağv edilmiştir (Osman Kaşıkçı, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle* (İstanbul, 1997), 23, 386-387).

4 Farklı ekollerin ortaya çıkışı ve fakihlerin ihtilaf sebepleri için bkz. Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi* I, çev. Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy vd. (İstanbul: Risale Yayınevi, 1994), 52-57.

Osmanlı devletinde İslam hukukunun yorum ve uygulamaları Şer'iyye sicillerinde yer almaktadır.⁵ Bu defterlerin tutuluşunda pek çok dava çeşidinin belli bir üslupla kaleme alınması kadınların aldıkları ortak eğitim ve icabında müracaat ettikleri sak mecmualarına dayanmaktadır.⁶ Hatta pek çok defterde sayfa kenarlarına (derkenara), görülen davanın hangi gruba girdiği tekrar müracaat edilmesi gerektiğinde bulunmasını kolaylaştıracak şekilde yazılmıştır. Yine bu sayede İslam hukuk terminolojisinin yanında uygulamalara ait ortak bir şer'iyye sicilleri terminolojisi oluşmuştur. Bu şekilde tutulmuş defterler gruplamalar yapılarak istatistiksel verilere ulaşmayı kolaylaştırmaktadır.

Şer'iyye sicilleri Osmanlı kadısının hâkim ve noter olarak dava ve meseleleri kaydettiği defterler olmakla toplumsal yapının bütün renklerini göstermektedir. Dönemin kadısının görevleri arasında bulunan beledi denetimler, devlet merkezinden gelen fermanların duyurulması gibi idari hususlar bu malzemeyi ziyadesiyle zenginleştirmektedir. Osmanlı mahkeme kayıtlarındaki belge çeşitleri hüccet, arz, maruz, i'lam, mürasale olarak gruplanır. Hüccet, müstakil ilam defterlerinin ortaya çıktığı 18. yüzyıl öncesinde (1741-1742) her iki belge türünde de ifade etmektedir. Dolayısıyla kadının hükmünü ihtiva etsin etmesin diplomatik özellik açısından bu yüzyıla kadar hüccetler hem ilam hem sonraki anlamıyla hüccet kategorisinde idi.⁷ Esasen çalışmaya konu olan defterlerde belge formlarının niteliklerinden ziyade anlamsal içerikleri önemli olduğundan genel olarak hüccetlerin defterin baş kısmında, maruzların ise son kısmında yer aldıklarını belirtmek yeterli olacaktır.

Bu çalışmada İstanbul'un Hicri 1137 (1724-25) senesine ait üç şer'iyye sicilinden⁸ sosyal yapının en küçük birimi olan aileyle alakalı

5 Yunus Uğur, "Şer'iyye Sicilleri," *TDV. İslam Ansiklopedisi* XXXIX (2010): 8-11.

6 Sakk mecmuası, mahkemelerde yazılan belgelerin tasdiksiz olanlarının, kadınların belge düzenlerken istifade etmesi için bir araya getirildiği eserlerdir (Süleyman Kaya, "Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* III/5 (2005): 382; Ümit Ekin, "Sakk Mecmualarının Tarih Araştırmalarında Kaynak Olarak Kullanılması Üzerine Bir Deneme," *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 53 (2010): 115-136.

7 Ekrem Tak, "Diplomatik Bilimi Bakımından XVI-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 2009), 105-107.

8 Bunlar, İstanbul Şer'iyye Sicillerinden Bab Mahkemesi 135, Ahi Çelebi Mahkemesi 124 ve 125 numaralı defterlerdir. Bunun dışında, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araş-

örnekler verilerek toplumsal yapıdan küçük bir kesit sunulmaya çalışılmıştır. İstanbul'un bölge olarak seçilme sebebi kentin başkent oluşu dışında, ticaret ve kültür merkezi özelliklerini taşraya göre daha fazla taşıyarak diğer şehirlere kültür aktaran, doğrudan etkileyen konumu olmuştur. 1724-25 yıllarının seçilme sebebi ise Sultan III. Ahmet döneminin kültürel değişimin yoğun olduğu zamanlar olarak telakki edilmesidir. Daha özel bir amaç ise makalenin III. Ahmet dönemiyle alakalı yapılacak büyük ölçekli bir çalışmayı destekleyeceği kanaatidir. Ayrıca tarihsel süreçte her yılın kendine mahsus ayrıntılarını bizzat belgelerden izlemek, en azından bilinenleri de doğrulamaya yarayacaktır. Bu sebeple makalede olabildiğince belgelerin dilinden pratik hayatın yansımaları oluşturulmaya çalışılmıştır.

İslam-Osmanlı Hukukunda Evlilik ve 1724-25 yılındaki Durumun Tahlili

İslam aile hukukunun fıkıh kitaplarında yer alan ana başlıklarından birisi evliliktir. Nikah öncesinde nişanlanma erkeğin kadına evlenmeyi teklif ve kadının bu teklifi kabulüdür.⁹ Ancak nişanlanma bağlayıcı bir akit değildir. Akit olarak kabul edilmediği için taraflardan birinin her zaman nişandan vazgeçme hakkı hukuken bulunmaktadır.¹⁰ Namzedlik uygulamasının ise nişanlılık öncesi bir hal mi yoksa nişanlılıkla aynı hal mi olup olmadığı kesin olmamakla birlikte¹¹ genel anlamda

tırmaları Merkezi'nin dizi olarak yayımladığı şerhiye sicilleri ile muhtelif sicillerden de istifade edilmiştir. Orijinalinden istifade edilen siciller ilk geçtikleri yerde kısaltma yapılmadan, daha sonra geçtikleri yerlerde ise kısaltmalarla kullanılmıştır. İSAM tarafından yayımlanan siciller ise, tam künyeleri çok uzun olduğundan dipnotlarda, hazırlayan ve bilim kurulu isimlerine yer verilmeden, "İSAM., Kadı Sicilleri Dizisi" başlığı altında sadece, mahkeme, sicil ve varak numarası şeklinde gösterilmiş, kaynakçada, belgeler kısmına konularak tam künyeleri yazılmıştır. Belgeler kısmında verilmesinin sebebi ise bu dizideki her sicilin tıpkıbasımlarının da bulunması ve kırk defterlik bir nevi arşiv külliyatı oluşturmalarıdır.

9 Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme* (Ankara 1974), 48.

10 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu II* (İstanbul, 1967), 12-14

11 Bir çalışmada namzedlikten iki yıl sonra nişan töreni yapıldığının tespit edilmesi; Anadolu'da namzedliğin nişanlılık öncesi olduğuna dair fikir vermektedir (Esra Yakut, "XIX. Yüzyılda Orta Anadolu Bölgesi'nde Evliliğin Ortaya Çıkışı, Sona Ermesi ve Sonuçları," *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* XII/1-2 (2008): 240). Yalnız incelenilen dönemde, mahkemeye intikal eden bir davada aslen, Çankırı, Milan kazası, Dolap köyü ahalisinden olup, İstanbul, Tophane, Cihangir mahallesinde otu-

tarafının ilerde evleneceğine dair bir kararı ifade ettiği şüphesizdir.¹²

İslam hukukuna göre, evlenme manileri olmayan kimselerin icap ve kabulünün şahitler huzurunda yapılması, nikah için yeterlidir.¹³ Nikahın sahih olması için imam veya kadı huzurunda nikah kıydırmak zorunluluğu yoktur. Bununla birlikte Yıldırım Bayezid dönemindeki mahkeme harçları listesinde nikah harcı da yer almaktadır. Sonraki dönemlerde kanunnamelerde de nikah harçları belirtilmektedir. Nikah harcı nikah hüccetini veren kadı veya naib tarafından alınmaktaydı. Reayadan evlenenler gerdek resmi veya resm-i arusiyye adıyla ayrıca bir vergi ödemek zorundaydılar.¹⁴ Ancak evlenmek için kadıdan izinname alınmasının zorunlu olduğu şüphelidir.¹⁵ Kadı sicillerinde pek çok nikah akdinin bulunması ve bunun için harç ödenmesi, muhtemelen tarafların ilerde ortaya çıkabilecek nizalar için evlilik akdinin resmileştirilmesi maksadını taşımaktadır. Özellikle, mehrin belirtiliyor olması bu fikri güçlendirmektedir. Kadının evliliği tescili ilerde doğabilecek anlaşmazlıklar ve tereddütler sırasında delil olacağından bir

ran Ali Beşe ibn Mehmed'in ifadeleri namzedliği nikah öncesi nişanlılık gibi ifade etmektedir: "Bundan akdem Hadice'yi nefsin bana tezvic etmek üzere yirmibeş kuruş vererek namzed edip lakin beynimizde akd-i nikah vaki olmamış idi. El-haletü hazîhi Hadice'yi tezevvüc ve nikahdan farig oldum. Hadice'ye vermiş olduğum yirmibeş kuruşu Hadice'nin vekili yedinden ahz ve kabz eyledim" (İŞS.: İstanbul Şer'iyye Sicilleri, Ahi Çelebi Mahkemesi, Numara:nr.125, Varak:vr. 25a.2, 2 Ramazan 1137 / 15 Mayıs 1725). Ayrıca Ömer Nasuhi Bilmen, "Nikahın Mukaddimatı" faslında namzedlik, söz kesme gibi evlilik öncesi uygulamaların hepsini hukuki sonuçlar açısından bir uygulama gibi değerlendirmiştir (Bilmen, a.g.e., 12-14). Namzedlikten vazgeçme hususunda ayrıca bkz. İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, İstanbul Mahkemesi, Numara:nr. 18, Varak:vr. 29a.3, 13 S 1087 / 27 Nisan 1676.

12 Çalıtılan makalede namzedlikle alakalı pek açıklayıcı bilgi olmamakla birlikte mesela, Konya'da namzedlik hususunda kıymetli bilgilere ulaşılmıştır (İzzet Sak, "Şer'iye Sicilleri Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hayatı: Konya Örneği (1700-1725)," *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7 (2012): 120-122.

13 Bilmen, a.g.e., 15.

14 Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda İzinname İle Nikah," *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 2 (2006): 44.

15 Nikah için kadıdan izinname almanın zorunlu olup olmadığı tartışma konusu olmakla birlikte, tercih edildiği söylenebilir. Her ne kadar nikah akdi veya izinnameden alınacak harçlar evvelce çeşitli kanunlarla belirtilmiş olsa da, izinname almadan nikah kıyan imam ve ruhani reislere para cezası ilk kez 1881 yılında getirilmiştir. Ayrıca bkz., Ekinci, a.g.m., 41-60.

açından büyük önemi vardır. Hatta çok miktarda gayr-i müslimin kendi kiliselerinde evlendikleri halde tıpkı müslüman ahali gibi mehr tayin ederek Osmanlı mahkemesine de müracaatla evliliklerini tasdik ettirdikleri görülmektedir. Bu çalışmada teferruatına girilmemekle birlikte miras hukukunda da aynı durum geçerlidir.¹⁶ Yine evlilik akdiyle alaka hususlar “ma vaka’a bi’t-taleb ketb olundu” cümlesinden de anlaşılacağı gibi talep üzerine kadı defterine kayd olunmaktadır. Bununla birlikte, kadının, kocanın vefatı veya kendisinden boşanmasından sonra yeniden evlenmek için beklemesi gereken iddet¹⁷ süresinin bitimini çoğunlukla kadı huzurunda şahitlerle ispat ederek kayda geçirilmesini istemesi bir zarurettir. Aksi takdirde iddet süresini doldurmadan evlendiğine dair şüphe olsa ve kadın bunu ispat edemese kadı tarafından evliliğinin geçersiz olduğuna karar verilmektedir.¹⁸

Osmanlı hukukunun belgelere yansıyan uygulamalarında evlilik, reşit¹⁹ olmayanlar için veli veya vasisinin izniyle mümkündür.²⁰

16 Bir miras meselesinde Ermeni cemaatinden olan kadının babası, kızına vekaleten, ölen erkeğin kardeşi, kardeşine vekaleten mahkemeye müracaat etmiştir. İfadelerine göre erkeğin vefatından üç yıl önce Balat kilisesinde, papazlarının huzurunda bir çift zümrüt küpe üzerine evlenmişlerdir. Ancak vefat vuku bulduğunda, ölenin erkek kardeşi, kadının dörtte bir hissesini vermeyerek tüm mirasa el koymuştur. Davalının iddiasına göre ise kardeşi evli değildir. Kadın evli olduğunu şahitlerle ispat ettiğinde hakimnin kararı, kadına hakkının verilmesi yönünde olmuştur (İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, İstanbul, nr. 12, vr. 135a.1, 27 Rebiü'l-evvel 1074 / 29 Ekim 1663).

17 İddet, boşanmadan sonra esasen kadının, yeniden evlenebilmek için beklemek zorunda olduğu süredir. Bununla birlikte yeniden evlenebilmek için erkeğin de belli durumlar için bu süreyi beklemesi gerekir. Mesela erkek boşandığı karısının iddeti bitmeden kardeşi, halası ve teyzesi ile evlenemez (Bilmen, a.g.e., 369).

18 Molla Gürani mahallesinden Fatma'nın iddet süresini bitirmeden İbrahim'le evlendiği tespit olunduğundan nikah akdi fesh olunmuştur (İŞS., Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 100a.8, 21 Şevval 1137 / 3 Temmuz 1725).

19 Reşid olmak insanın aklını kullanarak işlerini yürütebilmesi, hayatına yön verebilecek duruma gelmesidir. Dolayısıyla bülüğa ermekten daha öte bir anlam taşımaktadır. Nitekim ergenlik çağına gelmiş ve temyiz kabiliyetine sahip olan birisinin cezai ehliyeti olabilir. Ayrıca bkz. Mücahit Çolak, “İslam Hukukunda Ceza Ehliyeti Açısından Yaş Küçüklüğü,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2011): 103-124.

20 Reşid olmadığı halde velisinin izni olmadan evlendirildiği iddia olunanların nikah davaları reddedilmektedir. Bir örnekte Arpa emini mahallesinden Ayişe bint Mehmed, kızının mürebbsi Ali bin Mehmed'in kendinden vekalet aldığı iddiasıyla küçük kızı Rabia'yı Ebubekir'e ondört gün önce nikahladığını şikayet etmiştir. Annenin şikayetinde esas olan “kızının kendisinden başka velisi olmadığı halde” ibaresidir. Nitekim

Reşit olan bekar kadınlar ise kendileri evlenebilirler.²¹ Evlilik akdinin en önemli kavramı ise sicil kayıtlarında da görüleceği üzere mehrdir.²² Mehr, nikahın şartı olmayıp gereğidir; yani, nikahta söylenmemiş olsa dahi kadının emsaline göre mehrini talep etme hakkı her zaman mevcuttur. Mehr, kocanın kadına vermek üzere sözleştiği ve vermekle mükellef olduğu para, mal, eşya veya bir bedel olabilir; karşılıklı anlaşmaya göre belirlenip, verilen miktar ve meta değişebilir. Bir evlenme akdinde kadın, mehr-i muaccel olarak iki yastık, iki yemeni yorgan, bir döşek, bir kilim, bir tencere, bir el ibriği, bir tas ve bir sepet sandığı ve mehr-i müeccel olarak da bin akça ile evlenmiştir.²³ Mehr, belgelerde, İslam hukukuna uygun olarak mehr-i muaccel ve mehr-i müeccel ibareleriyle kullanılır. Mehr-i muaccel, hemen verilmesi gereken ve mehr-i müeccel, daha sonra verilecek olan yani, tecil edilmiş, ertelenmiş olan mehrdir. İncelenilen nikah akitlerinde de görüldüğü üzere evlilik sırasında bizzat tayin olunan mehr, koca için yasal bağlayıcılık taşımaktadır ve bir borçtur. Mesela Ahmed Beşe, karısı Ayişe ile 4 ay önce 8.000 akça mehr tesmiyesiyle evlendiği halde karısının kendini teslim etmediğini mahkemede iddia etmiştir. Kızın amcası ve vekili İsa ise 60 kuruş muaccel mehri vermediğinden Ayişe'nin kendini teslim etmediğini söylediğinde, davacı muaccel mehri verinceye kadar muarazadan men olunmuştur.²⁴ Hatta kadın büluğa ermeden önce yapılan evliliklerde boşanma olduğunda kadının mehr hakkının, muhalaa ile ayrılık olsa dahi verilmesi gerektiği görülmektedir.²⁵ Yine, tereke

Ebubekir'in Rabia ile evlendiğine dair iddiası, vekalet ispat edilemediğinden reddedilmiş ve nikah olmadığına karar verilmiştir (İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Bab Mahkemesi, nr. 3, vr. 27a.1, 28 Cemaziye'l-evvel 1077 / 26 Kasım 1666).

21 El-Hac Hasan mahallesinde sakine Safiye isimli bakire, reşid olduğunu bildirip, es-Seyyid Mustafa Çelebi ile 130 guruş muaccel, 120 guruş müeccel mehr tesmiyesiyle evlendiğini mahkemede beyan etmiştir (İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 57b.3, 17 Şevval 1137 / 29 Haziran 1725).

22 Kumkapı kurbunda Çadırcı Ahmed mahallesinde sakine Sergüb Nasraniye İbrahim bin Abdullah ile 1000 akça muaccel ve 2000 akça müeccel mehr tesmiyesiyle nikahlandıklarını söylemiştir (İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 70b.2, 3 Zilkade 1137 / 14 Temmuz 1725).

23 İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, İstanbul Mahkemesi, nr. 12, vr. 194a.3, 29 Rebiü'l-ahir 1087 / 11 Temmuz 1676.

24 İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 80b.6, 28 Receb 1137 / 12 Nisan 1725.

25 Davacı kadın, kocasının kendisiyle balığ olmadığı halde hul' olduğunu şimdi balığ

taksiminde, öncelikle mehr ödenmemiş ise terekeden mehr düşülür ve sonra taksimat yapılır.²⁶ Mehr, kadın için önemli bir korunma sistemi sağlamıştır. Nitekim boşanma davalarında kadının mehrinden vazgeçmesi, erkeğin ayrılığa rıza göstermesini sağlayan önemli bir etken olarak görünmektedir. Ayrıca, gayr-i müslimler de mecburiyet olmadığı halde, evliliklerini Osmanlı kadısına tasdik ettirmek üzere mahkemeye müracaat etmektedir. Gayr-i müslimlerin nikah akdinin kayıtlarında da mehr-i muaccel ve mehr-i müeccel olarak kadının evlenme şartları yazılmaktadır²⁷ ki nihayet evlilik bir akittir²⁸ ve gerektiğinde müslim ve gayr-i müslim, bütün insanlar anlaşmalarının kayıtlara geçirilmesini menfaatleri açısından faydalı bulmaktadır. Günümüzde de Türk hukuku açısından bağlayıcılığı olmamakla birlikte eşler arasında mehr üzerine anlaşma yapılmaktadır. Yalnız, mehr İslam hukukunda bizzat kadına ait bir güvencedir ve erkek tarafından verilir. Halbuki başlık parası ve bunun tersi olan drahoma²⁹ ailelerce alınmakta veya istismar edilebilmektedir.³⁰

İncelenilen döneme ait seksenaltı örnekten oluşan nikaha izin belgelerinde kadının durumu bıkı-i baliga (erişkin bekar kız), boşan-

olduğundan 2400 akçasını istediğini söyler. Kocası, boşandıklarında balığ olduğunu söylese de ispat edemediğinden mehri vermesi tenbih olunur (İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 82a.4, 9 Şaban 1137 / 23 Nisan 1725).

26 Selma Kuşu, “Şer’iye Sicillerine Göre H. 1065–1079/ M. 1655–1669 Tarihleri Arasında Edirne’de Sosyo-Ekonomik Hayat” (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2009), 69.

27 İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, İstanbul Mahkemesi, nr. 12, vr. 69a.3, 29 Receb 1073 / 9 Mart 1663; a.g.d., vr. 21a.1, 1 Cemaziye’l-evvel 1077 / 30 Ekim 1666; İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Bab Mahkemesi, nr. 46, vr. Arka kapak içi-3, 23 Ramazan 1097 / 13 Ağustos 1686.

28 Evlenmenin akit olduğuna dair izah için bkz. İbrahim Paçacı, “Sosyal Hayattaki Değişim Sürecinde İslam Aile Hukuku (Evlenme ve Boşanma Örneği),” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 11 (2008): 63-64.

29 Drahoma, kız tarafının erkek tarafına verdiği paradır veya mülktür. Geleneğin kökleri M.Ö. 800’lerde Kadim Yunanlılara kadar gitmektedir. Bugün Hindistan’da çok yaygındır (Siwan Anderson, “The Economics of Dowry and Brideprice,” *Journal of Economic Perspectives* XXI/4 (2007): 153, 154).

30 Geleneğin ekonomik ve sosyal gerekçeleri bu çalışmada izah edilmekle birlikte bu neviden salt iyi niyete dayalı uygulamaların suistimale açık olduğu aşikardır (Mahmut Tezcan, “İlkel Toplumlarda Başlık Parası Geleneği,” *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* IX/1 (1976): 415-426).

miş kadın, kocası vefat eden kadın, azatlı cariye, bülüğa yakın kız (mürahika) olarak tabir olunmaktadır.³¹ Henüz talipleri belli olmadığı veya belirtilmediği halde iddet bitimini veya kocanın vefatıyla boşanmış olduğunu ispat eden kayıtlar kadının evlenmek için hazırlıklı olduğuna işaret etmektedir ki bunlardan bazılarında açıkça “dilediğiyle evlenmesine izin verildi” ibaresi yazılmıştır.

Nikaha izin kayıtlarının formları birbirine benzemektedir. Bıkr-i baliga için kullanılan form şu şekildedir: “Defterdar Ahmed Çelebi mahallesinde sakine Saliha bint Mehmed nam bıkr-i baliganın mani-i şer’isi olmadığını mahalle-i mezbure imamı Abdullah Efendi bin Mehmed ve Hüseyin bin Abdullah haberleriyle, talibi olan El-Hac Mehmed bin Abdullah’a akde izin, fi 8 Zilkade sene 1137.”³² Daha önce evli olup boşanmış veya eşi vefat etmiş kadınlar için kullanılan ibare şöyledir: “(Mahalle ismi) mahallesinde sakine (kadının ismi) hatunu zevci, (süre) önce tatlik edip /vefat edip, ve hala mani-i şer’isi olmadığını mahalle imamı / müezzini ile (iki kişi daha) haber vermeleriyle, talibi olan filanca şahsa veya (isim yazılmadan) kimseye / dilediği kimseye akde izin verildiği.”

İncelenilen evliliğe izin kayıtlarında, onbeş kadın bekar olup bunlardan onikisi bıkr-i baliga, birisi bülüğa yakın kız (mürahika), birisi ise mühtediye olarak yazılmıştır. Onbeş nikaha izin kaydının sadece üçünde “velisinin izniyle” ibaresi kullanılmıştır. Bekar olanların “talibi olan kimseye” ibaresi yazılan birisi hariç, diğerlerinin taliplerinin isimleri belirtilmiştir.³³ Kadınlardan altısı, azat edilmiş cariyedir ve taliplerinin isimleri bellidir. Kayıtlarda, kendi cariyelerini azat ederek evlenmek isteyen iki erkek görünmektedir. Bunun dışında kalan bü-

31 Bülüğ, çocukluk çağının bitimidir. Bülüğ çağına gelen erkeğe baliğ, kadına baliga denir. Bülüğ çağının başlangıcı kızlarda 9, erkeklerde 12 yaşın doldurulmasıdır. Bülüğün sonu kız ve erkek için 15 yaşır. Bülüğün belirtileri olan hayız ve ihtilam görülme- se bile bülüğün sonu olarak kızlarda 17, erkeklerde 18 yaş kabul edilmiştir. Sebebi ise bu yaştaki insanın artık reşid olmasıdır. Bülüğ çağının başlangıcına gelmiş ancak baliğ olmamış kıza mürahika erkeğe mürahik denir. Bıkr kelimesiyle kastedilen ise kocaya varmamış kızdır (Bilmen, a.g.e., 5-12).

32 İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 101a.9, 8 Za 1137 / 19 Temmuz 1725.

33 İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 98a.3, 98a.5, 98a.7, 98a.14, 98a.15, 99b.6, 99b.7, 99b.10, 100a.9, 100a.11, 100b.3, 100b.8, 100b.11, 101a.9, 101a.3, 18 Receb-5 Zilhicce 1137 / 2 Nisan-15 Ağustos 1725.

tün kadınlar daha önce evlilik yapmıştır. Bu kadınlardan ikisi muhalaa, kırksekizi talak yoluyla boşanmıştır. Onbeş kadının ise kocası vefat etmiştir. Kırksekiz kadının üçü, boşandıkları eski kocalarıyla evlenmeye karar vermişlerdir ki bunların birisi iki ay, birisi on gün önce boşanmışlardır ve birisinin boşanma tarihi belli değildir. Kırksekiz kadından kırkının nikahlanacakları kişilerin isimleri belli olup, diğerleri için söyledikleri kimseye ibaresi yazılmıştır. Oniki kadın üç ay veya daha kısa süre, onüç kadın üç ila altı ay, üç kadın yedi ila onbir ay, onbir kadın bir ila iki sene ve beş kadın üç ila altı sene önce boşanmışlardır. Bazı kadınların boşandıkları tarih ise tespit edilememiştir. Kocasını vefat eden kadınların boşanmış sayıldıkları süre 1-6 ay arası altı kadın, 7-12 ay arası dört kadın, iki ve daha fazla sene bekleyenler beş kadındır. Bu verilerden talak ile boşanan kadınların çok uzun süre beklemeden tekrar evlenmeye karar verdikleri anlaşılmaktadır. Dönemin ailesinde poligaminin hâkim olup olmadığı ise evlilik ve boşanma kayıtlarından çıkarılamamıştır. Ancak 1724 yılında aynı bölgede 109 aile üzerine yapılan bir çalışmada, eş sayısı belli olan 64 erkekten, beş erkeğin birden fazla eşe sahip olduğu tespit edilmiştir.³⁴ Başka bazı örnekler de kadınların çok eşliliğe sıcak bakmadıklarını göstermektedir.³⁵

34 Nejdet Ertuğ, “18. Asır İstanbul Şer’iyye Sicillerinde, Miras ve Satış Hüccetlerindeki Sosyal Nitelikli Verilerin Değerlendirilmesi,” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 11 (2004): 16.

35 1667 yılında geçen bir davada, kadın nikahlandıktan sonra kocasının başka bir karısı ve odalığı olduğuna dair bir duyumla, kocası ile birlikte olmaz ve boşanmak ister ve kocasının kendisine “benden niçin kaçınırsınız, zevcem Ümmühani’den gayrı avratım ya odalığım var ise Ümmühani’nin iradeti altında olsun, her nice isterse öyle etsin” diye haber gönderdiğini söyler. Koca ise bu sözün doğru olduğunu ancak karısından başka birisiyle evli olmayıp, odalığı da bulunmadığını belirtir. Bunun üzerine Ümmühani’den kocasının başka karısı olduğuna dair delil istenir o dahi ispat edemediğinden dava düşer. Anlaşıldığı kadarıyla kadın bu durumu ispat edebilse idi başka bir kadın varken kendisine haber verilmeden nikahlandığı için nikah akdi fesh olunabilirdi (İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, İstanbul Mahkemesi, nr. 12, vr. 65a.5, 21 Receb 1077 / 17 Ocak 1667); 1515 yılında Üsküdar mahkemesinde görülen bir dava ise kadının, kocasının ikinci bir kadınla evlenmesine karşı aldığı önleme ilginç bir örnek teşkil etmektedir: “Hüseyin b. Mustafa meclis-i şer’de ikrar ile dedi kim eğer hatunum Gülbahar’dan izinlisuz evlenirsem alacağım benden aldığım vakitte üç talak boş olsun deyu şart eyledi öyle olsa marretu’z-zikr Gülbahar’ın talebiyle deftere sebt olundu tahriren fi evasit-ı Rebiü’l-evvel sene 921.” (İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 1, vr. 41a.3, Evasit-ı Rebiü’l-evvel 921 / 24 Nisan-4 Mayıs 1515).

Evlilik akitlerinde mahalle imamı ve başka iki kişinin daha kadın hakkında bilgi vermeleriyle akde izin verilmektedir. Nikah için akde mahalle-i mezbure imamına izin verildiği kayd-şod" ibaresi³⁶ özellikle mahalle imamlarının nikah kıyabilmesi için 1724-25 yılında kadılıktan, akit izin belgesine sahip olmaları gerektiğini göstermekle birlikte nikah için mutlak bir zorunluluk olduğuna işaret etmemektedir³⁷

Evlilik sırasında hukuki metinlere yansıyan aile içi ilişkiler, mal ayrılığı³⁸ prensibinden dolayı alım-satım akitlerinden oluşup; bu verileri sicillerin bey' (satış) ve ibra hüccetleri arasında bulmak mümkündür. Bunların bir kısmında, kadın veya erkek satışı yapıp, parayı almaksızın, karşısındakinin zimmetini ibra etmektedir. Muhtemelen bu durum, aileye ait mal ve mülkün kime ait olduğunu hukuki hale getirme çabasıdır.

Alım-satım sözleşmeleri dışında, erkek ve kadın bir şekilde yaptıkları harcamalardan da birbirlerinin zimmetini ibra etmektedir. Mesela, Dülbentci Hüsam mahallesinde, Emetullah Hatun vakfından icareteyn ile karısı Meryem'in tasarrufunda olan vakıf menzilin, 1127 Receb'inde (Temmuz 1725) tamamen yandığını ve karısının isteğiyle, kendine ait parayla, yeniden bina ettirdiğini söyleyen Mehmed Çelebi, yaptığı masrafın karşılığını aldığını söyleyerek, karısının zimmetini ibra etmiştir.³⁹ Yine, aynı gün ardı sıra, 6 minder, 8 bedeli yasdık, 4 kadife yasdık, 8 yemeni yorgan, 4 Yanbolu kebesi, 4 tencere, 10 sahan, 4 yemeni makad, 2 sini, 2 kahve ibriği, 1 kahve tepsisi, 1 kazgan, 2 güğüm, 1 leğen ibrikten oluşan eşyayı 14000 akçaya karısına satıp, bedelini yine almamıştır.⁴⁰

Karı koca arası hukuki ilişkilerde daha çok kadının kocasına, kendi şahsına ait evdeki tüm eşyalar, sair mülkü ve benzeri şeyleri satıp bedelini almadığı ve yine, mehr-i müeccel bedelini tamamen veya

36 İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 99a.7, 1 Ramazan 1137 / 14 Mayıs 1725.

37 Esasen kadından nikah için izin alınması zorunluluğu fakihlerin üzerinde ihtilaf ettiği bir konudur. Teferruat için bkz. Ekinci, a.g.m., 41-60.

38 Mehmet Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul, 1985), 107, 108.

39 İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 68b.1, 24 Şevval 1137 / 6 Temmuz 1725.

40 a.g.d., vr. 68a.2. 24 Şevval 1137 / 6 Temmuz 1725.

kısmen alarak kocasının zimmetini ibra ettiği görülmektedir.⁴¹ Mesele, Demirkapı kurbunda Daye Hatun Mahallesi'nde sakine Fatıma bint Abdullah bin Abdullah, kocası Sufi Molla Mehmed bin Süleyman'a, yarı hissesi kocasına yarı hissesi kendisine ait olan menzilin kendi yarı hissesi ile evdeki eşyaları sattığını ve mehr-i müeccel hakkını aldığını ifade ediyor. Ancak daha sonra bilinen ve bilinmeyen, hukuki bağlayıcılığı olan, bütün borç ve saireden kocasının zimmetini ibra ediyor. Böylece kadın, kendisine ait hemen her şeyden kocası lehine vazgeçmiş görünmektedir.⁴² Bu tip meselelerde, çoğu zaman bedelin teslim alındığı ibaresi bulunsa da fiilen alındığı şüphelidir.

Başka bir evlilik ilişkisi şöyle hikaye edilebilir: Amine'nin, kocası el-Hac Ahmed vefat eder. Kısa süre sonra, akıl hastası ve küçük yaştaki oğlu Mustafa da vefat etmiştir. Amine, oğlunun vefatından sonra Hüseyn Çelebi ile evlenir. Bu zat şimdi, Tahtulkal'a kurbunda Papasoğlu hanının hancısıdır ama hayattayken el-Hac Ahmed'in hizmetinde, yanında çalışmaktadır. Belgenin yazıldığı gün Amine ve Hüseyn mahkemeye gelmiştir. Amine mahkemede, vefat eden eski kocası ve oğlu Mustafa'nın, Hüseyn'de bulunan terekeleri ile kendi alacağı olan 350 kuruşa dair Hüseyn'in zimmetini ibra yani, alacaklarına dair hiç bir hakkı kalmadığını ifade eder. Hüseyn de Amine'nin evine sarf ettiği bazı meblağa dair onun zimmetini ibra eder. Sonra, aralarında evlilik birliğinden başka hiçbir alacak-verecek ve sair dava kalmamak üzere birbirlerinin zimmetlerini ibra ederler.⁴³ Bu davada, eski koca el-Hac Ahmed öldüğünde, akıl hastası olan oğlu Mustafa henüz hayattadır ve küçüktür. Amine'nin oğlunun küçük yaşta öldüğünü söylemesi, baba ve oğulun birbiri ardına veya kısa aralıklarla öldüğünü göstermektedir. Bu bilgilere göre, dul kalan Amine yaşlı bir kadın değildi. El-Hac Ahmed yaşarken, Hüseyn onun emrinde çalıştığına göre Papasoğlu hanını da el-Hac Ahmed işletmekteydi. Ölümünden sonra, hanın işletmesini Hüseyn devam ettirmiş olmalıdır. O döneme ait, ilginç evlilik

41 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 124, vr. 58b.1, 5 Rebiü'l-ahir 1137 / 22 Aralık 1724, 98b1, 9 Cemaziye'l-ahir 1137 / 23 Şubat 1725, İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 125, vr. 4b.1, 24 Receb 1137 / 8 Nisan 1725, 28b.2, 6 Ramazan 1137 / 19 Mayıs 1725, 51a.2, 20 Şevval 1137 / 2 Temmuz 1725, 53a.2, 1 Zilkade 1137 / 12 Temmuz 1725.

42 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 124, vr 44b.2, 20 Rebiü'l-evvel 1137 / 7 Aralık 1724.

43 a.g.d., vr. 51a.1, 28 Rebiü'l-evvel 1137 / 15 Aralık 1724.

örneklerinden biri olmakla birlikte mevcut belgeler bu ailenin yapısı hakkında daha öte bir tahmin yapmaya imkan vermiyor.

Bir davada da kadının kirasını vererek, tasarrufunda olan ev ve altındaki dükkanda kocasını kira almadan oturtması ilginçtir. Üstelik kocasının ev ve dükkanda bedava oturmasına rızası olduğunu ve bir hak talep etmeyeceğini tescil ettirmek için mahkemeye gelmiştir.⁴⁴ İslam hukukunda erkek, karısının barınma ve nafakasını temin etmek zorundadır. Dolayısıyla koca, ileride bir sorun çıkacağını düşünerek, ibrayı tescil ettirmek istemiş olabilir. Aile içi ilişkilerde rastlanan diğer bir husus, çocukların ebeveynlerine sattıkları şeylerin (cariye gibi) ve yaptıkları çeşitli masrafların fiilen ücretlerini almamalarıdır.⁴⁵ Böylece devrettikleri mülkiyet hakları, ebeveynleri üzerine tescil edilmiş oluyor.

Eşler arasındaki davalar, aile birlikteliğinin devam ettiğini göstermekle birlikte aile içindeki ciddi ihtilaflara da işaret etmektedir. Mesela, Çelebioğlu Mahallesi'nde oturan Fatıma, Şeyh Vefa Mahallesi'ndeki menzil kirası, gulam ve cariyelerinin satışından kalan alacak ve yine karzdan alacağı için kocası Mehmed'den mahkemede davacı olmuştur. Fakat kocasının inkarı ve kendisinin şahit getirememesi sebebiyle davayı kaybetmiştir.⁴⁶ Yine, kadın evde yokken, kocası evdeki bazı eşyaları satarak, aldığı parayı (60 kuruş) kendi ihtiyacı için harcamıştır. Mahkemelik olduklarında kocanın bu parayı ödemesi hükmü verilmiştir.⁴⁷ Başka bir davada ise koca, karısının “zevciyyetten imtina” ettiğini yani, birlikte olmadığını kadıya şikayet etmiştir.⁴⁸ Görüldüğü üzere, evlilik birlikteliği sürmekle birlikte eşler arasında ciddi ihtilaflar bulunmaktadır ki bugünün problemlili aile yapısından pek de farklı değildir. Aynı şekilde, eşlerin evlilik sebebiyle hısımları olan kayınvalide ve kayınbabalarıyla ihtilaflarına da daha ziyade borç-alacak davalarında rastlanılmaktadır.⁴⁹ Çocuklar ve ebeveynler arasında da

44 a.g.d., vr. 68b.3. 22 Rebiü'l-ahir 1137 / 8 Ocak 1725.

45 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 125, vr. 38a.1, 9 Şevval 1137 / 21 Haziran 1725, 38a.2, 9 Şevval 1137 / 21 Haziran 1725.

46 a.g.d., vr. 22b.1, 26 Şaban 1137 / 10 Mayıs 1725.

47 a.g.d., vr. 79a.2, 13 Zilhicce 1137 / 23 Ağustos 1725.

48 İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 80b.6, 28 Receb 1137 / 12 Nisan 1725.

49 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 125, vr. 43a.1, 13 Şevval 1137 / 25 Haziran 1725.

mahkemeye yansıyan ihtilaflar bulunmaktadır. Birisinde, çocuk, babasının kendisine hibe ettiği evi başkasına sattığını dava etmiş ama bu davasından daha sonra vazgeçerek, babasının zimmetini ibra etmiştir.⁵⁰

Yalnız, aile içi şiddete, incelenen yüzlerce kayda kıyasen, nadiren rastlanmıştır. Bunlardan birisinde, kayınvalidesinin, karısını kışkırtarak kendi evine götürdüğünü şikayet eden Şekerci İsmail'e, kayınvalidesi, kızını şiddetle dövdüğü için götürmek zorunda kaldığı cevabını vermiştir. Mahkeme tarafından İsmail'in durumu mahallesinde araştırılmış ve belgenin orijinal diliyle "kendi halinde, mazlum, iyi halli" olduğu bildirilmiştir. Karı ve koca gelecek sene Şevvaline kadar Hafız Paşa Mahallesi'nde kiralanın menzilde sonrasında da Lütfi Paşa Mahallesi'nde Alacaçeşme yakınındaki kocanın mülkü olan evde birbirleriyle iyi bir şekilde yaşayacakları üzerine mahkemede uzlaşmıştır.⁵¹ 1724 yılından çok daha gerilerde, 1563 yılında da bir başka aile içi şiddet olayına rastlanmıştır. Kadınların kendilerine şiddet uygulandığında korkudan mahkemeye müracaat edemedikleri düşüncesini de bir ölçüde izale etmektedir. Bu örnekte, mahkemede kocasından davacı olan kadın, demir maşa ile kocasının haksız yere kendisine vurduğunu söylemiş, kocası da kendisine "bre kafır, bre imansız" dediği için vurduğunu belirtmiştir. Zaten, ardından gelen başka bir davayla, birbirlerinden muhalaa yoluyla boşanmışlardır.⁵² Bir başka hadise ise baba ile oğul arasında geçmektedir. Mahalle sakinlerinin rahatsız olduğu oğluna nasihat eden baba, oğlu tarafından dövülmüştür. Bunun üzerine, oğulun evine mahalle imamıyla bir çok kez gidilmiş ama saklandığından bir türlü mahkemeye getirilememiştir.⁵³

Aile içi problem sayılmasa da ilginç olan son örnek, bir gencin talip olduğu kızın verilmemesi üzerine hadise çıkarmasıyla ilgilidir. Davacı aile, ilam gününün gecesi, akşam vakti, davalının içkili olarak kapılarına gelip, küfürler ettiğini ve "kızımız Hatice'yi isterim, yüz kuruşumu yediniz" diye ifk ve iftira ettiğini kadıya şikayet etmiştir. Da-

50 a.g.d., vr. 29a.1, 6 Ramazan 1137 / 19 Mayıs 1725.

51 İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr., 85b.5, 13 Ramazan 1137.

52 İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 26, vr. 26b.5, 27a.1, Evasıt-ı Rebiü'l-evvel 971 / 28 Ekim- 7 Kasım 1563.

53 İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 86b.8, 27 Ramazan 1137 / 9 Haziran 1725.

valı bunu inkar etmiş fakat davacı aile, şahitlerle olayın doğruluğunu ispat etmiştir. Davalıya tazir-i şedid⁵⁴ lazım olduktan başka, mahalle imamı el-Hac Mehmed Efendi ve mahalle ahalisinden bazıları, davalının daima içki içip, müslümanlara küfür ettiğini, çeşitli fuhşiyatı irtikab ettiğini söyleyerek mahalleden de uzaklaştırılmasını istemiştir.⁵⁵

İslam-Osmanlı Hukukunda Boşanma ve 1724-25 Yılındaki Boşanmaların Tahlili

İslam aile hukukunda, boşanma, üç kısma ayrılmaktadır. Sicillerde de örnekleri görüldüğü üzere bunlar, muhalaa, talak ve mahkemeye müracaatla boşanmak isteyen kadının şikayetinin geçerli görülmesi ve ispatı durumunda bizzat hâkimin eşlerin ayrılmasına karar vermesidir. Talak türü boşanmada koca, gerekçesiz bir şekilde kadını boşayabilir. İslam hukukunda talak, ric'i ve bain talak olarak kısımlanmıştır. Şartlı talak hükmü bain talak gibidir. Üç bain talak ise talak-ı selase olarak ifade olunabilir. Sünnete uygun görülmeyen ama yine de tek seferde üç bain talak ile boşanmak ise hukuken mümkündür. İncelenilen dönemde talak ile boşanmalar talak-ı selase veya talak-ı bairdir. Talak-ı ric'i erkeğin kadına açıkça, seni boşadım demesidir ki iddet bitene kadar dönmediği takdirde bu talak, bain talak olur. Bu sebeple ric'i, dönülebilir boşamadır. Yeniden nikah akdi gerekmez. Kadına, sana tekrar döndüm, demesi kafidir.⁵⁶ Talak-ı bain ise erkeğin kinaye⁵⁷ ile ve bile-

54 İslam hukukunda cezalar had ve tazir olarak ayrılmaktadır. Had, Allah hakkı yani, kamu hakkı içinde değerlendirilen, nasların miktar ve sınırlarını açıkladığı cezalardır. Hırsızlık, eşkiyalık, zina, kazf, irtidat gibi suçlar haddi gerektirir. Kısas kul hakkına giren, tazir ise nasların miktarını tayin etmediği cezalardır. Had ve kısas cezalarında hakim takdir hakkı yoktur. Taziri gerektiren suçlarda ise kırbaç, hapis, sözlü uyarı, kınama gibi cezalar verilebilir. Namaz kılmamak, şarap içmek, içki meclisinde bulunmak, bir kimsenin namus ve şerefine veya vücuduna el ve dil ile tecavüzde bulunmak gibi suçlar tazir cezasını gerektirir (Hayreddin Karaman, *Mukayeseli Osmanlı Hukuku I*, (İstanbul, 2009), 179, 197-202).

55 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 124, vr. 128a.1, 9 Cemaziye'l-evvel 1137 / 24 Ocak 1725.

56 1519 yılındaki bir örnekte koca karısına gazapla avretim boş ol dediğini ama üç talak boşamadığını söylemiş ve durum Bulgurlu cemaatinden sorulunca üç talak verdiğini bilmeyiz diye şahadet ettiklerinden, kocaya üç talak vermediğine dair yemin ettirilip nikahı yenilenmiştir (İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 2, vr. 40b.3, Evahir-i Zilkade 925 / 13-23 Kasım 1519).

57 Talakta kinayelerle alakalı teferruat için bkz. Molla Hüsrev, *Gurer ve Dürer Tercü-*

rek kadını boşadığını mesela “babanın evine git” gibi bir sözle belirtmesidir ki bu durum, bir çeşit bugünün boşanmalarına benzemektedir. Erkek, bاین talakla boşandığı karısının rızası olmadan, mehr takdir etmeden, iddeti bitmeden artık onunla tekrar evlenemez. Burada kadının boşanmasından sonra beklemek zorunda olan süre anlamındaki iddet, yaklaşık üç aydır. Ölüm iddeti ise dört ay on gündür. Belirlenen süreyi beklemek İslam hukukunda nesebin sıhhati için zorunlu tutulmuştur. Üç kez oluncaya kadar bاین talak, yeni bir akitle erkeğe karısıyla tekrar evlenme imkanı vermekle birlikte, metinlerde de geçtiği üzere talak-ı selase ile yani, üç kez yapılan boşanmalarda bir daha o kadın ile evlenemez. Bununla birlikte, bu gibi durumlar için hulle denilen bir uygulamaya gidilmiştir ki kadının başka bir erkekle evlenip, tekrar boşanması durumunda eski kocası ona tekrar dönebilir.⁵⁸ Sicillerde en çok rastlanılan muhalaada ise anlaşmalı bir boşanma söz konusudur. Bu boşanmalarda genel olarak, dava, kadının ağzından aktarılmakta ve erkek rıza göstermektedir. İki tür boşanma haricinde tefrik veya kazai boşanmanın dört sebebi bulunmaktadır. Birinci sebep hastalık ve kusur-ki mesela mezhepler arasında ihtilaf olsa da cinsi hastalıklar, cüzam, akıl hastalıkları gibi-; ikinci sebep nafakanın temin edilmeyişi, üçüncü sebep gaiplik ve dördüncü sebep geçimsizliğin ispatıdır.⁵⁹ Mesela innet denilen erkeğin cinsel iktidarsızlığında hâkim erkeğe belli bir süre verip bu süre sonunda da birleşme gerçekleşmez ve kadın ayrılmayı isterse boşanma gerçekleşir. Böyle bir hadisede, hâkimin tefrik yetkisini kullanmasına gerek kalmadan erkek karısını boşamıştır. Kadın kaydın yapıldığı sırada baba evinde oturmaktadır. Şikayet olmayıp, kendi aralarında anlaşma olduğu erkeğin, kadının babası evine giderek durumu kadılığın gönderdiği katib ve diğer şahitler önünde ikrarından anlaşılmaktadır: “Aişe’yi onbeş bin akça mehr-i müeccel ile bana tezvîc eyleyip ben dahi tezevvüc eyledikten sonra mezkûre Aişe ile halvet-i sahiha olup ve nefsinî bana teslim edip lakin ben innin olmağla vusule

mesi II, çev. Arif Erkan, (İstanbul, 1980), 182-189.

58 Hulle, İslam hukukçuları arasından oldukça tartışmalı olmakla birlikte sahih olduğu yönünde fikirler de mevcuttur. Nihayet karısını talak-ı selase ile boşayıp tekrar evlenmek isteyen bir erkeğin yeni kocanın nikahtan vazgeçmemesi durumunda yapabileceği bir şey yoktur (Bilmen, a.g.e., II, 109).

59 Mehmet Akif Aydın, “Osmanlı Hukukunda Kazai Boşanma, Tefrik,” *Osmanlı Araştırmaları V* (1986): 1-3.

kudretim olmamağın mukaddema bin otuzdokuz senesi Rebiü'l-evveli guresinden te'cil-i şer'i olunduğumda yine vusul müyesser olmamağın hala zevcem müvekkile-i mezbure Aişe'yi talak-ı bayin ile tatlik ve mehr-i müecceli olan meblağ-ı mezbur onbeş bin akçanın onbin akçasını vekil-i merkum Yusuf Bey'e def ve teslim edip, ol dahi kabz ve tessellüm ve maadası olan beşbin akça ile nafaka-i iddetinden zimmetimi ibra eyledi dedikde.”⁶⁰ Ayrıca evlilik şartlarından kadının iddet süresini beklemeden evlenmesi de kadı tarafından boşanmaya doğrudan karar verilmesi sebebidir. Bu tip bir boşanmada kadın, eski kocası, kendisini talak-ı bain ile boşadıktan otuz gün sonra başka birisiyle evlendiğini ve nikah sahih olmadığı halde, yeni kocasının kendisiyle muamele-i zevciyyet murat ettiğini iddia ve kocası da bunu tasdik ettiğinden nikah akdi fesh olunmuştur.⁶¹ Evlilikte denkliğin olmaması da bir kusur sayılmakta ve kadı, tefrik yetkisini kullanmaktadır. Bir örnekte, “Kıbtı olduğu malumum olmamağla iki bin akça mehr-i müeccel üzerine nefsimi tezvic ve inkah ettiğimden sonra mezbur İbrahim'in bade'd-duhul Kıbtı olduğu malumum olup benim küfvüm olmadığına binaen.” ibareleriyle kadın boşanmayı talep etmiş ve fesh-i akde karar verilmiştir.⁶² Ayrıca, nadiren rastlanmakla birlikte, küçük yaşta evlendirilen bir kız eğer, zıfak olmadan bülüğa ermişse, mahkemeye müracaatla hakim tarafından tefrik edilebilmektedir.⁶³

1724-25 Yılındaki Verilerde Boşanma Çeşitleri ve Boşanmanın Gerçekleşme Şartları

İslam hukukunun, yukarıda kısaca bahsedilen boşanma hususundaki prensiplerinin 1724-25 yılında, Osmanlı aile hukukunda uygulandığı ve boşanma türlerinin muhalaa ve talak türünden oluştuğu görülmektedir. Evlilik ve mirasla alakalı hususlarda rastlandığı gibi, İstanbul'da

60 İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Rumeli Mahkemesi, nr. 56, vr. 46a.2, 20 Rebiü'l-ahir 1043 /24 Ekim 1633; ayrıca bkz. Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Konya, 1988, s. 89-91; Ali Yüksek, “İslam Aile Hukukunda Boşama Yetkisi ve Kadının Boşanması,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* VII/32 (2014): 350.

61 İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Bab Mahkemesi, nr. 3, vr. 53b.1, 8 Receb 1077 / 4 Ocak 1667.

62 İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, İstanbul Mahkemesi, nr. 18, vr. 126a.1, 30 Rebiü'l-evvel 1087 / 12 Haziran 1676.

63 İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Galata Mahkemesi, nr. 90, vr. 4a.3, 24 Receb 1073 / 4 Mart 1663.

bulunan gayr-i müsümler, boşanma davaları için de Osmanlı mahkemelerine müracaat etmektedir.⁶⁴

İncelenilen dönemde 172 adet boşanma davası kayıtlara geçmiştir. 118 adet boşanma, karşılıklı anlaşma ile yapılan boşanmayı ifade eden muhalaa usulüyle yapılmıştır. Kocanın boşaması şeklinde gerçekleşen talak sayısı 54 adettir. Bunlardan 7 adedi talak-ı selase, 4 adedi şart koşarak talak, geri kalanlar ise talak-ı bain terimleri ile ifade edilmiştir.

Kayıtlarda görülen şartlı talakta, şart koşulmakta ve şartın gerçekleşmesi durumunda kadın, erkekle yüz yüze olmadan da boşanmış sayılmaktadır. Erkeklerin boşanmak için koştukları şartlardan birisi, ikamet ettiği mahalden başka bir yere giderken, belli bir süre içerisinde dönmezse karısının kendisinden boşanmış olacağını ifade etmesidir. Bu süre üç ay⁶⁵, altı ay,⁶⁶ bir yıl,⁶⁷ dört yıl⁶⁸ olabilmektedir.⁶⁹ Bazen de koca, kesin bir tarih vermektedir: Koca, 23 Rebiü'l-evvel 1136 / 21 Aralık 1723 senesinde şahitler önünde, “Kütahya’ya gidiyorum eğer bu senenin 3 Şevval’inde (25 Haziran 1724) dönüp seninle mülakat etmezsem boş ol” demiştir ⁷⁰ Şartlı talakla boşamaların bir kısmında erkeğin, karısının kendisini boşuna beklemeyip hayatına devam etmesini dilediği kanaatini oluşturan örnekler de mevcuttur. Bunlardan birinde Eflak Seferi’ne çıkan Sincar sancak beyi, karısı Ayişe’nin kırk günlük nafakasını temin ettiğini, eğer seferden 60 güne kadar dönmezse ve nafakası için adam göndermezse kendisinden talak-ı selase ile boş olmasını şart koşmuştur. ⁷¹

64 İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, İstanbul Mahkemesi, nr. 12, vr. 6b.6, 25 Ramazan 1073 / 3 Mayıs 1663.

65 İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 12b.2, 18 Receb 1137 / 2 Nisan 1725.

66 a.g.d., vr. 32a.2, 64b.1, 3 Şaban 1137 / 17 Nisan 1725.

67 a.g.d., vr. 15a.1, 29b.1, 20 Receb 1137 / 4 Nisan 1725.

68 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 124, vr. 71a.1, 28 Rebiü'l-ahir 1137 / 14 Ocak 1725.

69 İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Rumeli Mahkemesi, nr. 21, vr. 75b.4, Evası-ı Rebiü'l-evvel 1003 / 23 Kasım-3 Aralık 1594.

70 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 125, vr. 1b.1, 21 Receb 1137 / 5 Nisan 1725.

71 İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Rumeli Mahkemesi, nr. 21, vr. 75b.4, Evası-ı Rebiü'l-evvel 1003 / 23 Kasım-3 Aralık 1594.

Boşanma için öne sürülen şartlar, hususi bir konuya da münhasır olabilir. Mesela kadın, kocasının beş yıl önce eğer, içki içersen benden boş ol dediğini ve iki ay önce içki içtiğini iddia etmiş ama koca bu iddiayı reddettiğinden ve kadın da delil getiremediğinden boşanma gerçekleşmemiştir.⁷² Sicillerde geçen şartlara bir kısım örnekler şunlardır. Mesela amcanın menziline gider isen,⁷³ diyar-ı ahara senden izinsiz gider isem,⁷⁴ Eşref Efendinin konağına gider isen,⁷⁵ içki içer isem⁷⁶ benden boş ol gibi birbirine benzeyen şartlardır. İçki içme konusundaki bir örnekte şart eden kişinin kendisi inkar ettiği hlade ağzında kalan içki kokusu dahi delil olmaktadır.⁷⁷ Nadiren ilginç şartlara da rastlanmaktadır ki bazıları üç talak ile boşamanın bir çeşit büyük yemin olarak kullanıldığını göstermektedir. 1534 yılında geçen bir yaralama davasında, saldırgan yaraladığı kişiye bundan böyle kendisine bir zararı olursa iki karısının da kendisinden üç talak ile boş olacakları şartını koşunca, aralarında bu şarta binaen sulh olmuş ve mahkemede kayıt altına alınmıştır.⁷⁸ Diğer bir örnekte 1535 yılında yapılan bir iş anlaşmasında şahıs, işverene at bakımını ne şekilde yapacağını tafsil ve taahhüt edip böyle yapmazsa karısının kendisinden üç talak ile boşanmasını şart koşmuştur.⁷⁹

Talakla boşanmada, aynı anda, aynı yerde bulunmuş olmaya gerek yoktur. Kocanın, karısının olmadığı bir mecliste, onu boşadığını söyleyerek haber göndermesi veya şahitler huzurunda karısını tatlik ettiğini, sadece belirtmesi ve durumun şahitlerle ispatı talak ile boşan-

72 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 124, vr. 7a.1, 22 Muharrem 1137 / 11 Ekim 1724.

73 İŞS. Davudpaşa, nr. 65, vr. 53a.2, 13 Rebiü'l-ahir 1232 / 2 Mart 1817.

74 İŞS. Davudpaşa Mahkemesi, nr. 60, vr. 55b.1, 17 Muharrem 1230 / 30 Aralık 1814.

75 İŞS. Davudpaşa Mahkemesi, nr. 63, vr. 66b.1, 18 Rebiü'l-evvel 1231 / 17 Şubat 1816.

76 İŞS. Davudpaşa Mahkemesi, nr. 68, vr. 70a.1, 17 Receb 1233 / 23 Mayıs 1818.

77 İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 51, vr. 32a.3, Evahir-i Zilhice 987 / 7-16 Şubat 1580.

78 İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 9, vr. 12b.1, Evail-i Muharrem 941 / 13-22 Temmuz 1534.

79 a.g.d., vr. 97a.1, 1 Rebiü'l-evvel 942 / 30 Ağustos 1535.

ma için yeterlidir.⁸⁰ Bir örnekte: kocanın onüç ay önce İstanbul Sultan Mehmed Camii kurbunda, Haffafhane başında el-Hac Ebubekir'in menziline, 1. bölük yoldaşlarından Osman Beşe b. Ahmed'in sakin olduğu odaya gelip karısını boşadığını söylediğini kocanın vekilinin ifade etmesiyle boşanma gerçekleşmiştir.⁸¹

Boşanmanın vaki olması için diğer bir sebep kocanın kayıp oluşu veya ölümünün şahitlerle ispatıdır. Kayıp ile ölümü ispat olunan farklı olup, kayıp kocanın ne kadar süre bekleneceği hususu mezhepler arasında ihtilafıdır.⁸² Kadının kocasından boşanmış olduğuna hükmedilmesi için kocanın öldüğünün ihbar ve şahitlerle ispatı gerektiğinden sicillerde pek çok ölüm ihbarı hüccetine rastlanır. Mesela, İstanbul, Yenibahçe kurbunda, Karabaş Mahallesi'nde sakine Ayişe'nin kocasının, aslen Rusçuk ahalisinden olduğu ve Rusçuk'da yedi sene önce, Mahmud Hoca Mahallesi'nde vefat edip, namazının kılınıp cenazesinin müşahede olunduğunu, İstanbul Çatal hanında misafiren sakin olan Rusçuk ahalisinden bazı kimseler ihbar etmiştir.⁸³ Yine İstanbul Şeyh Ebu'l-Vefa Mahallesi'nden Kudüsi el-Hac Musa'nın, Şami Ramazan kaptanın kalyonuyla Kudüs'e giderken Alaiyye karşısında kalyonun batmasıyla boğularak öldüğü karısına ihbar edilmiştir.⁸⁴

Sicillerde muhalaa tarzı pek çok boşanma davasında ise eşlerin ayrılık sebebi genellikle "beynlerinde hüsn-i zindegane veya hüsn-i muaşeret olmaması" yani, eşler arasında olması gerektiği gibi geçim bulunmamasıdır.⁸⁵ Muhalaa, kadının, kocasından bir bedel karşılığı

80 İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 27a.3, 8 Şaban 1137 / 22 Nisan 1725.

81 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 125, vr. 13b.2, 13 Şaban 1137 / 27 Nisan 1725

82 Gaibin hükmü için bkz. M. Muhammed Şeltut-Ali Sayis, *Mukayeseli Mezhepler Hukuku*, çev. Sait Şimşek (İstanbul: İlim Yayınları, Tarihsiz), 165-172.

83 İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 49b.2, 2 Şevval 1137 / 14 Haziran 1725. Başka bir örnekte, Kasımpaşa el-Hac Ahmed mahallesinde sakine Ayişe Hatun'un kocası olup daha önce Mısır Kahire kadısı olan merhum Osman-zade Efendi'nin aşçısı el-Hac Ahmed'in Kahire'de vefat edip defin olunduğu, Mısır'dan gelen bazı aşçılarınca ihbar olunmuştur (a.g.d., vr. 18a.2, 22 Receb 1137/ 6 Nisan 1725).

84 a.g.d., vr. 19b.2, 20 Receb 1137 / 4 Nisan 1725.

85 Muhalaa sebebi olan ifadeler diğer Osmanlı şehirlerinde de farklı değildir (İsmail Kıvrım, "17. yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntab Örneği; Talak, Muhalaa ve Tefrik)," *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10(1) (2011): 384).

boşanmasıdır. Bu, mehr-i müeccel hakkı ve iddet süresince alacağı nafaka olabileceği gibi başka bir bedel de olabilir. Muhalaa türü boşanmayla alakalı hüccetlerde temel olarak “filanca zevc-i dahilim olup zimmetinde mütekarrer ve makudun aleyh olan mehr-i müeccelim ile nafaka-iddet-i malumem üzerlerine ve meunet-i süknam dahi kendi üzerime olmak üzere zevcim mezbur ile hul” ibaresi ile kadın, bütün haklarından vazgeçerek boşanmaktadır. Hatta bunun dışında, çocukları varsa, büyüdükleri kabul olunan belli bir süreye kadar onların bakımını da üstlenirlerdi.⁸⁶ Bir davada, kadın hamile olup, çocuk canlı doğarsa, hıznane hakkı⁸⁷ talep etmeyeceğini bile belirtmiştir.⁸⁸ Kadına boşanma sonrasında nafaka verilmesi ise hemen tamamen talak türü boşanmalarda görülmektedir. İslam hukukunda erkek, talak ile boşadığı eşine, iddeti müddetince nafakasını, barınacak yerini, mehrini vermek zorundadır.

Boşanmaların aylara göre dağılımı ise aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Hicri 1137 (1724-25) Yılı Aylara Göre Boşanma Sayıları

Hicri	Miladi	Sayı	Hicri	Miladi	Sayı
1 Muharrem 1137	20 Eylül 1724	8	1 Receb 1137	16 Mart 1725	26
1 Safer 1137	20 Ekim 1724	6	1 Şaban 1137	15 Nisan 1725	31

86 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr 124, vr. 47b.1, 23 Rebiü'l-evvel 1137 / 10 Aralık 1724; İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr 125, vr. 33b.2, 20 Ramazan 1137 / 2 Haziran 1725. XVIII. asırda genellikle kadının ağzından yazılan boşanma davalarının önceki asırlarda mesela, 1546 yılında erkeğin ağzından aktarıldığı görülmektedir: “Mustafa takrir-i kelim kılıp eyitdi ki eğer nafaka-i iddetden ve mehrinden ve külli ve cüz’i davadan feragat ettiği üzere talak boş olsun deyicek mezbur Fatma dahi nafaka-i iddetimden ve mehrimden ve külli ve cüz’i davamdan feragat ettim dedikde mezbur Mustafa dahi üç talak verip talebiyle tescil olundu” (İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 14, vr. 19b.1, Evasıt-ı Ramazan 953 / 14-24 Kasım 1546). Ayrıca bkz. İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 17, vr. 26a.3, Evasıt-ı Ramazan 956 / 12-22 Ekim 1549).

87 “Hızane bir kimsenin meunetini, terbiyesini deruhde etmek, bir şeyi kucaklamak, bir şeyi bir şeye zam ve ilave eylemek manalarını ifade eder. Bu münasebetle bir validenin veya akrabadan her hangi bir kadının veya erkeğin bir çocuğu himayesi altına alarak hıfz ve terbiye etmesine de hızane adı verilmiştir.” (Bilmen, a.g.e., 425).

88 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr 124, vr. 136a.1, 14 Receb 1137 / 29 Mart 1725.

1 Rebiü'l-evvel 1137	18 Kasım 1724	8	1 Ramazan 1137	14 Mayıs 1725	9
1 Rebiü'l-ahir 1137	18 Aralık 1724	7	1 Şevval 1137	13 Haziran 1725	25
1 Cemaziye'l-evvel 1137	16 Ocak 1725	10	1 Zilkade 1137	13 Temmuz 1725	24
1 Cemaziye'l-ahir 1137	15 Şubat 1725	8	1 Zilhicce 1137	11 Ağustos 1725	10

Tablodan anlaşıldığı kadarıyla boşanmaların büyük kısmı, hicri yıla göre üç aylardan Receb ayı ile başlamış ve üç ayların son ayı olan Ramazan ayında azalmıştır. Mevsimsel açıdan ise, bahar ve yaz aylarında boşanmaların arttığı bir diğer görüş olabilir. Yalnız, Ramazan ayındaki azalma, dini etkiyi bariz şekilde ortaya koyduğundan, bu durumun dini hayatın toplumsal hayat üzerindeki etkisine işaret ettiği düşünülebilir. Bununla birlikte psikolojik açıdan üç ayların ve daha genel olarak dini yaşamın, aile hayatındaki etkisinin ne olduğu gibi sorular, diğer yılların istatistikleri çıkarılarak, daha fazla veri elde edildiğinde, kapsamlı ve doğruluğu yüksek cevaplara imkan verecektir.

Boşanma Sonrası Kadın ve Çocukların Durumu

Boşanma sonrasında kadının durumunu dava esnasındaki tavrı belirlemekte, nafaka, meunet-i sükna (barınma hakkı) ve mehri üzerindeki anlaşmasına göre farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Esasen, talak ile boşanan kadının, erkek tarafından iddeti bitinceye kadar nafaka ve oturma haklarının evliymiş gibi yerine getirilmesi zorunludur. Hatta kadın, iddeti süresince, ayrı odalarda bulunmak kaydıyla, kocanın evinde oturmaya devam edebilir.⁸⁹ Ama sicillerde görüldüğü kadarıyla kadın, çoğunlukla boşanma sonrası ayrı eve, mesela, babasının evine çıkmakta ve ilişkisini hemen tamamen kesmektedir. Muhalaa ile boşanmalarda yine, anlaşma esastır. Hamile olana kadınlar ise nafaka alabilmektedir.⁹⁰ Ama kadının kendi nafakası, çocuğun hızzane veya bakım masraflarını istemekten, evlilikten kurtulmak için çoğunlukla vazgeçtiğine dair pek çok örnek bulunmaktadır.

89 Ali Kaya, "17. Yüzyıl Bursa Şer'îye Sicillerinin İslam Aile Hukuku Açısından Tahlili," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi* XVII/1 (2008): 99.

90 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr 124, vr. 98b.2, 8 Cemaziye'l-ahir 1137 / 22 Şubat 1725.

Çocuğun boşanma sonrasındaki durumuyla ilgili metinlerde “hızane” kavramı sıklıkla kullanılır.⁹¹ Hızane boşanma sonrası çocuğun yetiştirilmesi olup, İslam hukukunda bu hak sırasıyla anneye, annenin annesine, babanın annesine, çocuğun ana-baba bir kızkardeşlerine, ana bir kızkardeşlerine, baba bir kızkardeşlerine,⁹² sonra, ana-baba bir teyzelere, halalara geçer. Bu hak, fıkıh kitaplarında tafsilatıyla anlatılmıştır. Erkek çocuk, kendine bakabilecek duruma gelinceye kadar, kız çocuk ise hayız görünceye kadar bakılır. Mesela bir kayıtta, boşanma sonrasında oğula anne bakmakta ve yedi yaşına geldiğinde babaya teslim edileceği belirtilmektedir.⁹³

Şeriyeye sicillerindeki hızaneye dair kayıtlar, Osmanlı hukukunun İslam hukuku esaslarını aynen uyguladığını göstermektedir. Hızane hakkının gündeme gelmesindeki birinci husus, annenin yeniden evlenmesi sonucu, kendisinden bu hakkın düşmesi ve yukarıdaki sıraya göre başka bir akrabaya bu hakkın geçişidir.⁹⁴ Hızane ile alakalı belgelerde bazı küçük farklar olabilmekle birlikte ana çatı şu cümlelerden oluşmaktadır. “kızım -Ayışe- zevci ile muhalaa etdiklerinde zevcinin firaşından mütevellide sagire kızı -Fatımayı- hakk-ı hızane sakıt olunca kendi malından infak ve iksa etmek üzere hul’ ve badehu -Ayışe- kendi nefsinin ecnebiye tezvic etmekle, sagire-i mezburenin hakk-ı hızanesi bana intikal ettiğinden sagire-i mezbureye hakk-ı hızanem sakıt

91 Zuhayli, a.g.e., IX, 396.

92 Baba vefat etmiş ve sonra anne başka biriyle evlenmiştir ve dolayısıyla baba-bir kız kardeş küçük kızın hızane hakkını dava etmiş ve üvey anne bunu kabul ederek çocuk kızkardeşine teslim olunmuştur (İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Bab Mahkemesi, nr. 54, vr. 40b.2, 7 Cemaziye’l-ahir 1102 / 8 Mart 1691).

93 Hüsam Bey mahallesinde sakine Emetullah bint Ataullah sabık kocası es-Seyyid Abdullh Efendi ibn es-Seyyid’e oğulları Mehmed yedi yaşını doldurduğundan çocuğu teslim etmiş, babanın zimmetinde olan bir senelik nafaka miktarı 720 paradan vazgeçmiştir (İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr 124, vr. 22a.1, 16 Safer 1137 / 4 Kasım 1724).

94 Şeriyeye sicillerinde bu hususa dair pek çok örneğe rastlanmaktadır. Mesela anne-anneye geçen hızane hakkı için bkz. İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Bab Mahkemesi, nr. 3, vr. 44a.3, 25 Cemaziye’l-ahir 1077 / 23 Aralık 1666. Bir örnekte anne başka biriyle evlenmiş ve baba çocuğu evine getirmiş ama baba evde yokken anne izinsiz olarak tekrar almıştır. Babanın şikayeti üzerine çocuk babasına geri teslim olunmuştur (İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 51, vr. 53a.2, Evahir-i Safer 988 / 6-15 Nisan 1580).

oluncaya değin kendi malımdan teberruan (veya anlaşılan bir bedel de olabilir) infak ve iksaya taahhüd eyledim dedikde.” Hakk-ı hizanenin sakıt olması, kız çocuğun hayız görünceye kadar bakılmasıdır. Şablonu verilen bu davada, Ayşe kocasından boşanmıştır. Fatıma isimli bir kızı vardır. Kocasından boşanırken çocuğa kendi malıyla bakacağını taahhüt etmiştir. Ancak şimdi, çocuğuna yabancı bir erkekle evlendiği için hızzane hakkı, İslam hukukuna göre, kendisinden düşmüştür. Kadının annesi, torununa kendi malıyla karşılıksız bakacağını beyan ederek, hızzane hakkını üzerine almaktadır.

Hızzane hakkıyla alakalı bir örnek ise kadının yeniden evlenmesi durumunda, çocuğun kendisinden alınmasına dair bazı istisnaların olabileceğini göstermektedir. Bu örnekte, gayr-i müslim bir kadın boşanmış, müslüman olmuş ve müslüman bir erkekle evlenmiştir. Mevcut usule göre, kadın evlendiğinden hızzane hakkı düşmüş, iki küçük çocuğu eski kocası almıştır. Kadının çocuklarını tekrar alabilmek için mahkemede, eski kocası karşısında söyledikleri -hâkim, kadın ve kocanın rızasıyla taleplerini kayda geçirmekle birlikte- hızzane hakkının sıralamasında değışikliğe yol açabilecek durumun, din merkezli olabileceğini de gerekçelendirmektedir. Kadının ifadesi şöyledir: “Bana tabi oluşlarından dolayı İslam olduklarına hükm olunan, yedi yaşındaki küçük oğlum ve dört yaşındaki küçük kızıma hızzane hakkımla bakarken, çocuklarıma yabancı olan bir kişi ile evlendiğimden, hızzane hakkım düşmüş ve çocukların hızzane hakkı baba tarafına geçmişti. Lakin “ülfet-i küfr ve tanassur ihtimali olmağla” küçük çocukları hâkim bana teslim edip, ben de kendi malımdan bedelsiz olarak bakmaya taahhüd eyledim.” Sonuç olarak, kadın başkasıyla evlendiği halde, çocuklarının hıristiyan olmaları ihtimalini gerekçe göstererek onları geri almaya hak kazanmıştır.⁹⁵

Nafaka davalarında, annenin bakacak durumu olmadığını söylemesi ve talebi üzerine, kadı tarafından çocuğun ihtiyaçlarına harcanmak için anneye nafaka tahsis edilmektedir. Nafaka, baba var ise baba tarafından ödenmektedir.⁹⁶ Yine, küçük çocuklara, boşanma veya ebe-

95 İSAM. Kadı Sicilleri Dizisi, Bab Mahkemesi, nr. 3, vr. 15b.3, 11 Cemaziye'l-evvel 1077 / 9 Kasım 1666.

96 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 124, vr. 113a.2, 28 Cemaziye'l-ahir 1137 / 14 Mart 1725. Kadın nafaka talep ettiği tarihten bir gün önce muhalaa ile boşanmış ve kocasının

veyinin vefatı durumunda vasi tayin olunmaktadır. Aslında sadece çocuklara değil, kendi işlerini görmeye yetecek nitelikleri olmayanlar için de kadı huzurunda vasi tayin olunurdu. Sicillerde, çoğunlukla küçük çocuklara vasi kayıtları bulunmakla birlikte, mecnun (akıl hastası),⁹⁷ yatalak ve ağır hasta⁹⁸ olanlara da işlerinin yürütülmesi için vasi tayin olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Vasi tayin olunanlar öncelikle, yakın akrabalarlardır.⁹⁹ Vasiler, küçük çocuk adına ona kalan parayı borç verebilirler,¹⁰⁰ miras kalan evi, bakımı yapılamayacak kadar harap olmuş ise satabilir veya ferağ edebilirlerdi.¹⁰¹ Ancak vasi, küçük çocuğa ait olan her hususta, mahkemedен izin almak durumundadır. Bunlardan birinde, oturulan evin yarı hissesi babaya ait olduğu halde, baba, vasisi olduğu küçük kızına ait diğer yarı hisse için mahkemedен izin almış ve evin tümünü böylece, başkasına tefviz edebilmiştir.¹⁰² Eğer bir

kendisi ile zevciyyet hususundaki bütün haklarından kocasının zimmetini ibra etmiştir (a.g.d., vr. 110a.3, 27 Cemazile'l-ahir 1137 / 13 Mart 1725).

97 Kocamustafapaşa Camii kurbunda, Canbaziye mahallesinde sakin Debbag İsmail Çelebi mecnun olduğundan işlerinin idaresine mahalle ahalisinden İbrahim Çelebi vasi tayin olunmuştur (İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 22b.2, 28 Receb 1137 / 12 Nisan 1725).

98 Kabasakal Sinan Ağa mahallesinde sakin olup hasta ve yatalak olan Emetullah Hatun'u, amcası kızının kızı Neslihan'ın kendi evine nakl etmek istemesi üzerine Emetullah Hatun'un vasi-i muhtarı Abdullah Çelebi kadının mevcut olan malının sayımını talep etmiş ve bütün eşyalar tafsilatıyla deftere kayd olunmuştur (a.g.d., vr. 16b.1 / 23 Receb 1137 / 7 Nisan 1725).

99 At meydanı kurbunda Firuz Ağa mahallesinde sakin iken vefat eden Sebirci oğlu Mehmed'in küçük kızı Ayişe'ye anneannesi vasi tayin olunmuştur (a.g.d., vr. 53a.4 10 Şevval 1137 / 22 Haziran 1725).

100 Babanın vefatıyla toplam 7.650,5 guruş alacağı oğullarına kalır. O sırada oğullar küçük olduğundan vasileri kassam-ı askeriden aldığı 4 Safer 1127 / 9 Şubat 1715 tarihli hüccetle borcu her ay sonunda borçlular Bogos 10 kuruş, Kazar 15 kuruş vermek üzere tecil eder. Şu ana kadar Bogos 4169 kuruş ödemiş fakat taksit miktarına gücü yetmediğinden alacaklılar taksiti 10 kuruşdan 6 kuruşa düşürmüştür (İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 125, vr. 27a.3, 1 Ramazan 1137 / 14 Mayıs 1725).

101 Edirne'de kain Defterdar-ı sabık merhum Nohut Mustafa Efendi vakfı akaratından olup İstanbul Çelebi oğlu mahallesinde müteehhilin odalarından, dört tarafı Mehmed Ağa, Mehmed Beşe ve İsmail'in menzilleri ve tarik-i has ile çevrili fevkani ve tahtani 2 oda ve havluyu müştemil vakıf menzil harab olduğundan küçük varislerin hisselerinin ferağı için vasiye izin verilmiştir (İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 124, vr. 82a.1, 17 Cemaziyel-evvel 1137 / 1 Şubat 1725).

102 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 125, vr. 15b.2, 17 Şaban 1137 / 1 Mayıs 1725.

şekilde, küçük çocuğun hakkı gasp olunmuşsa, bülüğa erdikten sonra hakkı için mahkemeye müracaat edebilmektedir. Mesela, Zevi isimli kadın, babası vefat ettiğinde kendisi küçük olduğundan mirasa anne-annesi ve annesinin el koyduğunu, şimdi kendine düşen hisseyi almaya Penayot'u vekil tayin ettiğini bildiriyor. Kısaca Zevi, annesi ve anne-annesinin hissesine el koyup vermediklerini ifade etmektedir.¹⁰³ Ebeveyni ölen çocukların nafakasının babanın terekkesinden nakdi olarak ödenmemesi durumunda terekedeki diğer malların gelirinden nafaka ödenebilirdi.¹⁰⁴ Diğer bir husus, ailenin, çocuğun bakımını üstlenemeyecek kadar fakir olması durumunda başkasına, li-ecli't-terbiye ve't-tebenni kavramıyla ifade edildiği gibi, terbiye ve bakımı üstlenilmek üzere verilışıdır. Mesela Hamal Ömer Beşe ibn Mehmed fakir olduğundan bahisle, küçük Ali'nin bakımı için günlük oniki akça nafakasını karşılamak üzere çocuğu Ahmed Ağa bin Mustafa'ya vermiştir.¹⁰⁵ Yine onbeşlik günlük Hatice isimli bir çocuk yevmi beş para nafaka tayini ile Ahmed Çelebi bin Abdullah'a verilmiştir. Yevmi beş para çocuğun babası tarafından verilecektir. Bu örnekte baba, kız çocuğuna bakamayacağından ve muhtemelen hızzane hakkına sahip yakını olmadığı için kızını akrabasına bırakmıştır.¹⁰⁶ Bir çeşit evlatlık olarak verilen bu çocukların, yanlarına verildikleri aileler, onların yetişmesinden sorumlu olurlardı.¹⁰⁷

Sonuç

Verilerden elde edilen sonuçlarda, bülüğ çağından evvel evlenmelerin, diğer örneklere göre daha az olduğu biki-i baliga ifadesinden anlaşılmaktadır. Evlilik akitlerinde "bülüğünü mukırra ve muterife" ifadesi

Benzer bir davada vasi yine izin almıştır (a.g.d., vr. 25b.1, 2 Ramazan 1137 / 15 Mayıs 1725).

103 İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 28a.2, 9 Ş 1137 / 23 Nisan 1725.

104 Küçük kıza babasından kalan aylık 40 akça icareli vakıf menzil ferağ olunarak alınan paranın çocuğun nafakası olarak kullanılmasına karar verilmiştir (İŞS. Bab Mahkemesi, nr. 135, vr. 53b.1, 11 Şevval 1137 / 23 Haziran 1725).

105 İŞS. Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 124, vr. 11b.2, Gurre-i Zilhicce 1137 / 11 Ağustos 1725.

106 a.g.d., vr. 113a.1, Selh-i Cemaziye'l-ahir 1137 / 15 Mart 1725.

107 Evlatlıklarla alakalı müstakil bir çalışma için bkz. Abdullah Bay, "Osmanlı Toplumunda Evlatlıklar ve Hukuki Durumları," *Turkish Studies* 9/4 (2014): 149-163.

erken evlilik yaşının belirlenmesindeki yegane ölçütün, sadece fiziksel belirtilerin ortaya çıktığı zahiri görüntü olarak büluğ olmayıp, bunun bizzat zihinsel idrak ve kabulünün de önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca, cariyeler de azat edildikten sonra evlenerek toplumsal yaşama katılmaktadırlar. Yine, incelenen nikaha izin belgelerinde kadınlar, çoğunlukla evlenme manileri olmadığını (iddet sürelerini doldurduklarını) ispat için mahkemeye müracaat etmişlerdir. Dolayısıyla, Hicri 1137 yılı İstanbul’unda, nikah akdi için mahkemeden izin alınması zorunlu olmasa gerektir. Nafaka ve hızzane verileri dikkate alındığında, çok çocuklu olmayan bir aile yapısı görüntüsü ortaya çıkmaktadır. Bunun aksi düşünülerek, boşanma esnasında çocukların büluğ çağını geçmiş oldukları var sayılırsa yine, evliliklerin daha uzun süreli olabileceği kanaatine yol açabilir. Daha kesin bir kaniya varmak ise mümkün olmamıştır. Sosyal ilişki açısından bakıldığında, tekrar evlenen kadınların sayısının fazla oluşu ve geçimsizlik sebebiyle ayrılmalara dair örneklerle sıklıkla rastlanması, görelide olsa devrin ailesinin boşanma ve evlilik konusunda pek tutucu olmadığını işaret etmektedir. Anlaşmalı boşanmaların fazla oluşu, ilk bakışta erkeğe maddi üstünlük sağlıyor zannına yol açsa bile, nihayet kadının vazgeçtiği, daha ziyade erkeğin evvelce kendisine evlilik birlikteliği için vermeyi taahhüt ettiği mehr-i müeccel hakkıdır ki Osmanlı döneminde mehr bir gelenek olmayıp, hukuken ve mutlaka kadının güvencesi olarak verilmek zorundadır. Yine, kadına şiddet davaları görece azdır. Çocukların durumu hususunda da Osmanlı aile hukukunun belirleyici şekilde, çocuğun bakımsız ve muhtaç kalmasını önleyecek tedbirleri uyguladığı örneklerle görülmüştür. Boşanma durumunda nafakasız kalma ihtimali olmadığı gibi, ebeveynlerin vefatı durumunda da çocuklara vasi tayin edilerek, hayatlarını, yetişkin oluncaya kadar sürdürmeleri sağlanmaktadır.

Kaynakça

Şeriyeye Sicilleri

İstanbul Şeriyeye Sicilleri (İŞS): İstanbul Ahi Çelebi Mahkemesi, Numara: 124, 125; İstanbul Bab Mahkemesi, Numara: 135; İstanbul Davudpaşa Mahkemesi, Numara: 60, 63, 65, 68.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), Kadı Sicilleri Dizisi

İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, haz. Rifat Günalan, Arapça metin Mehmet Akman, kontrol eden Mustafa Oğuz; proje yönetmeni M. Akif Aydın; editör Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil, haz. Sabri Atay ... [ve öte], Arapça metin Mehmet Akman, kontrol eden Fikret Sarıcaoğlu, proje yönetmeni M. Akif Aydın, editör Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 54 Numaralı Sicil, haz. Hüseyin Kılıç ... [ve öte], Arapça metin Mehmet Akman, kontrol eden Fikret Sarıcaoğlu, proje yönetmeni M. Akif Aydın, editör Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, haz. Rasim Erol ... [ve öte]; Arapça metin Mehmet Akman, kontrol eden Fikret Sarıcaoğlu, proje yönetmeni M. Akif Aydın, editör Coşkun Yılmaz İstanbul, 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil, haz. Salih Kahrıman ... [ve öte], Arapça metin Mehmet Akman, kontrol eden Fikret Sarıcaoğlu, proje yönetmeni M. Akif Aydın, editör Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil, haz. Fuat Recep - Salih Kahrıman, Arapça metin Mehmet Akman, kontrol eden Mustafa Oğuz, proje yönetmeni M. Akif Aydın, editör Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2012.

İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil, haz. Rasim Erol – Hüseyin Kılıç, Arapça metin Mehmet Akman, kontrol eden Fikret Sarıcaoğlu, proje yönetmeni M. Akif Aydın, editör Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil, haz. Fuat Recep - Sabri Atay, Arapça metin Mehmet Akman, kontrol eden Fikret Sarıcaoğlu, proje yönetmeni M. Akif Aydın, editör Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil, haz. Bilgin Aydın – Ekrem Tak, editör Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2008.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil, haz. Rıfat Günalan ... [ve öte.], Arapça metin Mehmet Akman, kontrol eden Mahmut Ak - Mustafa Oğuz, proje yönetmeni M. Akif Aydın, editör Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil, haz. Kenan Yıldız, kontrol eden Recep Ahışhalı, proje yönetmeni M. Akif Aydın, editör Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil, haz. Nuray Güler, Arapça metin Mehmet Akman, kontrol eden Abdülkadir Özcan, proje yönetmeni M. Akif Aydın, editör Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil, haz. Orhan Gültekin, Arapça metin Mehmet Akman, kontrol eden Mustafa Oğuz, proje yönetmeni M. Akif Aydın, editör Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil, haz. Rıfat Günalan, Arapça metin Mehmet Akman, kontrol eden Fikret Sarıcaoğlu, proje yönetmeni M. Akif Aydın, editör Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil, haz. Rıfat Günalan, Arapça metin Mehmet Akman, kontrol eden Feridun Emecen, proje yönetmeni M. Akif Aydın, editör Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2010.

Telif Eserler

Anderson, Siwan. "The Economics of Dowry and Brideprice." *Journal of Economic Perspectives* XXI/4 (2007): 151–174.

Aydın, Mehmet Akif. *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul, 1985.

Aydın, Mehmet Akif. "Osmanlı Hukukunda Kazai Boşanma, Tefrik."

- Osmanlı Araştırmaları V* (1986): 1-12.
- Bay, Abdullah. “Osmanlı Toplumunda Evlatlıklar Ve Hukukî Durumları.” *Turkish Studies*, 9/4 Spring (2014):149-163.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu II*. İstanbul, 1967.
- Cin, Halil. *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara, 1974.
- Cin, Halil. *Eski Hukukumuzda Boşanma*. Konya, 1988.
- Çolak, Mücahit. “İslam Hukukunda Ceza Ehliyeti Açısından Yaş Küçüklüğü.” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (2011): 103-124.
- Ekin, Ümit, “Sakk Mecmualarının Tarih Araştırmalarında Kaynak Olarak Kullanılması Üzerine Bir Deneme.” *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 53 (2010): 115-136.
- Ekinci, Ekrem Buğra. “Osmanlı Hukukunda İzinname İle Nikah.” *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2 (2006): 41-60.
- Ertuğ, Nejdet. “18. Asır İstanbul Şer’iyye Sicillerinde, Miras ve Satış Hücetlerindeki Sosyal Nitelikli Verilerin Değerlendirilmesi.” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 11 (2004): 1-30.
- Karaman, Hayreddin. *Fıkıh Usulü*. İstanbul, 1964.
- Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli Osmanlı Hukuku I*. İstanbul, 2009.
- Kaşıkçı, Osman. *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*. İstanbul, 1997.
- Kaya, Ali. “17. Yüzyıl Bursa Şer’iyye Sicillerinin İslam Aile Hukuku Açısından Tahlili.” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, XVII/1 (2008): 81-107.
- Kaya, Süleyman. “Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5 (2005): 379-416.
- Kıvrım, İsmail. “17. yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntab Örneği; Talak, Muhalaa ve Tefrik).” *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (1) (2011): 371-400.
- Kuşu, Selma. “Şer’iyye Sicillerine Göre H. 1065–1079/ M. 1655–1669 Tarihleri Arasında Edirne’de Sosyo-Ekonomik Hayat.” Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2009.

- M. Muhammed Şeltut-Ali Sayis. *Mukayeseli Mezhepler Hukuku*, çev. Sait Şimşek, İstanbul: İlim Yayınları.
- Molla Hüsrev. *Gurer ve Dürer Tercümesi II*. çev. Arif Erkan, İstanbul, 1980.
- Paçacı, İbrahim. “Sosyal Hayattaki Değişim Sürecinde İslam Aile Hukuku (Evlenme ve Boşanma Örneği).” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 11 (2008): 59-92.
- Sak, İzzet. “Şer’iye Sicilleri Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hayatı: Konya Örneği (1700-1725).” *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (2012): 117-135.
- Taha Cabir el-Alvani. *Fıkıh Usulü, İslam Fıkıhını Araştırma ve Kavrama Yöntemi*. çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul, 1992.
- Tak, Ekrem. “Diplomatik Bilimi Bakımından XVI-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması.” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Tezcan, Mahmut. “İlkel Topumlarda Başlık Parası Geleneği.” *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, IX/1, (1976): 415-426.
- Uğur, Yunus. “Şer’iyye Sicilleri.” *TDV. İslam Ansiklopedisi XXXIX* (2010): 8-11.
- Yakut, Esra. “XIX. Yüzyılda Orta Anadolu Bölgesi’nde Evliliğin Ortaya Çıkışı, Sona Ermesi ve Sonuçları.” *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XII/1-2 (2008): 237-265.
- Yüksek, Ali. “İslam Aile Hukukunda Boşama Yetkisi ve Kadının Boşanması.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/32 (2014): 340-354.
- Zuhayli, Vehbe. *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi I*, IX. çev. Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy vd., Risale Yayınevi, 1994.

Taşradaki Madunlar: Erken Cumhuriyet Döneminde Muhafazakâr Muhalefet

Subalterns in the Periphery: Conservative Opposition in the Early Republic

İsmail Çağlar

Öz

Türk Modernleşmesi tartışmalarında din ve dini yaşantı konuları siyasal alanda devam eden laiklik tartışmalarının ve siyasî tarih yazımı anlayışının gölgesinde kalmaktadır. Türk modernleşmesi literatürüne hâkim olan çatışma ve telifik paradigmaları özellikle erken Cumhuriyet Dönemi'ndeki taşradaki dini yaşantı ve muhalefeti açıklamak için yeterli olmamaktadır. Türk modernleşmesinin bu yönünü ele almak için, Maduniyet Ekolü çerçevesinde geliştirilen tarih yazım metodu kullanılabilir. Taşradaki dini muhalefet Maduniyet perspektifinden değerlendirildiğinde ulaşabildiği metot ve enstrümanlarla Cumhuriyet modernleşmesine direnen aktörlerin varlığı göze çarpmaktadır. Dönemin aktörlerinin hatıratı bu çalışmanın temel kaynağıdır. Bu hatıratlardaki anlatılar madun muhalefet biçimleri perspektifinden değerlendirilecektir. Sonuç olarak hatıralara dayanan maduniyet okuması Türk modernleşmesinin ele alınan boyutu ve yönüyle ilgili yeni sorular sorup cevaplarını aramaya imkân sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Modernleşmesi, Çatışma Paradigması, Telifik Paradigması, Maduniyet Ekolu, Dini Yaşantı ve Muhalefet.

Yrd. Doç. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, smlcağlar@gmail.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

DOI: 10.17550/aid.15644

Abstract

In Turkish Modernization discussions, religion and religious life issues are often overshadowed by political historiography and laicism discussions in the political arena. Conflict and incorporation paradigms which dominate the Turkish modernization literature are not adequate specifically to explain the religious life and opposition in the periphery of the early Republican period. In order to discuss this aspect of Turkish Modernization, Subaltern historiography could be employed. When the peripheral religious opposition evaluated through Subaltern perspective, actors resisting against the Republican modernization with methods and instruments available to them can be understood. Particularly the memoirs written by people living in this period prove to be basic sources of information for such analysis. Memoirs of religiously conservatives actors will be analyzed from the aspect of Subaltern studies. As a result, subaltern historiography based on memoirs offers new possibilities of asking questions and finding answers about the alternative readings of Turkish modernization.

Keywords: *Turkish Modernization, Conflict Paradigm, Incorporation Paradigm, Subaltern School, Religious Life and Opposition*

Türk Modernleşmesi tartışmalarında, din ve dini yaşantı konuları, siyasi alanda devam eden laiklik tartışmalarının ağırlığı altında ezilmekte ve kendine müstakil bir alan bulmakta sıkıntı çekmektedir. Akademik sahada ise bu alan sıkıntısının başat nedenlerinden birisi Türk modernleşmesi sahasında etkinliğini koruyan hâkim tarih yazım biçimleridir. Her ne kadar günümüzde Osmanlı modernleşmesi ile Türk modernleşmesi arasındaki devamlılığı vurgulayan intibak paradigması olarak isimlendirilebilecek tezler (Zürcher, 2005; Mardin, 2006) artan bir sayı ve etkinlikte ileri sürülse de, çatışma ve kopuş tezi (Tunaya, 2007; Berkes, 1998) olarak isimlendirebileceğimiz, Osmanlı Modernleşmesi ile Türk Modernleşmesini birbirinden iki ayrı süreç olarak konumlandıran ve bu süreçleri gelenekle modernin çatışması olarak açıklayan görüş hâkimiyetini korumaktadır.

Bu görüş temel olarak Türk modernleşmesini dinden beslenen geleneksel güçlerle, ulus devletleşme sürecinde hâkim olan modern güçlerin bir çatışması olarak ele almaktadır. Bu bakış açısının tabii bir neticesi olarak, din ve dini hayat olguları çoğunlukla “rejim karşıtı hareketler ve ayaklanmalar” bağlamında ele alınmış, din gibi toplumsalılıktan bağımsız anlaşılması imkânsız bir kurumun toplumsal ifade biçimleri ve pratikleri göz ardı edilmiştir. Var olan bu hâkim tarih yazımı ve söylemin bir diğer neticesi olarak da mevzu devamlı Cumhuriyet parantezinde ele alınmış, dini yaşantı ve din-toplum ilişkileri alanında Osmanlı’dan devralınan miras göz ardı edilmiştir.

Modernist ve/veya Kemalist tarih yazımı ve söylem, yukarıda intibak paradigması olarak adlandırdığımız çerçeveden hadiselerle bakan tarihçiler tarafından eleştirilmiştir. Bu tarih yazımına getirilen eleştirilerden birisi, bu ekolün Osmanlı ile Cumhuriyet arasında var olan modernleşme bağlamındaki devamlılığı göz ardı ettiğidir. Cumhuriyet reformları olarak bildiğimiz reformların hemen hemen hiç birisi yoktur ki Osmanlı modernleşme çabaları sürecinde dile getirilmemiş ve tartışılmamış olsun. Aynı şekilde Osmanlı modernleşme çabaları ile Cumhuriyet modernleşmesi arasında kadrolar bağlamında da bir devamlılık vardır. Osmanlı’nın Jön Türk subay, memur ve düşünürleri, 1923’te kurulan yeni Cumhuriyet’in elitleri ve yöneticileri olarak etkinliklerine devam etmişlerdir. İntibak paradigmasının çatışma paradigmasına getirdiği bir diğer eleştiri ise Cumhuriyet modernleşmesi sırasında din-devlet ilişkilerinin bir karşıtıktan daha çok karşılıklı dönüştürme/dönüştürmeye çabalama ekseninde cereyan ettiğidir. Cumhuriyet ilk

zamanlarından başlayarak Diyanet İşleri Başkanlığı eliyle “hurafelerden arınmış bir din” yaratmaya çalışmış, ileriki yıllarda İmam Hatip Okulları “aydın din adamları” yetiştirmeye çalışmıştır.

Modernist ve belki de Kemalist olarak isimlendirebileceğimiz bu tarih yazımına ve söyleme karşılık, dini muhafazakâr olarak isimlendirebileceğimiz bir başka söylem gelişmiş, ancak bu muhalif bakış açısı da istisnaları (Kara, 2009), olmakla birlikte tepkisel olmanın bir neticesi olarak özgün tezler ileri sürememiştir. Kemalizimden etkilenen tarihçiler, Türk modernleşmesinde dini hayat bahsini, ileri ve gerici güçler tartışmasına hapsederken, dini muhafazakâr söylem de dini yaşantıyı sadece mücadele ekseninde ele almış, bütün bir toplumsallığı “tek parti rejiminin baskıcı uygulamalarına” ve bu uygulamalara karşı sergilenen “mücadele\muhalefete” indirgemıştır. Dini muhafazakâr söylemle ilgili bir diğer dikkat çekicisi husus ise bu söylemin de kendi içerisinde bir kopuş algısını barındırmasıdır. Bu söylemi içeren ilgi çekici çalışmalardan birinde Türkiye’de din-devlet ilişkileri “dine bağlı devlet sistemi”, “Türkiye’de yarı dini devlet ve laikliğe doğru gidiş” ve “Türkiye’de devlete bağlı din sistemi” başlıkları ile üç ana dönemde tartışmakta ve bu anlamda Cumhuriyet’i, saltanat ve hilafetin ilgarlarını dönüm noktası olarak ele almaktadır (Ceylan, 1989: 25-31). Muhafazakâr söylem Osmanlı dönemini çokça dini değer, terim ve referanslar üzerinden okumakta, Cumhuriyet’e kıyasla Osmanlı’yı dini meselelerde bir altın çağ olarak betimlemektedir. Buna mukabil Cumhuriyet’in ilanı ile Osmanlı Dönemi’nin temel unsurunu oluşturan din adamları, âlimler, evliyalar ile dolu ve bunlara paralel olarak dindar toplumdaki, birden “cenazeleri yıkayacak imamların dahi bulunmadığı” (aktaran; Kara, 2009: 338) bir başka toplumsallığa geçildiğini iddia etmektedir. Bu açıdan baktığımızda modernist ve muhafazakâr tezler kopuş düşüncesinde ittifak edip, neyin ne noktada kopuşa ve kesintiye uğradığı noktasında ayrışmaktadırlar.

Cumhuriyet Diyanet İşleri Başkanlığı, İmam Hatip Okulları ve benzeri araçlarla kendi modernleşmeci, ulus devletçi ideolojisine uygun bir din yorumunu toplumda hâkim kılmaya çalışırken, muhafazakâr kitleler Cumhuriyet’in bu dönüştürme araçlarını bir dönüşüme tabi tutarak, yeni rejime eklemelenmenin mecraları haline getirmişlerdir; İmam Hatip Okulları’ndan erken dönem Cumhuriyet elitinin hayalini kurduğu “aydın din adamları” yetişmemiş, öngörülemeyen bir sonuç olarak bu okullar dini muhafazakâr yukarı doğru sosyal hareketliliğin

ve muhalefetin siyasi ve toplumsal sahada temel mecralarından birisi haline gelmiştir (Çağlar, 2013a: 47). Kaldı ki devletin dini alanı belirleme ve düzenleme isteği ve çabası da Cumhuriyet'e mahsus bir durum değildir. Osmanlı devlet sisteminde kuvvetli bir merkezi dini teşkilat ve sınıfın olduğu ve zaman zaman bu merkezi din anlayışı ile yerel ve/veya heterodoks dini görüşler arasında çatışma olduğu bilinmektedir (Ocak, 2003: 92-96).

Modernist Kemalist tarih yazımı ve söylem yukarıda kısaca özetlenen ve örneklenen görüşler ekseninde eleştiriye tabi tutulurken, popüler muhafazakâr söylem – bu söyleme Kemalist eleştirileri sayılmazsa- pek fazla sorgulamaya tabi tutulmamıştır. Muhafazakârlar bir yandan erken Cumhuriyet Dönemi'nde dini eğitimin yasaklanması nedeniyle cenazeleri kaldıracak imamların dahi bulunmadığı söylemini geliştirirken, öte yandan aynı kesim büyük hocalarının, din adamlarının, müderrislerinin var olan baskıya rağmen nasıl yılmadan medrese geleneği içerisinde öğrenci yetiştirdiklerini, hafız yetiştirdiklerini, dine ve dini hayata sahip çıktıklarını anlatmaktadırlar. Görünüşte kendi içerisinde çelişkili olan bu söylemi açıklamanın yöntemi erken Cumhuriyet Dönemi'nde özellikle taşrada dini yaşantının izlerini sürmek, bu izleri takip ederek bu söylemi doğuran toplumsallığı ve bu söylemi anlamlandırmaktır.

Çelişkili görünen bu söylemleri sorunsallaştırmak ve buradan yola çıkarak Türk modernleşmesinde din-devlet-toplum ilişkilerini çatışma ve tefik paradigmaları dışında üçüncü bir perspektiften ele almak bu çalışmanın en temel gerekliliğini oluşturmaktadır. Türk modernleşmesinde din-devlet-toplum ilişkilerini maduniyet paradigması ekseninde ele almak mevcut alternatif okumaları arttırarak Türk modernleşmesi tarih yazımını siyasi tartışmaların ve tarih yazımının etkisinden kurtarmak açısından kıymetlidir.

Bu amaçlardan ve ihtiyaçtan hareket eden bu çalışma öncelikle, Türkiye'deki muhafazakâr toplumsallığı maduniyet çerçevesine oturarak, onu üst anlatılardan ve siyasi tartışmaların ağırlığından kurtarmanın imkânını aramaktadır. Bu anlamda makale özellikle erken Cumhuriyet Dönemi'nde taşrada dini hayatın nasıl şekillendiğini, insanların devletin baskıcı politikalarına karşı nasıl stratejiler geliştirdikleri ve hangi araçlarla dini yaşantılarını devam ettirip geleneği sonraki kuşaklara aktardıklarını örneklendirip, bu örneklere dayanarak dini

muhafazakârlığı maduniyet perspektifi içerisinde ele almanın imkânını tartışacaktır. İlk bölümde, tek parti döneminde taşradaki dini hayatı tarif eden muhafazakar söylemin örnekleri verilecek ve bu örnekler üzerinden bir sorunsallaştırma yapılacaktır. Takip eden bölümde, ise sorunsalın maduniyet perspektifinden ele alınmasının imkânı sorgulanacaktır. Daha sonra muhafazakar muhalefet biçimlerini arada kalmışlık, tavassut, simülasyon gibi madun direniş biçimleri açıklayabilecek vakalar ve anlatılar aktarılacaktır. Sonuç bölümünde sergilenen örneklerle ve aktarılan kavramsal tartışmalara dayanarak muhafazakâr direniş biçimlerinin madun kimliği içerisinde değerlendirilmesine dönük çıkarımlar aktarılıp, Türk modernleşmesini var olan paradigmalara bir katkı olarak maduniyet perspektifinden okumanın imkânı ve avantajları üzerinde durulacaktır.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde yaşamış ve bahsi geçen türden bir toplumsallığı tecrübe etmiş/kurmuş olan aktörlerin daha önce çeşitli şekil ve vesilelerle yayınlanmış hatıratları makalenin ana kaynağını ve verisini teşkil edecektir. Çalışma boyunca sık sık bahsedilen aktörlerin anlatımlarına yer verilecek, mümkün olduğu kadar tanıklar konuşturulup yorum ve analizler tanıklıkların ve hatıraların akabinde ayrıca verilecektir. Hayrettin Karaman (2008) ve Ali Kemal Saran'ın (2013) sahipleri tarafından kaleme alınmış hatıraların yanında Kutuz Hoca'nıninkiler gibi (Kara, 2000) birinci dereceden yakınları veya araştırmacılar tarafından hatıra sahibinin anlatımına dayanarak kaleme alınan hatıralar da çalışma boyunca kullanılacaktır. Yararlanılacak bir diğer hatıra türü ise sahipleri, yakınları veya araştırmacılar tarafından hatıra formunda kaleme alınmayıp, çeşitli akademik çalışmalar çerçevesinde derlenip aktarılmış olan tanıklıklardır.

Bu noktada makalenin temelini oluşturan tanıklıkların zaman ve mekânıyla ilgili bazı noktaları açıklığa kavuşturmak faydalı olacaktır. Erken Cumhuriyet Dönemi kavramı, onunla kısıtlı olmamakla birlikte Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) kadrolarının ve ideolojisinin ege-men olduğu 1923-1950 yılları arasındaki döneme denk düşmektedir. Ancak bu dönemlendirme 1923'le birlikte kesin olarak başlayıp, Demokrat Parti'nin iktidarı devraldığı tarih olan 1950 ile birlikte birden ve kati olarak biten bir durum olmaktan ziyade, din-toplum-devlet ilişkilerinde devletin diğerleri üzerinde baskıcı bir denetim kurduğu dönemi yansıtmaktadır. Aynı şekilde taşra kavramı her ne kadar sık sık coğrafi taşra ile örtüşse bile, coğrafya ile kısıtlı kalmayıp, zamanın hâkim ide-

olojisine göre kıyıda, köşede, kenarda kalmış olan mekânları, kişileri, kurumları, değerleri ve hayat tarzlarını ifade etmektedir. Bu iki kavramın fiziksel boyutlarından çok daha geniş anlamda kullanılması bu makale göz önüne alındığında operasyonel bir kolaylık sağlamanın yanında, ileride açıklanacağı gibi muhafazakar madun söylemin kullandığı bir enstrüman olarak muğlaklığa dikkat çekmek için tercih edilmiştir.

Muhalefet Alanı Olarak Söylem ve Muğlaklık: “Ölüleri Yıkayacak İmam Bulamıyorduk”

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde dini alandaki kısıtlamalar ve özellikle din eğitiminin engellenmesi neticesinde, bu dönemde insanların cenaze defnini de içeren birçok dini ritüeli hakkıyla gerçekleştirmek imkânından yoksun oldukları, muhafazakâr söylemde sıklıkla ifade edilen bir durumdur. Bu iddia genelde daha çarpıcı olması açısından “Ölülerimizi yıkayacak imam bulamıyorduk” şeklinde formüle edilir. Bu söylemin çok sayıdaki örnekleri arasından aşağıdaki iki tanesine bakmak yeterli olacaktır. İlk örnek oldukça geniş bir ağa, etkinliğe ve kaynağa sahip bir cemaatin (Süleyman Hilmi Tunahan cemaati) lideri olan Kemal Kacar'a aitken, ikinci örnek Ali Saran¹ ise köyündeki kânenen yasak fakat toplum tarafından itibar gören medresede eğitimini tamamlamış ve hayatının geri kalan kısmında da dini faaliyetlerine camide görev yapan, çocuklara dini eğitim veren imam/hoca ve diyanet kadrolarında müftü olarak devam etmiş taşra kökenli daha lokal bir figürdür;

“Nazlı Ilıcak: Galiba o dönemde din eğitimi ile ilgilenen bütün müesseseler kapalı olduğundan doğru dürüst din bilgisine sahip olan kimse kalmamış. Yarı cahil hocalar yarım yamalak bilgileriyle dini eğitim vermeye başlamışlardı.

Kemal Kacar: Bu hocalar az da olsa her tarafa yayılmışlardı. Yarım yamalak bilgilerle İslamiyet namı hesabına imamlık, müezzinlik yapar, vaaz ederlerdi. Bir ara öyle bir boşluk doğmuştur ki, köylerde, şehirlerde cenazeleri kaldıracak imam kalmamıştır.” (aktaran; Kara, 2009: 338)

1 Ali Kemal Saran 1934 yılında Çaykara'da doğmuştur. Çaykara'da ilköğretimine devam ederken bir yandan da dini eğitim almış ve hafız olmuştur. 1956 yılında medreseden mezun olup icazet almıştır. 1957 yılında ise diyanet İşleri teşkilatı bünyesine katılarak çalışmalarını devam ettirmiştir.

“Özellikle Ramazan’da hoca ve hafızlara duyulan şiddetli ihtiyaç; bu yerlerde daha çok tek parti döneminde dini eğitim üzerinde izlenen baskıcı politikaların bir sonucu olarak, Cuma ve cenaze namazlarını dahi kaldıracabilecek doğru dürüst bir din görevlisinin bulunmamasından ileri geliyordu. [...] Ehliyetli din adamının sayıca yetersizliğine karşılık, ülkenin her yerinden gelen din adamı talebinin giderek artmasının doğurduğu tabii sonuç; yeterli dini bilgiye ve ehliyet sahip olmayanların bile görev aramak için başka il ve ilçelere gittiklerinde kendilerine rahatlıkla yer bulabilmeleriydi.” (Saran, 2013: 220)

Yukarıda alıntılanan her iki görüşün ittifak ettiği tek nokta erken Cumhuriyet Dönemi’nde dini eğitim ve hizmetlerin aksaması nedeniyle halkın “cenazeleri kaldıracak/cenaze namazlarını kılacak imam” bulamıyor olması değil, bu boşluğun din hizmetleri alanında yeterince eğitilmiş olmayan bir hoca kesimini de beraberinde getirdiğidir. “Cenazeleri kaldıracak imam bulamıyorduk” söylemini aynı profilden aktörlerin erken Cumhuriyet Dönemi’ndeki dini yaşantıyı tasvir eden diğer anlatıları ile karşılaştırmak ufuk açıcı olabilir. Saran çocukluğunda aldığı dini eğitimle alakalı hatıralarını anlatırken, erken Cumhuriyet Döneminde taşradaki dini yaşantı ile ilgili kıymetli bilgiler sunmaya devam ediyor;

“Batı dünyasındaki uygulamaya paralel olarak hafta tatilinin Cuma gününden Pazar gününe alınmasıyla ilgili kanuni düzenleme 1935 yılında yürürlüğe girdiği halde, benim çocukluğumda sıbyan mekteplerinde hala eski uygulama geçerliydi. Zaten resmi bir geçerliliği olmayan bu mekteplerde resmi eğitim kurumlarından farklı olarak tatil, cumartesi günü yerine her Perşembe günü ikindiden sonra başlardı. İkinci namazından önce hocamız bizi dershane dışına çıkarır, etrafında halka halinde toplayıp dua eder ve her çubuğunu kaldırışında hep bir ağızdan âmin diyerek ortalığı çınlatırdık.” (Saran, 2013:142)

1918 yılında Rize-Güneyce’de dünyaya gelen ve köyünde geleneksel usule göre medrese eğitimi alan Kutuz Hoca’nın aktardıkları da bu açıdan ilgi çekicidir;

“Ben 1926 yılında kursa gitmeye başladım. O yıllarda jandarmalar sık sık baskın yapar, Kur’an okutan hocalara ve talebelerine eziyet ederlerdi. Dayak, hapis vakaları da olurdu. Kur’an ve Arapça okutmak yasaktı. [...] Fakat bizim kursa geldiklerin-

de kapıyı açıp da Hocaefendi'yi gördüklerinde yanlış bir yere gelmiş gibi mahcup halde kapıyı usulca kapatır ve hiçbir şey söylemeden dönüp giderlerdi.” (Kara, 2000: 41-42)

Birinci ifadeden gayet net anlaşıldığı gibi 1935 yılı civarında taşrada, 1924 tarihli Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun üzerinden en az on bir yıl geçtiği ve hafta tatili resmen Pazar günü olarak kabul edildiği halde, dini eğitim veren ancak “resmi geçerliliği olmayan mektepler” öğrenci yetiştirmeye devam ediyordu. Üstelik anlaşılan en azından Saran'ın kendi yaşadığı yer için, bu eğitim hiç de gizli saklı devam etmiyordu. Aksine geleneksel usule göre hafta tatilini “ortalığı çınlatacak” kadar açıktan ilan edecek bir görünürlük mevcuttu. İkinci ifadeden ise her ne kadar devletin ciddi kısıtlamaları ve baskısından söz edilse de, 1926 yılında Kutuz Hoca'nın köyünde de sayısı birden fazla Kur'an eğitimi veren mektep ve medreseler olduğunu öğreniyoruz.

Sınırlı sayıda örneğini gördüğümüz, ancak o dönemde yaşamış muhafazakâr insanlardan hatıratlarını yazanların, aktarmadan geçmediği iki söylemin varlığı ile karşı karşıyayız: (1) Bir yanda Erken Cumhuriyet idaresinin dini hayat üzerinde kurduğu baskının bir neticesi olarak engellenen dini eğitim –ki bu engelleme beraberinde din adamı sıkıntısını doğurmuş ve şehirlerde, köylerde insanlar cenazelerini kaldıracak imam bulamaz hale gelmişlerdir, (2) diğer yanda ise bütün bu baskılara rağmen faaliyetlerine devam eden gayri resmi dini eğitim kurumları vardır.

Aktarılan bütün baskılara ve engellemelere, eziyet, dayak ve hapis tehdidine rağmen, insanlar taşrada geleneklere uygun bir şekilde mekteplerde ve medreselerde dini eğitim faaliyetlerine devam ediyorken, çok daha gündelik, uygulama açısından daha kolay ve tabiatı gereği yönetenler tarafından çok daha fazla hoş görülebilir olan cenaze işleri neden aksamaktaydı ve cenazeleri kıldırarak din görevlisi neden bulunamıyordu? Bu sorunun cevabını yaşanmış vakalarla ters düşme ihtimaline rağmen, basitçe “Aslında Tek Parti rejimi dini alanda pek de baskıcı değildi” diye vermek mümkündür, ya da daha kabul edilebilir ve “akademik” bir açıklama ile bu çelişkiyi yukarıdaki hatıraların sahiplerinin subjektif karakterine yüklemek mümkündür. Diğer bir seçenek ise bu iki söylemi de oluşturan, tarihselliği, yani erken Cumhuriyet Dönemi'nde taşradaki dini yaşantıyı, bu iki söylemin izini sürerek anlamaya çalışmaktır.

Örneğin bu bakış açısıyla “cenazeleri kaldıracak imam bulunamıyorduk” söyleminin burada aktarılan iki örneğinin sahiplerinin farklı profilleri analiz edilebilir. Burada verilen ilk örneklerden Kemal Kacar Süleyman Efendi Cemaati’nin, Cemaatin kurucusu olan Süleyman Hilmi Tunahan’ın vefat tarihi olan 1959 yılı ile kendi vefat tarihi olan 2000 yılı arasındaki dönemde liderliğini yapmıştır. Kemal Kacar dini yaşantıdaki bahsedilen kısıtlamaları “cenazeleri kaldıracak imam bulunamıyordu” söylemiyle ifade ederken, aslında başında bulunduğu ve dini faaliyetleri devam ettirecek din adamları yetiştirme iddiasındaki cemaati için bir meşruiyet zemini aramaktadır. Bu noktada Kemal Kacar’ın kentli üst sınıf bir ailenin Galatasaray Lisesi mezunu oğlu olduğunu hatırlayıp, dolayısıyla örneklediği söylemi bizzat gözlemlemiş olmasının mümkün olmadığını ancak cemaatin geleneksel yapısı içerisinde aktarımlarla tevarüs ettiği bir söylemi yeniden ürettiğini not etmek gerekmektedir.

Devlet eskiden olduğu gibi dini hizmetleri finanse etmemektedir, üstelik daha önce bu hizmetlerin finansmanın da kullanılan vakıflar gibi araçlar da dindar kitlelerin elinden alınmıştır (Kara, 2008: 94-96). Bu şartlar altında var olan baskı ve yasaklara bir de ekonomik açıdan artık eskisi gibi avantajlı olmama durumu eklendiğinde, yasak olmasına rağmen geleneksel medreselerin gayri resmi şekilde eğitime devam ettiğinin beyan edildiği bir ortamda, “cenazeleri kaldıracak imam bulunamıyordu” ifadesi anlamlı hale gelmektedir. Cenazeleri kaldıracak imam bulunamaması, bu sorumluluğu yerine getirecek bilgi ve beceride insan olmamasından ziyade, dönemin siyasi, toplumsal ve ekonomik şartlarından dolayı bu hizmetlerde belirgin bir aksama ve zorluk yaşandığı anlamına gelmektedir.

Bu söylem devletle bire bir karşı karşıya gelmenin gerektirdiği en asgari kaynaklardan mahrum bir kitlenin, güç yetiremedikleri bir odağa karşı çoğunlukla sembolik fakat - İstiklal Mahkemeleri gibi enstrümanlar da göz önünde bulundurulduğunda - kesinlikle fiziksel boyutu da dışlamayan, bir hayatta kalma, direnme, hadisata yön verme ve belirleme stratejisidir. Bu açıdan bakıldığında çelişkili gibi duran bu iki söylemin bir arada var olması, üretilmesi, aktarılması ve hatırlanması madunlara mahsus bir direniş ve muhalefet biçimidir. Yani bu söylem var olmayan bir durumu sıfırdan kurgulamaktan ziyade farklı zaman ve mekânlarda var olmuş durumları, arka planlarını, nedenle-

rini ve bağlamalarını manipüle ederek, erken Cumhuriyet yönetiminin dini eğitimi ve hizmetleri kısıtlamasından dolayı toplumda cenazeleri kaldıracak bilgi ve beceride insan kalmadığını ifade etmektedir. Şüphesiz dini eğitimin yasak olduğu 1930-1948 yılları arasındaki 18 yıllık süre boyunca, toplumda daha önceden var olan cenaze kaldıracak bilgi ve beceriye sahip insanlar birden yok olmamışlardı. Ancak bu işlerin eskisi gibi prestijli olmaması, ekonomik getirilerinin azalmış belki de kalmamış olması, var olan siyasi baskı ve modernleşmenin doğurduğu diğer sonuçlar nedeniyle bu hizmetler eskisi gibi görülememekteydi. En iyi durumda bile bir ehliyet sorunu göze çarpmaktaydı ki her iki figür de bu ehliyet sorununa dikkat çekmektedir. Ali Saran hatıralarının diğer kısımlarında eleştirdiği ehliyetsiz ve bilgisiz hocalara karşı kendi konumunu –Kemal Kacar kadar kitlesel ve aşıkâr olmasa da– meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Bu nedenle her iki anlatıda da, cenazeleri kaldıracak hocaların bulunamadığı ifade edilir edilmez, akabinde görev yapan hocaların ehliyetsizlikler ve yetersizlikleri, doğrudan eleştirilmeyip, var olan baskı ve engelleme şartlarında hoş görülebilir bir eğilimle aktarılmaktadır.

Maduniyet Perspektifinden Muhafazakâr Muhalefet

“Madun”un kim olduğu, hangi vasıfları taşıyan ya da hangi davranış kalıplarıyla direnen kişilere madun deneceği bizzat maduniyet teorisini oluşturan figürler tarafından da tartışılan bir husustur. Bu durumda elimizde hangi aktörleri madun olarak tanımlayıp, hangilerini tanımlayamayacağımız konusunda net bir ölçüt ya da şablon yoktur – kaldı ki böyle bir şablon beklentisi ya da arayışı maduniyet dışındaki kimlikler için de pek mümkün değildir. Madun kimliğine dair devam eden tartışmaların varlığını dışlamadan, madun en geniş anlamıyla “dikey –ve bir bakıma dışa doğru– sosyal hareketlilikten mahrum bırakılmış kişiler ve gruplar” olarak tanımlanabilir (Spivak, 2012: 325). Bu çok şey anlatan ve kaçınılmaz olarak hiçbir şey anlatmayan tanımı, daha belirgin ve erken cumhuriyet dönemindeki dini yaşantıyı ve muhalefeti analiz ederken daha operasyonel hale getirmek için başka enstrümanlara da ihtiyaç vardır. Bu enstrümanlar James C. Scott’un (1985: xvi) “görece güçsüz grupların olağan silahları” olarak nitelendirdiği ayak sürümek, simülasyon/dissimülasyon, firar, yapmacık itaat, yapmacık cehalet (bilmemezlikten gelmek, tecahül), iftira, kaytarma, dedikodu ve benzerleri gibi davranışlardır.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde taşrada yaşayan dindar insanların “dikey –ve bir bakıma dışa doğru- sosyal hareketlilikten mahrum bırakılmış kişiler ve gruplar” çerçevesinin içerisine ne ölçüde yerleştirilebileceği sorgulanması gereken bir durumdur. Özellikle Ali Saran gibi köyünde geleneksel medrese usulü üzerine aldığı dini eğitimi, daha sonra Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın açtığı sınavlara girip, diplomalar, sertifikalar, muvaffakiyet, ehliyet ve benzeri enstrümanlarla devlet katında resmi olarak tanıtılarak, müftülük görevinde bulunan kişiler göz önüne alındığında, ilk bakışta dikey ve dışa doğru sosyal hareketlilikten dışlanmadan bahsedilemez gibi gözükmektedir. Ancak bu aceleci yargı iki noktadan sorgulamaya tabi tutulmalıdır. İlk olarak, sosyal bilimlerde teori ve paradigmalara, değişkenler yerli yerine yerleştirdiğinde evrensel sonuçlar –hatta doğrular- veren formüller olarak yaklaşmamak gerekliliğidir. Daha doğru ve tercih edilesi bir yaklaşımla teori analize başlamak için gerekli olan zemindir. Bu açıdan bakıldığında, taşradaki muhafazakârlıkların, onları “taşradaki muhafazakârlar” olarak isimlendirirken göndermede bulunulan din ve gelenekle kurdukları ilişkiler, yaşam tarzları, sosyal örgütlenme ve iletişim biçimleri ve benzeri özellikleri ile toplumsal hareketliliğe dâhil olmadıkları görülebilir. Dolayısıyla bir birey olarak tek bir aktörün dikey ve dışa doğru sosyal hareketliliğine değil, bir toplumsal grubu yansıtan bir bireyin ya da toplumsal grubun kendisinin toplumsal hareketliliğine odaklanıldığında, taşradaki muhafazakârların kendilerini “taşradaki muhafazakârlar” yapan özelliklerinin dikey ve dışa doğru toplumsal hareketlilikten dışlandığı söylenebilir.

Dikkat çekilmesi gereken ikinci nokta ise madun kavramsallaştırmasının detayları ile ilgilidir. Maduniyet ekolü, madunları pasif aktörler olarak ele alıp, onların mağduriyetlerinden yani sosyal hareketlilikten dışlanmış olmalarına dikkat çekmek için değil aksine madunların dikey ve dışa doğru sosyal hareketlilikten dışlanmış olmaları ile başa çıkma, bu konumdaki failliklerine, dışlayan-dışlanan/yöneten-yönetilen ilişkisini kendi menfaatleri açısından dönüştürme stratejilerine odaklanır. Bu açıdan bakıldığında maduniyet ekolünün anlattığı tarih, madunların dikey ve dışa doğru sosyal hareketlilikten dışlanmışlıklarının tarihi değil, bu dışlanmışlık içerisinde var ettikleri kimliklerinin ve eylemlerinin tarihidir. Bu kimlik; seçkinle etkileşim içerisinde ancak kendi başına var olan, konum olarak arada kalmış, keddine ait olmayan ödünç alınmış bir dille konuşan öznedir, ancak özne

olmayan hatta olamayan bir öznedir (Yıldırım, 2001/2002: 337-339). Bu noktada Ali Saran'ın ilk bakışta onu madun çerçevesinin dışına iten özellikleri aslında tam da onu madun yapan özellikleridir: Kendisini dikey ve dışa doğru sosyal hareketlilikten dışlayan geleneksel kimliğini (muhafazakârlık ve medrese eğitimi), dönüştürerek, tevil ederek, kendisini oluşturan parçalardan birine indirgeyip diğerlerini geri plana iterek örneğin Arapçadan *feraize* yani miras hukukuna kadar farklı İslami ilimlerin çetrefilli ve zor alanlarındaki ileri seviye eğitimini, sadece bu eğitimin giriş kısmı sayılabilecek kadar uzmanlık ve ehliyet gerektiren namaz kıldırma ehliyetine tevil etmiş, indirgemiş ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenlediği sınavlara girerek “namaz kıldırılmaya ehildir” sertifikası alarak imamlık yapmıştır. Daha ilgi çekici olan ve bu tartışmayı derinleştirerek ve çeşitlendirerek devam ettirme potansiyeli veren nokta ise dönüştürme/tevil ve indirgemenin, Scott'un “Zayıfların Silahları” olarak isimlendirdiği enstrümanlara dâhil olmasıdır.

Taşradaki Muhafazakârların Maduniyet Biçimleri ve Enstrümanları

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde taşradaki dini yaşantıya eldeki hatıratlar üzerinden bakıldığında madunluğun en net ve sık tebarüzlerinden birisinin “arada kalmışlık” olduğu söylenebilir. Söz konusu grup için arada kalmışlık bir madun direniş muhalefet biçimi ve kimlik olarak belirginleşmektedir. Saran'ın dayısı hakkında aktardıkları arada kalmışlık durumunu örneklemesi açısından ilgi çekicidir:

“Dayımın hali vakti köylülere göre o derece iyi idi ki, o tarihlerde tek parti iktidarının sahibi olan Cumhuriyet Halk Fırkası'na aylık 30 kuruş aidat verebiliyordu. Aslında siyasi olarak CHP'nin görüşlerini benimsemediği halde, bu partiye düzenli olarak aidat ödemesi, resmi devlet otoritesi ile aynileşme, devlet katında itibar görme, sosyal ve ekonomik açıdan elde ettiği imtiyazlı statüyü sürdürebilme gayreti ve arayışıyla açıklanabilir. Tabii ki, Halk Partisi'ne aidat vermesi, onun aynı zamanda köyde etkili bir kişi olduğunu da tescil etmiş oluyordu. Yalnız ne var ki, bu siyasi itibarını istismar etmemiş ve hiçbir zaman o partinin din aleyhtarı faaliyetlerini tasvip etmemişti. Tanıdığım kadarıyla itikadı sağlam, yaşayışı düzgün ve yumuşak kalpli bir kişi idi. Gel gör ki 1950 yılından sonra çok partili döneme geçilince, oyunu Demokrat Parti'ye verdiği halde, müzmin bir CHP'li olan ve uzun süre parti başkanlığı yapan Hasan Erol ile

eskiden beri olan samimiyeti yüzünden, yediği “Halk Partili” damgasından bir türlü kurtulamamıştı.” (Saran, 2013: 28)

Madun perspektifinden tarih yazanların kaynak sıkıntısı göz önüne alındığında, içerisinde bilginin yanında yorum da barındıran bu tip hatıratlar büyük bir avantajdır. Bu aktarımda arada kalmışlık bir kimlik olarak belirginleşmektedir. Dayı Bey sahip olduğu güç ve imtiyazı sürdürebilmek için paylaşmadığı ve onaylamadığı bir konum ile geleneksel var oluş tarzının arasında kalmıştır. Nihayetinde “*resmi devlet otoritesi ile aynileşme, devlet katında itibar görme, sosyal ve ekonomik açıdan elde ettiği imtiyazlı statüyü sürdürebilme gayreti ve arayışı*” onu ait olmadığı bir kimlikle yan yana getirmiştir. Bu ait olmayışın en net ifadesi kendisini “*itikadı sağlam, yaşayışı düzgün ve yumuşak kalpli*” tanımlamasında bulunmaktadır. Bu tanımlamada “*itikadı sağlam*” olmak ile kastedilen dini itikat yani inanç, CHP’nin “*din aleyhtarı faaliyetlerine*” bir karşı-gönderme iken, “*yaşayışı düzgün*” olmak CHP’nin ülkede hâkim kılmaya çalıştığı modern hayat tarzına karşı geleneksel hayat tarzına bir vurgudur ve “*yumuşak kalpli*” olmak CHP’nin “*din aleyhtarı faaliyetlerini*” uygularken kullandığı baskıcı ve zorlayıcı metotlara dikkat çekmektedir. “*İtikadı sağlam, yaşayışı düzgün ve yumuşak kalpli*” olan Dayı Bey CHP’nin “*din aleyhtarı faaliyetlerini*”, modern hayat tarzını ve baskıcı metotlarını paylaşmadığı halde “*resmi devlet otoritesi ile aynileşme, devlet katında itibar görme, sosyal ve ekonomik açıdan elde ettiği imtiyazlı statüyü sürdürebilme gayreti ve arayışı*” neticesinde Halk Partili damgasından bir türlü kurtulamamıştır. Alıntılanan kısımda yer alan “*müzmin bir CHP’li*” Hasan Erol’un hikayesi de arada kalmışlık hakkında bilgi vericidir. Ali Saran hatıralarının ilerleyen bölümlerinde Hasan Erol’un müzmin bir CHP’li olduğunu bir kez daha aktardıktan sonra, kendisinin manevi değerlere önem verip, ibadetini aksatmayan, Çaykara İmam Hatip Lisesi Derneği’nin kurucusu ve başkanı olarak yaptığı faaliyetlerle yöredeki dindar insanların takdirini kazanan (2013: 283), Çaykara’nın önde gelen din adamlarından Hacı Hasan Efendi tarafından hürmet görüp, Hacı Hasan Efendi’nin yetiştirdiği hafızların icazet merasimlerine davet edilip katılan (2013: 283-284), yörenin seyyar dini kitap satıcı Çavdar Hoca ne zaman sattığı dini kitaplar yüzünden jandarmanın eline düşse CHP’li kimliğini kullanarak Çavdar Hoca’yı kurtaran (2013: 334) ve bu nevi tutumları nedeniyle yöre insanı tarafından “*böyle Halk Partiliye can feda*” (2013: 334) ifadesiyle anılan bir kişidir.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde taşradaki dindar insanlar için bir diğer arada kalmışlık alanı ise eğitimidir. Bahse konu kişiler, devletin sunduğu resmi eğitim seçeneğini reddedip Milli Eğitim kontrolündeki okullara gitmezken ve bu yönüyle devletin sunduğu resmi modernleşmeye direnirken, diğer taraftan bu modernleşmeye hepten bigâne kalamamışlardır. Bigâne kalamama durumu bir yandan gelenekten vazgeçmezken diğer yandan da modern olanın nimetlerinden faydalanmak ve bu nimetlerden faydalanırken modern olanı dönüştürmek şeklinde seyretmiştir. Bu tutuma uygun olarak medreselerde geleneksel eğitim alan öğrenciler bizzat hocalarının sevkiyle Milli Eğitim'in sınavlarına girmişler, aldıkları Milli Eğitim diplomalarıyla modern hayata katılmışlardır. Ali Saran hocasının öğrencilerine kendilerini daha iyi yetiştirmek ve meslekte yükselebilmek için ilkokul ve ortaokul imtihanlarına girmelerini öğütlediğini aktarmaktadır (2013: 264). Meslekte yükselmekle kastedilen, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki müftülük, yöneticilik gibi görevlere atanabilmektir. Geleneksel usul üzerine medrese eğitimi almış kişilere ilk ve ortaokul eğitimi ve diplomasının dini ilimlerdeki ehliyetleri açısından katacağı bir şey yoktur. Dolayısıyla “kendilerini daha iyi yetiştirmek” dini ilimlerdeki bir ehliyete değil de modern hayatın gereksinimlerine işaret etmektedir. Eğitim alanındaki arada kalmış tutumun tek örneği Ali Saran ile sınırlı değildir. İstanbul İmam Hatip Lisesi müdürlüğü, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde hocalık gibi dini eğitimin çeşitli safhalarında yer alan Mahir İz de dini tahsil içerisinde yer alıp, devletin resmi eğitim kurumlarına itibar etmeyen öğrencilere, İmam Hatip ve Yüksek İslam Enstitüsü gibi kurumlarda yer almalarını tavsiye etmektedir (Özdamar, 2003: 91-93, 162-163). Mahir İz'in, öğrencisi Mustafa Öz'e yazdığı bir mektupta Yüksek İslam Enstitüsü'ne devam etmesini tavsiye ettiği şu satırlar oldukça fikir vericidir;

“[askerlikten] sonra dersin mahiyeti ne olursa olsun Enstitülerde [Yüksek İslam Enstitüsü] açılacak olan asistanlık imtihanlarına girmelisin. Maksat sizlerin Enstitü camiasına intisabınızdır. Bir an evvel kadroyu hakiki ehilleriyle doldurmak vazifemizdir.” (Özdamar, 2003: 92-93)

Mahir İz'in sistematik bir şekilde diploma alınması konusunda tavsiyelerde bulunduğunu gösteren başka anlatımlar da var. Örneğin Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarından Prof. Dr. Mahmud Kaya, kendisinin Mahir İz ile tanışana kadar geleneksel usul üze-

rine medrese eğitimi aldığını ve 27 Mayıs 1960 askeri darbesinden sonra Şehzadebaşı Camii müezzin mahfilin altında kırk-elli civarında talebeye ders okuttuğunu anlatmaktadır (Özdamar, 2003: 162-163). Kendisinin bir dersini dinleyip çok beğenen İz, Kaya'ya şu tavsiyede bulunur;

“sizin bu ümmete daha verimli hizmet edebilmeniz için lazım olan bir takım şeyler var. Devir diploma devri evladım, devlet mekteplerinden de icazet almanız lazım sizin. [...] hepiniz dışardan imtihana girer, diplomalarınızı alırsınız. İlkokul, ortaokul, lise derken dileyen, devam eder üniversiteye gider evladım!” (Özdamar, 2003: 163)

Bu örneklerde dikkat çekici olan husus arada kalmışlığın madun bir konum olmanın ötesinde bir kimlik haline geldiğidir. Özellikle Mahir İz'in Mustafa Özdamar'a yazdığı mektupta yer alan *“bir an evvel kadroyu hakiki ehleriyle doldurmak vazifemizdir”* ifadesi muhafazakârların arada kalmış bir tutumun neticesi olarak devlet ile kurdukları ilişkiyi göstermesi açısından ilgi çekicidir. Muhafazakâr kesimin önemli bir kısmı muhalefetinin kaynağı olan rahatsızlığının nedeni olarak devleti ya da sistemi görmemiş, *“Devlet bizimdir, başındakiler kötüdür”* tavrını benimsemişler ve *“işbaşına iyi (dindar ve yetmişmiş) adam”*lar gelince rahatsızlıklarının nedenlerinin ortadan kalkacağını düşünmüşlerdir. (Kara, 2009: 191). İsmail Kara bu tutumla ilgili şahsı tanıklığını *“İmam Hatip Okulu (1967-73) ve Yüksek İslam Enstitüsü (1973-77) talebesi iken hocalarımızın nerede ise tamamının, eğitim almış ve dini konularda iddialı insanlar olmalarına rağmen bir sistem fikrine sahip olmadıklarını, İmam Hatip mezunlarının kaymakam, vali, profesör, dekan, rektör, bakan, başbakan (mevki ve güç sahibi) olmaları halinde işlerin iyiye doğru gideceğine, memleketin kurtulacağına inandıklarına şahit olmuştum”* kelimeleri ile anlatır (2009: 191, n.8). Bu anlatım Mahir İz'in *“kadroyu hakiki ehleriyle”* doldurmayı bir vazife olarak telakki etmesiyle paraleldir. Gelenekten taviz vermemek hatta çoğu zaman geleneği muhafaza edebilmek maksadıyla, modernle girilen bu ilişkinin beraberinde getirdiği arada kalmışlık zamanla bir kimlik halini almıştır.

Mahir İz ile alakalı hatıralardan arada kalmışlığın yanında ilgi çekici olan bir diğer nokta da dini hayat üzerindeki baskının ve buna karşılık muhafazakârların bu baskıya direnme metotlarının ülkenin her yerinde her zaman aynı yoğunlukla ve yeknesak bir profilde olmadı-

ğdır. Mahir İz'in 1960 askeri darbesinin ertesinde İstanbul'un göbeğinde Şehzadebaşı Camii'nin müezzin mahfilinin altında 50-60 talebe okuttuğunu beyan etmesi bu açıdan ilgi çekicidir. Yeknesak olmayan bu durum daha erken zamanlara ve taşraya gidildikçe daha da çeşitlenmekte, merkezden uzak olmak ve yerel dengeler muhafazakârların için madun bir direnişin imkânlarını arttırmaktadır. Taşraya doğru gidildikçe yöre halkı tarafından saygı duyulan kanaat önderi konumundaki hocaların şahıslarına mahsus bazı imtiyazlara sahip olduğu ya da bu kişilerin geleneksel medrese eğitimini devam ettirilmesine göz yumulduğu, görmezden geldiği dikkat çekmektedir. Kutuz Hoca'nın medrese eğitimi gördüğü hocası da bu figürlerden birisidir. Kutuz Hoca, jandarmaların baskınlarda Kur'an öğretirken yakaladıkları hocalara dayak, hapis gibi baskı ve şiddet metotları uygularken, kendi hocasının bölgedeki saygınlığı ve "manevi derecesi" nedeniyle bu tarz muamelelere uğramadığını aksine jandarmaların kursa baskına geldiklerinde hocayı karşılarında görünce yanlış bir iş yapmış gibi mahcup olduklarını aktarır (Kara, 2000: 41-42). Benzerlerini hem bu makale içerisinde hem de diğer başka kaynaklarda, hatıralarda, sözlü aktarımlarda gördüğümüz bu neviden olaylar, tabandan tarih perspektifinin (Sharpe, 2001: 25-42) çok daha detaylı bir şekilde genelde Türk Modernleşmesi özelde ise Türk Modernleşmesi bahsinde din-devlet ilişkileri tartışmalarına dâhil edilmesi gerekliliğini göstermektedir. Bu aktarımlar açıkça göstermektedir ki, hükümet Ankara'da reformlara hız kesmeden devam ederken ve reformlar devletin elinin kolunun daha iyi uzandığı şehir merkezleri gibi yerlerde görece etkili olurken, taşrada yani kenarda köşede kalmış olan yerlerde bu reformlar ve yeni uygulamalar merkezdeki kadar etkili olamamaktadır. Bazen yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi yerel bir figürün kişisel etkisi ve saygınlığı kilometrelerce uzaktaki hükümetin emirlerine galip gelebilmektedir. Örneklerini ilerleyen kısımlarda vermeye devam edeceğimiz durumlarda da bu emirler çeşitli madun metotları ile etkisizleştirilmekte, etrafından dolaşılmakta ve nihayetinde insanlar hem kitabi hem de mecazi olarak bildiğini okumaya devam etmektedirler.

Diğer başka zevatın hatıratında da yerelliğin bir madun direniş biçimi olarak kullanılması karşımıza çıkan bir dokudur. Ali Saran da yaşadığı köyün civarındaki bir başka köyde yörenin saygın âlimlerinden olan Hacı Mehmet Aşıkutlu'ya Kur'an okutması ve hafız yetiştirmesi için özel bir izin verildiğinden ve bu iznin neticesinde

Aşıkutlu'nun bir engellemeye maruz kalmadan medrese eğitimi vermeye devam ettiğinden bahseder (2013, 47, n.16). Saran'ın aktardığına göre (2013: 195) bu izin hikayesiyle ilgili iki farklı rivayet vardır. Birincisinde Aşıkutlu Hoca daha önce o yörede görev yapmış bir ağır ceza hâkiminin tavassutu ile bu izni Mustafa Kemal'den istemiştir. Mustafa Kemal'de Aşıkutlu Hocayı Diyanet İşleri Rıfat Börekçi'ye yönlendirerek iznin verilmesini sağlamıştır. Diğer bir anlatıya göre ise Aşıkutlu Hoca yine devlet katına yakın kişilerin tavassutu ile Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi ile görüşmüş, Börekçi'den köylerinde bir Kur'an Kursu açılmasını istemiş ve Börekçi'nin bu isteği ödenek yetersizliği ile geri çevirmesi üzerine kedisi için fahri olarak Kur'an öğretme izni koparabilmiştir. Her iki durumda da dikkat çekici olan husus Aşıkutlu Hoca'nın dini eğitim vermek için izin alırken araya devlet katında etkili, ricası geçen, sözü dinlenir olduğunu düşündüğü kişileri sokmasıdır.

Bir madun stratejisi olarak örneklerine farklı coğrafyalarda, farklı konular için rastlanan araya adam koyma, tavassut (Afacan, 2011), her zaman şahsın kendisini araya koyarak yapılmıyordu. Aşağıdaki örnekte olduğu gibi mahir ellerde fotoğraflar bile tavassut işlevi görüyor ve madunları istedikleri sonuca ulaştırabiliyordu;

“ [...] eski yazı ile (Arap harfleri) basılı eserlerin satışını yapan [...] Çavdar Hoca [...] bu sebepten defalarca jandarma tarafından göz altına alınarak karakola götürülmüş, dayak ve hakarete maruz kalmış, binbir eza ve cefa görmüştü [...] İmdadına yetişerek kendisini bu sıkıntıdan kurtaranlar İsmet İnönü ile Celal Bayar'ın ta kendileriydi. Nasıl mı? Bir taraftan sırtındaki hemençesinde ve bir elinde satmak üzere sakıncalı kitapları taşırken; diğer taraftan o zamanın cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve başbakanı Celal Bayar'ın büyükçe çerçeveveli portrelerini diğer eliyle göğsüne yaslayıp teşhir ederek dolaşması, ona uzun bir süre herhangi bir engelle karşılaşmadan kitap satma imkanı sağlamıştı.” (Saran, 2013: 334)

Madun direniş biçimlerinin en belirginlerinden birisi simülasyon (mış gibi yapma)/ dissimülasyon (değilmiş gibi yapma)dur (Scott, 1985: xvi; Erdoğan, 2011: 79). Aslında simülasyon bütün madun direniş biçimlerinde görülen ortak bir karakter olarak da yorumlanabilir. Simülasyona başvuran madunlar Kur'an okumuyormuş/okutmuyormuş gibi yapıyor ve dolayısıyla açıktan karşı gelme iktidarından yoksun oldukları dev-

let gücüne karşı, bu gücün koyduğu kurallara, bu gücün isteklerine ve taleplerine uyuyormuş gibi yapıyorlardı. İlahiyat Profesörü Hayreddin Karaman'ın hatıratında doğup büyüdüğü Çorum'da açılan Kur'an Kursu hakkında yazdıkları bir madun direnişi olarak dissimülasyonu çok güzel örnelemektedir;

“Diyane'te bağlı Kur'an kursları vardı, ancak bu kurslara gidebilmek için ilkokulu bitirmek gerekiyordu; ilkokulu bitirmeden Kur'an kurslarına gitmek (bugün yeniden uygulandığı gibi) yasak olduğu için ve ilkokulu bitiren bir çocuk ya ilerisini okumak ya da babasının işinde, başka bir işte çalışmak durumunda kaldığından bazı Kur'an kursları öğrenci bulamamak yüzünden kapanma tehlikesi geçirir veya kapanırdı. Çorum'da kurs kapanmasın diye bazı gayret sahibi Müslüman yetişkinler, Kuran okumayı bildikleri halde bilmiyormuş gibi kursa öğrenci yazılmışlardı.” (Karaman, 2008; 78)

Bu örnekte çok açık bir şekilde karşımıza çıkan dissimülasyon Kuran okumayı bilmiyormuş gibi yapmaktır. Devletin kursa kayıt olmayı sağlamak için getirdiği şartlar dönemin ekonomik ve sosyal durumundan dolayı kurslara öğrenci kayıt edilmesini sıkıntıya sokmaktadır. Bu durumda kurslara yeterli miktarda öğrenci sağlamak için Kur'an okumayı bilenler, bilmiyormuş gibi yapıp kurslara kayıt olup, kursları açık tutmaktadırlar. Dissimülasyonun amacı kursları açık tutmaktır. Bu tutum hakkında “madem kurslara yeterli talep, dolayısıyla ihtiyaç yok, neden kurslar açık tutulmaya çalışılıyor” sorusu gündeme gelmektedir. Bu soruya cevap ararken, hatıra sahibinin kurslara öğrenci kaydedilmesini düzenleyen kuralları nasıl yorumladığı önemlidir. İfadeden anlaşıldığı üzere bu hatırayı aktaran kişi kurslara devam için getirilen ilkokulu bitirme şartının bir gereklilik olarak değil kurslara katılımı azaltmanın ve dolayısıyla kursları kapatmanın bir bahanesi olarak değerlendirmektedir. Bu yönde yorumlanan hamleye karşı muhafazakârlar daha doğrudan, açıktan ve cepheden bir itiraz imkânına sahip olmadıkları için, itirazlarını daha dolaylı yoldan yaparak, Kur'an okumasını bilmiyormuş gibi yapıp kurslara yazılıyorlar ve dolayısıyla kursları kapatma hamlesini boşa çıkarmış oluyorlardı. Hayreddin Karaman'ın kendi çocukluğunda Kur'an Kursuna gidebilmek için getirilen ilkokul mezunu olmak şartını “bugün yeniden uygulandığı gibi” ifadesinin işaret ettiği şekilde 28 Şubat Süreci'nde Kur'an Kurslarına ve dini eğitimin diğer mecralarına getirilen kısıtlamalarla mukayese etmesi, ilkokul mezunu

olma şartını bir ihtiyaç ve fayda beklentisinden dolayı getirilen bir uygulama değil, dini eğitimin önünü kesmek için getirilen bir uygulama olarak algıladığını göstermektedir.

Simülasyon geniş bir konu yelpazesinde sıklıkla başvuru alan bir muhalefet biçimidir;

“Gözden uzak yerlerde yine de [Kur’an, Arapça, dini ilimler] okutmanın imkanı vardı. Kızılbaş Hafız Hüseyin (Alemdar) o kışın bizim camide imamdı, fakat çocukları okutmuyordu, ce-maat bir şey söylediği zaman da “yasaktır” deyip geçiyordu. Babam kendisine birkaç defa sert ifadelerle çıkmıştı. Müfettiş [yaşadıkları köye gelen Milli Eğitim müfettişi] geldiği zaman Hafız Hüseyin mektebe geldi ve “İmamlık yaptığı mahallede yaşlı birisinin kendisini Kur’an okutmaya icbar ettiğini” söyleyerek şikayette bulundu. Yaşım büyük olduğu için, müfettiş beyin ve başmuallim Bayar’ın emri ile sınıf hocamız Abdullah Bey’le beraber şikayet edilen kişiyi bulup getirmekle görevlendirildik. Şikayet edilen kişi babamdı. Eve kadar gittik, babama söyledim, gelmedi. Döndüğümüzde müfettişe aranan kişiyi bulamadığımızı söyledik, o da ısrar etmedi.” (Kara, 2000: 46-47)

Bu hatıra simülasyonun bir muhalefet biçimi olarak ne kadar sıklıkla kullanıldığını göstermektedir. Her ne kadar ilk bakışta Kutuz Hoca’nın sınıf hocasıyla birlikte babasını evde bulamamış gibi yapması, bu hatıradaki aktarılan tek simülasyon olsa da, daha derinlemesine bir bakışla ve biraz da spekülasyon yaparak, hatıradaki her aktörün kendi konumu içerisinde farklı nedenlerle miş gibi yaptığını söylemek mümkündür. Olay örgüsü içerisinde simülasyona başvuran ilk figür Hafız Hüseyin’dir. Kanunen var olan ama aslında var olmayan Kur’an öğretme yasağı varmış gibi yapmış ve kanunu bahane ederek çocuk okutmak mesaisinden kurtulmuştur. Böylece Hafız Hüseyin köylüler tarafından çocukları okutmadığı için gördüğü baskı ve kınamayı, sanki çocukları okutmamasının sebebi var olan kanuni yasakmış gibi göstererek daha kolay göğüsleyebilmiştir. Kutuz Hoca’nın babası ve Hafız Hüseyin’den başka simülasyona başvuran bir diğer figür ise müfettiştir. Müfettiş kısıtlı sayıda insanın kısıtlı bir alanda yaşadığı köyde, bir köylünün bulunamıyor olmasını daha doğru bir ifade ile bulunamıyormuş gibi yapılmasını, o köylü hakkındaki şikayeti takip etmemek için yeterli bir sebep olarak görmüştür ya da yeterli bir sebepmiş gibi yapmıştır. Belki bir Milli Eğitim müfettişi olduğu için doğrudan kendi alanı ile

alakalı olmayan bu işe bulaşmayarak bir an önce bu köydeki işini bitirip geri dönme isteği ile belki de kendisi de şikayet edilen köylü gibi imamın çocukları da okutmasına taraftar olması sebebiyle ya da başka bir nedenle müfettiş de simülasyona başvurmuş ve şikayeti fazla üstelememiştir. Her ne kadar diğer iki figürün miş gibi yapması hakkındaki spekülasyonun gerçeklikle ilişkisini kestirmek imkansız olsa da, Kutuz Hoca'nın ve babasının miş gibi yapması madun direniş ve muhalefet biçimlerinin açık bir örneğidir.

Örneklerde görüldüğü gibi simülasyon sıklıkla pratik sonuçlar için başvurulan bir yöntem olarak gözlense de, bazı durumlarda da bir onur mücadelesinin aracı olarak karşımıza çıkar;

“Bir müddet sonra Diyanet İşleri Başkanı dışında hiç kimsenin dışarıda sarık takamayacağına dair emir çıktı ve [Rize Müftüsü] Nuh Efendi'ye de tebliğ edildi. Müftü Efendi çok sıkıntılı bir duruma düşmüştü. Eski hocalardan Antin Osman Efendi müftünün yanına gelmiş ve “Vali kimdir de bize şapka için tebliğde bulunacak, biz birer fötr şapka alıp takalım, sokakta gezelim, o da işitsin” diyerek onu ikna etmiş. İkisi satın aldıkları şapkayı takınarak sokağa çıkmışlar” (Kara, 2000: 178)

Müftü Efendi ve Osman Efendi vali emriyle geleneksel ulema kıyafeti olan sarığı çıkartmak istemedikleri için, sarığı kendi istekleri ile çıkartıp şapka takmış gibi yapmışlar, şapka takma emrine şapka takmayarak muhalefet etmek gibi bir enstrümandan yoksun oldukları, bu enstrüman imkansız olduğu için, bu emre şapka takmayı kabullenmiş gibi yaparak direnmişler ve böylece ulemanın valinin tebliğ ve emirlerine boyun eğmesini kendilerince reddetmişlerdir. Osman Efendi'nin Müftü Efendi'yi ikna etmek için kullandığı “vali kimdir de bize şapka için tebliğde bulunacak” ifadesi hadisenin onur mücadelesi yönünü yansıtmaktadır. Kara'nın Kutuz Hoca'nın bu hatırasını anlatırken dipnotla aktardığı bir detay, hadisenin bu yönünü yoruma ihtiyaç bırakmayacak şekilde göstermektedir; *“Kutuz Hoca bu hatırasını anlatırken ağladı”*.

Madun çalışmalarında kullanılan metotların birisi de egemenler tarafından üretilmiş olan kaynakları üretenlerin “arzusu hilafına” ya da bir diğer ifadeyle “yazılış nedenlerini ve ideolojik belirlenmişliklerini göz önüne alan eleştirel bir üslupla” okumaktır (Ergene, 1999/2000: 34). Muhafazakâr örgütlülük ve direniş biçimleri hakkında üretilen Kemalist söylem de tersten yapılan bir okuma ile muhafazakârların

madun direniş biçimleri hakkında fikir verebilir. Tek başına bu metodu kullanarak maduniyet analizi yapmak pek tercih edilmese de, muhafazakâr maduniyet bahsinde bu metodun anlatacakları ile yukarıda verilen örneklerin paralelliği, tersine bir okumayı örnekleri çeşitlendirmek faydası da göz önüne alındığında kullanılabilir kılmaktadır. Kemalist söylemde ya da Kemalizmin etkisi altında kalmış akademik literatürde, muhafazakâr örgütlülük biçimlerinden bahsedilirken, sıklıkla muhafazakârların çok partili hayatı ve demokrasiyi nasıl araçsallaştırdıklarından ve nasıl kullandıklarından bahsedilir. Örneğin Tarık Zafer Tunaya'ya (2007: 167) göre “ne zaman partiler çoğalmışsa muhafazakâr ve dinci fikirler ve temayüller saklandıkları yerden siyasi hayatın yüzüne çıkmışlardır.”² Muhafazakârların demokrasinin ve çok partili hayatın en temel işlevlerinden birini yerine getirerek kendi taleplerini siyasi alana iletmelerinin suç olarak algılanması bir yana Tunaya'nın kullandığı dil muhafazakâr madun muhalefeti göstermesi açısından manidardır. Tunaya muhafazakârları saklandıkları yerden yüze çıkmakla suçlamaktadır. Muhafazakârların saklandıkları yer, çok partili hayattan önce siyasal hayatın gündemine sokamadıkları talepleridir. Ancak bu talepler yukarıdaki örneklerde de açıkça görülebileceği gibi siyasal hayatın gündemine sokulmamakla yok olmamış, varlığını simülasyon örneğinde olduğu gibi başka formlarda devam ettirmiştir. Buna karşılık bu taleplerin karşısında yer alan aktörler de bu taleplerin siyasal görünürlüğü olmayınca taleplerinde ortadan kalktığını zannemişler ya da ortadan kalktığına inanmak istemişlerdir. Fakat hadiseler bu zandan ya da istekten farklı bir şekilde cereyan etmiş ve muhafazakâr talepler çok partili hayatla birlikte “hayatın yüzüne çıkmışlardır”. Kemalist söylem tersten okumaya müsait örnekler açısından çok zengindir. Kemalist söylem “irtica” olarak nitelendirdiği muhafazakâr talepleri her zaman “ininden/kovuğundan çıkmak” “hortlamak” “sinsilik” ve “takiyye yapmak” ile tanımlamıştır (Çağlar, 2013b). İsmail Kara (2009: 341) Türkiye’de dini cemaatler hakkında yapılan yayınlarda sık sık bu cemaatlerin “içyüzü”ne vurgu yapan ifadelerin dikkat çektiğini söylemektedir. Saklanmaya, yer altında olmaya, saklanan içyüze göndermede bulunan bütün bu söylemler bir arada düşünüldüğünde, muhafazakâr madun muhalefet/direniş biçimlerine karşı geliştirilmiş olduklarını anlaşılmaktadır. Anlaşılan o ki, egemenler bütün çabala-

2 Bu hususa dikkat etmem İsmail Kara'nın (2009) yazdıkları sayesinde olmuştur.

rına, yasaklamalarına ve kısıtlamalarına rağmen muhafazakâr yaşam tarzının ve taleplerinin tam da bu çabalara, kısıtlamalara ve yasaklamalara karşı pozisyon alıp, kendi madun formlar ile yeniden üreterek devam ettiklerini görmekte ve bu devam edişi çokça aşağılayıcı bir dille ifade etmektedirler. Bu aşağılayıcı ve hakaretamiz dil ve içerisinde barındırdığı öfke tersten bir okumayla madun muhalefet biçimlerinin varlığına ve başarısına bir gösterge olarak yorumlanabilir.

Sonuç: Bir Strateji veya Kimlik Olarak Maduniyet?

Çalışma boyunca sergilenen örnekler göstermektedir ki madun muhalefet stratejileri erken cumhuriyet döneminde muhafazakârlar tarafından kullanılmışlardır. Bu noktada maduniyetin muhafazakarlar için yalnızca bir muhalefet stratejisi mi olduğu yoksa bahsedilen örneklere bakılarak aynı zamanda bir kimlik unsuru haline mi geldiği tartışılmalıdır. Önceki kısımlarda Spivak’a (2012: 325) referansla madun “dikey –ve bir bakıma dışa doğru- sosyal hareketlilikten mahrum bırakılmış kişiler ve gruplar” olarak tanımlanmıştı ve bu tanımın her ne kadar ilk bakışta muhafazakarlar için kullanılamayacağı belirtilse de bunun bir erken yargı olduğu tespit edilmişti. Son aşamada ise muhafazakârların maduniyet biçimlerine baktıktan sonra, maduniyeti bir kimlik ögesine dönüştürmeleri ile ilgili daha açık ve kesin sonuçlara ulaşmak mümkündür.

Muhafazakâr madun muhalefet biçimleri madun kimliğini oluşturan çeşitli öğelerle paralellik göstermektedir. Örneğin Prakash’a göre madun hâkim olanla ilişki içerisinde olsa da elitlerden bağımsız bir şekilde kendi başına var olur (1994: 1478). Muhafazakâr muhalefet biçimlerine baktığımızda da karşımıza bu tanımlamaya uygun bir tablo çıkmaktadır. Muhafazakâr madunlar devletin modernleşmeci uygulamalarına karşın muhalefete ve eylemliliğe başlasalar da son kertede kimliklerini oluşturan muhafazakârlık modernleşme ile başlamadığı gibi varlığı modernleşmeye de dayanmamaktadır.

Muhafazakâr madunlarla modernleşmeci elitler arasındaki ilişkiyi bu bağlamda değerlendirmek için Prakash’ın bir diğer ifadesi açıklayıcıdır; madunlar elitlerin gücüne sadece direnmezler aynı zamanda direndikleri güç tarafından teşkil edilirler (1994: 1480). Muhafazakâr madunların direniş biçimlerine baktığımızda modernleşmeci uygulamalara bir direniş olmakla birlikte, bu direnişin madun karakteri modernleşme ile ortaya çıkmıştır. Yukarıda tartışılan Ali Saran örneğinde olduğu gibi, muhafazakâr madunlar kendi kimliklerini oluşturan bazı

temel öğelerden feragat ederek, başka bir şeye tevîl ederek ve indirgeyerek var olabılmışler ve muhalefet edebilmişlerdir; muhalefet ettikleri güçten etkilenmişlerdir. Muğlaklık ve çelişki (Erdoğan, 2011: 59) arada kalmışlıkla (Yıldırım, 2001/2002: 338) beraber madun kimliğin diğer önemli vasıflarını oluşturmaktadır. Aktarılan örneklerde bu üç unsurun da sıklıkla görülmesi muhafazakâr muhalefet biçimlerinin bir madun kimliği olma eğilimi taşıdığı tespitini kuvvetlendirmektedir. Bütün bu örtüşmelere ve paralelliklere bakılarak erken cumhuriyet döneminde görülen bu türden muhafazakâr muhalefet biçimlerinin sadece bir strateji olmadığı ancak bir kimlik unsuru haline gelme eğilimde olduğunu söylenebilir.

Bu çalışma maduniyet okulunun, modernleşmenin bu topraklardaki serüveninin önemli bir boyutunu oluşturan din-toplum ve din-siyaset ilişkileri hakkında alternatif bir okuma geliştirme imkânını sorgulamıştır. Öncelikle, maduniyet çalışmalarının kaçınılmaz olarak yaşadığı kaynak sıkıntısını da hesaba katarak, bu çalışma boyunca sunulan örneklerin çokluğu ve mahiyeti, muhafazakârların modernleşmeye karşı geliştirdiği muhalefeti ve direnişi maduniyet ekseninde de analiz etmemize olanak sağlamaktadır. Bu çalışmadaki örnekler, sahipleri tarafından yayınlanmış ya da diğer kişiler tarafından derlenmiş hatıralardan oluşmaktadır. Ancak bu konuyla ilgili birinci ağızdan tanıklıkları dinlemenin imkânı da göz önüne alındığında, muhafazakâr muhalefeti maduniyet perspektifinden okumanın imkânı artmaktadır. Son olarak, bu çalışmanın kısıtlı bir zeminde yaptığı sorgulamayı hem teorik hem de mekan ve zaman boyutunda saha olarak derinleştirip, Türkiye’de modernleşme ve dini hayat bahsinde karşımıza çıkan diğer sorulara cevap aramak mümkündür. Erken bir dönemde bir muhalefet metodu olarak benimsenen madun muhalefet biçimlerinin, hadiselerin akışı içerisinde kimliksel bir boyut kazanıp kazanmadığı sorusu bu anlamda önem kazanmaktadır. Günümüzde geline nokta madun kimliğinin muhafazakârlar tarafından içselleştirilip içselleştirilmediği, eğer içselleştirildiyse bunun muhafazakâr topluma ve örgütlülük biçimlerine nasıl yansdığı tartışılmalıdır.

Kaynakça

- Afacan, S. (2010). Çevirmenin önsözü. T. Atabaki (Der.). *Devlet ve maduniyet: Türkiye ve İran'da modernleşme, toplum ve devlet* (ss. xii-xx). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Afacan, S. (2011). Devletle yazışmak: Türkiye ve İran sosyal tarihçiliğinde dilekçeler. *Türkiyat Mecmuası*, 21 (Bahar), 1-29.
- Berkes, N. (1998). *The Development of Secularism in Turkey*. New York: Routledge
- Çağlar, İ. (2013a). *From symbolic exile to physical exile: Turkey's Imam Hatip Schools, the emergence of a conservative counter-elite, and its knowledge migration to Europe*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Çağlar, İ. (2013b). *Good and bad Muslims, real and fake seculars: Center-periphery relations and hegemony in Turkey through the February 28 and April 27 Processes*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Leiden Üniversitesi, Türkiye Çalışmaları Bölümü, Leiden/Hollanda.
- Ceylan, H. H. (1989). *Cumhuriyet Dönemi din/devlet ilişkileri I*. Ankara: Rehber Yayıncılık.
- Erdoğan, N. (2011). Yok-sanma: Yoksulluk-maduniyet ve 'fark yaraları'. N. Erdoğan, (Der.). *Yoksulluk halleri: Türkiye'de kent yoksulluğunun toplumsal görünüşleri* (ss. 47-95). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erdoğan, N. (2000). Devleti 'idare etmek': Maduniyet ve düzenbazlık. *Toplum ve Bilim*, 83, 8-31.
- Ergene, A. B. (1999/2000). Maduniyet okulu, post-kolonyal eleştiri ve tarihte bilgi-özne sorunu: Osmanlı tarihçiliği için yeni dersler mi?. *Toplum ve Bilim*, 83, 32-46.
- Kara, İ. (2000). *Kutuz Hoca'nın hatıraları: Cumhuriyet Devrinde bir köy hocası*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, İ. (2008). *Şeyh efendinin rüyasındaki Türkiye*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, İ. (2009). *Cumhuriyet Türkiyesi'nde bir mesele olarak İslam*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Karaman, H. (2008). *Bir varmış bir yokmuş: Hayatım ve hatıralar*. İstanbul: İz Yayıncılık.

- Mardin, Ş. (2006). *Türk modernleşmesi: Makaleler 4*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2003). *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler, 15-17. yüzyıllar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Özdamar, M. (2003). *Mahir İz Hoca*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Saran, K. A. (2013). *Omuzumda hemençe: Cumhuriyet Devrinde bir medrese talebesinin hatıraları*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Scott, J. C. (1985). *Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance*. New Haven and London: Yale University Press.
- Sharpe, J. (2001). History from below. P. Burke (Eds.). *New perspectives on historical writing* (pp.25-42). Cambridge: Polity Press.
- Spivak, G. C. (2012). The new subaltern: A silent interview. V. Chaturvedi (Eds.). *Mapping subaltern studies and the postcolonial* (pp.324-340). London and New York: Verso.
- Tunaya, T. Z. (2007). *İslamcılık akımı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yıldırım, U. (2001/2002). Tarih yazımına farklı bir öneri. *Toplum ve Bilim*, 91, 335-343.
- Zürcher, E. J. (2005). *Turkey: A modern history*. London & New York: I. B. Tauris.

“Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu” Romanı Üzerine Psikolojik Bir Çözümleme

A Psychological Analysis of the Novel “Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu”

Selim Somuncu

Öz

Psikoloji ile edebiyat arasındaki ilişkinin çok farklı boyutları olduğu ve çok katmanlı bir ilişkiyi içinde barındırdığı söylenebilir. Gerek psikoloji gerekse edebiyat insanın fiziksel ve psikolojik yapısını ele alır, bilinçaltı her ikisinde de sorgulanır, her ikisinde de çağrışım metodu uygulanır, dil ve hayal her ikisi için de önemlidir. Psikolojik roman ise natüralizm akımından sonra yükselişe geçmiştir. Olay örgüsünün çok fazla ön plana çıkarılmadığı, daha çok kişilerin iç dünyalarını, ruhsal durumlarını önemseyen ve bunlar üzerine yoğunlaşan roman türü olarak bilinir. Olay örgüsü ya da aksiyon geriplandadır. Olay örgüsüne katkı sağlayacak gelişmelere neden olan, hazırlayan ve olayların sonucu olan ruhsal durumlar üzerine yoğunlaşılır. “Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu” adlı roman Zeynep Ankara’nın yoğun psikolojik öğeleri içeren bir romanıdır. Romanda Erich Fromm’un sevgi ve şiddetle ilgili temellendirmelerinden yola çıkıldığını düşündüren bir çok enstantane vardır. Bu çalışmada “Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu” romanının olay örgüsünün ana hatları verildikten sonra romanın bazı unsurları üzerinden sevgi ve şiddet kavramlarını temel alan psikolojik bir inceleme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu, Bunalım Edebiyatı, Psikolojik Roman, Sevgi ve Şiddet

Yrd. Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Edebiyatı, selimsomuncu@hotmail.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

DOI: 10.17550/aid.59672

Abstract

It can be stated that the link between psychology and literature has various diverse dimensions and includes a multi-layer relationship. Both psychology and literature study the physical and psychological structure of man; they both question the subconscious, both employ the method of association, language and imagination are important for both. It is known as the type of novel in which the plot is not featured highly, but the inner worlds of people and their psychological states are considered important, and thus, focused on. "Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu" (A Silent Shadow Show in an Abandoned Street) is a novel by Zeynep Ankara that includes psychological components intensively. There are plenty of instances in the novel which give rise to the idea that Erich Fromm's groundings regarding love and violence were taken as a basis. After giving the plot outline of "Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu", this study is meant to present a psychological analysis based on the concepts of love and violence, by means of some components of the novel.

Keywords: *Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu (A Silent Shadow Show in an Abandoned Street), Crisis of Literature, Psychological Novel, Love and Violence.*

Giriş

*“Sevgiyi ve nefreti zıt şeyler olarak düşünmek tuhaf.
Bana hep birbirlerinden
ayrılmaz şeyler olarak görünüyorlar.”*

Terry Eagleton

“Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu” adlı roman başkarakter Maide’nin hayatından kesitler sunarak başlar. “Anlatma zamanı”nda Maide orta yaşlı bir kadındır. Zevkleri, aşkları, düzeni, düzensizliği, özelemleri, romanın belli başlı uzamları olan evden işe, işten bara, bardan eve şeklinde hem ani geçişler hem de enstantaneler halinde verilir. Bu kısım Maide’nin geçmişe dönük olarak anlatacağı hikâyenin zeminini oluşturur. Bir sabah kahvaltısında göz ucuyla baktığı gazete onun maziyi hatırlamasına ve geçmişini anlatmaya başlamasına neden olur. Romanın olay örgüsünün temel düzlemi de anlatılacak olan bu geçmişte saklıdır. Söz konusu gazetede kanepenin üzerinde göğsünden kurşun yemiş bir kadın ve yerde kanlar içinde yatan bir adamın fotoğrafı vardır. Resimdeki adam Maide’nin gençlik yıllarından arkadaşı Halil’dir. Bundan sonrası Maide’nin geriye dönüş tekniğiyle geçmişe gidip kendisinin de içinde bulunduğu arkadaş gruplarının hikâyesini anlatması şeklinde kurgulanmıştır.

Olay Örgüsü

Eserde roman karakterlerinin içinde bulunduğu iki farklı öğrenci grubu ön plana çıkarılır. Bunlardan biri bohem hayatı yaşayan rakçı, hippie grup, diğeri ise komünizmden beslenen örgütsel bir öğrenci grubudur. Vaka zamanı Maide’nin ilk gençlik yıllarının anlatıldığı kısımdır. Burada olay örgüsüne ve karakterlere ilişkin ayrıntılar şu şekilde özetlenebilir: Kaydını kolejden bir devlet lisesine aldırın Maide yeni okulunda tanıştığı gençlerin de etkisiyle devrimcilik sevdasına kapılır. Devrimci gruplarla vakit geçirmeye başlar. Eskiden kolejli olan Maide’nin birlikte vakit geçirdiği bir diğeri genç grup eski okulunda beraber olduğu hippilerdir. Maide bir tarafta Halil’in öncülüğünü yaptığı anarşist bir devrimci grup, diğeri tarafta Sadık’ın öncülüğünü yaptığı bir hippie grup arasında gidip gelen, her iki grupta da irtibatı olan bir genç kız olarak okurun karşısına çıkarılır. İçinde bulunduğu devrimci grupta boya kutularını ve fırçaları yüklenerek duvarlara slogan yazan Maide, zafer türküleri söyleyerek döndüğü bir eylemden sonra kıyafet değiştirir

hippi barlarında geceye devam eder. Bu iki grup arasında gidip gelen Maide aynı zamanda kendi kişiliğini bulma çabası içindedir.

Romana önemli bir vaka unsuru olarak bir okul baskını konu olur. Karşıt görüşlü öğrenciler tarafından okula gerçekleştirilen bu baskından sonra Maide'nin içinde bulunduğu devrimci grup saldırıya uğrar, dövülür, üstüne bir de polis, karakol, işkence görürler. Sonra adı verilmeyen bir darbe olur. Askerin darbe hazırlıkları kapalı bir anlatımla verilir. Burada darbe, baskı rejimlerini temsilen romana girmiş bir darbedir. Yoksa roman, tema olarak bilindik darbe dönemlerini anlatan bir roman değildir.¹ Dolayısıyla darbenin hangi darbe olduğu, hatta romanın Türkiye'de geçip geçmediğinin bir anlamı kalmamıştır. Bu yüzden darbeye ilişkin ayrıntılar geçiştirilir. Baskı rejiminin sahiplerinin kim olduğunun da önemi yoktur. Önemli olan baskı karşısında ezilen, ruhsal bir ezinçle yaşamak zorunda kalan öznenin durumudur. Bu açıdan romanda aksiyona dönük tek kurgu budur. Bunun dışında bütün roman, başkarakter Maide ve arkadaşlarının psikolojik bunalımları, kendi aralarındaki ve benliklerindeki çatışmaların aktarımından ibarettir. Bu bunalımlar ve çatışmalar diyalog ve bazen de -parantez içinde verilen hatta çoğu zaman diyaloglardan daha uzun yer tutan- monologlar aracılığıyla aktarılır. Dolayısıyla içsel olan bu monologlar karakterlerin iç çatışmalarını barındırması itibarıyla psiko-sosyal açıdan oldukça zengindir. Çünkü "Bir karakterin her deneyimi, her düşüncesi içsel olarak diyalojiktir, polemikle yüklüdür, mücadeleyle doludur ya da aksine kendi dışından gelecek esinlere açıktır. Ama hiçbir durumda yalnızca kendi nesnesi üzerinde yoğunlaşmış değildir; sürekli başka bir kişiye bir yan bakış eşlik eder ona" (Bahtin, 2004: 81). Ayrıca bu gelgitlerin içerisine aşk da sıkıştırılır. İrtibatla olduğu iki grubun öncü kişileri olan Halil ve Sadık ile Maide arasında arkadaşlıkla başlayan ve sonra duygusal boyuta taşınan bir ilişki de kurguda yerini bulur.

Darbenin yapılmasıyla birlikte hikâye edilen olay örgüsü 107. sayfada kesilir (Ankara, 1993). Bunun ardından Maide'nin kardeşi Mutlu'nun ablasına gönderdiği mektuplar doğrudan bir aktarımla ve-

1 Türk edebiyatında gerek 27 Mayıs gerekse 12 Eylül darbe dönemlerini anlatan romanlar şunlardır: Samim Kocagöz "İzmir'in İçinde" (1973), Attila İlhan "Bıçağın Ucu" (1973), "Aynanın İçindekiler" serisi, Erol Toy "İmparator" (1973), Füruzan "47'liler" (1974), Vedat Türkali "Bir Gün Tek Başına" (1975), Erdal Öz "Yaralısın" (1975).

rilir. Mektupların ardından ise bütün karakterler sırayla konuşurular. Bunlar Maide'nin arkadaşlarından ölen ya da idam edilenlerin arkalarında bıraktıkları anne, arkadaş, sevgili ve kardeşleridir. Özellikle Maide'nin gençlik yıllarında çevresinde olan bütün karakterler bu bölümde konuşur. Bunlar adı verilmeyen birkaç öğrenci velisi dışında Cansu, Hepşen, Hepgül, İnci, Totem, Barbar, Sadık, Ruşen, Sumru, Cumhuri, Sinan, Fadik ve Akşit'tir. Darbenin üzerinden belirli bir zaman geçtikten sonra yapılan bu konuşmalar karakterlerin yalnız başına olduğu bir anda kendi iç seslerinin aktarımıyla diyalog şeklinde verilir. İç diyalog da diyebileceğimiz bu teknik bir anlamda “iç monolog”a benzer.² Roman kişinin, doğal olarak içinde bulunduğu psikolojik duruma göre, kendi kendisiyle –sanki karşısında birisi varmış gibi- konuşması, tartışmasıdır (Tekin, 2003: 259). Ölenlerin ardında bıraktığı karakterler hem maddi hem de ruhsal bir değişim dönüştürmüş yaşamışlardır. Bunlardan Akşit ile Emine bazı cemaat yapılarının etkisiyle dine yönelmişlerdir. -Bu değişimler romanda ironik bir söylemle aktarılır.- Bir anlamda bir “psiko-sosyal iç hesaplaşma” diyebileceğimiz bu iç diyaloglarda romanın dağınık ve sıra dışı üslubu burada da sürdürülür. Sözelimi bazı konuşmalarda konuşanın kim olduğu verilirken bazılarında verilmez. -Hatta ölen ya da idam edilenlerin kim olduğu da çok bilinmez. Bir tek Halil'in bir polis baskınında öldürüldüğünü romanın başında Maide bir gazete haberinden okumuştur.- Sonuç olarak romanın anlatma zamanında kapitalizmin hüküm sürdüğü, para ve çıkara tapan bir topluma dönüştürüldüğü, bozuk düzenin yaygınlaştığına dair bir söylem hâkimdir. Bir zamanlar Maide ile aynı grup içinde yer alan arkadaşların bir kısmı sisteme ayak uydurup bürokrasiye girmişler, kimisi karşıt görüşe yönelmiş, kimisi dini cemaatlere katılmış, kimisi de büyük paralar çeviren iş adamları olmuştur. “Satükocuyuppi'ler paçayı kurtarmıştır.” Dolayısıyla romanın bu bölümünde bir taraftan liberal ekonominin toplumsal çöküşü hızlandırması ve kapitalist sermayenin güçlenmesiyle konformistleşen insan tipleri diğer taraftan muhafazakarlaşmanın bir trend olarak yükselişinin eleştirisi de yapılır. Bu psiko-

2 İç monoloğun iç diyalogdan farkını bazen kesin olarak belirlemek zor olmakla birlikte şunları söyleyebiliriz: İç diyalogda konuşma karşılıklıymış gibi yapılırken iç monologda ise karşılıklı bir fikir alışverişinden ziyade karakterin serbestçe, daldan dala atarcasına, bütünlüksüz, mantık sırası olmadan, hatta dil kurallarını ihlal ederek bir cevap beklentisine girmeden söylenmesi esastır.

sosyal iç hesaplaşmalarda insanların hayatlarını değiştirmeye zorlayan bir darbenin öncesini ve sonrasını aktaran, bunları karşılaştıran sosyolojik bir durum analizinin de romandaki diğer karakterler tarafından yapıldığı görülür.

İç diyaloglar kısmında son olarak Maide'nin konuşmasına yer verilir. Romanın sonunda tekrar anlatma zamanına dönülür. Roman artık nadiren kalan eski devrimcilerden Maide'nin evine kapısı kırılarak girilen bir baskınla son bulur. Baskının kim tarafından ya da niçin gerçekleştirildiği verilmez. Fakat bağlamdan, darbenin üzerinden yıllar geçmesine rağmen hala zulüm yapmaya, yargısız infazlara devam eden sistem tarafından Maide'nin evine baskın yapıldığı ve onun da birçok devrimci gibi yargısız infazla yok edildiği anlamı çıkarılır.

Romanda olayların yaşandığı yıllar için tarih verilmez. Fakat toplumsal olarak karışık bir kaos ortamında bütün olaylar cereyan eder. Hatta romanın olay örgüsündeki bazı ayrıntılar 12 Eylül 1980 darbesinin öncesini ve sonrasını anımsatır. Olayların geçtiği yer vaka zamanında Ankara'dır. (Kuğulupark, Gül Bahçesi, Bar, Okul, Bodrum, metruk bir morg) Vaka zamanının anlatılmasına geçilmeden önce anlatma zamanında Bodrum'dan da kesitler sunulur. Romanda anlatıcı Maide geçmişte yaşananları aktarmakla kalmaz, yitirileni ve yitirilmiş arada kalma zamanlarını, melankolik durumları da anlatır. Böylece Maide ve arkadaşlarının yaşadıkları, “yaşanan an” Maide'nin çevresiy-le (arkadaş-aile) geliştirdiği sevgi ve şiddet ilişkisi düzleminde kurgu büyük bir bütünlük olarak genişletilmiş ve şekillendirilmiş olur.

Vaka zamanında işlenen konu, kırsaldan büyük kentlere gelen ya da kentte ilk gençlik döneminin heyecanı ile dış dünyadaki farklı yaşamları tanıyan genç bireylerin kendilerini bekleyen gruplar ve aileleriyle yaşadıkları sorunlar, hem bu arkadaş grupları hem de aileleri tarafından dayatılan yaşama kültürü, (pop, rock, devrimcilik ve geleneksel Türk aile yapısı) bunların içindeki sevgi ve şiddet öğelerini algılama biçimleri ve bununla birlikte gelen çatışmalardır. Bu algının içinde alışma/alışamama şeklinde gelişen olumlu/olumsuz iki olgudan da bahsedilebilir ki bunlar bireyin kendi toplumuna, kendi kültürüne hatta kişiliğine ve kendi bedenine yabancılaşması şeklinde bir durumu da beraberinde getirir. Dolayısıyla “Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu” sosyolojik olguların, değişimlerin bireylerin ruh dünya-

sındaki etkisi üzerine bir çözümlemeyi içinde barındırır. Roman bize güvencenin asıl dayanağı olan sevgi ve acıma duygularının, suçun dayanağı olduğu ve karşılıklı kötü niyetin, nefretin, şiddetin toplum için tek seçenek olarak sunulduğu yıllardan (1970-1980’ler) küçük kesitler sunarak ilerler. Ayrıca topluma inerek değil, bireye ve bireyin iç dünyasına eğilerek bunu yapmaya çalışır. Bu birey de başkarakter Maide ve onun çevresinde en az onun kadar giriftip ve karakterlerden seçilince roman kendini okutmakla kalmaz, metinler arası ilişkilere, disiplinler arası okumalara da davetiye çıkartır. Dolayısıyla romanın başkarakteri Maide’nin ve diğer karakterlerin şiddeti veya nefreti, yukarıda sözünü ettiğimiz bu kötü niyetin bir uzantısı ve fikir ayrılıkları ile bölünmelerden oluşan bir ülkenin nefreti olarak karşımıza çıkar.

Psikoloji ve Anlatım Tekniği

Her şeyden önce romanın kurgu ve anlatım açısından düz bir roman olmaması romandaki birçok öğeye yansır. Sözelimi romanda konuşma çizgilerinin kullanılmaması, konuşma sırasının kime geçtiğinin kolayca anlaşılabilmesi, alışlagelmiş roman tarzının dışında olması nedeniyle Maide’nin fiziki özelliklerine ilişkin betimlemenin yapılmaması, bazen başı sonu belli olmayan anı parçaları, bazen otobiyografik izlenimi veren küçük anlatıların romana girmesi ve nihayetinde romanın eklektik bir yapıya kavuşması gibi hususlar sıralanabilir. Nitekim psikolojik romanda “yazar tip üretmek yerine insan karakterini derinlemesine açmaya çalışır” (Çetin, 2009). Ayrıca romanda neden-sonuç ilişkisi ön planda olmadığı için klasik anlatı sınıfına da girmez. Kurguda nedensellik ilişkisi pek önemsenmediğinden olay örgüsü dizimsel değildir. Bu, romanda anlatılanların birbiriyle bağıntısız olduğu anlamına gelmemelidir. Mutlak surette bir bağıntıdan bahsedilebilir. Fakat ister nesnel ister psikolojik mahiyette olsun olay örgüsü düzeyinde okura dönük doğrudan pragmatik bir bağlantının yazarı çok fazla ilgilendirmediği rahatlıkla söylenebilir. “Yine, buna bağlı olarak, romandaki şahıslar dünyasının ötekine bakış, benini konumlandırış ve ben-öteki karşıtlığında biçimlenen ilişkiler ağının sebep-sonuç ilişkisi gözetilmemiştir. Psikolojideki, her davranışın, mutlaka bilinçaltının derinliklerinde yatan bir sebebi vardır anlayışına uygun bir şahıs kadrosu oluşumu yoktur” (Emre, 2006: 472). Ayrıca metin okunduğunda okura garip kekremsi bir okuma hazzı kalır. Bu garip haz “irrite etme, rahatsız etme anlamında olmasa da, okurdaki tamamlanmamışlık hissi-

ni güçlendiren, insanda darmadağınık duran şeyleri biraz olsun düzene koymak bir yana iyice dağıtma çabası” şeklinde bilinçlice üretilmiş bir yazar tasarrufu olarak düşünülebilir (Çıraklı, 2013: 116-117).

Sevgi ve Şiddet Göstergeleri

Romanda ideoloji, gelenek, din, Tanrı, inanç daha çok sevgiyle paralel göstergeler iken; karşı ideoloji, bohem, hippilik, rock, pornografi ve nihilizm ise daha çok şiddete paralel göstergeler olarak işlenmiştir. Ayrıca hem sevgi öğelerini hem de şiddet öğelerini yoğun olarak içeren sıra dışı bir durum ise madde bağımlılığıdır. Romanda Maide'nin irtibatla olduğu hippie grup sık sık esrar partileri düzenler. Bu sayede romana esrar kullanımına ilişkin gerçekçi anlatılar dâhil olur. Esrarın varlığı, karakterler tarafından kullanılması ve vücuda girmesi yapay bir mutluluk ve sevgiyi beraberinde getirirken esrarın yokluğu ise şiddeti hatta en yakınına dahi duyulan cinnet boyutundaki bir sevgisizlik ve nefreti beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla uyuşturucu ile beraber içine girilen yumuşak tutumlar şiddetin içinde üretilmiş suni limanlar olarak düşünülebilir.

Cinsellik

Bir psikolojik metin olarak “Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu” romanında cinselliğin yoğun olarak kullanıldığını görürüz. Hatta pornografinin, sinkaflı ifadelerin ve argonun sıklıkla kullanılması da yine cinsellikle paralel olarak oldukça fazladır. Cinselliğin normal yolu dışında cinsel sapmalar karakterlerin başvurduğu bir yöntemdir. Bunlardan Maide ve Sadık eşcinseldir. Her tür cinselliğin yoğunluklu kullanımı cinsel güce işarettir. Bu da insanın kendi iradesini bir hedefe yöneltme ve ona ulaşma çabası ve kapasitesinin bir sonucudur. Özellikle gençlik döneminde güçlü bir gruba ya da kişiye bağlanıp ona boyun eğmek ya da onunla özdeşleşmek de bu güç arayışı kaynaklıdır. Maide'nin iki farklı sosyal grupta-hippiler ve anarşistler- ilişkilerinin olması hatta grup liderleriyle kurduğu aşk ilişkisi bununla açıklanabilir.

Pornografik göstergeler doğrudan cinselliği içeren ya da salt cinselliği barındıran göstergeler olarak karşımıza çıkmaz. Çünkü pornografi cinselliğin ötesinde bir şeydir. Cinsellikte hazcılık vardır ama pornografi hazcılığın ötesine geçer. Sperm ve cinsel uzuvların yanı sıra dışkı, sidik, pislik, sümük, kusmuk, irin, kirli kan, osuruk, kurtlanmış et gibi sözcüklerin roman boyunca -özellikle ayrıntılı betimlemeler-

de- kullanılması pornografik göstergeler içerisinde değerlendirilebilir. “Her şey bok gibi. (...) Ne dersen de her şey bok gibi.” (Ankara, 1993: 102) “Doğru ya, herkes Sadık’a çıbanını patlatabilir. O Sadık! İrin temizlemekten başka işi ne?! O Sadık! Sadık’sa suratına irinini akıtabilirsin!...” (Ankara, 1993: 103) Bunların yanı sıra pornografıyı doğrudan içeren kısımlar/göstergeler de yer yer görülür (Ankara, 1993: 22). Sinkaflı sözler, pornografi, eşcinsellik ve argo tüm bunlar cinsellik de düşünüldüğü zaman sevginin ve şiddetin ama özellikle şiddetin romanda daha da yoğunlaşmasına neden olur. Cinsel dürtünün kaynağı olarak bilinen “libido; sevgi gibi pozitif duygulanım durumunun bir sonucuyken, saldırganlık; öfke ve nefret gibi negatif duygulanımların bir sonucudur.” (Ergişi, 2013: 1739) Cinselliğin şiddet boyutu ve şiddete dönüşmesinin bir kanıtı olarak romanda Maide ve Sadık’ın ortak arkadaşları olan iki sevgili Barbar ve Caroline arasında cereyan edenler güzel bir örnektir (Ankara, 1993: 55). Yine cinsel bir yakınlaşmanın hemen sonrasında Sumru ile Totem karakterleri arasındaki bir diyalog şöyledir: “Seninle asla! Bundan böyle ancak dışkılarımız kanalizasyonda buluşabilir... Yaklaşma yeter! Tırnaklarımın arasına da giremezsin. Çünkü orada zaten pislik var” (Ankara, 1993: 33). Burada imrenme ve kıskançlığın oluşturduğu bir nefret söz konusudur. Ayrıca sevgi, cinsellik ve şiddetle iç içe verilen sapmaları açıkça görmek mümkündür. Dolayısıyla romandaki cinsellik tek boyutlu bir cinsellik değil, cinselliği içerme şekli bakımından yer yer pornografik göstergelerle verilen, sevgi-şiddet/nefret öğelerini de içeren boyutlu bir cinseliktir denilebilir.

Karakterleri Derinleştirmek: Melankoli, Depresyon ve Adlandırma

Romanda karakterler bağlamında dile getirilebilecek bir başka husus Maide karakterinin düz bir tip değil, karmaşık bir tip olmasıdır. Öncelikle anlatma zamanı ve vaka zamanı şeklinde Maide’nin farklı dönemleri romana konu olmaktadır. Anlatma zamanı söz konusu olduğunda orta yaşlarını yaşayan bir kadın olarak Maide’den bahsetmek gerekir. Anlatma zamanına geçildiği yerlerde okurun karşısına çıkarılan Maide ergenliği geçmiş, hayatın her şeyini tatmış, beklentileri boşa çıkmış tam anlamıyla yetişkin bir Maide’dir. Burada Maide hayatla doğru bir ilişki kuramadığı için, değerlerini korumak bir yana değerlerini belirleyemediği için devrimci fikirlerini –âşik olduğu Halil’in etkisiyle ve

onun anısına- hâlâ kısmen taşıyan ama hayattan hiçbir beklentisi olmayan, gelecekte ümidini kesmiş bir özne olarak okurun karşısına çıkarılır. İnsan içine çıkmayan, çıktıkça acı çeken, “her nefes alış bir can verişe dönüşen” bir karakterdir.

Bunalım edebiyatı felsefe kaynaklıdır. Yani kökenleri Kirkegaard, Heidegger, Jaspers ve Sartre’a kadar dayandırılan bunalım felsefesinden çıkmıştır denilebilir. Bunalımın kaynağı “Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu” romanında da görüleceği üzere “kişinin iç varlığının, kendi sorunlarına çözüm bulamayışının yarattığı gerginlikten kaynaklanmıştır” (Eyuboğlu, 1990: 218). Dış dünyaya karşı ilgisiz bir tavır içerisinde olan Maide mutluluk bir yana sorunlarına çözüm aramaktan çoktan vazgeçmiştir. Bu melankolik durumun narsistik temellerinden bahsedilebileceği gibi Maide özelinde ideolojik gerekçesi de vardır. Çünkü gençliğinde devrimci bir grubun üyesi olarak Maide’nin, peşinden koştuğu idealleri gerçekleştirmemiş, başarılı olmamıştır. Ayrıca bu uğurda mücadele veren en yakın arkadaşları “harcanmış”, hatta sevdiği adam -Halil- yargısız infazın kurbanı olmuştur. Bunun yanı sıra ülke, Maide ve arkadaşlarının istediğinin tersi istikamette hızla değişmiş, bu değişime karşı koyamamanın, ona karşı kendini, kendi ideolojisini geliştirip bir alternatif çıkaramamanın vermiş olduğu bir çöküş beraberinde bohem bir yaşama biçimini hatta depresif melankoliyi³ getirmiştir. Maide genelde yaşam biçimiyle özelde sevgi ve şiddet algısıyla kendine kronik mutsuzluk yaratan bir karakterdir. Maide’nin bezginliği, bıkkınlığı, yılgınlığı belki biraz buralarda aranabilir. İşte bu yüzden anlatma zamanında oldukça karmaşık bir klinik vaka olarak okurun karşısına çıkarılır. Psikolojik romanların olmazsa olmazı olan düş/rüya/kâbus ve bunların yorumu da işte bu melankoliyle birlikte romana dâhil olur. Maide uykulardan kâbusla uyanır. Bazen uyandığında adını bile hatırlayamaz. Sonra bu hatırlayamayış varoluşsal bir problem olarak bazen bizzat karakterin kendisi bazen de anlatıcı tarafından irdelenir/yorumlanır. “Yine uyandığımda adımlı hatırlayamadım. Gözümün gördüğü her şeyin ortasında içim derin bir sıkıntıyla burku-

3 Melancholia; DSM-IV düzenlemesinde aşırı depresif şiddeti tanımlayan terim. Bütün etkinliklerden zevk almama, zevk veren dış uyaranlara yanıt vermemesi kendini sabahları daha kötü duyumsama; kara safra, karasevda, depresyon. (Bakırcıoğlu, 2012: 567)

larak kaldım bir süre. Neden sonra, nerede ve kim olduğumun peşine inatla düşüp çekip çıkardım kendimi uğultulu boşluktan. Gözlerimi kapamaktan korkarak tekrar tekrar söyledim adımları sessiz sözcüklerle. Benim adım Maide... Benim adım Maide... Hani şu Müslümanların kitabının beşinci suresi. Önceleri adımın anlamının beni belirlediğini sanıyordum. Mistik bir yaklaşımla düşünmek hoşuma gidiyordu. Oysa sadece cismimi bir işaret, belleğimin en silinmemesi gereken noktası. Kaybetmemem, kaybettiğimde hemen bulmam gereken en değerli varlığım” (Ankara, 1993: 150). Başkarakterin romanda kendi adını tekrar tekrar söylemesi bize bu adın kendindeki çağrışımını vermesi de bazı açılardan dikkate değerdir. Nihilist bir tavır içerisinde olan Maide'nin özellikle kendi adıyla ilgili dinsel ilişkiyi vurgulaması romanın hem yukarıdan beri tartıştığımız insanın özünü arayışı bağlamında hem de gelenek-modernlik karşıtlığı bağlamında düşünüldüğünde manidardır. Sözcük anlamı “gökten inen sofraya” olan maide sözcüğüne ayrıca sevgi-şiddet bağlamında bakıldığında başkarakter seçilen bu ad yine bir anlam kavuşmaktadır. Maide'nin de vurguladığı üzere Kur'an Kerim'de bir barış antlaşması -Hudeybiye- ile bir savaş -Tebük- arasında indirilen surenin adı olduğu görülür. Adlandırmaya ilişkin olarak yapılan vurgular roman boyunca devam edecek ve bazı yerlerde varoluşsal bir sorgulamaya dönüşecektir.

Sadece Maide değildir bu melankolik ve depresif durumla baş başa olan. Maide'nin hippy arkadaşlarından biri olan Sumru da hem yalnızlık korkusu yaşamakta hem de son derece melankolik bir karakter olarak okurun karşısına çıkarılmaktadır. Benzer şekilde Kuşulu Park'ta Maide ile birlikte saatlerce alkol ve sigara içerek dertleşen Cansu da bu depresif melankoliden ağır bir şekilde payını alır. Özellikle romanın bu bölümünde gerek Maide'de gerekse Cansu'da beliren duyguların sevgi ve şiddet gibi iki zıt kavramla temellenmesi, bu kavramlardan kaynaklanması, buradaki diyalogların gerçekçi ve derinlemesine tahlilleri barındıran diyaloglar olması, Cansu karakterini kurgu içinde önemli bir konuma yükseltir.

Benzer Yaşantılar, Benzer Duygular: Gölge Karakterler

Romanda birçok karakter sevgi, şiddet, cinsellik, nefret gibi duyguları romanın başkarakteri Maide gibi yaşar. Özellikle yalnızlık, terkedilme korkusu, melankoli, acı, ıstırap gibi tecrübelerde Maide'nin kaderini

paylaşan başka karakterler de vardır. Sözgelimi Cansu, Sadık, Sumru ve Mutlu gibi karakterler bu anlamda Maide gibi konuşan, onun gibi seven, onun gibi nefret eden, onun söylemiyle benzer bir söylemi kullanan karakterlerdir. Hatta konuşma çizgilerinin ve konuşanın kim olduğunun verilmediği romanda okur, birçok yerde konuşan başkası olmasına rağmen Maide'nin konuştuğu zannına bile kapılabilir. Dikkatli bir tekrarda ancak ve ancak konuşanın başkası olduğu anlaşılır. Dolayısıyla karakterler arası geçiş belirgin olmadığı gibi anlatıcının söylemi karakterlerin tamamına sinmiştir denilebilir. Sözgelimi bu sözleri sarf eden romanın genel bağlamı içerisinde Maide gibi anlaşılabilir. “Yukarıda babamın Chopin plaklarından birini dinledim. Bu müziği dinlemek için yeteri kadar acı çekmemişim demek ki...” (Ankara, 1993: 101) Fakat burada konuşan Sadık'tır. Dolayısıyla okuma esnasında oluşan bu tür karıştırmalardan da hareketle bazı karakterlerin Maide'nin yansıması ya da Maide'den üretilmiş karakterler olduğu söylenebilir. Özellikle romanda kendini en çok özleştirdiği, kendilerine hayranlık beslediği, âşık olduğu karakterler olan Halil ve Sadık için bu daha rahat söylenebilir. Maide, Halil ve Sadık, üç karakter arasında ciddi bir korelasyon söz konusudur. Maide biraz Halil, biraz Sadık'tır. Nitekim Maide'nin erkeksi bir tarafı da vardır. Çocukken kendisine oyunlarda hep erkek rolleri verilir. Hatta erkeksilik Maide'nin cinsel tercihlerinde bile kendini gösterir. Vaka zamanında anlatılan orta yaşlı, yetişkin Maide cinsel tercihini kadınlardan yana kullanacaktır. Sadık, Maide'nin hippie tarafı iken Halil ise devrimci tarafıdır. Maide nezdinde Halil ve Sadık birbirini tamamlayan iki bütündür. Romanın bir yerinde Maide'nin Halil'i kastederek yaptığı bir iç konuşma şöyle gelişir: “Erkek yanımdı, erkek yüzümdü. Doğduğumdan beri aramaya başladığım yarımdaydım. Hak ararken atak, haksızlığa uğrayınca sabırlı ve suskun. Anlamadıklarında araştırmacı, anladıklarında seçici... O benim anarşist yanımdı. Kendim ve gölgemin toplamydım” (Ankara, 1993: 25-26).

Yalnızlık

Vaka zamanında gençlik çağına yer verilen Maide'nin yukarıda da belirttiğimiz üzere farklı eğilimleri olması, gelgitler yaşaması yine kendi içinde tek boyutlu çözümlenemeyecek bir karakteri karşımıza çıkarır. Öncelikle Maide'nin bir gruba bağlanma zorunluluğu hissetmesi psikolojik olarak yalnızlık korkusuyla ilişkilendirilebilir. Romanın başında yetişkin Maide konuşurken yalnızlığı bilerek tercih eden, isteyen

bir Maide gözlemlenir: “Abuk sabuk beraberliklerdense, bir başınalığa övgüye başlamışımıdır o gün bugündür.” (Ankara, 1993: 12) Fakat aslında yalnız kalma korkusu, endişesi hiçbir zaman peşini bırakmış değildir. Tek arkadaşı olan aynı evi paylaştığı Rüya tarafından terkedilme korkusu yaşar. “Artık hayvanlar ve çiçekler de yok, bir tek Rüya var. Çiçek gibi, bir Rüya, bazen hayvanlaşan... O da gidecek. Başka bir Rüya’ya tutkulu bir aşkla bağlanana kadar, insansızlığın savruluşuyla sarsılacağım. Uykusuz, çıldırtıcı nöbetlerle cebelleştığım gecelerin sabahında boğuntulu bir sersemlikle uzandığım yatağımda düşsüz bir karanlığa sürüklenirken “Neden?.. Neden?..” diye fısıldayacağım.. Allah kahretsin! Artık hayattan beklediğim hiçbir şey yok. Sen de beni bıraktığında ya ölüme, ya dipsiz uçurumlu dönüşsüz yalnızlıklara gideceğim” (Ankara, 1993: 21). Romanın sonuna doğru verilen iç diyaloglarda ise Maide artık insan içine çıkmaya bile tahammülü kalmamış, insan içine çıktıkça acı çeken bir roman karakterine dönüşmüştür.

Yalnızlık korkusu, terkedilmek endişesi romanın birçok karakterinin iç bunalımlarından biridir. Bunlardan Akşit de yalnızlık korkusu yaşar. Hatta Halil’in en yakın arkadaşı olan Akşit, Halil gibi bir dosttan uzak kalmamak için onun evlenmesini bile istemez. Bu açıdan onun çevresinde, ondan hoşlanan kızlara karşı bir antipati besler. Maide bunlardan biridir. Benzer şekilde Maide’nin kardeşi Mutlu da yalnızlık korkusu yaşar. Maide’ye gönderdiği mektuplarda “Çok yalnızım. Geçmişten kimsem kalmadı. Hiç gerçek dostum yok. Benden alacaklarını alıp çekip gittiler. Duygusal olduğumu bile bile kanımı döktüler, şimdi görmek istemiyorlar. Gözlerinden uzak tutuyorlar. İnsanlarla mutlu değilim” (Ankara, 1993: 24) diyerek dert yanar. Yalnızlık korkusu yaşayan roman karakterleri içerisinde bunu değişik bir saplantıya ve dikkate değer bir korkuya dönüştüren Cansu’dur. O şehir içi toplu taşıma araçlarında bile yalnız kalmak istemez. Otobüsten inince evine doğru yol alırken ana caddelerden sokaklara giden insanların peşine takılır. Evine giden her sokak ayrımında başka bir insanla bunu yapar. Kendi sokaklarının köşesine geldiğinde peşine takılacak birini bulamazsa bir kenara çekilir ve sokağa girecek birini beklemeye koyulur. Dolayısıyla yalnız kalma korkusu hemen her roman karakteri için ciddi bir sorunsaldır.

İdealler ve Ütopya

Maide’yi melankoliye iten bir başka neden bütün ideallerini kaybet-

miş olmasıdır. Treni daha çocukken kaçırdığını düşünür. Gençliğinde arkadaşlarıyla gitmek istedikleri Katmandu da onun için bir ütopyadan ibaret kalmıştır. Katmandu, romanda özellikle Maide'nin içinde bulunduğu hippie grup tarafından arzulanan bir uzam olarak kurguya dâhil olur. Kendilerini Ankara'da rahat hissedemeyen esrarkeş, rakçı, hippie gençler insanların birbirlerine karışmadıkları, birbirlerini ele geçirmedikleri, sorgulamadıkları, yargılamadıkları, itilip kakılmadan rahatça yaşayacakları bir ütopya uzam düşünürler. Onların hayalini kurduğu bu yer Katmandu'dur. Burada esrarla ulaşılan mistisizmin zirvesi onları yapay bir cennete kavuşturacaktır. Fakat bir karakter hariç kimse gidemez oraya. Barbar isimli karakter Katmandu'ya gider ve gerçekten de bir ütopya hezimetıyla tekrar Türkiye'ye döner (Ankara, 1993: 126).

Romanın bir başka yerinde ise hem bu ütopyanın hem de hayatın beklediği hiçbir şeyin gerçekleşmemesi sonucunda Maide şöyle der: “Bir yere gitmek için çok geç belki de. Olmam gereken yerde çoktandır başlamış olmalıydım. Çocukluğumun bedenimi ve ruhumu terk etmeye çalıştığı o yıllarda ben asıl treni kaçırdım, şimdi başka yerlerde dolanıp duruyorum. Kafamın içindeki kişisiz seslenişlere, susuşlara, bir de hayal kırıklığına alkolü eş tutuyorum kimi zaman.” (Ankara, 1993: 21) İşte burada tam olarak Maide'nin durumunu özetlercesine nesnel ve ruhsal yoksulluk içinde yetişen, hiçbir sevgi ve başkalarını düşünme deneyimi yaşamayan, vücudu yılların alkol alışkanlığıyla içkiye şartlanmış olan, koşullarını değiştirme konusunda hiçbir şansı olmayan bir insandan bahseder Erich Fromm (2000: 129). Yaptığı betimlemeden sonra şu soruyu da sormayı ihmal etmez: Böyle bir insanın seçimlerini yapmakta özgür olduğu gerçekten iddia edilebilir mi? Modern psikolojinin kurucusu sayılan Spinoza özgürlük problemi bağlamında, özgürlüğün insanın kendisinde olan bir şey olmadığını, belli sınırlar dâhilinde iç gözlem ve çabayla kazanabileceğimiz bir şey olduğunu dile getirir. İnsan cesursa, farkındaysa seçme özgürlüğü vardır. Özgürlüğün zaferi zordur, işte bu nedenle herkes başaramaz. Spinoza'ya göre özgürlüğün zaferi sadece ahlâktır. Bu bağlamda Maide ne özgürdür ne de ahlâklı. Çünkü o karşılaştığı her sorunda çelişkilerden sıyrılan, çözümler bulabilen idealist bir karakter olarak kurgulanmamıştır. İdealizm tini önemseyen, yetkin ve mutlak olanı hedefleyen, muğlaklığa dolayısıyla bohemliğe ve nihilizme karşı hatta pozitivizmin ve ateizmin tam karşısında yer alan ve Tanrı düşüncesini içinde barındıran bir

akımdır (Cevizci, 2010: 828). Oysa Maide ve içinde bulunduğu gruplar nihilist düşünceye yakın ve Tanrı düşüncesine uzak bir söylemle konuşurlar. Felsefi öğretilerde ve hümanist kaynaklı inanç mekanizmalarında bir hedefin var olması ve insanın hedefe her an daha çok yaklaşabileceği inancıyla yaşamasıdır önemli olan. Oysa bu hem kurguya hem de roman kişilerine olabildiğince uzak bir hedefdir. Bunun sonucunda ortaya çıkan şey bohem bir yaşama biçimi ve melankolidir. Maide’yi depresif melankoliye iten yukarıdan beri sıralaya geldiğimiz her unsur (sapmalar, esrar vb.) Maide karakteri bağlamında özgürlük problemini de tartışılır duruma getirir. Batılı teolojik anlayışa göre; insanın günaha, suça yönelmesi özgürlük arayışının neticesidir. Maide’nin yöneldiği suç ve günahlar onu bir özgürlük arayışı içinde gösterir. Bu anlayışa göre Âdem ile Havva’nın Tanrı’ya itaatsizliği günah değildir, aksine bu itaatsizlik insana benlik ve seçme yetkisi kazandırır. Bu itaatsizliğin, Tanrı’nın planının bir parçası olduğunu söyleyerek de bu felsefelerini kaderle bağdaştırırlar.

Maide daha geçmişe gitmeden anlatma zamanında bile melankolik bir hal içinde yaşamaktadır. Zaten onun melankolinin içine gömülmesine neden olan husus gençlik kaynaklıdır denilebilir. Kızlar ve kadınlar der Binkert, yaşamları boyunca birden fazla ayrılık yaşamak zorundadırlar. Kadınlarda, tekrar tekrar yaşamak zorunda oldukları bu tür vedalaşmalar nedeniyle melankolik bir ruh hali ortaya çıkar. Yine de bunun üzerinde çok fazla durulmaz. Binkert’e göre psikoloji ve tıp, kadınları pasif ya da depresif olarak görmeyi yeğler (Binkert, 1996: 12). Melankolideki bu yas ögesi ise “ölen harika ‘ben’in narsistçe imajıyla ilgilidir ve depresyondaki kişi bunun için yas tutar” (Fromm, 2000: 75). Romanın bir yerinde Maide kendi kendine şunları söyler: “Her şeye karşı bir küskünlük duyuyordum. Kendimi sevmediğimi ilk kez o an fark etmiştim. Kendimi hiç sevmiyordum. Beni inciten, üzen ne olursa, kendimden nefret ediyordum. Nefret ettiğim, olaylar, kişiler, yerler değildi, kendimdim” (Ankara, 1993: 94). Kendinden nefret ya da hayattan nefret etmek, geçmişe karşı küskünlük; pişmanlık, tatminsizlik ve idealsizlik kaynaklıdır. Özne üretken bir yaşama sürecine katılmış olsa, geçmişin yaralarını mutlaka daha kolay kapatacaktır. Çünkü “psikanalitik malzeme, intikam arzusunun, üretken, olgun bir bireyi, bağımsız ve dolu dolu yaşama konusunda zorluk çeken ve sık sık varlığının tamamını intikam arzusuyla tehlikeye sokmaya yatkın olan

nevrotik bireyden daha az güdülendirdiğini göstermektedir” (Fromm, 2000: 23). Romanın sonunda yine Maide’nin ağzından aktarılanlar da bu bağlamda manidardır: “Bu değişen dünyada yerim ne (yok mu)? Artık bir geçmiş istemiyorum. Fotoğrafların tümünü yırtmalı. Çünkü onu paylaşabileceğim kimse yok. Bundan böyle fotoğraf çekirtmek de istemiyorum” (Ankara, 1993: 133). Erich Fromm şiddet içerikli tepkilerin diğer tepkilerden farklı olduğunu dile getirir. Maide’nin geçmişle hesaplaşmasını, beklentilerinin boş çıkmasını bir hayal kırıklığı olarak düşünürsek “derinden aldatılan ve hayal kırıklığına uğrayan kişi yaşamdan nefret etmeye de başlayabilir. İnanacak hiçbir şey ve hiç kimse yoksa eğer kişinin iyiliğe ve adalete olan inancı aptal bir yanılısamaysa, eğer yaşamı Tanrı değil şeytan yönetiyorsa, o zaman yaşam gerçekten de nefret dolu olur; kişi artık hayal kırıklığının acısına katlanamaz. Yaşamın, insanların, kendisinin kötü olduğunu kanıtlamak ister. Hayal kırıklığına uğrayan yaşam inançlı ve yaşam aşığı bir kişi böylece bir inançsız ve yıkıcıya dönüşür” (Fromm, 2000: 25). Maide’de gözlemlenen nefret ve yıkıcılık da umutsuzluktan kaynaklanır. Hayatı boyunca yaşadığı hayal kırıklıkları, yaşamdan nefret etmesine neden olmuştur.

Ölümün ve Yıkımın Büyüsüne Kapılmak

Yine sevgi ve şiddet bağlamında romanda dikkat çeken bir başka husus ölüm ve ölümü çağrıştıran göstergelerin kullanımına ilişkindir. Şiddet ve nefret göstergelerinin yoğunlaştığı kısımlarda sonu ölüme çıkan bir anlatıya dönüşür roman. Ölüm konusu sıradan ölümlerle gerçekleştiği gibi bazen cinayet bazen katliam, bazen de nekrofil şeklinde romanda yer bulur. “Çevremde gördüğüm her şey, herkes sıkıcı ve sıradan. Oysa şu kız gerçek bir güvenle alanıma izin istemeden girdi, hatta o ilk gece benimle birini öldürebileceğini söyledi. Tam böyle bir şey yapmanın sırasıydı. Bunu yalnız başına bile yapabilirdi, yeter ki onun yanında olacaktım, onu seyredecektim. Gün ağarırken, kulaklarımızda rock sağırlığıyla sokaklarda insan avına çıkacaktık. Ama bu insan kesinlikle büyük kara bir otomobilden tıs tıslayarak, havaya viski ve lahmacunlu osuruk kokuları bırakarak çıkan şişko, köse bir yamyam olacaktı. Onun boynunu şu keskin ithal bıçaklarla boydan boya yardıktan sonra pis gövdesinin hırıldayarak asfalta düşüşünü görmek istiyordu. Son hırıltısını gökyüzüne fırlatıp gözlerini aptal bir bağırsık halinde açarak alt çenesini yüzünün yanına düşürdüğünde, aynı bıçakla saçından bir tutam kesecek ve adamın düğmeleri açılmış çirkin göbeğinin üzerine

atacaktı. İşte o zaman, çocukluğundan beri boğazına yerleşip kaynaşıp kalan düğüm çözülecekti. Okulunu bitirdiğinde iyi bir oyuncu olabilmesi için, gerçek hayatın içinde iyi bir şey yapmalı, suça bulaşmalıydı. Ucundan köşesinden değil, tam ortasından. Gerçi şöyle sıkı bir günah da aynı işi görürdü. Ama o günahlara inanmıyordu” (Ankara, 1993: 18). Burada Maide’nin çoğunlukla iç monologları şeklinde gerçekleşen alıntıda suça karışma arzusunun ölümü, öldürmeyi içermesi ve bunun katliam şeklinde tasarlanması/arzulanması, bundan haz duyulması roman kişilerinin ve özellikle Maide’nin en önemli sapması olarak yorumlanabilir. Yine ölüm bağlamında dikkate değer bir başka husus karakterlerin kendileri için bile ölümü arzulamasıdır. Maide, Sumru ve diğer birkaç karakter intihar teşebbüslerinde bulunmuş ve başkaları tarafından kurtarılmıştır. Romanda ölüm ve sevgi sözcükleri beraber ve ayrı ayrı sıkça kullanılır. “Seni seviyorum. Seni ölümüne seviyorum. Düşün bir, sen de ölümü ve sevgiyi seviyorsun” (Ankara, 1993: 55). Ayrıca uzam adları da bu anlamda manidardır. Söz gelimi Cansu’nun evinin bulunduğu sokağın adı “Ölü Düşler Sokağı”dır (Ankara, 1993: 97). Maide’nin birlikte olduğu hippie grubun esrar partisi için kullandığı mahzenin adı arkadaşlar arasında Morg olarak geçer. -Burası gerçekten geçmişte morg olarak kullanıldığı için bu adı almıştır.-Yine Hepşen ile Hepgül boyunlarına taktıkları tabut şeklindeki kolyelerle romanda görünürler. Ayrıca benzetmelerde ölü ve ölmek sözcükleri çok sık kullanılır: “Ölüp bir osuruk gibi kokacağız sonunda.” Ya da “bir ölü gibi hareketsiz kaldı.” Modern sanayi toplumunun tipik özellikleri olan “entelleşme, nicelleştirme, soyutlama, bürokratizasyon ve nesnelleştirme, eşyadan çok insana uygulandığı zaman, yaşamın değil, mekanın ilkeleri olmaktadır. Böyle bir sistemde yaşayan insanlar yaşama kayıtsızlaşmakta, hatta ölüme ilgi duymaktadır. Onlar bunun farkında değildir. Yaşama sevinci yerine heyecan aramakta...” (Fromm, 2000: 57) Peki bu heyecanı nerede bulacak: “Nekrofil yönelimli kişi, canlı olmayan, ölü olan her şeyin cesetlerin, çürümenin, dışkıların, pisliğin çekimine kapılan kişidir. Nekrofiller hastalıktan, ölü gömmeden, ölümden söz edebildikleri zaman canlanır” (Fromm, 2000: 35). Dolayısıyla burada roman karakterleri içerisinde kökeninde şiddet yatan nekrofil bir yönelimden söz edilebilir.

Sonuç

Türk edebiyatında bunalım edebiyatı az rastlanılan bir yazın sahası-

dır. “Ağlamazsanız, ağlatamazsınız” düsturundan hareketle genellikle büyük trajediler yaşamayan yazarların pek üstesinden gelmediği bir alandır bunalım edebiyatı. Dolayısıyla birçok yazar için bu ciddi bir engel teşkil eder. Sonuçta ortaya; hiçbir şey anlatmayan hikâyeler, okura sırtışan yazarlar, gereksiz ve sebepsiz acılarla okurun karşısına çıkarılan “kahramanlar,” tecrübe edilmemiş trajedileri içtenlikle aktaramayan anlatılar ortaya çıkar. Oysa Zeynep Ankara’nın bu çalışmada incelediğimiz “Terkedilmiş Sokakta Sessiz Bir Gölge Oyunu” adlı roman insan doğasının özüne ilişkin olan bazı felsefi sorunları 1970 ve 80’li yılların Türkiye gençliğinin uç eğilimleri olan “devrimcilik” ve “hippilik” üzerinden anlatmaya çalışın bir romandır. Genelde sevgi ve şiddet özelde ise ölümseverlik-yaşamseverlik, narsizm-ötekisevgisi, cinsellik-eşcinsellik gibi sosyo-psikolojik olguları -roman tekniği açısından bazı kusurlarına rağmen- başarılı bir şekilde işleyerek kaynağını bunalımdan alan psikolojik bir roman örneği ortaya koymayı başarmıştır. Bu romanı dikkate değer kılan sevgi-şiddet gibi iki karşıt olguyu, roman karakterlerinde duygu düzeyinde ve toplumsal değişimin içinde yaşantı düzeyinde iç içe işleyebilmesidir.

Kaynakça

- Ankara, Z. (1993). *Terkedilmiş sokakta sessiz bir gölge oyunu*. Ankara: Simavi Yayınları.
- Bahtin, M. M. (2004). *Dostoyevski poetikasının sorunları*. (Çev.: C. Soydemir). İstanbul: Metis Yayınları.
- Bakırcıoğlu, R. (2012). *Ansiklopedik eğitim ve psikoloji sözlüğü*. Ankara: Anı Yayınları.
- Binkert, D. (1996). *Melankoli kadındır*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cevizci, A. (2010). *Paradigma felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Çetin, N. (2009). *Roman çözümleme yöntemi*. Ankara: Öncü Kitap Yayınları.
- Çıraklı, M. Z. (2013). Anlatıbilim yazıları kurma(ca) değil kurcalama; bir anlatı problematiği olarak hayıflanma. *Hece*, 203, 114-124.
- Emre, İ. (2006). *Edebiyat ve psikoloji*. Ankara: Anı Yayınları.
- Ergişi, A. (2013). Psikanalitik bir çözümleme: Halide Edib Adıvar'ın Handan romanı. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(2). p. 1737-1747. [Online] http://www.jasstudies.com/Makaleler/151029860_90Ergi%20c5%9fiAy%20c5%9feg%20c3%bc_S-1737-1747.pdf
- Eyüboğlu, İ. Z. (1990). *Uygarlığın çıkmazları*. İstanbul: Uygarlık Yayınları.
- Fromm, E. (2000). *Sevgi ve şiddetin kaynağı*. İstanbul: Öteki Yayınları.
- Kuçuradi, İ. (1968). *Schopenhauer ve insan*. İstanbul: Yankı Yayınları.
- Tekin, M. (2003). *Roman sanatı-1*. İstanbul: ÖtükenYayınları.

Popüler Kültür ve Müzikte Anlamın Kaybı

Popular Culture and the Loss of Meaning in Music

Mehmet Birekul

Öz

Avrupa’da 17. yüzyıldan itibaren başlayan ekonomik, toplumsal, siyasal ve sosyal alanda yaşanan köklü değişimlerin ifadesi olan modernite, zamanla tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Pek çok alanla birlikte özellikle kültür anlayışı ve sanata yansımaları da çoğu düşünürü yeni toplum düzeni üzerine düşünmeye ve teoriler üretmeye itmiştir. Bu düşünürler içerisinde P. Sorokin’in ve T. W. Adorno’nun kültür ve sanat üzerine geliştirdikleri yaklaşımlar dikkat çekicidir. Sorokin genel kültür sistemleri kuramı içerisinde kültürün ve sanatın döngüsel olarak idealden duyumcula bir seyir izlediğini ve günümüz modern dünyasının duyumcul anlayışla bezendiğini söylerken; Adorno, kültür endüstrisi kavramsallaştırması içerisinde özellikle müziğin gerçekten, anlamdan metaya, popüler kültüre, piyasa yönelimine doğru evrildiğini düşünmektedir. Bu çalışma, P. Sorokin ve T. W. Adorno’nun düşüncelerini temel alarak Türk toplumunda kültürle ilişkili olarak sanat anlayışındaki modernite etkisini tespit etmeyi hedeflemektedir. Çalışma, bu alanı toplum nezdinde geniş bir yelpazede kapsayan müzik olgusunu ülkemizde geniş bir kitle tarafından dinlenen parçalarda gerçekleştirilen sözel ve görsel içerik analizine tabi tutarak anlama gayreti içermektedir.

Anahtar Kelimeler: İdeal Kültür, Kültür Endüstrisi, Modernizm, Müzik, P. Sorokin, T. W. Adorno

Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü, mbirekul@gmail.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

DOI: 10.17550/aid.84081

Abstract

Modernity is identified with some major changes experienced in economic, social and political life since the 17th Century. Especially understanding of culture and its reflections on art prompt many thinkers to re-consider a new social structure (order) and produce new theories in the light of modern changes. Amongthese, Sorokin and Adorno have remarkable approaches through culture and art. When Sorokin asserts that culture and art follow a cycle from ideal to sensualism; Adorno claims that music is evolved from an authentic meaning to 'commodity', 'popular culture' and 'market orientation'.

This study is an attempt to understand the effect of modernism on art in Turkish society by applying for Sorokin and Adorno's views. For that purpose, music, which could cover this area, is chosen to examine. Especially some songs listened by a wide audience in Turkey are subjected to verbal an visual content analiysis.

Keywords: *Ideal Culture, Culture Industry, Modernism, Music, P. Sorokin, T. W. Adorno*

Giriş: Modernleşme ve Anlamın Kaybı

Avrupa'nın 17. yüzyıldan itibaren ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal alanda yaşadığı büyük ve köklü değişiklikleri ifade eden moderniteye geçiş dört temel devrimle olmuştur. Bunlar Newton tarafından başlatılan Bilimsel Devrim, iktidarın meşruiyetini halka dayandıran Siyasal Devrim, aklın üstünlüğüne vurgu yapan Kültürel Devrim ve Sanayi Devrimi'dir. Rönesans ve Reform hareketleri neticesinde oluşan ve modernitenin fikri altyapısını oluşturan Aydınlanma hareketinin akılcılığı ile bilimsel bilgi neredeyse tüm sürece damgasını vurmuştur. Modernitenin temel vurgusu, insanı köleleştirdiğine inanılan gelenek ve dinin bağlayıcılığından kurtularak, bireysel ve toplumsal yaşamı aklın önderliğinde yeniden anlamlandırmak ve kurmaktır. Modernite, yaşam şartlarımızda ve anlam dünyamızda açmış olduğu tahribatı anlamlandırmada ve sürdürmede herhangi bir dışsal otoriteyi kabul etmez. Akılcı, özgür ve yaratıcı bireyin dünyayı yeniden biçimlendirebileceğini ve sürekli ileriye doğru akan bir tarih anlayışıyla, bütün toplumların, ortak olan akıl ve bilimsel bilgi neticesinde aynı süreci yaşayacağını savunur (Yaşar, 2011: 11).

Marx'ta yabancılaşma, Weber'de bürokratik akılcılığın demir kafesinde anlamın kaybı ve Durkheim'da anomi olarak kavramsallaştırılan modernleşme, günümüzde gündelik hayattan sosyal ilişkilere, kurumsal yapılardan sanatsal faaliyet alanlarına kadar pek çok alanı etkisi altına almaktadır. Bu anlamda moderniteyi niteleme noktasında da pek çok düşünürün farklı yaklaşımlar sergilediği söylenebilir. Örneğin Giddens'a göre modernite; "17. yüzyılda Avrupa'da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimidir." P. Berger'e göre; "Batı'nın kendi üstünlüğüne inanmasını sağlayan bir zihniyet oluşumudur." A. Swingewood'a göre; "karmaşık bir sosyal süreçtir." T. Hentch'e göre modernite; "Batı'nın doğaya bakarak ürettiği ve evrimle, gelişme, ilerleme gibi inanç ilkelere dayanan bir zihniyet biçimidir" (Aydın, 2009: 21). Modernitenin ne olduğu kadar toplumları ne gibi yeni sorunlarla yüzleştirdiği de bir o kadar önemlidir. Bu anlamda burada sayamayacağımız pek çok düşünürün geliştirdiği kavramsallıklardan bahsedilebilir.

Örneğin Weber, bir toplumsal formasyonun çöküşüyle yenisinin yükselişi arasındaki ruh durumunu ifade etmek için kullandığı, bir ba-

kıma insanın dünya tasavvurundaki değişimi anlatan bir kavram olarak “büyü bozumu” (disenchantment) kavramını yeni karşılaşılan bu durumun çözümlemesinde kullanmıştır. Weber’in kuramında kilit etkenler, büyüleme, akılcılaştırma ve büyüünün bozulmasıdır. Batı’da kapitalizm ve bürokraside örnekleri olan akılcılaştırma sürecinin bir zamanlar büyü (yani gizemli, mistik, sihirli) dünyayı yok etmeye hizmet ettiğini ileri sürer (Ritzer, 2000: 88). Weber’deki sekülerleşme anlayışının seyrini ifade eden bu kavram özellikle kamusal ve özel yaşamı kuşatan ve yurttaşların bireysel yaşamı için kısımlara ayrılan bir değer sisteminin kalmadığını vurgular (Robinson, 2002: 344). Weber modern dünyanın yeni toplumsal hayat üzerinde gerçekleştirdiği bu anlamsızlaştırma (Yıldırım, 2005: 24) durumunu “*Çağımızın kaderi rasyonelleşme ile karakterize olmuş ve dahası “büyüsü bozulmuş” bir dünyadır*” sözleriyle açıklığa kavuşturur (Weber, 1946: 156).

Modernizmin dünyamızda yol açtığı problemler ise yine Weber’in tabiriyle “rasyonelleştirme” olayından kaynaklanan hoşnutsuzluklardır. Modern teknoloji ile kaçınılmaz olan rasyonellik bireyin faaliyetleri ve bilinci üzerine, kendisini kontrol, sınırlama ve bunun yanı sıra da hayal kırıklıklarına neden olan bir faktör olarak empoze eder. Her tür irrasyonel tepki, tedrici olarak etkinliğini artıran bir kontrol mekanizmasına maruzdur. Freud tarafından kullanılan “baskı” terimi bu gerçeği bir kelimeyle özetlemektedir. Sonuçta ortaya çıkan durum psikolojik bir gerginlik durumudur. Birey duygusal yaşamını modern teknolojinin mühendislik kriterlerine göre kontrol etmeye zorlanır. Bu modern teknolojik üretim, pek çok alana bir anonimlik getirir. Modern teknoloji için esas olan maddi varlıklarla ilgilenme tavrını ifade eden ve mekanik, duygusal tavırlar içermeyen tavır, bu kez bireyin başka bireylere ve kaçınılmaz olarak bizzat kendisi ile ilgili olan ilişkilerini idare etmeye başlar. Bu anonimlik birey için sürekli bir tehdit haline dönüşür. Modern dünyanın çoğulcu ilişkilerinin karmakarışık yapısı sadece standart süreçlere değil aynı zamanda bireyin bilicine de kısıtlamalar getirir (Berger vd., 2000: 202). Dolayısıyla bu durum gündelik hayattan sosyal ilişkilere, kurumsal yapılardan sanatsal faaliyet alanlarına kadar pek çok alanı etkisi altına alır.

Modernitenin bireyler üzerindeki etkisini gündeme getiren önemli sosyologlardan biri de G. Simmel’dir. Kültür kuramı içerisinde nesnel ve öznel kültür ayrımını yapan Simmel, özellikle parasal iş-

lemlerin (maddiyat) toplumun giderek daha önemli bir parçası haline geldiğini ve durumun nesnel kültürün öznel kültür üzerinde hâkimiyet kurması ile sonuçlandığını belirtir. Tabii ki bu durum bireyin önemini giderek azaltmaktadır ki; Simmel buna “Kültürün Trajedisi” der. Başka bir deyişle bireysel tutsaklık artmış, birey, nesnel kültürün kölesi haline dönüşmüştür. Tinsellikten yoksun mekanik bir dünya, bireylere egemen olmaya başlamış ve onların yaşam tarzları çeşitli biçimlerde etkilemiştir. O’na göre, kültürün bu denli büyümesi ve evrilişi bireyin yaratıcı yetilerini azaltmış, birey kendi yarattığı dünyayı daha az anlamaya başlamıştır (Ritzer, 2013: 286-287).

Halen üzerinde pek çok düşünce adamının teoriler ürettiği bu modernleşme durumu için son dönemlerin en önemli düşünce adamlarından biri olan Pitirim Sorokin’in makro bir perspektifte geliştirdiği değişim teorisi içerisinde üst kültür sistemleri kavramsallaştırması önemli bir yer tutmaktadır. Sorokin’e göre dünya tarihinde döngüsel olarak rastlanılan bir kültür sistemi olarak duyumcul kültür anlayışı modernizmin köklerinin atıldığı on altıncı yüzyıldan günümüze kadar bir zihniyet yapısı olarak hâkim olmuştur. Bu çağın anlamlandırılması için yaşadığımız dünyanın anlam dünyasına yön veren bu zihniyetin irdelenmesi doğru olacaktır.

Duyumcul Kültürden İdeal Kültüre Sosyo-Kültürel Sistem Kuramı ve P. Sorokin

Her bir medeniyetin varlık ve bilgiye dair ‘ne, niçin ve nasıl’ sorularına buldukları cevaplar farklıdır. İnsanoğlu var olduğundan bu yana, bu soruları sormuş ve her sosyo-kültürel sistem kendisine bilişsel bir evren haritası oluşturmaya çalışmıştır. Belirli kültür daireleri diyebileceğimiz medeniyetlerin bilişsel haritaları birbirlerinden farklıdır. Bu nedenle her bir medeniyetin bireyi farklı evrende yaşar. Başta bilim ve sanat olmak üzere toplumsal hayatın bütün görünüşleri, içinde buldukları kültür dairesinin sunduğu ön kabullerin rengini alır. Medeniyet ve bilim-sanat anlayışı arasındaki ilişkiyi kurarken, 20. yüzyıl sosyolojisinin zirvelerinden biri olan Pitirim Sorokin’in değişim teorisi ilgi çekicidir. Sorokin, benzer kültürleri kuşatan üst-kültür sistemlerini (ki geniş anlamda medeniyetleri), kendisinin belirlemiş olduğu dört yapısal unsura göre sınıflandırır. Bu sınıflamada gerçekliğin doğasına ilişkin verilen üç cevap üç medeniyet tipini göstermektedir. Gerçekliğin

yapı taşını; *madde* olarak kabul eden duyumcul, *ide* olarak kabul eden düşünsel ve *madde-ide iç içeliği* olarak gören idealistik üst-kültür sistemi yani üç medeniyet ile karşılaşırız (Dikeçligil, 2010: 56; ayrıca bkz: Vexliard, 1965: 171).

Tablo 1: Yapısal Unsurlar Bakımından Üst Kültür Sistemleri (Dikeçligil, 2010: 57)

Yapısal Unsurlar/ Temel Ölçütler	Üst Kültür Sistemleri		
	<i>Duyumcul</i>	<i>Düşünsel</i>	<i>İdealistik</i>
<i>Gerçekliğin Doğası</i>	Maddidir, duyu organları ile algılanabilir niteliktedir (duyusal).	Ruhsal, sonul, bölünemez nitelikte. Zahiri olanın ardında yatar.	Çok katlıdır. Duyusal, akli ve duyuyüstü olmak üzere iç içe geçmiş üç boyuttan oluşur.
<i>Tatmin Edilmesi Gereken İhtiyaçlar ve Ulaşılması Gereken Hedefler</i>	Bedeni ve Dünyevi (fiziksel)	Esas itibariyle ruhsal (spiritüel)	Başat bir maddi amacı vardır; ancak iç bütünlük manevi unsurlarca sağlanır.
<i>İhtiyaçların ve Sonul Hedeflerin Karşılama Sınırı</i>	Yukarıda söz konusu edilen ihtiyaçların sonuna kadar tatmin edilmesi amaçlanır.		Maddi ihtiyaçların karşılanması gerekli; ancak sınırı manevi değerler belirler.
<i>Tatmin Yöntemleri</i>	Maddi ihtiyaçların karşılanması için dış dünyanın dönüştürülmesine çalışılır.	Maddi ihtiyaçların azaltılması ya da onlardan tümüyle arınması için oto-kontrol uygulanır.	Hem maddi dünya hem de iç dünya kontrol edilip dönüştürmeye çalışılır.

Sorokin, sosyo-kültürel düzenlemelerdeki tarihsel çeşitlenmeyi aydınlatmak için ise, bütün insan toplumları ve kültürlerinin seyriyle ilgili bir dizi genel önermelerle desteklenmiş panoramik bir bakış geliştirmeye çalışır. O sosyo-kültürel fenomenleri, anlamlarını küresel insanlık tarihindeki belirli dönemlerde vurgulayan kültürel bakış açılarının – o buna zihniyet der- görece uyumlu ve bütünleşmiş toplumlarına dayalı olarak görür. Kendi kelimeleriyle onun aradığı şudur; bir kültürün “bütün bileşenlerinin içine işleyen ana ilke”dir, bu ilke “onlara duyu ve anlam verir ve bu yola bütünleşmemiş parçaların kaosunu

kozmosa dönüştürür". Sorokin'e göre gerçekliğin doğasını kavramak ve anlamak için üç temel öncül vardır. Gerçeklik ya duyular yoluyla doğrudan erişilebilir olarak düşünülür (Duyumcul Kültür); ya da Platonik idealizmde olduğu gibi, gerçekliğin yalnızca duyular dünyasını aşan ve ebedi olanın aşkın bir görüşüne ulaşan bakış yoluyla açığa çıktığı düşünülür (Düşünsel Kültür); ya da son olarak gerçeklik karşıt ilkeler arasındaki diyalektik bir dengede diğer ikisini kaynaştırmaya ve birleştirmeye çabalayan bir ara biçim (İdealist Kültür) alır (Cosser, 2008: 404-405, ayrıca bkz: Sorokin, 1970: 654 vd.).

Ancak burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta her bir zihniyet örgüsünün (duyumcul, düşüncel ve idealist) her alanda cisimleşmesi ve bir "üst kültür" olarak toplumda bütünleşmesidir. Bu anlamda Sorokin "sosyo-kültürel sistemler kuramı" ile ideolojik, davranışsal ve maddi kültürün bir bileşenler bütünü olarak ele alınmasının her hangi bir olguyu sosyo-kültürel bir olgu haline getireceğini; bu bileşenlerden birinin bile eksik olmasının o olguyu sosyo-kültürel bir olgu olmaktan çıkaracağını belirtmektedir. Bu bileşenler içerisinde ideolojik kültür, anlamlar, değerler ve normlarla beslenir. Bu anlamda sosyo-kültürel olgular arka planlarında yatan anlam ve değerler hesaba katılmaksızın incelenemezler. Zira herhangi bir sosyo-kültürel fenomeni anlama bileşeninden mahrum bıraktığımızda, o "sosyo-kültürel" olma özelliğini yitirir ve yalnızca "fiziksel ya da biyolojik" bir olgu haline gelir (Erkilet, 2007: 317). Bu durumu Ortaçağ Avrupası'ndan hareketle özetleyecek olursak bu dönemin belli bir zihniyeti yansıttığı, mimarisinde, resminde, hukuk kurallarında, ahlak anlayışında ve diğer bütün kurumlarında dinin egemen olduğu, kısacası aynı anlayışın cisimleştiği söylenebilir. Bugünün Batısına bakacak olursak aynı bütünlüğün farklı bir anlam sistemi etrafında gerçekleştiğini görürüz. Batıda bugün, pragmatik, refaha düşkün, maddeci, gözünün gördüğünden başkasına inanmayan, bu nedenle de ruhsal olguların gerçekliğini reddeden bir zihniyet hakimdir. Aynı zihniyet Batının tüm maddi ürünlerine de yansımıştır (Erkilet, 2007: 41).

Sorokin kültürel zihniyetlerin bu üç türünün birbirini şaşmaz bir ardışıklıkla izlediğini ileri sürer. Duyumcul biçimleri düşünsel biçimler, onları da sırası geldiğinde kültürel bütünleşmenin idealistik biçimleri izler. Bu döngü tamamlandıktan sonra yeni bir duyumcul kültürün tekrar meydana gelişi yeni bir döngüyü başlatacaktır (Cosser, 2008:

406). Sorokin'e göre her bir kültür sistemi tarihi akışın bir safhasını teşkil eder. Her üçlü ise (duyumcul, düşüncel ve idealist) bir *ritim* yaratır. Üçlülerin aynı sıra ile art arda gelişleri ise *ritmik bir dalgalanma*dır. Tarih içerisinde Avrupa toplumları üç dalgalanma geçirmiştir. Her dalga öncekinden bir *durak* ile ayrılır. Duraktan kastedilen ise "sürecin nitel veya nicel, mekân veya zaman boyutlarında gözlenebilir bir değişimin meydana gelmesidir. Bu değişimler tarihsel akışın monotonluğu içerisinde bizim bu akışı çeşitli kısımlara bölmemize, böylece bazı düzenlilikler bulmamıza yarar. Toplumsal süreçler, zaman koordinatlarına yerleştirilmeksizin anlaşılır kılınamazlar. Bunun içinde kültürel sistemlere uygun zaman birimlerinin tanımlanması gerekir. Erkiyet bu durumu aşağıdaki şema ile izah eder (Erkiyet, 2007: 42).

Tablo 2: Tarih içerisinde Avrupa'nın Kültürel Biçimleri

Yüzyıllar	<u>12-9</u>	<u>6</u>	<u>4</u>	<u>Milat</u>	<u>6-12</u>	<u>14</u>	<u>20</u>
Biçimler	Duyumcul	Düşüncel	İdeal	Duyumcul	Düşüncel	İdeal	Duyumcul
Ritimler	Birinci Ritm			İkinci Ritm			

Bu şemadan da anlaşılacağı üzere Eski Yunanlılar ve onların duyumcul kültürü zamanından beri Batı kültürü bu ardışıklığın iki dönüsünü tamamlamıştır. Şimdi Batı birkaç yüzyıldır süren bir duyumcul evrenin sonunu yaşamaktadır. Sorokin'e göre bu aşama artık olgunlaşmış sınırlarına ulaşmıştır. Batı bugün yaşamlarına anlam ve katma yetisi artık kalmamış, paramparça bir kültürün enkazının gölgesinde yaşamaktadır. Bu durum gelecekte *duyuların* zorbalığından kurtaracak *düşüncel* bir bütünleşmeyi bekleyebilirler (Coser, 2008: 406).

Bu noktada Sorokin özellikle on altı yüzyıldan günümüze değin onun bir sistemin bileşimi olarak gördüğü ve beş büyükler olarak nitelediği din, dil, bilim sanat ve etik- hukuk sistemlerinin (Erkiyet, 2007: 23) duyumcul bir anlayış içerisinde olduğunu düşünmektedir. Öyle ki, on altıncı yüzyıldan yirminci yüzyılı da içerisinde alan süreçte Avrupa (Batı) kültürüne duyumcu üst sistem egemen olmuştur. Son

dört yüzyıldır Avrupa kültürünün bütün kesimlerinin büyük bölümleri duyumcul niteliktedir. Din ve teolojinin etkisi azalmıştır. Dinle ilgisiz hatta bazen dinsiz, duyumsal bilim en üstün, nesnel doğru olmuştur. Artık, gerçek doğru, ampirik olarak algılanan ve sınanan duyumların doğrusudur. Duyumcul felsefe, duyumcul edebiyat, müzik, resim, heykel, mimarlık ve tiyatro dinsel ortaçağ güzel sanatlarının geniş ölçüde yerini almışlardır. Maddi değer, servet, fizik rahatlık, zevk, erk, ün ve tanınmışlık, modern duyumcul insanın uğruna dönüştüğü ve mücadele ettiği esas değerler olmuşlardır. Tanrı ve din büsbütün elden çıkmıştır. Tanrı Krallığı'nın değerleriyle birlikte bunlara da yüzeyde (sözde kalan) bir bağlılık gösterilmeye devam edilmiş, fakat gerçekte önemli olmaktan çıkmışlardır. Kişilerin yaşam yollarının ve kurumların ağır basan tipi de egemen biçimde duyumcul nitelikte olmuştur. Kısacası modern batı kültürünün büyük bir bölümü gerçekten duyumcu üst sistemin egemenliği altına girmiştir (Sorokin, 2008: 241).

Sorokin, sosyo kültürel sistemler kuramı içerisinde sanat olgusunu “Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri” isimli kitabında açığa kavuşturur. Bu çalışmasında Yunan Roma ve Batı kültürü, eski taş devri, yeni taş devri, ilkel, Çin, Hint ve Mısır medeniyeti sanat biçimleri üzerine yaptığı araştırmalarda vardığı sonuçları paylaşmaktadır. Öncelikle sanatın iç içeriği, dış üslubu, ereği ya da işlevleri açısından bütün sanat olguları kolaylıkla dört ana tipe ayrılabilir. (1) *Duyumcul* sanat duyumsal konular sever (ev kadını, bitki, portre, hayvan, kavga, öpüşme vb.); (2) *Düşünsel* sanatın konusu duyum-ötesi ve akıl –ötesi şeylerdir (Tanrının Krallığı, melekler, ruh, şeytanlar, kurtuluşun gizemleri, İsa'nın ölümüyle günahların affı vb); (3) *İdeal* sanatın konuları kısmen duyum-ötesi, kısmen de en soylu duyumsal olgulardır (İnsanın ruhunu en yüksek değere yani Tanrı'ya yaklaştırmak); (4) *Bütünlenmemiş devşirme* sanat hiçbir konu, üslup ve erek birliği göstermez.

Sorokin'e göre bu dört sanat biçiminin hepsi de hemen bütün kültürlerde ve aynı kültürün bütün dönemlerinde bulunmakla birlikte, çoğu belli bir kültürde ve belli bir dönemde bu farklı sanat biçimlerinden biri başattır. Bunun yanı sıra hemen bütün büyük kültürlerde, zaman içinde egemenlik bir sanat biçiminden bir başkasına kayar. Örneğin İ.Ö. dokuzuncu ve altıncı yüzyıllar arasında Yunan'ın başat sanatı *düşünseldir*, fakat İ.Ö. beşinci ve dördüncü yüzyıllarda *idealdir*, İ.Ö. dördüncü yüzyıldan İ.S. dördüncü yüzyıla değin Yunan-Roma sanatı

daha çok *duyumsaldır*. İ.S. beşinci yüzyıldan on ikinci yüzyıla değin Batı sanatında *düşünsel* biçim başat olmuştur. On üç ve on dördüncü yüzyıllarda *ideal* sanat biçimi Avrupa’da başattır, on beşinci yüzyıldan yirminci yüzyıla değin Batı sanatı *duyumcul* olmuştur. Şimdi ise bu sanat çözülmektedir ve Batı sanatı “modernizm” kübizm, gelecekçilik (fütürizm), puvantillizm, dadaizm, gerçek-üstücülük (sürrealizm) vb. denilen şeylerde görüldüğü üzere, devşirme, tutarsız bir geçiş dönemindedir (Sorokin, 2008: 68-69). Sorokin’e göre son beş yüzyıldan beri başat durumda bulunan *duyumcul* kültür, toplum ve kişilik günümüzde çözülmektedir; bu beş yüzyıldır başat olan *duyumcul* Batı sanatı da çöküntü halindedir (Sorokin, 2008: 70).

T. W. Adorno: Kültür Endüstrisi ve Popüler Müzik

Bu noktada genel olarak bir popüler kültür eleştirisi sunan ve Frankfurt Okulu olarak bilinen eleştirel ekolün en önemli isimlerinden biri olan T. W. Adorno’nun kültür kuramı da dikkat çekicidir. Frankfurt Okulu, temelde birbiriyle ilişkili olan üç konu üzerinde durmuş ve söz konusu olguların eleştirel çözümlemesini yapmaya çalışmıştır. Frankfurt Okulu’nun üzerinde yoğunlaşmış olduğu konulardan ilki, sosyal bilimlerde pozitivistin epistemolojik ve metodolojik eleştirisi, ikincisi, teknokratik-bürokratik yeni bir egemenlik biçiminin oluşumunda temel bir etmen olarak bilim ve teknolojinin ideolojik etkisine yönelik eleştirel bir tavır ve son olarak da, kültür endüstrisi ya da genel olarak tahakkümün kültürel boyutlarının çözümlenmesidir. Kültür endüstrisi kavramı sosyal bilimler literatürüne Frankfurt Okulu üyelerinin, modernlik paradigmasının kültürü standartlaştırıcı etkisine yönelik bir eleştiri vasıtası olarak yaptıkları bir katkıdır (Şan ve Hira, 2007: 324).

Frankfurt Okulu için popüler kültürün tüketim kültürüyle doğrudan ilişkisi, kitle iletişim araçlarıyla kültürün bizzat kendisinin bir endüstri haline gelmesi, yüksek kültürün geri plana itilişi ve topluma yönelik bir tahakkümün oluşturulması belli başlı eleştiri noktalarıdır. Theodor Adorno gibi Frankfurt Okulu üyeleri kitle iletişim araçlarının toplum üzerindeki olumsuz etkilerini öne çıkarmış ve kültür endüstrisinde kültürün kitlelerce üretilmeyip yukarıdan aşağıya bir dayatmayla oluşturulduğunu savunmuştur. Tüketicinin kültür endüstrisinin öznesi olmayıp nesnesi durumunda olduğunu belirten Adorno, kültür endüstrisinin koruduğuna inanılan şeylerin aslında bu endüstrinin kendisi ta-

rafından yıkıldığına işaret eder. “Renkli film, o şenlikli eski tavernayı, bir bombanın becerebildiğinden daha büyük ölçüde yok etmiştir (Küçükcan, 2011: 31; bkz: Adorno, 2011).”

Adorno’ya göre aydınlanma, toplumsal değişimin rasyonel şekilde gerçekleşeceğine inanan bir entelektüel elitin projesidir. Bu projenin en çarpıcı sonucu günümüz toplumlarında ekonomik ve siyasi gücün artarak merkezileşmesidir. Adorno, kültürel alanda bu rasyonel merkezileşmeden kaçmanın, özgün ve üretken olabilmenin mümkün olduğunu ifade ederken bu sahada da aynı rasyonelleşmenin kendini gösterdiğine vurgu yapar. Aslında rasyonel otoriteden bir kaçış yahut bir sığınak olan kültür de giderek sanayileşen bir üretim alanı haline gelmekte ve insanlara sahte bir özgürlük hissi yaşatmaktadır. Bir başka deyişle kapitalist toplumlarda ekonomik güç tekelleştikçe kültür bağımsız bir üretim ve tüketim alanı olmaktan çıkıp, kültür endüstrisini yöneten kapitalist iş adamları tarafından şekillenen ve yönlendirilen bir sektör haline gelmektedir. Bu şartlarda kültür ürünleri meta haline gelir ve kültür endüstrisinin dilediği şekilde üretilir ve dağıtılır. Popüler kültür de işte bu safhada ortaya çıkar. Piyasa şartlarına teslim olan kültürel üretim ve tüketim giderek pasifleşen ve tek- tipleşen bir kültür geliştirir. Popüler dizi, şarkı ve film gibi eğlence ürünleri bir yandan da kültürel sembolleri araba, sigara gibi bazı tüketim unsurlarıyla entegre eden bir pazarlama sistemine hizmet eder.

Böylelikle Adorno’ya göre popüler kültür standart hale gelmiş, özgünlüğünü yitirmiş ve eleştireliliğini kaybetmiştir. Gerçek kültür- yüksek kültür- insanı özgürleştirip bireyselleştirirken ve kültür endüstrisine karşı uyandırırken, popüler kültür insanları sömürüp, yabancılaştırmakta ve onları tercih hakkı olmayan pasif tüketiciler haline getirmektedir (Küçükcan, 2011: 32). Bu anlamda “*Kültür Endüstrisi*” kavramını ilk defa 1947’de Horkheimer’la birlikte yayımladıkları *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nde kullanan Adorno’nun bu kavramsallaştırma içerisinde özellikle yüksek kültür ve popüler kültür ayrımı dikkat çekicidir (Adorno, 2003: 151).

Frankfurt Okulu düşünürleri, kuramın genel bütünselliği içinde sanat anlayışlarını geliştirirken, spesifik sanat alanları üzerinde de çalışmışlar ve her sanat alanında mümkün olduğu ölçüde tavırlarını somutlamaya çaba göstermişlerdir. Bu nedenle, Frankfurt Okulu’nun

belirginleşmiş bir estetik anlayışından, sanat felsefesinden ve sanat sosyolojisinden söz edilebileceği ölçüde, müzik felsefesinden, müzik sosyolojisinden de söz edilebilir. Bu çabanın en belirgin olduğu alanlardan biri müziktir ve bu yoğun olarak Adorno'nun eseridir. Adorno, felsefe eğitiminden önce Viyana'da müzik eğitimi almış ve tüm yaşamı boyunca bu alandaki çalışmalarını sürdürmüştür. Adorno'ya göre kültürel görüngüler her alanda olduğu gibi müzikte de ne tam olarak ayrı ve bağımsızdır, ne de yalnızca bir yansımadır. Günümüzde müziğin toplumsal gerçeklikten ayrı ve bağımsız olabilmesi ise her gün daha artan bir tehdit altındadır. Çoğu müzik yaşadığımız dönemde, bir meta karakteri taşımakta; müzik kullanım değerinden çok değişim değerince yönlendirilmektedir. Gerçek ikilem, hafif müzik ile ciddi müzik arasında değil piyasa yönelimli müzik ile böyle olmayan müzik arasındadır. Bugün pazar yönelimli olmayan müzik, çoğu insan için kavranabilen ve tadına varılabilen bir müzik değilse, buna dayanarak, bu tür müziğin nesnel biçimde reaksiyoner olduğunu söylemek yanlış olur. Kuram gibi müzik de kitlelerin var olan bilinç düzeylerinin ilerisini erek edinebilmelidir (Dellaloğlu, 2014: 90-91; bkz: Adorno, 2011: 45) .

Bu anlamda algılama açısından popüler müziğe baktığımızda bütün, parçaların algılanmasını ve onlara verilen tepkileri yeterince etkileyemez. Tepkiler genellikle parçalar üzerinedir. Müzik kolay anlaşılabilir türler şeklinde standartlaşmıştır. Bütün daha algılama öncesi bilinmektedir. Müzik dinlemek pek önemli bir çabayı gerektirmez. Dinleyici müziksel deneyimin gerçekleşeceği bazı modellere şartlanmıştı. Bütün değil tarz ve ritm önemlidir. Daha önceki müziksel deneyimlere bağlantı önemlidir. Müziğin anlamı kabullenmeyle sonuçlanan bir farkına varma ile kavranır. En iyi, en başarılı müzik sürekli tekrar edene uyumlu olandır. Müzik, toplumsal bilinç üzerinde uyutucu bir etki bırakır günlük yaşamda sürekliliği güçlendirir ve şeyleşmiş yapısı unutkanlığı teşvik eder (Dellaloğlu, 2014: 94-95). Adorno'ya göre, kendi hakikati olan bir müzik, onu anlamak için bakışlarımızı kendisine çevirmemizi, onun gönderdiği değil, gösterdiği anlama yönelmemizi bizden bekleyen müziktir (Dellaloğlu, 2014: 102).

Popüler Müzik ve Kaybolan Anlam (İçerik Analizi)

Müzik yukarıda da vurgulandığı gibi toplumsal hayatın içinde üretilen ve buna bağlı olarak toplumsal çerçeve içerisine yerleştirilen bir

kavramdır. Müzikal ürünler, popüler olması nedeniyle hem genelleştirici bir özelliğe hem de bireysellikten uzak bir üretime işaret eder. Popüler müzik üretimi bu nedenle kitle ve kültür endüstrisi kavramlarını çağrıştırmaktadır. Bu anlamda müziği, popüler bir kültür ürünü bağlamında değerlendirmek incelenen kültür formunun anlamının ve etkisinin netleşmesi açısından önemlidir (Işık ve Erol Işık, 2013: 29). Zira popüler kültürün tanımlanmasında “popüler” kelimesi belirleyici bir etken olarak belirlemektedir. Çünkü onun tanım tarzı, kültür tanımını da beraberinde getirmektedir. “Popüler” in günümüzde kullanıldığı biçimiyle iki temel tanımından birisi yaygın olarak beğenilen, tüketilen anlamında “hâkim olan” iken ikincisi ise antropolojik bir yaklaşımı esas alan şekliyle “halka ait olan” olarak karşımıza çıkmaktadır. Stuart Hall, bunlardan ilkinin “ticari” bir tanımken ikincisinin “betimleyici” bir tanım olduğunu vurgulamaktadır (Özbek, 2013: 81).

Her iki anlamında da popüler kültür, bugünün kültür formunun anlaşılması açısından önemli bir anahtar kavram olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda modernleşme sürecinin ülkemizdeki seyri dikkate alındığında çöküntü halinde bulunan Batı sanatının etkileri ülkemizdeki sanat anlayışı üzerindeki belirleyiciliğini devam ettirmektedir. Özellikle popüler sanatın açığa çıktığı ve gündelik yaşamın bir parçası haline geldiği müzik ve bu müziğin en önemli parçalarından biri olarak şarkı sözleri gelinen durumu en belirgin biçimde özetleyen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda şarkı sözleri manadan maddeye dönüşün pek çok örneğini barındırmaktadır.

Bu çalışmada ülkemizde son dönemde en çok dinlenen şarkı sözleri içerik analizine tabi tutularak yukarıda Sorokin ve Adorno üzerinden kurgulanan kavramsal çerçeve doğrultusunda idealden duyumcula (Sorokin) ya da yüksek kültürden popüler kültüre (Adorno) müziğin izi sürülecektir. Bilindiği gibi içerik analizi, yazılı belgelerde ya da diğer iletişim ortamlarında (örn. fotoğraflar, filmler, şarkı sözleri, reklamlar) yer alan bilgileri ve sembolleri, yani içeriği inceleme tekniğidir. İçerik analizi yürütmek için araştırmacı analiz etmek üzere bir malzeme grubu belirler (örn. televizyon programları, gazete makaleleri) ve sonra onun içeriğinin belirli yönlerini kaydetmek için bir sistem oluşturur. Sistem belirli kelimelerin ya da temaların ne sıklıkta geçtiğini saymak dâhil olabilir. Araştırmacı, bulunanları sistematik biçimde kaydettikten sonra çoğunlukla grafikler ya da çizelgeler kullanarak onları analiz eder. İç-

rik analizi bir araştırmacının büyük miktarda malzemenin içeriğindeki aksi halde fark edilmeden kalacak olan belirli özelliklerini keşfetmesine ve belgelemesine olanak verir (Neuman, 2009: 67).

Bu anlamda toplumsal kültürü yansıtan önemli bir gösterge olarak müzik parçalarının / kliplerinin sözel ve görsel olarak içerik analizine tabi tutulması günümüz kültürünü keşfetmemize olanak sağlayacaktır. Zira müzik toplumsal görünümleri içeren en önemli sanat dallarından birisidir. Müziğin doğuşu ile ilgili gerçekleştirilen hipotezlerde pek çok düşünür müziğin toplumsal yönünü önceleyerek müziğin başlangıcının konuşmaya dayalı olduğunu belirtmişlerdir. Ünlü Fransız düşünürü, aynı zamanda bir musiki sözlüğü ile önemli bir opera yazmış olan Jean Jacques Rousseau, çeşitli ulusların çığırıtlarını toplayıp yayınlamış olan Alman düşünür ve ozan Johann Gottfried Herder ve İngiliz düşünürü Herbert Spencer ile daha birçoğu müziğin konuşmanın yoğunlaştırılmasından doğduğunu, “konuşma ezgisi” diye bilinen vurgu ve söyleyiş ezgisinin giderek musiki ezgileri biçimine dönüştüğünü kabul eder (Günay, 2006: 16).

Zira müzik, bir toplumda mitolojik, dinsel, askeri, sağlık ve eğlence içerikli bir görünüme sahip olmakla birlikte toplumsal bütünleşme ve ayrışma gibi sosyal mesajların da ifadesi olabilmektedir. Müzikal her bir eser, ortama, zamana göre değişebilir nitelikte, kendine özgü dili, yapısı ve anlatım öğeleri ile birlikte birey ve toplumun duygu ve düşüncelerini etkileyebilmektedir. Müzik, bir kültürün sembolik anlatımı veya bir grubun yaşam biçimi olması nedeniyle fonksiyonel olarak bireyi grup içinde uyumlu, katılımcı ve düzenli davranış oluşturmada yönlendirici de olabilmektedir. Her müzik türünün, makamın adresi ayrı olduğu için farklı düşündürme, dinlendirme, eğlendirme, sevindirme gibi değişik işlevleri bulunmaktadır. Müzik; modernleşme, sanayileşme, kentleşme gibi koşullar altında toplum ve birey yaşamında süre giden değişmeye açık, özgün bir biçim ve içerik taşımaktadır.

Şüphesiz, bu durum müziğe sosyolojik yaklaşımı haklı gösterecek bir neden olabilmektedir. Bilimsel bir disiplin olarak müzikoloji, müzik etkinliklerinin üretimini, icrasını, dağıtımını ve tüketimini toplumsal kültür içinde işlevsel ve yapısal özellikleri ile bilimsel yöntem ve tekniklerle incelese de müzik, toplumsal kültür içinde diğer kültür öğeleriyle ilişkisinde sosyolojisinin konusu olmaktadır. Zira bir toplumun müziği,

kendi hayat tarzına, dünya görüşüne, gelenek vb. göre biçimlendiğinden, müzik anlayışı/tercihi toplumdan topluma ve aynı toplum içinde yere ve zamana göre değişmektedir (Cengiz, 2011: 364).

Bu anlamda değişen kültür olgusu içerisinde son dönemin duyumcul kültür araçları olarak maddi değer, servet, fizik rahatlık, zevk, erk, ün ve tanınmışlığın, modern duyumcul insanın uğruna dönüştüğü ve mücadele ettiği esas değerler olduğu söylenebilir. Bunun en güncel örnekleri ise müzik dinleme alışkanlıklarında öne çıkmaktadır. En önemli video paylaşım sitelerinden Youtube'un açıkladığı istatistikte "19 Nisan 2014" tarihi itibarıyla "319 milyon 800 bin" kez dinlenen toplam 10 şarkının sözleri irdelendiğinde duyumcul kültürün ne boyutlarda etkili olduğu açıkça belirmektedir. Genel anlamda derin anlamlardan yoksun ve özden çok anlamsız nakaratlarla bezelen şarkı sözlerinde klipe desteklenen görselliğin ve müzik altyapısının etkili olduğu söylenebilir. Yapılan içerik analizinde özellikle şarkı sözleri ve kliplerde maddi hazları önceleyen duyumcul kültür (Sorokin) ve ritmin ve anlamdan ziyade görünümün üzerinde duran piyasa yönelimli popüler kültüre dair işaretlere ulaşılmaya çalışılacaktır.

Tablo 3: YouTube'da En Çok Dinlenen 10 Türkçe Şarkı (19 Nisan 2014) (URL 1)

	Şarkı ismi	Seslendiren	Dinlenme Oranı	Türü
1	Ya yayaya	Hande Yener	(44.5 Milyon)	Pop
2	Nereden Bileceksiniz	Ahmet Kaya	(37.2 Milyon)	Arabesk- Fantazi
3	Gitme kal	Ragga Oktay ft. Yıldız Tilbe	(36.0 Milyon)	Slow
4	Yatçaz kalkcaz ordayım	Gülşen	(31.1 Milyon)	Pop
5	Kış masalı	Adem Gümüşkaya	(30.8 Milyon)	Slow
6	Ankara'nın bağları	Ankaralı Coşkun	(28.7 Milyon)	Arabesk- Fantazi
7	Yokluğunda	Leyla TheBand	(28.5 Milyon)	Slow
8	Keyfi yolunda, aşkı sonunda	Yalın	(28.1 Milyon)	Pop
9	Bir hayli	Murat Dalkılıç	(27.5 Milyon)	Pop
10	Bir güzellik yap	Murat Dalkılıç	(27.4 Milyon)	Pop

Yukarıdaki on şarkı 319 milyon 800 kez dinlenme oranı ile Türk halkının müzik olgusuna yaklaşımı belirleyebilmek adına iyi bir örneklem oluşturmaktadır. Zira söz konusu site insanların bu şarkıları tesadüfen dinleyebilecekleri bir çalışma sisteminden öte, tercihli ve bilinçli bir şekilde çoğu kez arayarak dinleyebildikleri bir sitedir. Bu anlamda özellikle dinleme sayısı ve bilinçli dinleme davranışı göz önüne alındığında yukarıda verilen şarkılar ve klipleri anlamlı bir içerik sunmaktadırlar. Aşağıda bu şarkılar ve sözel / görsel içerikleri analiz edilmeye çalışılacaktır. Bu anlamda öncelikle tarz olarak dinlenen müziğe bakıldığında aşağıdaki tablo dikkat çekmektedir.

Tablo 4: Tarza Göre En Çok Dinlenen Parçalar

	Tarz	Dinlenme Oranı
1	Pop	(158.6 Milyon)
2	Arabesk- Fantazi	(65.9 Milyon)
3	Slow	(95.3 Milyon)

Bu on şarkı üzerinden dinlenme oranı bazında pop müziğin slow ve arabesk – fantezi müziğe oranla daha çok tercih edildiği söylenebilir. Şarkılarda ülkemizde sanat anlayışı içerisinde duyumcul ve popüler kültürün hâkimiyetini gösterecek en önemli unsurlar olarak şarkı sözleri içerisindeki işaretler yani kelimeler olarak belirmektedir. Zira her bir kelime arka plandaki anlam dünyasını aksettiren mühim göstergelerdir. Bu on şarkının sözcüklerinin kategorik olarak tekrarlanma sıklığı aşağıdaki tabloda kendisini göstermektedir.

	Kategori	Sözcük Sıklığı	Toplam
1	Duyumcul Hazlar	sevmeye (1), seveceksin (2), sevdim (2), sevmekte (1), sevdiğim (1), seveceksin (3), aşksın (6), aşkın (1), aşk (2), aşka (1), güzel (1), güzellik (3), yarı (1), yarım (7), yar (2), ten (2), sarhoş (3), senle (16), sen (10), ateş (3), el ele (3), yan yana (3), yandıgımı (3), kadeh (1), öperken (3), yatçaz kalkcaz (4), gece benle kalsana (2), alacaklıyım teninden (1), ne dediğimi anladın sen (1)	89
2	Hüzün, Keder	kederden (1), keder (1), yokluğun (2), yokluğunda (2), dargın (2), hasret (6), hasretim (4), hüznün (1), üzer (2), üzüldüm (1), özledim (1)	23
3	Maneviyat	ruh (1), ruhumu (1), kader (1), kalp (2), hisleri (1), vuslat (1), tövbe (1), Allah (1)	9

Tablo 5: Sözcük Sıklığı ve Konu Kategorisine Göre Dağılımı

Şarkı sözlerinin kelimeleri üzerinden yürütülen içerik analizi göstermektedir ki modern dünyanın insanı idealden duyuma indirgeyen yanı şarkı sözlerinde açığa çıkmaktadır. Özellikle maddi değer, servet, fizik rahatlık, beden, zevk, erk, ün gibi maddi hazların öne çıkarıldığı, duyguların aşkınlıktan bireye indirgendığı bir anlayış öncelenmektedir. Daha çok modern hayatın tüketim anlayışı içerisinde insan ilişkilerini gündelik tüketim malzemesi yapan bu şarkı sözleri aynı zamanda insanı ruhu alınmış bir zevk makinası olarak tanımlamaktadır. Bunun yanında bu şarkılar piyasa yönelimleri içerisinde ritmin, tekrarlanabilmenin ve anlamın giderek erozyona uğratıldığı bir dönüşümün adı olmuşlardır.

Bu anlamda popüler müzikte Adorno'nun da yukarıda bahsettiği gibi sözlerin tekrarlanabilirliği ve bir bakıma ritim anlamın çok önüne geçmiştir. Pek çok parçada dillere pelesenk olan sözlerin anlamları hiç düşünülmeden tekrarlanmaktadır. Özellikle pop tarzı şarkılarda bu daha dikkat çekmektedir. Aşağıdaki parçalardaki içerik analizinde dillerde dolaşan bu parçaların tekrarlanabilme özelliği ve tarzı arasında bir ilişki kurulmaya çalışılmıştır.

Tablo 6: Şarkılarda Ritim Olarak Tekrarlanabilen Sözlerin İçerik Analizi

	Şarkı ismi	Seslendiren	Türü	Ritim olarak tekrarlanabilen içerik
1	Ya yayaya	Hande Yener	Pop	Ya yayaya! Ben en özel, Ya yayaya! Ben en güzel,
2	Nereden Bileceksiniz	Ahmet Kaya	Arabesk-Fantazi	Siz benim neler çektiğimi Nereden bileceksiniz
3	Gitme kal	Ragga Oktay ft. Yıldız Tilbe	Slow	Hasretim ben sana deli gibi hasretim El ele, yan yana öperken hasretim
4	Yatcaz kalkcaz ordayım	Gülşen	Pop	Yatcaz kalkcaz, yatcaz kalkcaz, yatcaz kalkcaz, Hoop ordayım
5	Kış masalı	Adem Gümüşkaya	Slow	Adını dağlara yazdım yarım Buğulu camlara kazdım
6	Ankara'nın bağları	Ankaralı Coşkun	Arabesk-Fantazi	Ankara'nın bağları da Büklüm, büklüm yolları Ne zaman sarhoş oldun da Kaldıramıyon kolları
7	Yokluğunda	Leyla The Band	Slow	Yokluğunda, yokluğunda, yokluğunda...
8	Keyfi yolunda, aşkı sonunda	Yalın	Pop	Eve senle dönüyorsam Evden senle çıkıyorsam
9	Bir hayli	Murat Dalkılıç	Pop	Kimi sever gider, kimi üzer gider
10	Bir güzellik yap	Murat Dalkılıç	Pop	Bir güzellik yapsan da gece benle kalsan da

Yukarıdaki tabloda özellikle dikkat çekici bir husus olarak pop tarzı müzik parçalarında ritim olarak tekrarlanabilen içeriğin anlamdan oldukça yoksun olmasıdır. Burada şarkı sözü yazarlarının ve bestecilerin özellikle nakarat kısımlarındaki bu içeriğin akılda ritim olarak kalıcılığına ve tekrarlanabilme olasılığına önem verdikleri açıkça görülmektedir. Bunun aksine daha az dinlenen Slow ve Arabesk – Fantezi tarzı müzik parçalarının nakaratlarının duygu yoğunluğunu vermeye çalışan, nispeten anlamlı içeriklerden oluştuğu söylenebilir.

Bunun yanı sıra söz konusu şarkıların sunumunda kullanılan görsel içerik unsuru olarak kliplerde dikkat çekici bazı özellikleri barındırmaktadır. Müzik endüstrisinin bir pazarlama yöntemi olarak kliplerden yararlanması 1980'li yıllarda, bir müzik kanalı olarak ya-

yına geçen MTV ile başlamıştır. Görsel imgelerin dinleyicinin müziğe olan ilgisini (ya da ürüne olan ilgisini) en üst düzeye çıkaran bilişsel araçlardan biri olduğunu kabul ettiğimizde, elimizdeki bilgiler müzik klibinin yaratıcılarının öngördüğü amaçları gerçekleştirmede başarılı olduğunu göstermektedir. Müzik videoları plak alıcılarına üzerinde düşünecekleri, laflayacakları ve görselleştirecekleri, beyinlerinde canlandırabilecekleri ve aralarında kişisel bağlantılar oluşturacakları özel bir şey verir. Her klip esas itibarıyla sanatçının ve plak şirketinin, özel bir müzik-tüketicisi kitlesine yönelik olarak popüler bir imge yaratma ve sunma çabasıdır. Video yönetmenleri eserlerini müzik kadar ilgi çekici kılmaya çabalarlar. Bir hayran kitlesi oluşturma ve bunları elde tutma mücadelesinde sanatçılar egzotik, güçlü, sert, seksi, havalı, benzersiz görünmek için bir yığın teknik kullanırlar. Müzik klipi televizyon ve sinemaya özgü görüntü ile ses arasındaki normatif estetik ve semiyotik ilişkiyi tersyüz etmektedir. Çünkü görsel unsurlar televizyon ve sinemanın tersine müziğin cezbediciliğini arttırmak için kullanılmaktadır.

Günümüzde kliplerin çoğu genel olarak dört temel biçimde yapılmaktadır:

1. Esas itibarıyla katıksız görsel ifadelerden oluşanlar;
2. Şarkının sözleri üzerinde odaklaşan bir anlatıyı içerenler;
3. Bu iki tarzın önemli özelliklerini bünyesinde taşıyanlar;
4. Zaman zaman rüyaları ya da bir çizgiyi izlemeyen deneysel filmle-ri andırır şekilde soyut ve alakasız bir dizi görüntü sıralayanlar (Kalay, 2007: 90).

Bu anlamda örneklemimizi oluşturan klipleri biçimsel olarak aşağıdaki gibi değerlendirmemiz mümkündür.

Tablo 7: Kliplerin Biçimsel Analizi

	Şarkı ismi	Seslendiren	Türü	Klip türü
1	Ya yayaya	Hande Yener	Pop	4 / Soyut ve Alakasız Görüntüler
2	Nereden Bileceksiniz	Ahmet Kaya	Arabesk-Fantazi	2 / Sözlere Odaklı
3	Gitme kal	Ragga Oktay ft. Yıldız Tilbe	Slow	4 / Soyut ve Alakasız Görüntüler
4	Yatçaz kalkcaz ordayım	Gülşen	Pop	4 / Soyut ve Alakasız Görüntüler
5	Kış masalı	Adem Gümüşkaya	Slow	2 / Sözlere Odaklı
6	Ankara'nın bağları	Ankaralı Coşkun	Arabesk-Fantazi	4 / Soyut ve Alakasız Görüntüler
7	Yokluğunda	Leyla TheBand	Slow	1 / Katıksız Görsellik
8	Keyfi yolunda, aşkı sonunda	Yalın	Pop	2 / Sözlere Odaklı
9	Bir hayli	Murat Dalkılıç	Pop	4 / Soyut ve Alakasız Görüntüler
10	Bir güzellik yap	Murat Dalkılıç	Pop	4 / Soyut ve Alakasız Görüntüler

Bu tabloda da anlaşılacağı gibi özellikle pop müzik kliplerinde daha çok belirli bir tarzı taşımayan hızlı akan görüntüler içerisinde çağrışımlar barındıran soyut ve alakasız görüntülerle bezenmiş videolar tercih edilmektedir. Bu videolar sayesinde dinleyici / izleyici popüler kültürün ve duyumcul hazların bileşkesinde idealden giderek uzaklaşan bir anlamsızlığın içine çekilmektedir. Zira popüler kültür, modası, futbolu ve medyasıyla her alana nüfuz etmektedir. Popüler kültürün eğlence hayatı da bunun bir parçasıdır. Gece yaşamı ihtişamı ve çılgınlığı, serbestleşme ve cazibenin (kozmetik) popüler kültür moda yaşamındaki yeri, sinema, dans, mankenler, futbolcular ve bütün bunları birleştiren medyanın konumu (Akay, 2012: 15) hep bu anlayışa hizmet eder. Bu anlamda kliplerin içerisinde yer alan imgeler de önem taşımaktadır. Zira yukarıda Adorno'ya atıfla bahsettiğimiz gibi popüler kültür özellikle gerçek anlamın yerine gösterilen anlamı koyarak bir kültür üretmektedir. Bu anlamda kliplerde bazen belirgin bazen de geçişlerle verilen imgeler kültürü yansıtmaması anlamında önem arz etmektedir. Aşağıdaki tabloda bu anlamda bir analiz gerçekleştirilmiştir.

Tablo 8: Kliplerin Görsel İçerik Analizi

	Şarkı ismi	Seslendiren	Türü	Görsel içerik
1	Ya yayaya	Hande Yener	Pop	Kadın / Beden / Ritim / Yatak / Cinsellik
2	Nereden Bileceksiniz	Ahmet Kaya	Arabesk-Fantazi	Seslendiren
3	Gitme kal	Ragga Oktay ft. Yıldız Tilbe	Slow	Seslendirilenler / Özlem / Ritim
4	Yatçaz kalkcaz ordayım	Gülşen	Pop	Kadın / Yatak / Ritim / Beden/ Cinsellik
5	Kış masalı	Adem Gümüşkaya	Slow	Kadın / Özlem/ Kavuşamama / Yatak
6	Ankara'nın bağları	Ankaralı Coşkun	Arabesk-Fantazi	Ritim / Beden
7	Yokluğunda	Leyla TheBand	Slow	Özlem / Ev / Yatak
8	Keyfi yolunda, aşkı sonunda	Yalın	Pop	Beden / Ritim/ Cinsellik / Yatak
9	Bir hayli	Murat Dalkılıç	Pop	Beden / Görsel Güzellik / Yatak/ Cinsellik
10	Bir güzellik yap	Murat Dalkılıç	Pop	Kadın / Yatak / Ritim / Beden / Cinsellik

Görüldüğü gibi şarkıların giderek duyumcul bir alt kültüre indirgenme aracı olarak klipler de önemli bir içerik sunmaktadır. Günümüzde müziğin vazgeçilmez bir parçası haline getirilen klipler sözlerin yerini alma iddiasını görsellik üzerinden üretmektedir. Giderek anlamsızlaşan sözlerin mesajlarını taşıyan bu görsellikler de kültürün duyuma indirgenişinin önemli izlerini taşımaktadır. Bu kliplerde ilginç bir şekilde bazı imgelerin üzerinde ısrarla durulmaktadır. Farklı sanatçıların ve tarzların birleştiği bazı unsurlar konumuz açısından dikkat çekicidir. Bu imgelerin başında beden gelmektedir. Özellikle kadın üzerinden heveslere atıf yapan beden imgesi neredeyse tüm kliplerin ortak parçası olarak görülebilir. Zira beden-toplum ilişkilerinde öne çıkan en önemli konulardan biri, cinselliktir. Cinsiyet ve cinsellik üzerinden bedene müdahale, çağdaş toplumun köklü problemlerindedir. Belki de kadının erkek bedene ve dolayısıyla toplumsal bedene hâkim olabildiği en önemli alan cinselliğini, kadınlığını öne çıkardığı alandır. Zira kadın bedeni, çok geniş bir yelpazede, yasal veya yasa-dışı yollar-

la, resmi ve özel otoritelerin eliyle bir tüketim aracı olarak büyük bir pazarda meta olarak değerlendirilmektedir. Eğlence sektöründe kadın başrolü oynamakta, kadın bedeni başköşeye yerleştirilmektedir (Okumuş, 2009: 6). Bu anlamda söz konusu klipler beden üzerinden (özellikle de kadın üzerinden) duyumcul bir kültürel anlayışın esas alındığı söylenebilir.

Bununla birlikte hemen her klipte ortak imgelerden bir tanesi de yatak olarak dikkat çekmektedir. Hemen her klipte bir şekilde yer alan bir nesne olarak yatak özellikle pop tarzı şarkıların kliplerinde klibin merkezinde konumlandırılmaktadır. Bir anlamda bu imge bazı sınırların aşılmasının bir araçsalı olarak kliplerde yer almaktadır. Başka bir deyişle mahremiyetin tüketilmesinin bir sembolü olarak kullanılan bu imge, kültürün duyumcul alana ve piyasa yönelimli müziğe doğru evrilişin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla bağlantılı olarak görsel analizde dikkat çeken en önemli noktalardan biri de bu kliplerin özellikle duyumcul kültürün en önemli imgesel göstergelerinden biri olarak cinselliğe atıf yapmasıdır. Hemen her klipte bu anlamda bir çağrışımın üzerinde durulduğu söylenebilir. Özellikle pop tarzı şarkıların klipleri mahremiyet, cinsellik ve beden imgeleri açısından günümüz kültürü hakkında yukarıdaki iddiaları doğrular materyaller içermektedir. Görsel içerik içerisinde dikkat çeken bir diğer unsur ise ritmin bir göstergesi olarak dans olarak belirmektedir. Müzikte idealist anlayıştan anlamsızca tekrarlanan ritme doğru değişen algının görsel tezahürü bu kliplerde dans olarak kendisini göstermektedir.

Sonuç

Modern dünyanın ürettiği bunalımlar içerisinde temelden sarsılan bir alan olarak kültürde meydana gelen değişim ve dönüşüm pek çok farklı alanda kendisini göstermiştir. Pek çok sosyoloğun ve düşünce adamının üzerine eğildiği bir alan olarak kültürün ve buna bağlı olarak sanatın yaşadığı bunalım özellikle P. Sorokin ve T. W. Adorno'nun kuramlarında dikkat çekici kavramsallaştırmalarla izah edilmiştir. Sorokin genel kültür sistemleri kuramı içerisinde kültürün ve sanatın döngüsel olarak idealden duyumcula bir seyir izlediğini ve günümüz modern dünyanın duyumcul anlayışla bezendiğini söylerken; Adorno, kültür endüstrisi kavramsallaştırması içerisinde özellikle müziğin gerçekten, anlamdan metaya, popüler kültüre, piyasa yönelimine doğru evrildiğini düşünmektedir.

Bu anlamda günümüz kültür ve sanat anlayışının bir göstergesi olarak müziğin irdelenmesini ve böylelikle bir durum tespitini hedefleyen bu çalışmada, son yıllarda çokça dinlenen şarkılar hem sözel hem de görsel olarak içerik analizine tabi tutulmuş ve bu şarkılar üzerinden modern / popüler kültürün ürettiği sanatın bugünü gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Yapılan içerik analizi sonucunda elde edilen bazı bulgular şu şekildedir:

1. Genel anlamda son günlerde sıkça dinlenen şarkılarda derin anlamlardan yoksun ve özden çok anlamsız nakaratlarla bezenen şarkı sözlerinin ve klipe desteklenen görselliğin ve müzik altyapısının etkili olduğu söylenebilir.
2. Pop müziğin slow ve arabesk – fantezi müziğe oranla daha çok tercih edildiği söylenebilir.
3. Şarkı sözlerinin kelimeleri üzerinden yürütülen içerik analizi göstermektedir ki modern dünyanın insanı idealden duyuma indirgeyen yanı sıra şarkı sözlerinde açığa çıkmaktadır. Özellikle maddi değer, servet, fizik rahatlık, beden, zevk, erk, ün gibi maddi hazların öne çıkarıldığı, duyguların aşkınlıktan bireye indirildiği bu sözler tamamıyla idealizmden ve maneviyattan uzak bir anlayışı önelemektedir.
4. Özellikle pop tarzı müzik parçalarında ritim olarak tekrarlanabilen içerik anlamdan oldukça yoksundur. Bunun aksine daha az dinlenen slow ve arabesk – fantezi tarzı müzik parçalarının nakaratlarının duygu yoğunluğunu vermeye çalışan, nispeten anlamlı içeriklerden oluştuğu söylenebilir. Burada hem bir örnek hem de bir istisna olarak Ahmet Kaya'nın "Nereden Bileceksiniz" isimli şarkısı dile getirilebilir. Zira bu şarkı anlam bütünlüğü itibariyle diğer dokuz şarkıdan farklı bir yerde konumlandırılabilir. Bu parçanın en çok dinlenenler içerisinde olmasının konjektürel sebeplerinden bahsedilebilir. Çünkü 3 Mart 2014 tarihinde 27 sanatçının Ahmet Kaya'nın eserlerini seslendirdiği "bir eksiğiz" isimli saygı albümünün yayınlanmış olması sanatçıyı tekrar gündeme getirmiştir. Ayrıca bu şarkının popüler dizilerde (Kuzey Güney / Suskunlar) ve programlarda (O Ses Türkiye / Mustafa Bozkurt) gündemdeki sanatçılar tarafından seslendirilmesi de şarkının popüleritesini

artıran bir unsur olarak değerlendirilebilir.

5. Şarkıların sunumu için özellikle son yıllarda vazgeçilmez unsurlar olarak ortaya çıkan video kliplerde bilhassa pop müzik tarzı şarkılarda soyut ve bir dizi tekrar eden alakasız görüntülerden oluşan bir görsellik tercih edilmektedir.
6. Video kliplerde ilginç bir şekilde bazı imgelerin üzerinde ısrarla durulmaktadır. Farklı sanatçıların ve tarzların birleştiği bazı unsurlar dikkat çekicidir. Özellikle beden, kadın, yatak, mahremiyetin tükenişi, cinsellik klipleri oluşturan görsel içerik olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak şunu söylememiz mümkündür ki modern dünya, giderek idealden ve anlamdan, duyuma, maddiyata ve anlamsızlığa doğru evrilen bir kültür anlayışının yeni adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle insanlığın var oluşundan bugüne kadar önemli bir kültür ve değişim göstergesi olarak sanatta yaşanan değişim, yapılan içerik analizinin de gösterdiği gibi ülkemizde günümüz kültür ve sanatının giderek anlamdan anlamsızlığa, idealden duyuma, üretimden tüketime, gerçekten popülere doğru bir kayış içerisinde olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Adorno, T. W. (2011). *Kültür endüstrisi kültür yönetimi*. (Çev.: Mustafa Tüzel, Nihat Ülner, Elçin Gen) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Adorno, T. W. (2003). Kültür endüstrisini yeniden düşünürken. (Çev.: Bülent O. Doğan) *Cogito Adorno Özel Sayısı*, 36, 150-156.
- Akay, A. (2002). *Kapitalizm ve pop kültür*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Aydın, M. (2009). *Moderniteye dışarıdan bakmak*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Berger, P. L., Berger B., Kellner, H. (2000). *Modernleşme ve bilinç*. (Çev.: Cevdet Cerit) İstanbul: Pınar Yayınları.
- Cengiz, R. (2011). Sosyolojik bir olgu olarak müzik (Tokat örneği). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (18), 364-378.
- Coser, L. A. (2008). *Sosyolojik düşüncenin ustaları*. (Çev.: Himmet Hülür, Serhat Toker ve İbrahim Mazman). Ankara: Deki Yayınları.
- Dellaloğlu, B. F. (2014). *Frankfurt Okulu'nda sanat ve toplum*. İstanbul: Say Yayınları.
- Dikeçligil, B. (2010). Bilimsel paradigmalarda oluşumunda ve dönüşümünde sosyolojik bağlam. *Toplum Bilimleri*, 1 (3), 53-61.
- Erkilet, A. (2007). *Toplumsal yapı ve değişme kuramları*. İstanbul: Hece Yayınları.
- Günay, E. (2006). *Müzik sosyolojisi sosyolojiden müzik kültürüne bir bakış*. Ankara: Bağlam Yayınları.
- Işık, C. ve Erol Işık N. (2013). *Arabesk ve Müslim Gürses kültürel dünyamızı anlamak*, İstanbul: Ferfir Yayınları.
- Kalay, A. (2007). Tüketim kültürü içerisinde müziğin görselleştirilmesi: Klipler. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Hakemli Dergisi*, 30, 79-96.
- Küçükcan, T. (2011). *Toplumun, kültür politikaları ve medyanın kültürel süreçlere etki algısı araştırması*. Ankara: SETA Yayınları.
- Neuman, L. (2009). *Toplumsal araştırma yöntemleri nitel ve nicel yaklaşımlar*. (Çev: Sedef Özge). İstanbul: Yayın Odası Yayınları.
- Okumuş, E. (2009). Bedene müdahalenin sosyolojisi. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, II, 1-16.

- Özbek, M. (2013). *Popüler kültür ve Orhan Gencebay arabeski*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ritzer, G. (2000). *Büyüsü bozulmuş dünyayı büyülemek*. (Çev.: Şen Süer Kaya) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ritzer, G. (2013). *Klasik sosyoloji kuramları*. (Çev.: Himmet Hülür). Ankara: De-Ki Yayınları.
- Robinson, F. (2002). İslam'da sekülerleşme. (Çev.:Celaledin Çelik). *E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13,343-355.
- Sorokin, P. (1970). *Social & cultural dynamics – A study of change in major systems of art, truth, ethichs, lawand social relationships-I-IV*. Boston: Porter Sargent Publisher.
- Sorokin. P. (2008). *Bir bunalım çağında toplum felsefeleri*. (Çev: Mete Tunçay). İstanbul: Salyangoz Yayınları.
- Şan, M. K. ve Hira, İ. (2007). Frankfurt Okulu ve kültür endüstrisi eleştirisi. *Sosyoloji yazıları I, (Sakarya Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Ortak Çalışması)* İstanbul: Kızılelma Yayınları, 324-340.
- Vexliard, A. (1965). Pitirim A. Sorokin'in yaratıcı özgecilik (altrüizm) psikolojisi. (Çev.: Nusret Hızır). *Araştırma Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 3, 167-190.
- Weber, M. (1946). *Science as a vocation*. H.H. Gerthand C. Wright Mills (Trans. and Ed.), *Max Weber: Essays in sociology* (pp. 129-156). New York: Oxford University Press.
- Yaşar, G. A. (2011). Ortaçağdan günümüze “modernite”: Doğuşu ve doğası. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (7), 10-26.
- Yıldırım, E. (2005). *Hayali modernlik (Türk modernliğinin icadı)*. İstanbul: İz Yayıncılık.

İnternet Kaynakları

- URL-1:<http://www.youtube.com/watch?v=QHV3p4uesjw>, Erişim Tarihi: 25.04.2014.

Üniversite Öğrencilerinin Ülke İçi Hareketliliği

In-Country Mobility of University Students

Pınar Yazgan

Öz

Küresel nitelikteki beşeri hareketliliğin imkânlarını artıran teknolojik gelişmeler ile birlikte göç kavramının dinamik ve süreklilik tarafını vurgulamak için hareketlilik (mobility) kavramı tercih edilmektedirler. Hareketliliğin artması ve hızlanmasından en fazla etkilenen ve tartışılan kavramlardan bir tanesi de eğitim kavramıdır. Eğitim ve göç ilişkisine odaklanan birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma, literatürde göz ardı edilen ve yaygın nitelikteki çalışmalardan farklı olarak eğitim sebebiyle hareketliliğin gelecekteki hareketlilik potansiyelinin analizine yöneliktir. Araştırma nitel araştırma yöntemi, gözlem ve mülakat veri toplama aracı ile Sakarya Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde eğitim gören 26 üçüncü sınıf öğrencisi üzerinde 2014 yılında gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak karşılaştırılan iki grup arasında gelecekteki hareketlilik amacına yönelik olarak süreklilik ve durağanlık noktasında ebeveyn ikamet yerine göre farklılık bulgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ülke İçi Hareketlilik, Göç, Küreselleşme, Üniversite Eğitimi.

Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, pyazgan@sakarya.edu.tr

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

DOI: 10.17550/aid.60903

Abstract

Recently, the concept of mobility refers to the dynamic and continuum sides of migration due to globalisation and its technological facets. One of most controversial concepts based on increasing and speeding up of mobility is education. There have been many studies focused on the relationship between education and migration. However, there is not much attention on links between mobility/immobility and future mobility intentions of university students. This study focuses on mobility by reason of university education and future mobility intentions of students. Qualitative interviews with students were conducted in Sakarya University, department of sociology in April, 2014. Findings of the study reveal the positive correlation between mobility and future mobility intentions of students.

Keywords: *In-country Mobility, Migration, Globalization, University Education*

Giriş

Castels ve Miller (2008: 11) içinde bulunduğumuz çağın temel göç eğilimlerinden bir tanesinin “*göçün hızlanması*” olduğunu ifade etmektedir. Her bir göç hareketinin sonrasında alınacak olan göçle ilgili kararları etkilediği tartışılmaktadır. Diğer bir ifade ile birey için bir kez göç etmiş olmanın hem birey düzeyinde hem toplumsal bellekte göç etmeyi daha olası bir seçenek haline getirmesi birçok araştırma tarafından ortaya koyulmuştur (Sirkeci ve Yüceşahin, 2014: 7).

Çağımızda göç olgusu özellikle küreselleşme temelindeki tartışmalarda hareketlilik (mobilite) kavramı ile karşımıza çıkmaktadır. Hızlı ulaşım ve iletişim teknolojileri sayesinde bireyler hiç olmadığı kadar hareketli hale gelmiştir. Hareketlilik içerisindeki bu bireyler (sosyal, kültürel ve finansal) sermaye ve bilgi akışı çerçevesinde ele alınmaktadır. Faist (2003: 47) göçmen kategorilerini oluşturmada kullanılan ölçütleri, alan bakımından yerli ya da uluslararası, zaman bakımından geçici ya da daimi, akışın boyutu bakımından bireysel, grup olarak ve kitlesel göç, sebep bakımından gönüllü ya da zorunlu olarak analiz etmektedir. Akışın boyutu açısından birey bazında beşeri bir hareket olarak göçün subjektif boyutu Li ve meslektaşlarının (1995) vurgusundan referans alarak bireylerin deneyimleri ve algıları, göçün bir süreci olarak bu çalışmada ele alınmaktadır. Bu süreçte bireysel olarak *sosyal hayatların* analizi edilebilmesi mümkündür. Hareketlilik kavramı bu çalışmada göçün dinamik ve süreklilik yüzünü ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu anlamda *yerleşikler* ve *hareketliler* üniversite öğrencileri örneğinde çalışmanın analiz birimlerini oluşturmaktadır.

Son yıllarda hareketliliğin artmasına eş zamanlı olarak Türkiye’de yükseköğretim kurumlarında artış olmuştur. Her yıl yeni bölümler eklenen ve mevcut bölümlerin öğrenci sayılarında artış olan üniversitelerden bir tanesi de Sakarya Üniversitesi’dir. Üniversitenin sosyoloji bölümü öğrencileri de üniversite genelinde olduğu gibi, başta İstanbul olmak üzere yakın çevre illerden öğrencilerin ilgi odağıdır. Coğrafi yakınlığın eğitim süreci boyunca ki dönemde beşeri hareketliliği ne kadar artırdığını açık olarak ulaşım araçlarının sık seferlerinden de açıkça görülmektedir. Diğer taraftan daha uzun mesafedeki şehirlerden gelen öğrencilerin hareketliliği daha az olsa bile ulaşım teknolojisinin gelişmesine paralel olarak artış gösteren bir ivme içerisindedir. Bu hareketlilik, üniversiteler arasında ki ulusal ve uluslararası çerçevede

imzalanan protokollerle belli dönemlerde karşılıklılık esasında gerçekleşen değişim programlarını (Erasmus, Mevlana, Farabi gibi) açıklamak için kullanılan tanımlamadan farklı olarak kavramsallaştırılmıştır. Üniversite öğrencileri, ortalama lisans düzeyinde dört (4) yıllık eğitim için başka bir şehre akademik dönemler boyunca yerleşirler. Günübirlik, hafta sonları ve/ya akademik dönem dışındaki tatiller (28 hafta öğretim, 26 hafta tatil -resmi ve dini tatiller bu haftalar dışındadır-) boyunca da ailelerinin ikamet ettikleri şehre dönerler. Böylece dört (4) yıl boyunca iki şehirde yaşamış olurlar. Bu sebeple A noktasından B noktasına geriye dönmek üzere gerçekleşen bir hareket olan statik nitelikteki göçten farklı olarak belli dönemlerde, A ve B noktaları arasında hareket halindedirler.

Bu çalışmada, kavramsallaştırılan *hareketli katılımcılardan* ilk grup, en az iki şehir arasında belli periyotlarda eğitim alma, tatiller ve aile ziyaretlerine yönelik olarak hareket halinde olan kişilerin oluşturduğu gruptur. İkinci grup ise *hareketli olmayan katılımcıların* (Sakarya’da ikamet eden) oluşturduğu gruptur. Bu iki grubun gelecekteki hareketlilik potansiyellerine yönelik olarak bağlantıları sorgulamakta ve değerlendirilmektedir. Küresel anlamdaki ağ toplumu (Manuel Castells, 2011) ulusal sınırlar içerisinde de ulaşım teknolojinin etkisiyle eğitim olgusuyla hareketliliği karşımıza çıkarmaktadır. Bu anlamda literatürde hareketlilik (mobility) ile tanımlanan kuramsal ve ampirik çalışmalara ülke içi hareketlilik kavramı ile farklı bir bakış açısı ile yapılan bu çalışma aynı zamanda potansiyel hareketliliğin niteliğini ve yönünü gösterme noktasında da politika üreticileri için eğitim ve istihdama yönelik çalışmalar için de katkı sağlayacaktır.

Yükseköğretimde bireylerin ülke içi hareketliliği ve gelecekteki hareketlilik (ülke içi ve dışı) sürecine odaklanan bu çalışmanın **araştırma soruları** şöyledir:

- Ülke içinde üniversite eğitimi alan öğrencilerin gelecekteki hareket niyetleri nasıldır?
- Öğrencilerin hareketlilik niyetleri ebeveyn ikamet yerine göre nasıl değişmektedir?
- Üniversite eğitimi sebebiyle ülke içi hareketlilikte bulunan veya bulunmayan öğrencilerin durumlarını hangi kavramlarla açıklayabiliriz?

Literatür

Çok geniş bir alanda bilim insanlarının ilgisini çeken göç olgusu olağanüstü bir kompleksliğe sahiptir (Brettell, 2000: 1). Göçü açıklamaya yönelik teoriler, niçin göçün başladığını ve nasıl devam ettiğini sorgular. Massey ve meslektaşları (1993) göçün başlangıcını açıklamaya yönelik olarak Neo – Klasik İktisat: Makro, Neo – Klasik İktisat: Mikro Teori, İkili İşgücü Piyasa Teorisi, Dünya sistemleri Teoriler oluşturduğunu; Ağ Teorisi, Kurumsal Teori, Kumülatif Nedensellik ve Göç Sistemleri Teorisinin göçün sürekliliğini açıkladığını ifade etmektedirler. Hooghe ve meslektaşları (2008) daha açık bir ifade ile ekonomik yaklaşımların, göçü işgücü piyasasına bir tepki olarak, kültürel teoriler merkez-çevre ilişkisi kalıbı ve sosyal ağ teorileri ile ise göç akışını kuran göç ağları ile açıklandığını belirtmektedirler. Castles'ın (2011) ağ toplumları olarak ifade ettiği günümüz toplumlarının yaşadığı içinde bulunduğumuz yüzyılı ise, Castles ve Miller (2003) göçler çağı olarak isimlendirmektedir. Küreselleşmenin yüzlerinden olan ağ toplumu olma ile hareketlilik arasında karşılıklı bir bağlantı olduğu bu anlamda açıktır (Boyd, 1989; Vertovec, 2002).

Göç ve/ya hareketlilik literatüründe çok sayıda araştırma ulus devletlerin sembolik hale gelen sınırları arasında gerçekleşen harekete odaklanmaktadır. Sınırların, küreselleşme ile birlikte akışkan hale getirdiği bireyler ve fikirlere yönelik çalışmalar ulus devletler içerisindeki hareketliliği göz ardı etmektedirler. Oysaki tam da ulus içerisindeki hareketliliğin küresel ağlarda ki hareketlilikle paralel olarak artışı dikkat çekicidir. Bu noktada Sirkeci'nin (2010) vurguladığı sürekliliği olan bir insan hareketi olarak göçten *hareketlilik* kavramına yönelme ihtiyacı tüm göç literatürüne yeni bir yön vermektedir. Küreselleşme üzerine tartışmalar içerisinde, mekân kavramını yeniden tanımlanması, akışkanlık, dolaşım daha genel olarak *hareketlilik* kavramını gündem oluşturmaktadır. Küresel boyuttaki ilişkiler; mekân, alan, coğrafya, ağlar, örgüler gibi kavramlarla açıklanmaktadır (Öncü ve Weyland, 2007: 13). Sermayeler, fikirler ve teknoloji küresel dünyada akarken göçmenler ve mekânlar arasındaki ilişkilerin yeniden kavramsallaştırılmasını gerektirmektedir (Cheng, 2005: 141). Göçmen de göç kavramı da bu çerçevede benzer olarak üzerine yeniden düşünmeyi gerektiren ve çokça tartışılan bir kavram olarak literatürde karşımıza çıkmaktadır (bkz. Schiller ve dig., 1992; Tsagarousianou, 2004; Blunt, 2007). Sığınmacı,

mülteci, sınır işçisi, göçmen işçi, sürgün edilmiş kimse, yasadışı – kayıtdışı – düzensiz göçmen, iktisadi göçmen ve mevsimlik işçi olarak literatürde çeşitlenmektedir (Faist, 2003: 47). Çağımızda göç olgusu içerisindeki kategoriler nasıl belirsizleşip değişip üst üste gelebiliyor ise göçmen tanımı da farklılaşabilmekte, bir kategoriden diğerine geçebilmekte hatta birbirini içerip üst üste gelebilmektedir (Castles ve Miller, 2003).

Diyebilir ki göç araştırmalarında genel olarak hareketli grupların ve bireylerin ekonomik gelişimle ilişkisine odaklanılmıştır. Bu anlamda birçok araştırmada göçmenler işçi olarak ekonominin bir objesi ve/ya bir kurban olarak kavramsallaştırılmıştır. Silvey ve Lawson (1999) modern perspektifte, göçmenler ekonomik rasyonalizme göre hareket eden cinsiyetsiz ve modernleşmenin bir ajanı olarak görüldüğünü, göçmenin kendisine odaklanmaktan ziyade makro düzeyde politik, ekonomik şartların ürettiği göçe odaklanıldığını ifade eder. Kültürel coğrafya çalışmalarının ise göçmenin kavramsallaşmasına yönelik kritik bir dönüşümü ortaya koymakta olduğunu ve bu çalışmaların göçmenleri ekonomik olarak geniş yapılar tarafından hareket ettirilen nesnelere bakmaktan ziyade, göçmeni akışkanlıkları içerisinde yorumlayıcı özneler olarak ele alındığını vurgulamaktadırlar (Silvey ve Lawson, 1999: 125-126). Cohen ve Sirkeci’de (2011) göçün daha fazla kültürel olduğunu ifade ederken toplumsal temelde özellikle kritik bir faktör olarak güvenlik noktasına da değinmektedir. Aslında göçmenler birey olarak bir kültürün ve toplumun üyesi olmasının yanı sıra kendi refahlarını ve güvenliklerini düşünerek hareket ederler. Bu bireylerin kendi kararlarına alan kültürel ajanlardır. Hareketliliğin içinde değişen örüntüleri anlamak için önemli bir değişken göçmenlerin geri de bıraktıkları ve sabit nitelikteki yani hareket halinde olmayan bireylerdir (Cohen ve Sirkeci, 2011).

Literatürde ki eğitim, göç ve/ya hareketlilik ile ilgili uluslararası literatüre bakıldığında öğrencilerin yüksek eğitim için başka bir ülkeye gelişi ve sonrasında ki kariyer ve istihdam olanaklarına ilişkin çalışmalar öne çıkmaktadır (Levy ve Wadycki, 1974; Dervin, 2011; Dahl, 2012).

Literatürdeki ulusal çalışmalarda ise eğitim ve hareketliliğe ilişkin çalışmalar Avrupa Birliği projeleri ile ilişkili olarak karşılıklı

esasına dayanan öğrenim hareketliliğine odaklanmaktadır ve bu yönde çerçeveler sunmaktadır (bkz. Pınar ve Uzunoğlu, 2009; Abed, 2013). Bir diğer grup çalışma ise yine eğitimi, göçün kategorileri altında ele alan tanımlayıcı nitelikteki çalışmalardır (bkz. Işık, 2009; Çelik, 2005). Konuyla ilişkili olarak uluslararası bir boyut ile yapılan beyin göçü kavramı altında ele alınan amprik ve teorik çalışmalar da bu kategoride yer almaktadır (bkz. Başaran, 1972; Ersel, 2003; Tansel ve Güngör, 2004). Eğitim amacıyla gerçekleşen göçler üzerine yapılmış tanımlayıcı nitelikteki çalışmalarda illere göre istatistiki veriler sunulmaktadır (bkz. Işık, 2009). Toplumsal değişim, değerler, kentsel uyum, ekonomik gelişim ve yerel ekonomik kalkınma kavramları literatürde eğitim ve göç konularıyla ilgili öne çıkan kavramlar arasındadır (bkz. Ataünal, 1994; Erdoğan ve dig.; Işık, 2008; Genç ve Eryaman, 2008).

Uluslararası literatürde ise eğitim sebebiyle göç çalışmalarının dışında özellikle de yüksek eğitim, hareketlilik ve eşitsizlik (Osma ve Risto, 1996), yaşa ve eğitime göre göç (bkz. Aba, 1974; Hong, 1973; Preston, 1987), kültürel sermaye ve kuşaklar arası eğitim (bkz. Waters, 2005; Aydemir ve dig., 2008) amprik nitelikteki çalışmaların öne çıkan konuları arasındadır. Eğitim seviyesinin hareketliliğe etkisi (Wolbers, M. H. 2000) ve ulusal ve global nitelikte ki akademik hareketlilik (Bhandari ve Blumenthal, 2013) özellikle küreselleşmenin bir yüzü olarak karşımıza çıkan bir olgudur. Literatürde küreselleşmenin sağladığı olanaklarla hareketliliğin artması ile ilişkili çalışmalar bulunmakla birlikte (bkz. Suarez-Orozco, 2001; Lauder ve dig., 2006; Marginson, ve Wende, 2007; Varghese, 2008; Guruz, 2011) bu çalışma farklı olarak özellikle de yüksek eğitim sebebiyle öğretim yılları içerisinde gerçekleşen ülke içi hareketliliğin gelecekteki hareketlilik kararı ve algısını nasıl etkilediğini anlamaya yönelik analitik nitelikte bir çözümleme sağlayacaktır.

Yöntem

Denzin ve meslektaşları (2003) nitel araştırmayı yorumlayıcı bir aktivite olarak tanımlar. Nitel araştırmacılar semiyotik, hikâyelendirme, içerik, söylem, arşivsel ve fonetik, hatta istatistiksel tabloları, grafikler ve sayıları kullanmaktadır. Yöntem yaklaşımları ise, etnometodoloji, fenomenoloji, hermonatik, feminizm, dekonstrüktivizm, etnografya, mülakatlar, psikoanaliz, kültürel çalışmalar, tarama (survey) araştırma-

ları ve katılımlı gözlem ve diğer birçok yaklaşımı kapsamaktadır (Denzin, Lincoln ve diğ., 2003: 1-13). Katılımlı gözlemler yoluyla, olgulara ilişkin kavramlara ulaşmak amacı ile nitel araştırma yöntem yaklaşımı uygulanan bu çalışmanın veri toplama araçları katılımlı gözlem ve e-mail yoluyla gönderilen görüşme formlarıdır. Bu formlar, açık uçlu sorulardan oluşan yarı yapılandırılmış biçimdedir.

Bu araştırmanın veri toplama aracı olan görüşme formları, araştırmacının katılımlı yapılandırılmamış gözlemleri yoluyla edinilen kanıları sonucunda yarı yapılandırılmış olarak biçimlendirilmiştir. Çalışma Sakarya Sosyoloji Bölümü 3. Sınıf, birinci ve ikinci öğretim öğrencileri üzerinde 2014 yılı Nisan ayında uygulanmıştır. 3. Sınıf öğrencilerinin seçilme amacı, öğrencilerin eğitim gördükleri şehir ve gelecekle ilgili yaşamayı planladıkları yer ile ilgili kanılarının oluştuğu bir aşamada bulunmalarıdır.

153 görüşme formu içerisinde, katılımcıların özelliklerine bakılarak 26 kişi amaca yönelik olarak maksimum çeşitlik örnekleme ile farklı özellikteki durumların ortaya çıkarılabilmesi için bireylerin çeşitliği sağlanarak araştırmaya dâhil edilmişlerdir. Cinsiyet ve katılan öğrencilerin ebeveynlerinin ikamet yerleri, daha önce şehir dışında üniversiteye gidip eğitimine Sakarya’da devam etme durumu gibi çeşitlilik arz eden özellikler tüm sınıftan belirlenerek düzenlenmiştir. Sınıflarda erkek öğrenci ve Sakarya’da ikamet eden öğrenci sayısı düşük olması sebebiyle bu kişilerin sayılarına göre çalışma grubu sayı dengesi gözetilmiştir. Katılımcılarının 16’sı kadın 10’u erkektir. Veri analizi süreci, yapılan görüşmeler, kavram ve temaları ortaya çıkarma ve gözlem kanılarını doğrulama noktasında yeterliliğe ulaşıldığı noktada tamamlanmıştır.

Tablo 1: Katılımcıların Nitelikleri

	Yaş	Cinsiyet	Aile İkamet	İleriki Şehir		Yaş	Cinsiyet	Aile İkamet	İleriki Şehir
Görüşme 1	23	K	İSTANBUL	YURTDIŞI	Görüşme 1.1	26	E	SAK	SAKARYA
Görüşme 2	23	E	İSTANBUL	SAKARYA	Görüşme 2.1	31	K	SAK	SAKARYA veya BELİRSİZ
Görüşme 3	23	K	TEKİRDAĞ	TEKİRDAĞ SAKARYA	Görüşme 3.1	21	K	SAK	SAKARYA
Görüşme 4	21	K	KIRKLARELİ	SAKARYA	Görüşme 4.1	26	K	SAK	SAKARYA
Görüşme 5	23	K	İSTANBUL	SAKARYA	Görüşme 5.1	21	K	SAK	İZMİT
Görüşme 6	22	K	OSMANİYE	SAKARYA	Görüşme 6.1	21	K	SAK	SAKARYA BELİRSİZ
Görüşme 7	22	E	ANTALYA	YURTDIŞI BOSNA TÜRKİYE	Görüşme 7.1	22	K	SAK	SAKARYA
Görüşme 8	22	E	MARDİN	MARDİN	Görüşme 8.1	26	E	SAK	
Görüşme 9	23	E	MALATYA	SAKARYA	Görüşme 9.1	22	E	SAK	SAKARYA
Görüşme 10	24	E	İSTANBUL	SAKARYA	Görüşme 10.1	22	E	SAK	BELİRSİZ
Görüşme 11	23	E	İĞDIR	SAKARYA VE DİĞ. EN SON İĞDIR					
Görüşme 12	22	K	İSTANBUL	BELİRSİZ					
Görüşme 13	22	K	İSTANBUL	BELİRSİZ					
Görüşme 14	24	K	DÜZCE	BELİRSİZ					
Görüşme 15	23	K	İSTANBUL	İSTANBUL VEYA FARKLI BİR ŞEHİR					
Görüşme 16	22	K	İSTANBUL	İSTANBUL					

Çalışmada, üniversite eğitimi sebebiyle ülke içi hareketlilikte bulunan veya bulunmayan öğrencilerin durumlarını açıklamaya yönelik olarak sistematik ve karşılaştırmalı veri analizi yoluyla yeni kavramlara ulaşma amaçlanmıştır.

Bu araştırma da **görüşme formunda katılımcıların demografik niteliklerine yönelik** ve çalışmanın araştırma sorusunu cevaplamaya yönelik olan “**Okulu bitirdikten sonra nerede yaşamayı düşünüyorsunuz?**” sorusunun cevabı ile “gelecekte yaşamak istedikleri şehir” cevabı arasında ki bağlantıya bakıldı. Üniversite eğitimi sebebiyle ülke içi hareketlilikte bulunan veya bulunmayan öğrencilerin durumlarını açıklamaya yönelik olarak sistematik ve karşılaştırmalı veri analizi yoluyla örüntüleri açıklayan kavramlara ulaşıldı.

Nitel veri analiz aşamaları şöyledir:

- **Birinci Aşama -Verilerin Azaltılması-** İlk olarak araştırmanın verileri çalışmanın araştırma sorusu çerçevesinde azaltılmıştır. Daha sonra nitel veriler çalışmanın kavramsal çerçevesi altında araştırma soruları ile bağlantılı olarak kodlanmıştır. Son olarak anlamlı kısımlar, analiz birimleri olarak tematik olarak belirlenmiştir. Böylelikle kategorilere ulaşılmıştır.
- **İkinci Aşama-Verilerin Sunulması-** Veriler aşlını koruyarak sınıflandırıldıktan sonra bu metinler içerisinde belirlenen temalar arasındaki bağlantılarla tablolar oluşturularak görselleştirilmiştir. Bu metinler içerisinde belirlenen temalar arasındaki bağlantılar belirlenmiştir. Araştırma soruları çerçevesinde ilgili kısımlar, tablolar oluşturularak oluşturulan kategorilere göre sunulmuştur.
- **Üçüncü Aşama -Sonuçların Betimlenmesi ve Doğrulması-** Son olarak araştırma sorularına göre oluşturulan kategoriler betimlenmiş ve kategoriler kavramlarla eşleştirilmiştir. Görüşmelerin içeriğinin analiziyle ortaya çıkartılan ilişkiler, kavramlar ve temalar, gözlemler ile karşılaştırılarak yorumlanmıştır.

Bulgular

Bu araştırma eğitim ile gerçekleşen ülke için hareketlilikte bulunan ve bulunmayan kişilerin hareketlilik niyetleri arasında nasıl bir bağlantı

olduğu sorusuna odaklanmaktadır. Ebeveyn ikamet yerine göre öğrencilerin gelecekteki yaşamak istedikleri yere ilişkin niyetleri arasında bir bağlantı bulgulanmıştır. Cinsiyet ve ebeveynlerin ikamet yerine göre ulaşılan bulgular şöyledir:

Ailenin ikamet yeri Sakarya dışında (üniversiteye başka şehirden gelen) olan 15 kişinin 2'si geldiği şehre dönüp ileri de o şehirde yaşama niyetinde olduğunu söylemektedir. 1 kişi Sakarya ve geldiği şehirden herhangi bir yer olabilir cevabını vermektedir. 1 kişi de yine Sakarya'da yaşamaya devam etmek istediğini fakat ileri de en son olarak geldiği şehre dönmek istediğini, 3 kişi belirsiz (herhangi bir şehir olabilir), 1 kişi geldiği şehir olan İstanbul veya herhangi bir şehir olabilir cevabını vermektedir. 6 kişi de Sakarya'da kalmaya devam etmek istediğini belirtmektedir. Bu anlamda Sadece geldiği şehre dönüp orada yaşamak isteyen sadece 1 kişi vardır. 2 kişi ise yurtdışında yaşamak istediğini belirtmektedir.

Katılımcıların 9'u kadın 6'sı erkektir. 9 kadın katılımcının 4'ü ileride de Sakarya'da yaşamak istediğini belirtirken 2'si geldiği şehir veya Sakarya, 3 tanesi ise belirsiz cevabını vermektedir.

Ailesinin ikamet yeri Sakarya olan 10 kişinin 2'si belirsiz cevabını vermekle birlikte bu 2 kişiden 1 kişi, ailesi kendisi üniversiteyi kazanması ile birlikte Sakarya taşınmıştır. Diğer 8 kişi de Sakarya'da kalmaya devam etmek istemekte ve 1 kişi de İzmit cevabını vermiştir. Katılımcıların 6'sı kadın 4'ü erkektir.

Hareketlilik algısı ve eğitim sebebiyle farklı bir şehirden gelen kişilerin algı ve yönelimini değerlendirecek olursak (i) eğitim hareketliliği ile bir kez hareket eden kişilerin geriye dönme eğilimi düşüktür ve (ii) üniversiteyi okudukları şehirde kalma eğilimindedirler. Yanı sıra 2 kişide (iii) uluslararası hareketliliğe de eğilimlidirler. Bu durum cinsiyete göre (iv) farklılık göstermemektedir. Yurtdışında yaşamak isteyen kişilerden 1'i kadın 1'i erkektir.

Tablo 2: Sakarya Dışından Gelen Öğrencilerin Gelecekteki Hareketlilik Potansiyeli

Kategoriler	Veriler	Açıklama/Bulgu
Kategori 1	<p>1 kişi İstanbul'dan gelip yurtdışına gitmek istiyor.</p> <p>1 kişi Antalya'dan gelip yurtdışında gitmek istiyor.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ulus devlet sınırlarını aşan nitelikte hedef nokta • Azami esnek mesafe • Yeni, geniş ve uluslararası ağlar <p>% 13,3</p>
Kategori 2	<p>2 kişi İstanbul'dan gelip gideceği şehir belirsiz (fark etmez, iş durumu genelde belirleyici)</p> <p>1 kişi Düzce'den gelip gideceği şehir belirsiz (fark etmez, iş durumu genelde belirleyici)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ulus devlet sınırları dâhilinde ülke içi hareket • Esnek mesafe • Yeni ulusal ağlar <p>% 20</p>
Kategori 3	<p>3 kişi İstanbul'dan gelip Sakarya'da yaşamak istiyor</p> <p>1 kişi Kırklareli'nden geliyor ve Sakarya'da yaşamak istiyor</p> <p>1 kişi Osmaniye'den geliyor</p> <p>1 kişi Malatya'dan geliyor</p> <p>1 kişi Iğdır'dan geliyor ve öncelikli Sakarya'da yaşamak istiyor ikinci tercih olarak iş durumuna göre fark etmiyor</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ulus devlet sınırları içinde var olan ülke içi hareket süregidiyor • Kaynak ve hedef noktalar arasında sınırlandırılmış hareket • Var olan ağlarda ülke içi dolaşım <p>% 4,6</p>
Kategori 4	<p>1 kişi İstanbul'dan gelip ilk tercih olarak İstanbul'da ikinci tercih olarak herhangi bir yer</p> <p>1 kişi Tekirdağ'dan gelip ilk tercih olarak Tekirdağ'da ikinci tercih olarak Sakarya'da yaşamak istiyor</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ulus devlet sınırları içerisinde tercihli olarak kaynak noktaya dönüş, dolaşımın durma potansiyeli nispeten güçlü <p>• % 13,3</p>
Kategori 5	<p>1 kişi Mardin'de yaşayıp Mardin'de yaşamak istiyor</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ulus devlet sınırları içerisinde tercihli olarak kaynak noktaya dönüş, dolaşımın durma potansiyeli güçlü • Azami Sabitlik <p>• % 6,6</p>
<p>Sonuç: % 93,4 farklı seviyelerde dolaşım (mobility) % 6,6 kaynak noktaya dönüş, azami sabitlik (immobility)</p>		

Tablo 3: Sakarya'da İkamet Eden Öğrencilerin Gelecekteki Hareketlilik Potansiyeli

Kategori	Veriler	Açıklama/Bulgu
Kategori 1	6 kişi Sakarya'da yaşayıp Sakarya'da kalmak istiyor	<ul style="list-style-type: none"> Başlangıç noktasında azami sabitlik (immobility) Kapalı ağlar % 66,6
Kategori 2	1 kişi Sakarya'da yaşayıp öncelikli olarak Sakarya'da yaşamak ikinci olarak ise belirsiz	<ul style="list-style-type: none"> Kaynak noktada öncelikli sabitlik zorunluluk halinde sınırlı hareket %11
Kategori 3	1 kişi Sakarya'da yaşayıp İzmit'te yaşamak istiyor	<ul style="list-style-type: none"> Kaynak noktadan yakın mesafe hareketlilik % 11
Kategori 4	1 kişi Sakarya'da yaşayıp yaşamak istediği yer belirsiz	<ul style="list-style-type: none"> Kaynak noktadan esnek hedefe doğru azami hareketlilik % 11
Kategori dışı	1 kişi daha önce şehir dışında 2 yıl eğitim görmüş ve Sakarya'ya dönmüştür. İleride farklı bir şehirde yaşama istemektedir	<ul style="list-style-type: none"> Hareketiçerisinde bir kişi hareketi bitirdikten sonra ki yıllarda tekrar değerlendirip yeniden dolaşıma katılmak istemektedir. Kaynak noktadan yeniden hareketliliğe doğru geçiş
<p>Sonuç: %66,6 azami sabitlik (immobility), %33,3 dolaşım (mobility) (dolaşım potansiyeli olan %33,3'ü aile ikamet yerini Sakarya'ya aldırma yoluyla zaten hareketlilikte bulunmuş kişilerdir.)</p> <ul style="list-style-type: none"> Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda %75 sabitlik 		

Ailesinin ikamet yeri de Sakarya olan kişilerin eğitim sebebiyle hareketlilikte bulunmamış kişilerdir. Bu kişiler büyük bir çoğunlukla ikamet ettikleri şehirde yaşamaya devam etmektedirler. 1 kişi İzmit cevabını verirken, 2 kişi belirsiz cevabını vermiştir, bu 2 kişiden 1 tanesini de aslında hareketlilikte bulunmuştur yani üniversiteyi kazanmasıyla ailesiyle birlikte gerçekleşmiştir. Cinsiyete göre ise belirgin bir farklılık göstermemektedir. 1 katılımcı kadın farklı bir şehir olarak İzmit cevabını veren 1 erkek katılımcı ise belirsiz cevabını vermiştir.

Bu araştırmanın sonuçlarına göre eğitim sebebiyle hareketlilikte bulunan kişilerin geriye dönme eğilimi düşüktür ve eğitim sebebiyle

hareketlilikte bulunmamış kişilere göre hareketlilik potansiyeli yüksektir.

Tartışma: Eğitim Sebebiyle Gerçekleşen Ülke İçi Hareketlilik (mobility) ve Potansiyel Sonuçları

Işık'ın (2009) Türkiye'de eğitim göçü üzerine yaptığı araştırmasında 1995-2000 yılları arasında, Türkiye'de iller arasında meydana gelen eğitim amaçlı göçlerin betimsel nitelikte bir değerlendirmesini yapmıştır. Bu çalışmada Türkiye'de son yıllarda üniversite sayılarının artması ile birlikte illerin aldıkları göçlerde eğitim amaçlı göçlerin önemi arttığı belirtilmektedir. Çalışmaya göre başta İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere eğitim amaçlı göçlerin büyük kısmını çeken illerde, eğitim amaçlı göçlerin çok önemli paylara sahip olmadığını belirtilmektedir. Buna karşılık Erzurum, Niğde, Kütahya, Isparta, Trabzon, Afyonkarahisar, Burdur, Eskişehir, Konya ve Bolu gibi illerde, eğitim amaçlı göçlerin payının %20'nin üzerinde olduğunu bulgulanmıştır. Üniversite sayısının hızla artması ile öğrenci sayılarının arttığı ve iller arasında gerçekleşen göçler içinde, eğitim amaçlı göçlerin önemini giderek arttığı, çalışmanın temel bulgusudur (Işık, 2009). Eğitim ve göç arasında bu anlamda bir ilişki kurulmuştur.

Birçok çalışmada, eğitim ve hareketlilik arasında ilişki kurulurken bir diğer grup çalışma paralel olarak eğitim düzeyi ve göç etme kararı arasında ki ilişki üzerinedir (bkz. Levy et all, 1974; Long, 1973; Quinn, 2005). Eğitim, hareketlilik ve eşitsizlik ilişkisi (bkz. Kivinen ve Rinne, 1996), hareketlilik ve eğitime dönüş (bkz. Dahl, 2002), Bologna süreci kapsamında öğrencilerin hareketliliği üzerine de çalışmalar (bkz, Gérard, 2008) literatür içerisinde özellikle küreselleşme ile birlikte hareketliliğin arttığı yıllarda ilgi konusu olmaktadır. Uluslararası hareketlilik içerisinde eğitimle ilgili olarak, akademik hareketlilik ve uluslararası öğrenci hareketliliği gibi farklı boyutları ele alan çalışmalar bulunmaktadır (bkz. Temblay, 2005; Hoffman, 2009; Liu-Farrer, 2009). Bu sebeple de bulgular sadece bu düzeydeki ilgili çalışmalarla karşılaştırılabilecektir. Çalışmanın sonuçları bu anlamda gelecek çalışmalar için ve özellikle politika üreticilerin, yükseköğretim kurumlarının bulunduğu şehirlere eğitim hareketliliğinin kalıcı yerleşime dönüşebileceği sonucu ile iş alanlarının da oluşturulması gerekmektedir.

Eğitim sebebiyle insanların hareketlilik gerçekleştirmesi üzerine yapılan çalışmalar farklı olarak bu çalışmada olduğu gibi özellikle

belli bir süre için eğitim sebebiyle başka bir şehirde eğitimin gördüğü aylar boyunca ikamet edip belli aralıklarla ailelerini ziyaret etmeleri gelecekte ki hareketlilik eğilimlerini nasıl etkilediğine yönelik çözümlenici nitelikte çalışmalara ulusal literatürde rastlanamamıştır. Fakat Avrupa Yaşama Koşullarını İyileştirme Vakfı tarafından 2009 yılında yayınlanan Avrupa’da Hareketlilik-Geleceğe doğru (2009) isimli çalışmanın bulguları 2005 yılında 25 Avrupa üye ülkesinde yapılan Eurobarometre anketine dayanmaktadır. Bu çalışmada iş hareketliliği ve coğrafi hareketlilik arasında ki ilişkiye bakılmıştır. Çalışmada Avrupa Birliği ülkeleri arasında ki hareketliliğin teşvikine yönelik yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Özellikle istihdam konusu ile ilişkili olarak hareketliliğin artması bir avantaj olarak ele alınmaktadır. Bu yönde de sosyal koruma, sağlık bakım hizmetleri ve emekliliğin daha taşınabilir kılınmasının yanı sıra bireylerin niteliklerin evrensel olarak tanınması sağlanarak teşvik edilebileceği belirtilmektedir. Çalışmanın bulgularına göre taşınmaların en çok işgücü pazarından kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Ankete katılanların %34’ü taşınma sebeplerini yeni bir iş ya da iş transferi olarak belirtmiştir. **Bulgulara göre**, taşınması en olası olanlar genç ve eğitilmiş çalışanlardır, hareketlilik ekonomik başarıyla birlikte gitmektedir ve coğrafi hareketlilik ile iş hareketliliği birbirine bağlıdır. Çalışmanın sonuçlarına göre araştırmanın yapıldığı 25 (yirmi beş) ülkede *coğrafi hareketlilik* ve *iş hareketliliği* arasındaki bağlantısı yüksek pozitif ilintili bulunmuştur. Bu sonuca göre ülkeler 5 (beş) “*hareketlilik kümesi*” ne ayrılmıştır. İskandinav Ülkeleri (Danimarka, Finlandiya ve İsveç) ile Birleşik Krallık coğrafi hareketlilik ile iş hareketliliğine ilişkin en yüksek düzeyleri birleştirmektedir. Üç Akdeniz Ülkesi (Malta, İtalya ve Portekiz) ile dört orta/doğu Avrupa Ülkesi (Avusturya, Polonya, Slovakya, Slovenya): bu ülkelerin hareketlilik profilleri, hem coğrafi hareketlilik hem de iş hareketliliği anlamında, genellikle düşüktür. Üç doğu Avrupa Üye Devleti (Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Letonya): Bu ülkelerin iş hareketliliği düzeyleri yüksek olmakla beraber, en düşük coğrafi hareketlilik düzeyleri buradadır. İki ülke grubunun bir yönden puanları orta düzeyde, başka bir yönden ise yüksek düzeydedir. Fransa, İrlanda ve Lüksemburg’un coğrafi hareketlilik düzeyi yüksek olup, bunlara orta düzeylerde iş hareketliliği eşlik ederken, Estonya, Letonya ve Hollanda’da iş hareketliliğine ilişkin düzeyler en yüksek ama coğrafi hareketlilik orta düzeydedir. Dört ülkede (Belçika, Kıbrıs, Almanya ve İspanya) her iki türden hareketlilik orta

düzeylemektedir (Foundation Findings: Avrupa’da hareketlilik – Geleceğe doğru, 2009: 1- 17).

Foundation Findings: Avrupa’da hareketlilik – Geleceğe doğru (2009) çalışmasının paralel nitelikte taşınması en olası olanlar genç ve eğitilmiş insandır kabulü, iş bulma halinde herhangi bir şehre taşınma niyeti, hareketlilik ekonomik başarıyla birlikteliğini bu araştırmada da görebiliyoruz. Diğer bir değişle, eğitim hareketliliği içerisinde olma ve gelecekteki taşınma/göç/hareketlilik niyeti arasında yüksek oranda bağlantı bulunmakla birlikte, coğrafi hareketlilik ile iş hareketliliği arasında ki bağlantı da göze çarpmaktadır.

Araştırmanın katılımcı grupları toplam 26 kişidir. Bu iki gruptan ilkinin oluşturduğu 16 kişi Sakarya dışından eğitim sebebiyle gelmiştir ve ailelerini geride bırakmışlardır. 10 kişi ise Sakarya’da ailelerinin ikamet ettiği yerde yüksek eğitime devam etmektedirler. Bu iki grup arasında fark ilk grubun iki nokta arasında hareket halinde olması ikincisi ise sabit olmasıdır. Bu farkın gelecekte yaşamak istedikleri yer açısından ve hareketliliğin ilk grup açısından devam edip edemeyeceği ya da yeni bir hedef nokta belirlenip belirlenmeyeceğine; ikinci grup açısından da hareketin başlayıp başlamayacağına bakılarak bir karşılaştırma yapılmaktadır.

Temel Bulgu ise eğitim sebebiyle hareketliliğe başlayan kişilerin büyük bir oranının bu hareketlilik içerisinde kalmak istediği ve hareketlilikte bulunmamış kişilere göre, yeni hedef noktalar belirleme konusunda mesafe ve oran bakımından açık şekilde daha eğilimli olduğunu göstermektedir. Bu bulguya göre;

Sakarya dışından gelenlerin oluşturduğu kategorileri şöyle değerlendirebiliriz;

1. kategoride ki kişilerin gelecek ile ilgili eğilimleri bu çalışmada *azami esnek grup* olarak ifade edilmektedir. Mülakat 1’e bakıldığında hareketliliğin bir deneyim olarak algılandığı ve bir defa hareket etmenin yeni deneyimler için kapı açtığı görülmektedir.

“Üniversiteyi bitirdikten sonra kesinlikle yurt dışında yaşamak istiyorum. Çünkü Sakarya’ya geldiğimde bile hayatımda birçok değişim gerçekleşti, hayata, insanlara farklı gözlüklerden bakmayı öğrendim. Bu yüzden bu değişimin kat ve kat büyüğünü yurt dışında yaşayabilirim diye düşünüyorum. Yurtdışı

deneyimi tabi ki de daha farklı olacaktır. Türkiye’de ki kendi dilin ve kültürün değil, oradaki hâkim kültüre ayak uydurarak yaşamayı öğrenmek gerekir. Ben o heyecanı o tatlı telaşı kesinlikle yaşamak istiyorum. Aynı zamanda bu göç deneyimiyle kendi kültürümü yabancılara anlatabilmek istiyorum. Entegre olmak da önemli tabi ki. Başkalarının kölesi belirlediği biçimde yaşamıma şekil vermekten kesinlikle kaçınıyorum.”

Mülakat 1

Mülakat 7’de ise paralel olarak, gerçekleştirilmiş olan hareketin yeni bir hedef nokta belirlemede hatta ulusal ağlar dışına çıkmakta destekleyici olduğu görülmektedir.

“Üniversiteye başladıktan ve kendi şehrim dışında yaşamaya başladıktan sonra kendimde fark ettiğim en büyük değişikliklerden birisi de ne olursa olsun asıl şehrimde yaşayacağım düşüncesi oldu. **Daha 3 yıl önce kendi şehrim dışında yaşamayı düşünmezken şuan yüksek lisansımı ve doktoramı uygulamalı sosyolojinin iyi yapılması hasebiyle Amerika da yapmayı istiyorum** hayatımın bir dönemini en sevdiğim şehirlerden birisi olan Bosna Hersek te geçirip orada kardeşlerimize hizmet ettikten sonra diğer yarısını ise Türkiye’nin herhangi bir şehrinde geçirmek istiyorum.”

Mülakat 7

2. kategori ise ulusal ağlar içerisinde yeni bir hedef noktaya gitmek konusunda tereddüt etmeyen kişilerden oluşmaktadır. Bu kategori ise çalışmada **esnek grup** olarak kavramsallaştırılmaktadır. Örneğin mülakat 12’de bu hareketlilikte ki esneklik görülmektedir.

“Mezun olduktan sonra burada yaşamayı planlamıyorum. Fakat nerede olacağım konusunda da henüz bir fikrim yok. Hayat ne getirir bilemem sonuçta fakat seçim ya da mecburiyet doğrultusunda farklı bir şehirde de yaşayabilirim.”

Mülakat 12

3. kategoride ise üniversiteye başladıktan sonra geldiği şehir olan Sakarya’da yaşamaya devam etmek isteyen grup bulunmaktadır. Bu gruptaki kişiler geldiği yer ile hedef nokta arasında belli dönemler de dolaşım halinde bulunan kişilerden oluşur. Bu kategori ise **var olan ağlarda dolaşım** olarak kavramsallaştırılmaktadır. Mülakat 9’da görüşmecinin niçin Sakarya’da kaldığı şöyle ifade edilmektedir;

“Sakarya Üniversitesi’ni kazanan bir gencin bence okulu bitirdikten sonra Sakarya dışında yaşamını sürdürebileceği bir yer olamaz. İnsanlar genelde yaşamak istedikleri şehri kendi çıkarlarını gözeterek seçerler. Bende bu çıkarlar doğrultusunda yaşayacağım şehri Sakarya olarak belirledim. Mavi ve yeşili çok güzel bir şekilde içinde barındıran, Türkiye’nin en büyük metropolüne 1 saat uzaklıkta olan, farklı milletlerden insanların bu şekilde güzel bir şekilde harmanlandığı başka bir şehir olamaz. Sakarya bütün mükemmellikleriyle beni kendine çok aşık etmeyi başardı; Allah nasip ederse bu şehirden hiçbir yere gitmeyeceğim okulu bitirdikten sonra.”

Mülakat 9

4. kategori ise ulus devlet sınırları içerisinde tercihli olarak kaynak noktaya dönüşü tercih eden ve dolaşımın durma potansiyelinin nispeten güçlü olduğu gruptur. Bu grupta bir kişi 2 kişi bulunmakta ve ilk tercih olarak geldikleri şehre dönmek istemekte ikinci tercih olarak Sakarya veya farklı bir şehir seçeneğini seçmektedirler. Mülakat 3’de görüşmeci durmunu şöyle açıklamaktadır;

Şuan Sakarya’da yaşamak istediğim şeylerden biri olsa da okulu bitirdikten sonra ilk olarak ailemin yanında Tekirdağ’ da yaşamayı düşünüyorum. Bana göre Sakarya yaşanabilecek bir yer ya da benim yaşayabileceğim bir yer ama önce şansımı Tekirdağ’da denemeyi istiyorum. Sonrasında ne olacağını bilemiyorum ama Sakarya’da yaşamayı isterim. Çok fazla etnik yapının bir arada olmasının getirdiği bazı zorluklar ve sorunlar olsa da üniversiteyi severek okuduğum bir şehir oldu.

Mülakat 3

5. kategoride ise geldiği noktaya dönüp dolaşımı bitirmek isteyen kişilerin oluşturduğu bu grup çalışmada *azami sabit grup* olarak ifade edilmektedir. Mülakat 8’de farklı bir şehirde yaşamının avantaj ve dezavantajları değerlendirilmekte ve eğitim sebebiyle geldiği başladığı iki şehir arasında ki hareketliliği geldiği şehre dönme eğilimi ifade etmektedir.

“Okulu bitirdikten sonra ikamet ettiğim şehirde yaşamak istiyorum. Çünkü her insanın kendi memleketi kadar güzel bir yerin olmadığını düşünüyorum, bu benim şahsi düşüncem. Farklı bir şehirde yaşamayı düşündüğüm zaman bana olumlu yönlerinden çok olumsuz yönde katkı sağlayacağı kanaatindeyim.

Bütün bunlarla beraber ailemin ikamet ettiğim şehirde olması ve yakınlarımın çoğunun da ikamet ettiğim şehirde olması etkisi de, okulu bitirdikten sonra ikamet ettiğim şehirde yaşama düşünceme etki ettiğini söyleyebilirim. Ama genel itibariyle düşündüğümde memleketime olan bağlılığım ve sevgimden dolayı okulu bitirdikten sonrada ikamet ettiğim şehirde yaşamıma devam etmeyi düşünüyorum.”

Mülakat 8

Sakarya’da ailesiyle ikamet eden ikinci grupta ise, dört kategori ortaya çıkmaktadır. Bu kategoriler şöyle değerlendirilebilir;

1. kategoriye oluşturan kişiler gelecekte de farklı bir şehre gitme niyetinde değillerdir. Bu grup %70 oranındadır ve **azami sabit grup** olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu bulguları Avrupa Yaşama Koşullarını İyileştirme Vakfı tarafından 2009 yılında yayınlanan, Avrupa’da Hareketlilik-Geleceğe doğru (2009:7) başlıklı çalışmanın verilerine göre bütün olarak AB’de ki 25 ülkeye yönelik olarak, kişileri taşınmaktan alıkoyan başlıca faktör sosyal ağlarını kaybetme korkusudur. Çalışmaya göre %44’ü bölge veya ülke değiştirmeyi istemesinin sebebi olarak ‘aile veya arkadaşlarla doğrudan iletişimi kaybetmeyi belirtirken, %27’si ‘aile ve arkadaşların desteğinin eksikliğini çekmekten bahsetmiştir. Bu çalışmanın verilerinde azami sabit gruba örnek olarak mülakat 1.1’de kendini evinde hissetme ve güvende hissetme ihtiyacı ile tanımlayabileceğimiz sebeplerden dolayı gelecekte de farklı bir şehirde yaşama niyetinde olmadığını ifade etmektedir.

“Günü birlik şehir dışına çıktığım zamanlardan elde ettiğim bir deneyim varsa oda dönüş yolunun mutluluğudur. Bildiğim bir yöreye girmek sanki korunma kalkanları kaldırıp ezberden okuyabildiğim bir söz gibi... Çıkmaz sokakların nerede olduğunu bilmek hangi saatte neresi güvensizdir diyebilmek bu şehirde yaşama isteğimin temel nedenleri olsa... Günümüzde korunma için, güvenli bir çevre için; Siteler oluşturuluyor. Buralar kameralar ve güvenlik işçileri ile donatılıyor ya da yüksek bir betonarme yapının içinde saklanılıyor. Böyle bir ortamda büyümедim. Sokakta uzun saatler korkmadan oynayabildim. Çünkü bu bölgede yıllardır var olan dayanışma zaten büyük bir güven ortamında çocukların büyümesini sağlıyordu. Bu yüzden Sakarya dışında bir başka yerde yaşamayı hiç düşünmedim.”

Mülakat 1.1

Mülakat 7.1 ise hayatı boyunca başka yerde yaşamamış olmasını ileride de başka bir şehre gitmek istememesi için sebep olarak ifade etmektedir.

“Mezuniyetten sonra eğer şartlar beni başka bir şehre sürüklemese yine Sakarya’da yaşamaya devam etmek istiyorum. Yıllarca yaşadığım şehir, zorunlu olmadıkça ayrılmak istemiyorum. **26 yıldır her şeyi burada yaşamışım**, her şey yerini almış yaşamımdaki haritada.”

Mülakat 7.1

2. kategori ise %10dur. Bu grupta eğilim öncelikli olarak Sakarya’da kalma ikinci olarak başka bir şehre gidilebileceğidir. Bu grup kaynak noktada öncelikli sabitlik diğer bir deyişle *sınırlı hareket* olarak isimlendirilmektedir.

“Okulu bitirdikten sonra yüksek lisans için Sakarya’dan ayrılmak durumunda kalsam dahi bu ayrılığın kısa vadeli olacağını umuyorum.”

Mülakat 6.1

3. kategoride ise Sakarya en yakın şehir olan şehre hareket etme niyeti görülmektedir. %10’u oluşturan bu gruptaki kişi ise *kaynak noktadan yakın mesafe hareketlilik* olarak ifade edilebilir.

“Okulu bitirdikten sonra gelişmişliği ve şehrimin yakınlığı dolayısıyla İzmit’te yaşamayı düşünüyorum. Üniversitede kendi olgunluğumu kazandığımı, bunu iş hayatında geliştirmeyi ve bunu iş hayatımda ileride uygulamayı düşünüyorum. Hem bunu yapınca kendimi kendime kanıtlamış olacağımı düşünüyorum.”

Mülakat 5.1

4. kategori ise okulu bitirdikten sonra nerede yaşayacağı konusunda esnek olan ve %10’u oluşturan gruptur. Kaynak noktadan esnek hedefe doğru olan bu hareketliğe azami esnek hareketlilik olarak ifade edebiliriz. Mülakat 10.1 gelecekte ki hareketlilik ihtimalini istihdamla ilişkilendirmektedir. Mülakatta şöyle ifade edilmektedir;

“Okulumu bitirdikten sonra nerede yaşarım diye düşünmedim. Bunu şöyle açıklamak daha iyi olabilir. Ben üniversiteye hazırlanırken bile hiçbir şehir düşünmedim. O zamanlar böyle

davranmam biraz korkudan biraz da aileden uzak kalmamak içindi. Şimdi ise durum biraz daha farklı. Yani iş bulmak gibi bir derdimiz olduğu için üniversiteye başlarken ki halimden çok farklı olarak bu nerede iş bulursam orada yaşayacağım anlamına geliyor.”

Mülakat 10.1

Kategori dışı olarak değerlendirebileceğimiz bir örnek olan mülakat 2.1 ise çalışmamızın temel bulgusunu destekleyen niteliktedir. Ve bir defa eğitim için başka bir şehre giden ve daha sonra yine daha önce yaşadığı şehre dönen kişinin yani azami olarak sabit gruba giren kişinin geri döndükten sonra durumunu tekrar değerlendirmesi ile birlikte yeniden hareketlilikteki niyeti esnek bir kategoriye geçtiğini görebiliriz. Mülakatta bu durum şöyle ifade edilmektedir;

“Ben daha önce şehir dışında 2 yıllık bir üniversite okudum. Şimdi ikisini kıyasladığımda ikisinin de benim hayatımda olumlu yanları oldu. Şehir dışında eğitim alındığında daha fazla sorumluluk alınıyor, belirli bir bütçemiz var onunla ay sonunu getirmek zorunda kaldığımızda babamızı daha iyi anlıyor, okulun yanı sıra bize düşen ev işleriyle annenin yaşadığı zorlukların farkına varabiliyoruz. Yine bütçeye göre hareket etmek zorunda olduğundan, daha önce fuzuli olan harcamaların farkına varıp daha iktisatlı, tutumlu yaşamayı öğreniyor insan. Benim ailemden ayrı olarak ilk kez şehir dışına çıkışımı, daha önce onlardan ayrı kalmıştım ancak aynı şehirde olmanın rahatlığı vardı. Bu sefer şehrin farklı olması, her istediğimde glemeyecek olmamın kaygısı vardı. Farklı şehre özellikle eğitim için gidildiğinde kendimizden farklı yaşayışları, kültürleri tanıma imkânı doğuyor. Örneğin, farklı bir şivesi vardı okuduğum yerdeki insanların, yöre halkının ne söylediğini anlamakta zorluk çekiyordum zamanla alışıyor insan... Bu anlamda farklı bir şehirde okumak mı aynı şehirde eğitim almak mı daha avantajlı diye sorgulayacak olsam tabi ki farklı şehirde cevabını verirdim... Okulu bitirdikten sonra sosyal yardımlaşma veya sosyal hizmetler alanında bir işte çalışmak istiyorum, **şehir dışında da çalışabilirim** ancak illaki şu şehir olsun bu olmasın diye bir düşüncem yok ancak önceliğim Balıkesir ve Ege bölgesi olur muhtemelen.”

Mülakat 2.1

Verilerden elde edilen bulgu temel olarak yüksek eğitim sebebiyle başka bir şehre gelen ve yıl boyunca dönem dönem (eğitim ve tatil dönemleri gibi) iki şehir arasında gidip gelen kişilerin yüksek oranda gelecekteki eğilimleri bu dolaşımı korumak ve/ya genişletmektedir. Ters olarak ikinci grupta ise eğilim yine ters yöndedir. Sonra olarak ise bir defa farklı bir şehirde okuyup ailesinin yanında eğitimine devam eden örnekte ise yine dolaşıma yeniden katılma niyeti görülmüştür. Bir defa hareketliliğe katılan kişi hiç dolaşım içinde bulunmamış gruptaki kişilere göre yüksek oranda hareketlilik niyetindedir. Eğitim sebebiyle hareketlilik içerisindeki kişilerin geleceğe dair hareketlilik ve göç kararları hareketlilik içerisinde bulunmayan kişilere göre olumlu yöndedir.

Sonuç

Bu çalışma üniversite eğitimi sebebiyle ülke içi hareketlilikte (iki şehir arasında belli sürelerle etkileşim, iletişim ve seyahat) bulunup bulunmamaya göre öğrencilerin gelecekteki hareketlilik niyetleri arasında ki bağlantıya odaklanmaktadır. Üniversite eğitimi için şehir değiştirmiş ve değiştirmemiş toplam 26 kişiden oluşan iki grup üzerinde Sakarya Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde nitel araştırma yöntemi uygulanarak yapılmıştır. Literatürde, günümüzde artan üniversite sayısı, iletişim ve ulaşım teknoloji ve imkânlarının artması ile uluslararası hareketliliğin yanı sıra ulusal nitelikte ki bu hareketliliğin gelecekteki etkileri üzerine çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmanın yaklaşım ve sonuçları eğitim ve hareketlilik ilişkisine odaklanan gelecekteki çalışmalar için bir bakış açısı sunmaktadır.

Bu bakış açısıyla yapılacak çalışmalar istihdam, yerel ve bölgesel kalkınma ve sosyal politikalar gibi alanlara yönelik veri ve bakış açısı kazandırma noktasında önemlidir. Hareketlilik bu noktada eğer tercih ise bölgesel imkân ve ihtiyaçlarla bireylerin mesleki donanımlarına yönelik çalışmalar yapılması gerekmektedir. Coğrafi bir hareketlilik niyeti bu anlamda iş hareketliliğine dönüşebilmesi potansiyel görünmektedir. Bu anlamda da konu ekonomik büyüme, kalkınma ve istihdam noktalarına kadar uzanmaktadır.

Kaynakça

- Abed, N. (2013). Avrupa bağlamında öğrenim hareketliliği ve formel olmayan öğrenme. Günter J. Friesenhahn (Ed.). *İstanbul Bilgi Üniversitesi şebeke gençlerin katılımı projesi kitapları – No: 11*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ataunal, A. (1994). 21. yüzyıla girerken eğitim. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10 (10), s.11-116.
- Başaran, F. (1972). Türkiye’de beyin göçü sorunu. *Araştırma, Ekim*, 133-153.
- Berg, C., Milmeister, M., ve Weis, C. (2013). Gençlik alanında öğrenim hareketliliği: bir çerçeve oluşturmaya başlamak. *Avrupa bağlamında öğrenim hareketliliği ve formel olmayan öğrenme* (ss.17-28). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bhandari, R., ve Blumenthal, P. (2013). International students and global mobility in higher education: National trends and new directions. *International Studies*, 1 (11), 316-317.
- Blunt, A. (2007). Cultural geographies of migration: mobility, transnationality and diaspora. *Progress in Human Geography*, 31 (5), 684-694
- Brettell, B. Caroline ve F. James F. Hollifield (2000). Migration theory – talking across disciplines. Caroline B. Brettell and James F. Hollifield (Ed.). *Migration theory – talking across disciplines* (pp.1-26). Newyork and London: Routledge.
- Boyd, M. (1989). Family and personal networks in international migration: recent developments and new agendas. *International Migration Review*, Fall 23 (3): 638-670.
- Çolak, Ali. (2004, 11 Mayıs). Sait Faik olmemiş, çoğalmış... Erişim tarihi: 21 Temmuz 2006, <http://www.zaman.com.tr>
- Castells, M. (2011). *The rise of the network society: The information age: Economy, society, and culture* (Vol. 1). UK: Willy and Blackwell.
- Castles, Stephan ve J. Mark Miller. (2003). *The age of migration – international population movements in the modern world*. Newyork: Palgrave Macmillan.
- Çelik, F. (2005). İç göçler: Teorik bir analiz. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (2), 167-184.

- Cheng, Hau Ling (2005). Constructing a transnational, multilocal sense of belonging: An analysis of Ming Pao. *West Canadian Edition - Journal of Communication Inquiry*, 29, 141-149.
- Cohen, J. H., ve Sirkeci, I. (2011). *Cultures of migration: The global nature of contemporary mobility*. USA: University of Texas Press.
- Dervin, F. (Ed.). (2011). *Analysing the consequences of academic mobility and migration*. UK: Cambridge Scholars.
- Dahl, G. B. (2002). Mobility and the return to education: Testing a roy model with multiple markets. *Econometrica*, 70 (6), 2367-2420.
- Erdoğan, S., Şanlı, H. S., ve Bekir, H. Ş. (2005). Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi öğrencilerinin üniversite yaşamına uyum durumları. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 479-496.
- Ersel, B. (2003). Bilgi çağında çalışma ilişkileri ve beyin göçü. II. *Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, Bildiriler Kitabı*, 17-18.
- Faist, Thomas (2003). *Uluslararası göç ve uluslararası toplumsal alanlar*. (Çev.: Azat Zana Gündoğan ve Can Nacar). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Foundation Findings: Avrupa’da hareketlilik – Geleceğe doğru (2009). Erişim Tarihi: 15.03.1015, https://eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_files/pubdocs/2007/03/tr/1/EF0703TR.pdf
- Genç, S. Z., ve Eryaman, M. Y. (2008). Değişen değerler ve yeni eğitim paradigması. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (1), 89-102.
- Gérard, M. (2008). Higher education, mobility and the subsidiarity principle. *Subsidiarity and economic reform in Europe* (pp. 97-112). Berlin Heidelberg: Springer.
- Guruz, K. (2011). *Higher education and international student mobility in the global knowledge economy* (Revised and Updated Second Edition). Albany, NY: SUNY Press.
- Hoffman, D. M. (2009). Changing academic mobility patterns and international migration what will academic mobility mean in the 21st century?. *Journal of Studies in International Education*, 13(3), 347-364.

- Hooghe, Marc, Ann Trappers, Bart Meuleman ve Tim Reeskens (2008). Migration to European Countries. A structural explanation of patterns, 1980-2004. *International Migration Review*, 42 (2), 476-504.
- Işık, Ş. (2008). Türkiye’de üniversitelerin kentleşme üzerine etkileri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (3), 159-181.
- Işık, Ş. (2009). Türkiye’de eğitim amaçlı göçler. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 7 (1), 27-37.
- Justman, M., ve Thisse, J. F. (1997). Implications of the mobility of skilled labor for local public funding of higher education. *Economics Letters*, 55 (3), 409-412.
- Kivinen, O., ve Rinne, R. (1996). Higher education, mobility and inequality: the Finnish case. *European Journal of Education*, 31 (3), 289-310.
- Lauder, H., Brown, P., Dillabough, J. A., ve Halsey, A. H. (2006). *Education, globalization, and social change*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Levy, M. B., ve Wadycki, W. J. (1974). Education and the decision to migrate: An econometric analysis of migration in Venezuela. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 42 (2), 377-388.
- Li, F.L.N-Jowett, A.M A.J-Findlay, ve R. Skeldon, (1995). Discourse on migration and ethnic identity: Interviews with professionals in Hong Kong. *Transactions of the Institute of British Geographers, Blackwell Publishing, New Series*, 20 (3), 342-356.
- Liu-Farrer, G. (2009). Educationally channeled international labor mobility: Contemporary student migration from China to Japan. *International Migration Review*, 43 (1), 178-204.
- Long, L. H. (1973). Migration differentials by education and occupation: Trends and variations. *Demography*, 10 (2), 243-258.
- Marginson, S., ve Wende, M. V. D. (2007). Globalisation and higher education, Erişim tarihi: 15 Aralık 2014, <http://www.oecd.org/edu/research/37552729.pdf>.
- Massey, Douglas S., Joaquin Arango, G. Hugo, A. Kouaouci, A. Pel-

- legrino ve J. Edward Taylor (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19 (3), 431 – 466.
- Quinn, M. A., ve Rubb, S. (2005). The importance of education-occupation matching in migration decisions. *Demography*, 42 (1), 153-167.
- Öncü, Ayşe ve Petra Weyland (2007). Giriş: Küreselleşen kentlerde yaşam alanları ve kimlik mücadeleleri. Ayşe Öncü ve Petra Weyland (Der.). (Çev.: Leyla Şimşek ve Nilgün Uygun) *Mekân, kültür, iktidar – küreselleşen kentlerde yeni kentlerde yeni kimlikler* (ss.9-39). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pınar, Ö., ve Uzunoglu. (2009). H. Avrupa Birliği'nin Ar-Ge Politikaları ve Türkiye'nin Uyumu, Erişim tarihi: 15 Aralık 2015, http://www.izmir.org.tr/portals/0/iztogenel/dokumanlar/avrupa_birliгинin_arge_politikalari_o_pinar_h_uzunoglu_26.04.2012%2019-35-10.pdf.
- Schiller, N. G., Basch, L., ve Blanc-Szanton, C. (1992). Towards a definition of transnationalism. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 645 (1), ix-xiv.
- Sirkeci, I., Cohen, J. H., ve Yazgan, P. (2012). Turkish culture of migration: Flows between Turkey and Germany, socio-economic development and conflict. *Migration Letters*, 9 (1), 33-46.
- Sirkeci, İbrahim, (2010). Güvensizlik ve çatışma ekseninde uluslararası göç ve vatandaşlık Filiz Kartal (Ed.). *Yurttaşlık tartışmaları*. Ankara: TODAIE (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi).
- Sirkeci, İ., & Yüceşahin, M. M. (2014). Editörden: Türkiye'de göç çalışmaları. *Göç Dergisi*, 1(1), 1-10.
- Suarez-Orozco, M. (2001). Globalization, immigration, and education: The research agenda. *Harvard Educational Review*, 71(3), 345-366.
- Tansel, A., ve Güngör, N. D. (2004). Türkiye'den yurt dışına beyin göçü: Ampirik bir uygulama. *ERC (Economic Research Center) Working Papers in Economics*, 4 (02), 1-10.
- Tremblay, K. (2005). Academic mobility and immigration. *Journal of Studies in International Education*, 9 (3), 196-228.
- Tsagarousianou, R. (2004). Rethinking the concept of diaspora: mobi-

- lity, connectivity and communication in a globalised world. *Westminster Papers in Communication and Culture*, 1(1), 52-66.
- Varghese, N. V. (2008). *Globalization of higher education and cross-border student mobility*. Unesco, International Institute for Educational Planning.
- Vertovec, S. (2002). *Transnational networks and skilled labour migration* , Konferans sunumu: Ladenburger Diskurs “Migration” Gottlieb Daimler- und Karl Benz-Stiftung, Ladenburg, 14-15 February 2002, Erişim tarihi: 15 Aralık 2014, <http://163.1.0.34/working%20papers/WPTC-02-02%20Vertovec.pdf>.
- Wolbers, M. H. (2000). The effects of level of education on mobility between employment and unemployment in the Netherlands. *European Sociological Review*, 16 (2), 185-200.

Uluslararası Sistem ve İstikrar: Kavramsal Bir Değerlendirme

International System and Stability: A Conceptual Assessment

Hasan Basri Yalçın

Öz

Bu çalışma uluslararası sistem ve istikrar üzerinedir. Farklı teorik perspektifleri mukayese ederek, kutupluluk ile istikrar arasındaki ilişkiyi tartışır. Uluslararası sistemler sistem içerisindeki güç dağılımına göre tek kutuplu, çift kutuplu ve çok kutuplu yapılar olarak isimlendirilir. Bu yapılardan hangisinin daha istikrarlı olduğu üzerine uzun tartışmalar yaşanmıştır. Bahsi geçen tartışmaların ana gündem maddesi hangi uluslararası güç dağılımının daha istikrarlı olduğu üzerinedir. Önceleri çok kutuplu yapının daha istikrarlı olduğu düşünülürken, zaman içerisinde çift kutuplu sistemlerin daha istikrarlı olduğu iddiası yaygınlık kazanmıştır. Günümüzde ise tek kutuplu sistemlerin çift kutuplu sistemlere kıyasla daha istikrarlı olabileceği fikri öne çıkmaktadır. Çalışma bu ilişki üzerine yapılan tartışmaların arkasındaki iki temel teorik mantığı ortaya koyar: güdüler mantığı ve mecburiyetler mantığı. Mecburiyet mantığı uluslararası istikrarı öngörmede daha başarılı gibi görünmesine rağmen, bu mantığın temel teorik sorunları olmadığı söylenebilir. Çalışma kutupluluk ile istikrar arasındaki ilişkiyi teorik olarak açıklamak ve öngörmek adına imkânlar mantığını teklif etmektedir. Bu mantığa göre uluslararası istikrar devletlerin imkân hesaplamalarının bir sonucu olarak görülebilir.

Anahtar Kavramlar: Uluslararası Sistem, Uluslararası İstikrar, Kutupluluk, Güç Dağılımı

Yrd. Doç. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, Ticari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, hbyalcin@ticaret.edu.tr

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

DOI: 10.17550/aid.74205

Abstract

This study is about international system and stability. By comparing different theoretical approaches, it discusses the relation between polarity and stability. It is quite common to identify international systems as unipolar, bipolar, and multipolar structures. There is a wide ranging discussion over which one of these structures represents the most stable system. Although multipolar structures were admitted as more stable previously, later the claim of bipolar stability became more common. Recently, the idea that unipolar structures are more stable compared to bipolar structures has gained more ground. This study identifies two main theoretical logics behind the discussions over the relation between polarity and stability: a logic of motivations and a logic of obligations. Although the logic of obligations appears as doing better than the logic of motivations in predicting international stability, it has its own theoretical shortcomings. The study further offers the logic possibilities in order to theoretically explain and predict the relation between polarity and stability. According to this logic, international stability can be considered an outcome of states' calculations of possibilities.

Keywords: *International System, International Polarity, International Stability, Distribution of Power*

Giriş

Uluslararası istikrar meselesi Uluslararası Güvenlik çalışmalarının en merkezi konularından biridir. Anarşik uluslararası sistemde uluslararası yapı ile istikrar arasında var olduğu düşünülen ilişkinin doğasını anlamaya yönelik çabaları yansıtmaktadır. Uluslararası sistemde gücün dağılımının devlet davranışlarına olan etkisi ve bu devlet davranışlarının uluslararası istikrar mı yoksa istikrarsızlık mı ürettiği geniş bir tartışma alanını oluşturur.

Bu çalışmalarda istikrar merkezi bir savaşın yokluğu ve uluslararası sistemin sürdürülebilirliği olarak tanımlanmaktadır (Waltz, 1964: 887; Wohlforth, 1999: 8; Monteiro, 2011/2012: 9). Hangi tür uluslararası sistemin daha sürdürülebilir olduğu ve daha az merkezi savaş ürettiği farklı teorik perspektiflerden ele alınmıştır. Bazıları çok kutuplu (Deutsch ve Singer, 1964; Gulick, 1955), bazıları, çift kutuplu (Waltz, 1964; Mearsheimer, 1990; Kagan, 2008), bazıları ise tek kutuplu sistemin istikrarlı olduğunu düşünmüştür (Wohlforth, 1999; Brooks ve Wohlforth, 2008; Copeland, 1996; Wohlforth, 2002). Her biri kuvvetli teorik bir zemine dayanan bu iddialar nadiren toplu değerlendirmelere konu edilmiştir. Belli kriterler etrafında karşılıklı mukayeseleri pek yapılmamış ve iddiaların dayandığı mantığı ortaya çıkarmak için sistemik mukayeselere tabi tutulmamıştır.

Bu çalışma uluslararası istikrarın kaynakları üzerine kavramsal bir değerlendirmedir. Farklı teorik perspektifler arasındaki tartışmaları ele alarak uluslararası yapı ile uluslararası istikrar arasındaki ilişkiyi değerlendirmeye çalışacaktır. Çok kutuplu, çift kutuplu ve tek kutuplu uluslararası yapıların hangisinin daha istikrarlı olduğuna dair iddiaları derinlemesine ele alacak, farklı iddiaların güçlü ve zayıf yönlerini dile getirecektir. Bu yaklaşımlardan en fazla öne çıkan iki yaklaşım olan güç dengesi ve hegemonik istikrar teorilerinin dayandığı genel mantıklar çıkartılacaktır. Güç dengesi teorisinin devletin hayatta kalmaya yönelik iradesine dayanması nedeniyle, istikrar ile kutupluluk arasındaki ilişkiyi hatalı kurduğunu, hegemonik istikrar teorisinin ise mecburiyet mantığına dayanması nedeniyle devletleri tek bir davranış kalıbına zorlayarak teorik anomalilere neden olduğunu gösterecektir.

Geniş bir değerlendirmenin üzerine inşa eden bu çalışma uluslararası yapı ile istikrar arasındaki ilişkiyi kurabilmek için devletlerin ha-

yatta kalma güdülerine göre hareket ettikleri ya da devletlerin mecbur oldukları için güçlünün peşine takılmaktan başka şansları bulunmadığı fikirlerinin yerine devletlerin mümkünlik mantığına göre hareket ettikleri iddiasını dile getirecektir. Buna göre uluslararası sistemde etkin aktör sayısının yani kutup sayısının arttığı durumlarda istikrarsızlık, aksi durumlarda ise istikrar beklemenin daha geçerli bir tutum olduğu fikrini öne çıkaracaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde çok kutuplu sistem ile çift kutuplu sistemlerden hangisinin daha istikrarlı olduğuna dair tartışma derinlemesine incelenecektir. İkinci bölümde bu kez çift kutuplu sistem ile tek kutuplu sistemlerden hangisinin daha istikrarlı olduğuna dair iddialar ele alınacaktır. Üçüncü bölümde istikrar ile kutupluluk arasındaki ilişkinin ya devletlerin arzuları ya da devletlerin mecburiyetleri üzerinden kurulduğu iddiası tartışılacak ve devletlerin mümkün olana göre hareket ettiği varsaymanın istikrar ile kutupluluk arasındaki ilişkiyi nasıl kurabileceği ele alınacaktır. Dördüncü bölüm sonuç yerine bir değerlendirmedir ve mümkünlik anlayışının açabileceği imkânlarla dair çeşitli önerilerde bulunacaktır.

Çok-Kutuplu Sistem İki Kutuplu Sisteme Karşı

Uluslararası istikrar konusunda ilk ortaya çıkan tartışma Soğuk Savaş'ın zirveye tırmandığı bir dönemde klasik realistlerle neorealistler arasında ortaya çıkmıştır. Klasik Realistler çok kutuplu sistemin daha istikrarlı olduğu fikrini dile getirirken, neorealistler iki kutuplu sistemin daha istikrarlı olduğu fikrini savunmuşlardır.

Klasik Realistlere göre çok kutuplu uluslararası sistemler devletlerin dış politikasına esneklik kazandırma imkânına sahiptir. İki kutuplu uluslararası sistemlerde bulunan sert, disiplinli ve gergin ittifak bağlarının yerine çok kutuplu sistemlerde daha gevşek ve devletlerin tercih ihtimallerini artıran şartlar mevcuttur. Gerginlikten uzak büyük güçler birbirlerine odaklanmış ve her an savaş ihtimaline kilitlenmiş değildir. Ayrıca etkin aktörlerin sayısı arttıkça aktörler arasında işbirliği ve manevra imkânları da artacaktır (Oye, 1986). Böylelikle çok kutuplu sistemin büyük güçleri iki kutuplu sistemle kıyaslandığında savaşa götürme ihtimali daha düşük olacaktır.

Uluslararası güç dengesi bir terazi gibi düşünülecek olursa, Klasik Realistlere göre terazinin bir kefesinde revizyonist diğer kefesinde

ise statükocu aktörler bulunacaktır. Statükoyu savunanlar genel itibarıyla uluslararası sistemin işleyişinden en fazla kar elde eden aktörler olacaktır. Diğer tarafta revizyonist devletler ise uluslararası sistemde muhtemelen son dönemde yükselişe geçmiş ve artık bu düzenin kendi lehlerine yeniden tanzim edilmesini isteyen aktörlerdir. Bu iki farklı devlet grubu arasında bir kamplaşmanın ortaya çıkması pek muhtemeldir.

Klasik Realistler bu iki tür devlet grubu arasında bir kamplaşmanın uluslararası istikrara yönelik asıl tehdit olduğunu düşünürler (Gulick, 1955: 9; Morgenthau, 1993: 378-379; Deutsch ve Singer, 1964). Bu çerçevede vakti geldiğinde revizyonist ve statükocular kozlarını paylaşacak ve savaşa tutuşacaktır. Özellikle revizyonistlerin güçlerini artırdıkça, uluslararası güç dengesini bozma ihtimali vardır. Yani terazinin bir kefesini diğer kefesinden daha ağır hale geldiği andan itibaren güçlü olan taraf zayıf olana savaş açabilir ve kazanç elde etmeyi düşünebilir. Barış ve istikrar elde edilmek isteniyorsa, terazinin bir denge durumunda olması gerek. Bu dengeleme görevi ise “tutucu” adı verilebilecek statükocu bir aktöre düşmektedir (Morgenthau, 1993). Hızlı taraf değiştirmeler sonucu bozulabilecek denge, tutucu tarafından geri getirilebilir. Tutucunun oynadığı rol tıpkı bir terazide ince ayar yapmak gibi bir durumdur. Tutucu kefelere hangisi ağır basarsa, kendi ağırlığını diğer tarafa kaydırarak kefelere tekrar dengeye gelmesini sağlayacaktır.

Bu mantık üzere düşünen Klasik Realistler uluslararası sistemin istikrarını aktörlerin karakterine bağlamıştır. Çok kutuplu uluslararası sistemde etkin aktör özelliklerini taşıyan ikiden fazla devlet vardır. Sistemin içerisinde iki devletten biri diğer devletin üzerine gidecek olursa, zayıf tarafın yardımına gidebilecek en az bir aktör mevcuttur. Dolayısıyla tutucu kendi ağırlığını zayıf tarafa kaydırabileceğinden, güçlü taraf savaşa hemen başvurmada tereddüt edecektir. Bu bakımdan çok kutuplu uluslararası sistemlerde istikrar tutucular aracılığıyla sağlanabilirken, iki kutuplu sistemlerde böylesi bir rol oynayabilecek etkin bir aktörden söz edilemez. Örneğin Amerika ve Sovyetlerle mukayese edildiğinde, İngiltere'nin hangi tarafta bulunduğu pek bir rol oynamaz. Dolayısıyla iki kutup karşı karşıya kalır. Sadece iki aktör olduğunda ve bir taraf diğer tarafa oranla daha hızlı güçlenmeye başladığında, kendisi için savaş avantajlı olarak görebilir. Böyle bir durumda tutucunun olmaması denge ve istikrarın bozulması anlamına gelecektir.

Oldukça inandırıcı bir mantığa dayanmasına rağmen, bu güç dengesi yaklaşımı yine aynı ekol içerisinde gelenlerce elden geçirildi. Yapısal duyarlılığa sahip yeni bir realist yaklaşım uluslararası istikrarı aktörlerin iradesine bağlayan klasik realizmi sert şekilde eleştiriye tabi tuttu (Waltz, 1964; Christensen ve Snyder, 1990; Mearsheimer, 1990; Midlarsky, 1993). Neorealizme göre Klasik Realizmin istikrar gibi uluslararası sistemin bir sonucu olan olguyu aktörlerin iradesine bağımlı bir biçimde açıklamaya çalışması bir çeşit indirgemecilikti.

Dolayısıyla istikrarın sağlanmasını tutucu gibi bir aktörün irade ve davranışlarına bağlamak anlamsızdır. Neorealistlere göre çok kutuplu sistemin esnekliği aslında karmaşa anlamına gelmektedir. Karmaşa ise istikrar değil, istikrarsızlık üretecektir (Kim, 2011). Hâlbuki çift kutuplu sistemler oldukça basit, sade ve net yapılardır. Sistem içerisinde iki süpergüç vardır ve bu süpergüçler birbirini yakından takip etme şansına sahiptir. Çift kutuplu sistemlerde dengeyi devam ettirecek olan süpergüçlerin savaş üretecek olan hem sorumsuzluk yapma ihtimalleri hem de sorumluluğu abartarak savaşa sürüklenme ihtimalleri ortadan kalkacaktır. Mesela Birinci Dünya Savaşı öncesinde müttefikleri olan Sırbistan ve Avusturya-Macaristan arasındaki gerginlik, Almanya ve Rusya'yı savaşa sürüklemişti (Williamson, 1988; Van Evera, 1984; Lieber, 2007; Sagan, 1986). İkinci Dünya Savaşı öncesinde ise tam tersi büyük güçlerin ortaya çıkan Almanya tehdidinin karşısına dikilme görevini diğer büyük güçlerin üzerine yıkma sorumsuzluğunun İkinci Dünya Savaşı'na neden olduğu iddia edilmektedir (Hughes, 1988; Kennedy, 1962). Her iki durumda da çok kutuplu sistem aslında ya sorumluluk duygularının abartılması ya da sorumluluktan kaçış sebepleriyle savaşın çıkışına neden olabilir (Christensen ve Snyder, 1990).

Terazi analogisinden hareket edilecek olursa, çift kutuplu sistemlerde süpergüçler terazinin iki kefesinde bulunur. Bu süpergüçler sistem içindeki diğer devletlerle mesafeyi o kadar fazla açmıştır ki, diğer devletler terazinin bozulmasına sebep olamayacak kadar güdükleşmiştir. Dolayısıyla iki süpergüç sadece birbirine odaklanmak durumundadır. Terazinin dengede bulunmasını asıl etkileyecek olan iki süper gücün kendi güç miktarlarıdır. Süpergüçlerden biri gücünü artırırken, diğer taraf da artıracaktır. Şayet bir taraf diğerinden daha hızlı güçlense de, bu mesafe çok hızlı açılmaz ve dolayısıyla terazi dengede kalmaya devam eder. Buna ilaveten, sistem içindeki diğer devletlerin zayıflıkla-

rı nedeniyle, teraziye etki etme şansları da düşük olacağından, bu devletlerin taraf değiştirmeleri dengeyi bozmak için yeterli olmayacaktır. Denge devam ettikçe de istikrar sağlanacaktır.

Süpergüçler kendi kamplarından ayrılan bir ortak için büyük bir savaş çıkarma riskini almayacaktır. Ayrılan küçük ortak uluslararası dengede fazla bir değişime neden olmayacağından süpergüçler bu ortaklarını feda etmekte sıkıntı duymayacaktır. Örneğin Soğuk Savaş'ta Fransa'nın NATO'dan ayrılması veya Çin'in Sovyetler'den uzaklaşması çift kutuplu sistemin dengesini ve istikrarını bozamamıştır (Waltz, 2000: 19; Furniss, 1961). Çift kutuplu bir uluslararası sistemde süpergüçler dışında birbirlerini dengeleyebilecek başka bir aktör bulunmadığından bir tarafın saldırgan tavır sergilemesi durumunda diğer taraf onu dengelemek mecburiyetinde kalacaktır ve sorumluluktan kaçamayacaktır. Denge sağlandığından istikrar sistemik biçimde üretilecektir.

Bu tür tümdengelimci teorik bir yaklaşım 1960'larda dile getirildiğinde çok destekçi bulduğunu söylemek mümkün değil. Bugün büyük bir çoğunluk çift kutuplu sistemlerin daha istikrarlı olduğu iddiasını kabullenmiş gibi görünmesine rağmen, o tarihlerde bu iddia oldukça provokatif bir anlatımdı. Soğuk Savaş gibi dünyanın yok olmanın eşğine sık sık geldiği bir dönemde güncel ampirik örnekler üzerinden gidildiğinde çift kutuplu sistemin istikrarsız bir yapı olduğunu kabul etmek doğaldı. İlginç olan neorealistlerin böyle bir dönemde alternatif bir bakış açısıyla çift kutuplu sistemin aslında istikrarlı bir yapı olduğu iddiasını dile getirebilmesiydi. Teorik bir perspektif güncel meselelere odaklanıldığında görülemeyecek olanı gösterebilme becerisiyle kendisine yer edinir. Bu anlamda bakıldığında neorealistler beklenmedik bir dönemde beklenmedik bir önermeyle ortaya çıkarak çift kutuplu sistemin istikrar üreteceğini dile getirmiştir. Elli yıldan uzun süren Soğuk Savaş neorealistlerin söylemiyle "uzun barış" tarihi göz önünde bulundurulduğunda çift kutupluluk sürdürülebilir olduğunu göstermiş¹ ve bu süre zarfında süpergüçler arasında merkezi bir savaş olmaması nedeniyle de barışçıl bir yapı olarak adlandırılmıştır. Bu bakımdan neorealizmin çift kutuplu istikrar görüşü geniş çapta kabul görmüştür.

1 Uzun barış nitelemesi için, bakınız: (Gaddis, 1986).

İki-Kutuplu Sistem Tek-Kutuplu Sisteme Karşı

Soğuk Savaş'ın barışçıl bir şekilde son buluşu ve uluslararası sistemin genel beklentinin aksine tek-kutuplu bir yapıya dönüşmesi kutupluluk ve istikrar arasındaki ilişkinin yeniden tartışılmasına neden olmuştur. Soğuk Savaş'ın çift kutuplu yapısındaki istikrarı oldukça başarılı bir şekilde öngördüğü düşünülen neorealizmin tek kutuplu sistem için ne söyleyeceği de oldukça merak konusuydu. Bu bakımdan neorealistler fazla bekletmeden, kendi teorilerinin mantığı içerisinde tek kutuplu uluslararası yapıya dair öngörülerini erken denebilecek bir tarihte dile getirdiler (Mearsheimer, 1990; Waltz, 1993; Krauthammer, 1990/91; Layne, 1993; Layne, 2006).

Buna göre NATO'nun artık günleri değilse de ayları sayılıydı. Tek kutuplu sistemin uzun süre devam ettirilmesi mümkün değildi, çünkü neorealizmin mantığına göre anarşik uluslararası sistemde devletler hayatta kalma güdüleriyle herhangi bir aktörün çok güçlenmesi durumunda onu dengeleyeceklerdir (Waltz, 1993: 75-76). Waltz'un ifadesiyle eğer bir uluslararası ilişkiler teorisi varsa o da güç dengesi teorisi ve güç dengesi anarşi ve hayatta kalma güdüsünün bulunduğu her şartta kurulur (Waltz, 1979). Bozalsa da tekrar kurulacaktır. Sonuç olarak eğer çift kutuplu sistemin aktörlerinden birisi ortadan kalktıysa, tek süpergüç kalmış ve dolayısıyla uluslararası denge tek süper gücün lehine değişmiştir. Bu durumda anarşik sistemdeki hayatta kalma güdüsüne sahip devletlerin bu tek süper güce karşı birleşmeleri gerekecektir. NATO'da Sovyetler Birliği'ne karşı ABD ile ittifak kuran devletler, bu ittifakı bozmakla kalmayacak, sistemin en güçlü aktörünü dengelemeye başlayacaklardır. Bu nedenle tek kutuplu sistem sürdürülebilir bir sistem değildir.

Neorealist güç dengesi teorisinin Soğuk Savaş'taki istikrarı öngörmede gösterdiği düşünülen başarı nedeniyle aynı başarıyı tek kutuplu sistemde de göstermesi beklenebilirdi. Fakat Soğuk Savaş'ın bitişinden bu yana yirmi yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına karşın, henüz Amerika'nın karşısında bir koalisyonun oluştuğunu ve Amerika'nın dengelendiğini söylemek mümkün değil. Bu açıdan bakıldığında neorealist teorisinin tek kutuplu sistemin sonuçlarını öngörmede başarısız olduğu iddiaları dile getirilebilirdi. Öyle de oldu. Birçok farklı perspektiften birçok uzman neorealizmin tek kutuplu sistemin sonuçlarını

öngöremediği iddiası üzerine neorealizmi hedef tahtasına oturttu (Lebow ve Risse-Kappen, 1995; Guzzini, 1993).

Bu çerçevede neorealistler ise neorealizmin merkezi iddiası olan tek kutuplu sistemin istikrarsızlığı iddiasını devam ettirmektedir. Buna göre aslında bahsi geçen tek kutuplu sistem bir “an”dan ibarettir (Krauthammer, 1990/91). Yani geçicidir. 1991 gibi erken bir dönemde dile getirildiğinde bu iddia bir anlam ifade ediyordu. Ancak zaman içerisinde bu durumun bir “an” olmadığı gerçekten bir “süreç” olduğu da ortaya çıkmaya başladı.

Yine erken dönemdeki bir başka iddiaya göre ise tek kutuplu sistem aslında bir “illüzyon”du (Layne, 1993). Yapısal dönüşümler zaman aldığı için, belli bir süre boyunca ampirik olgulara odaklanıldığında sanki teori yanlışlanmış gibi görünmesine rağmen, zaman içerisinde bunun bir aldatmaca olduğu ortaya çıkacaktır. Hatta bu iddiayı dile getirenler 2010 gibi bir tarihe kadar bu yapının ortadan kalkacağını savundular (Layne, 1993: 7). Bu tahmin tutmayınca bu kez 2030 tarihi dile getirildi (Layne, 2006: 38). Bu süre uzunmuş gibi görünmesine rağmen, neorealistlere göre aslında yapısal bir dönüşüm için çok da uzun değildir. Dolayısıyla tek kutuplu sistem hala bir an ve illüzyon olarak kabul edilebilir. Birinci tahmindeki gibi ikinci tahminin de tutmama ihtimali oldukça yüksek gibi görünüyor. Ancak tuttuğu varsayıldığında dahi, 1991’den 2030’a yaklaşık 40 yıllık bir süreden bahsediyoruz. Aynı neorealistlerin istikrarlı bir yapı olarak gördükleri çift kutuplu Soğuk Savaş’ın tamamı yaklaşık 45 yıllık bir süreydi. Soğuk Savaş’ın çift kutuplu yapısının açıkça kabul edildiği ellili ve altmışlı yıllar düşünüldüğünde, çift kutuplu yapı on yıldan sonra aynı yazarlarca istikrarlı kabul edilmişken, tek kutuplu yapının 40 yıl sürmesi yeterli görülmemektedir.

Waltz da aynı şekilde tek kutuplu sistemin istikrarsızlığını öngördüğü erken dönemden sonra kendi görüşlerini kapsamlı bir dönüşüme tabi tutmak yerine farklı noktalardan savunma geliştirdi (Waltz, 2000). Waltz zaman vermeyi reddederek teorilerin neyin neden olacağını öngörmekle mesul olduğunu, teorilerden neyin ne zaman olacağına dair bir cevap beklemenin doğru olmadığını söylemeyi tercih etti. Waltz zaman içerisinde Amerika’nın dengeleneceğini ifade etmeye devam etti.

Tüm bunlar bir araya getirildiğinde iki kutuplu sisteme dair ürettiği öngörünün doğru çıktığı düşünülen neorealizmin tek kutuplu sistem söz konusu olduğunda derin bir bocalama içerisine düştüğü görünmektedir. Böylesi merkezi rol oynadığı düşünülen neorealizm tek kutuplu sistemin istikrarını açıklamada güçlük çekiyorsa, ortada bir boşluk var demektir. Bu boşluğu doldurmak isteyen yeni bir takım yaklaşımlar konuya farklı paradigmalardan cevaplar üretmeye çalıştı.

Bunlardan bir grup uzman Amerika'nın karakteristik özelliklerine ve dünya siyasetinin kültürel ortamına referansla bu durumu açıklamaya çalıştı. Örneğin Ikenberry Amerika'nın tarihi geçmişi ve dünyada yarattığı "iyiliksever hegemon" imajına vurgu yaparak açıklama yapmayı denedi (Ikenberry, 2001; Kupchan, 2014; Slaughter, 2004; Williams ve Neumann, 2000). Buna göre Amerika diğer aktörler tarafından tehlikeli bir süpergüç olarak görülmemekteydi. Amerika'nın sömürgecilik geçmişi yoktu. Her zaman liberal değerlere bağlı kalmasıyla bilinen bir aktör olarak, gereksiz bir yayılmacılık eğilimine sahip olmadığı düşünüldüğünden, Amerika'yı dengelemek için gerek bulunmuyordu

Bu tür anlatılar sanki durumu izah ediyormuş gibi durmasına rağmen, aslında istisnacı yapıları nedeniyle teorik bir açıklama biçimi olmadıkları ortadır. Bu anlatıların her birinde Amerika'nın istisnai karakterine işaret edilmektedir. Tek kutuplu sistemin istikrarlı veya istikrarsız olduğuna dair bir açıklama tarzı değildir. Bunun yerine Amerika'nın dengelenmeyişine dair *suigeneris* izahatlar olarak kalmakta ve aslında tek kutuplu sistemin istikrarlı mı yoksa istikrarsız mı olacağına dair genellenebilir bir bilgi sunmaktan uzaktır. Esasında bu değerlendirmeler doksanlı yılların iyimser havası içerisinde üretilmiş anlatılardır. Hâlbuki Amerika'nın Latin Amerika, Ortadoğu gibi bölgelerdeki bildiğimiz imajının pek de bu resme uygun gelmediğini söylememiz gerek. Özellikle 2003 Irak Savaşı'nda yaşanan gelişmeler Amerika'nın yalnızca bir iyiliksever hegemon olmadığı ve daha önemlisi diğer aktörlerce böyle değerlendirilmediği de ortaya çıkıyordu (Tranchtenberg, 2007; Desch, 2007/2008; Pressman, 2009; Schmidt ve Williams, 2008; Monten, 2005).

Tüm bu arayışların içerisinde gerçek anlamda teorik ve başarılı bir açıklama biçimi hegemonik istikrar teorisyenlerinden geldi denebilir. Özellikle William C. Wohlforth gibi yazarlar çok basit bir şekilde

neorealist güç dengesi teorisini bütünüyle reddederek tek kutuplu sistemin istikrarlı bir sistem olduğunu, çünkü tek kutuplu sistemlerde diğer aktörlerin tek süper gücü dengeleme cesareti gösteremeyeceğini iddia ettiler (Wohlforth, 1999; Wohlforth, 2002). Bu farklı bakışa göre aslında istikrar dengenin bir sonucu değildir (Gilpin, 1988; Gilpin, 1981). Eğer sistem içerisindeki büyük güçler ya da süpergüçler birbirlerine kabaca eşit güce sahip olurlarsa, savaş ortaya çıkacaktır. Fakat sistemdeki aktörlerden biri diğerlerinden daha fazla güçlü konuma gelirse yani hegemonik bir pozisyon kuracak olursa sistem istikrarlı olacaktır. Uluslararası sistemde norm olan dengeleme değil, peşine takılmadır. Tek kutuplu sistemde diğer aktörler Amerika'yı karşılığın almamanın maliyetini karşılayamayacaklarını düşündüklerinden, Amerika'ya yakın olmaya çalışırlar. Dolayısıyla büyük güçler karşı karşıya gelmez ve merkezi savaş çıkmaz. Ayrıca diğer devletler süper gücün peşine takılacaklarından ve süpergüç sistemden en fazla karı elde etmeye devam edeceğinden, diğer devletler süper gücün sahip oldukları yeteneğe kolay kolay ulaşamayacaklardır. Dolayısıyla da tek kutuplu sistem kendini uzun süre üretebilecektir. Böylelikle sistem barışçıl olmanın yanında sürdürülebilir de olacaktır. Bu da hegemonik istikrardır.

Bu bakımdan ele alındığında hegemonik istikrar teorisinin tek kutuplu sistemin sonuçlarını öngörmeye oranla daha başarılı oldukları düşünülebilir. Soğuk Savaş'ın bitişinden bugüne yirmi yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen, henüz Amerika karşıtı bir koalisyonun varlığından söz edilemez.

Mümkünlük Anlayışı ve İstikrar

Uluslararası istikrar tartışmalarına farklı teorik perspektiflerden farklı açıklamalar gelse de, aslında iki ana akımın olduğu düşünülebilir. Bir tarafta neorealistler iki kutuplu sistemin en istikrarlı yapı olduğunu tek kutuplu sistemin ise en istikrarsız yapı olduğunu iddia ederler. Diğer tarafta ise hegemonik istikrar teorisyenleri tek kutuplu sistemin en istikrarlı yapı olduğunu, kutup sayısı arttıkça istikrarsızlığın da artacağını düşünür. Bu iki Realist teorisinin kutupluluk ve istikrar konusunda birbirinden ayrı pozisyonlar almasının nedeni temelde Realizmin varsayımları arasında görülebilecek, iki farklı noktaya yaptıkları vurguyla ilişkilidir. Neorealistler devletlerin hayatta kalma güdüsüne vurgu yaparken, hegemonik istikrar teorisyenleri güce vurgu yapmaktadır.

Neorealistlerin tüm analizlerinde devlet davranışlarını asıl belirleyen devletlerin hayatta kalma güdüleridir. Buna göre hayatta kalma mücadelesi veren devletler durum her ne olursa olsun bütün kararlarını bu güdüye uygun hale getirmektedir. Devletler anarşik uluslararası sistemin içerisinde kendilerini hiçbir zaman güvende hissetmediklerinden, hayatta kalmalarını garanti altına almak için sistem içerisinde güçlenecek herhangi bir aktörün karşısında zayıfla beraber olmak durumundadır. Bu mantıkla gidildiğinde, eğer sistem içerisindeki diğer aktörler varlıklarını sürdürmek, yani hayatta kalmak istiyorsa, ABD'ye karşı birleşmeleri gereklidir. Dolayısıyla tek kutuplu sistem hayatta kalmak isteyen devletlerce kurulacak koalisyonlarla çift veya çok kutuplu yapıya dönüşecektir. Hayatta kalmanın tek yolu dengeleme ise dengenin kurulması kaçınılmazdır.

Diğer tarafta ise hegemonik istikrar teorisyenleri anarşik yapının ürettiği düşünülen hayatta kalma güdüsüne böylesi merkezi bir rol biçmezler. Bunun yerine uluslararası sistemde güçlüden zayıfa doğru yapılacak bir sıralamanın daha önemli olduğunu düşünürler. Sistem içerisindeki rasyonel ve kendi çıkarına odaklanmış devletler çıkarları neyi gerektiriyorsa, o yolu izlemek mecburiyetindedir. Devletlerin gücü neye yetiyorsa onu yapmaktan başka çareleri yoktur. Bazı durumlarda bazı devletler o kadar çaresiz kalabilir ki, kendi başlarına ayakta durabilecek güçleri dahi olmayabilir. Bu tür devletler isteseler bile, güçlü aktörü dengeleyebilecek kabiliyete sahip olmadıklarından, mecbur oldukları yolu izlemek zorunda kalırlar. Hayatta kalmaya dair ve güçlüyü dengelemeye dair istek ve arzuları her ne olursa olsun, yapmak zorunda oldukları şey, güçlünün peşine takılmak ve onu kendisine düşman etmeyecek yollar aramaktır. Eğer uluslararası sistemde güç dengesi bir aktörün lehine fazlaca bozursa o zaman diğer zayıf aktörler isteseler bile dengelemeye cesaret edemezler.

Özetle söylemek gerekirse bu iki Realist teorinin vurgu yaptıkları varsayımlar istikrarla kutupluluk arasındaki ilişkiyi ele alış biçimlerini de belirlemektedir. Bir taraf hayatta kalma güdüsünün belirleyiciliğine inanmakta, diğer taraf ise gücün belirleyiciliğine inanmaktadır. Aslında bu iki varsayımın arkasında iki farklı mantık vardır. Birincisi devlet davranışını belirleyen şeyin devletlerin güdeleri (istekleri) olduğunu ima ederken, diğeri devletlerin davranışlarını belirleyen şeyin güçleri (mecburiyetleri) olduğunu ima eder.

Her iki yaklaşımın da yapısal özellikler taşıdığına inanılmasına rağmen, özellikle neorealizmin aktörlerin davranışlarını hayatta kalma isteğine bağlaması oldukça ilginç bir sonuç çıkarmaktadır. Yapısal teoriler doğaları gereği aktörlerin kısıtlanmış olduğuna, dolayısıyla kendi arzu ettiklerindense, yapının mümkün kıldığı davranışlara yönelmek zorunda kaldıklarına inanır. Fakat neorealizmin tek kutuplu uluslararası sistemin sonuçlarına dair uyguladığı mantık, büyük oranla devletlerin hayatta kalma isteğine dayanmaktadır. Bu varsayım merkeze alındığında devletlerin her ne olursa olsun, güçleri yetmeyecekse bile tek süpergücü dengeleme eylemine girişmeleri beklenebilir. Neorealizm bu anlamda devletlerin mümkün olmayacak bir amaçla hareket edebilecekleri inancını üretmektedir. Uluslararası güç dağılımının neyi mümkün kılıp kılmadığı göz ardı edilmekte ve devletlerin girişemeyecekleri bir eyleme girişecekleri öngörüsü üretilmektedir. Sonuç ise neorealizm için, içinden çıkılmaz bir hal almakta ve açıklayıcı gücünü yitirmektedir. Tek kutuplu sistemin istikrar üretebileceğini, yapısal olduğu iddiasında olan neorealistler, yapısal teorinin gereği olarak görülebilecek kabiliyetleri bir kenara bıraktıkları için başarısız olmaktadır.

Eğer neorealizm tek kutuplu sistemin sonuçlarını öngörmeye böylesi bir hataya düşüyorsa, nasıl oldu da çift kutuplu sistemin sonuçlarını öngörmeye böylesi başarılı oldu sorusu akla gelebilir. Bu konuya dair uzun uzun açıklamalar yapmak mümkündür. Fakat kısaca söylemek gerekirse, aslında neorealizmin çift kutuplu sistemin istikrarlı bir sistem olduğu yönündeki görüşü de hatalıydı. Soğuk Savaş istikrarlıydı, ancak çift kutuplu yapısı nedeniyle değil. Bu anlamda neorealizm Soğuk Savaş'ın istikrar ürettiğine dair doğru öngörüyü yanlış bir sebeple açıklamıştır denilebilir. Soğuk Savaş'ta istikrarı üreten çift kutuplu yapı değildi. Burada ayrıntısıyla ele almak mümkün olmasa da, aslında Soğuk Savaş istikrarı çift kutuplu yapının değil, nükleer silahların bir sonucuydu. Eğer Soğuk Savaş diğer çift kutuplu sistemlerle mukayese edilecek olursa, bunların arasında sadece Soğuk Savaş'ın istikrarlı bir yapı olduğu ortaya çıkacaktır (Copeland, 1996). Tarihteki bilindik birkaç örneğe başvurulacak olursa nükleer silahların etkisinin olmadığı örneklerde çift kutuplu yapının istikrarsızlık doğurduğu ortaya çıkacaktır. Atina ile Sparta arasındaki mücadele bunun en güzel örneklerinden biridir. Thucydides'in Peloponnesian Savaşları tarihi iki süpergücün güçlerinin birbirine yaklaştığında otuz yıllık savaşın nasıl

çıkıldığını göstermesiyle bilinir. Tarihteki önemli çift kutupluluk örneklerinden biri olarak Osmanlı ile Habsburglar arasındaki mücadelede de verilebilir (Hopf, 1991). Avrupa tarihinin belki de en istikrarlı dönemlerinden biri olarak görülebilecek on dokuzuncu yüzyılın İngiliz hegemonyası biçiminde tanımlanması da bir tesadüf olamaz. Aslına bakılırsa uluslararası istikrarı üreten yapısal sebebin sistem içerisinde hegemonik bir aktörün varlığı olduğu fikri çok daha ikna edici gibi durmaktadır.

Bu anlamda güç ve gücün yarattığı mecburiyete vurgu yapan hegemonik istikrar teorisinin çok daha başarılı olduğu düşünülebilir. Hegemonik istikrar fikrine göre sistem içerisindeki büyük güçlerin sayısı azaldıkça, yani güçlü aktörlerin sayısı azaldıkça, istikrar ihtimali artacaktır. Tek kutuplu sistem en istikrarlıysa, çift kutuplu sistem daha az istikrarlıdır ve aslında çok kutuplu sistem en istikrarsızdır. Uluslararası İlişkiler tarihine bakıldığında bu iddianın daha fazla kabul göreceği düşünülür. Bu ampirik başarısına rağmen, hegemonik istikrar teorisinin bir sonraki adımda teorik bir sorun yaşadığı iddia edilebilir. Sistem içerisindeki güç eşitiz dağıldıkça, istikrar ihtimali artmaktadır, çünkü zayıf aktörler gücünün peşine düşmektedir. Fakat zayıf aktörlerin gücünün peşine otomatik düşüşü, bir adım öteye götürüldüğünde, zaman içerisinde teorik olarak bir dünya hükümeti öngörüsünün de üretilmesi mantıksal bir gereklilik olarak karşımıza çıkar. Eğer zayıf devletler hayatta kalma güdülerini bir kenara bırakarak, sadece zayıf oldukları için gücünün peşine takılmak mecburiyetindeyse, zaman içerisinde bu zayıf aktörlerin ortadan kaybolması, gücünün tam hâkimiyetini kurması beklenebilir. Fakat yine tarihten biliyoruz ki, zaman içerisinde farklı hegemonlar ortaya çıkmış olmasına karşın, bunlar sürekli olmamış yerini yeni gelenlere bırakmıştır. İspanya, Portekiz, Hollanda, İngiltere ve Amerika isimlerini tarih içerisindeki hegemonlar olarak sunmak yaygın bir alışkanlıktır (Kennedy, 1987). Bu bağlamda ele alınacak olursa, eğer sistem içerisindeki zayıflar hegemonun peşine mecburen ve otomatik olarak takılmış olsaydı, ilk küresel hegemon olduğu iddia edilen İspanya'nın yerini diğer hegemonlara bırakması gerçekleşmezdi. Uzun vadede ise hegemonun peşine takılmakta hiçbir sorun görmeyen zayıf aktörleri kontrolüne alması kaçınılmaz olurdu.

Hegemonik istikrar teorisinin böylesi bir teorik anomali yaşamasının altında mümkünlük yerine mecburiyet mantığına dayanması

yatmaktadır. Mecburiyet mantığına göre zayıf aktörler her şart altında, kendi varoluşlarının gerekçelerine bile aldırış etmeden, otomatik olarak güçlünün peşine takılmaktadır. Yani devletler mümkün olabilecek ve kendi varoluşlarını sürdürebilecek, başka hiçbir yöntem arayışına girmemektedir. Mümkünlük mantığı isteklerin sınırlı olduğunu varsaydığı gibi, mecburiyetlerin de sınırlı olabileceği fikrine sahiptir. Eğer zayıflar sadece güçlünün peşine takılsaydı, sistem içerisinde değişim olmaz ve zayıflar ortadan kalkardı (Wilkinson, 1999). Zayıflar varlıklarını sürdürdüklerine göre, mecburiyetin dışında bir mümkünlüğün var olduğu düşünülebilir (Larson ve Shevchenko, 2010; Press-Barnathan, 2006). Dolayısıyla tek kutuplu bir sistemde zayıf devletlerin güçlünün karşısına dikilmesi mümkün değilse de, güçlünün peşine takılmak zorunda olduklarını düşünmek için de bir gerekçe yoktur. Zayıf aktörler için alternatif davranış biçimleri mümkündür. Saklanmak (*hiding*), yarmak (*wedging*), çitlemek (*hedging*) gibi davranış ihtimalleri sıkça kullanılan birkaç örnek olarak görülebilir (Crawford, 2011; Tessman & Wolfe, 2011; He, 2012). Devletlerin dengelemeye cesaret edemedikleri durumlarda, mecbur oldukları tek davranış ihtimali peşine düşmek değildir. Peşine düşmek spektrumun bir ucuyusa, dengelemek diğer ucudur ve bu iki uç arasında başka davranış biçimleri de mümkündür.

Böylesi bir çerçeveden bakıldığında aslında devletlerin davranışlarını belirleyen faktörün ne arzuları ne de mecburiyetleri olduğu ortaya çıkacaktır. İkisinin arasında mümkün olan alternatif davranış kalıpları daha sık kullanılmaktadır. Dolayısıyla uluslararası istikrarın asıl kaynağı üzerine düşünüldüğünde, ne hayatta kalma motivasyonu ne de mecburiyet tatmin edici sonuçlar doğurmaktadır. Sistem içerisinde güçlü aktörlerin sayısı azaldıkça istikrar ihtimali artmaktadır. Fakat istikrarın üreticisi güçlünün peşine takılmak, değil güçlünün karşısına dikilmemektir.

Eğer devletlerin davranışlarında ve sonuç olarak uluslararası istikrarın üretilmesinde mümkünlük mantığı böylesi merkezi bir oynuyorsa, mümkünlüğün mahiyeti nasıl anlaşılabilir? Bunun için uluslararası ilişkilerin iki önemli kavramına başvurmak gerek. Uluslararası sistemin belirleyicisi olarak görülebilecek anarşik yapı ile güç dağılımı arasındaki ilişki devletler için mümkün olanın belirleyicisi olarak görülebilir.

Uluslararası sistemdeki güç dağılımı devletler için neyin mümkün olabileceğini belirlemede önemli bir rol oynar. Gücün sistem içerisinde eşitsiz dağıldığı durumlarda, eşit dağıtıldığı durumlara göre farklı imkânlar ve farklı sonuçlar üretecektir. Güç sistemin içerisinde eşit dağılmışsa, aktörlerin manevra alanlarının oldukça kısıtlandığı düşünülebilir. Devletlerin beklentileri her ne olursa olsun, gücün kabaca eşit dağılımı kendi kendine yeter aktörlerin sayısının artması ve karşı karşıya gelme ihtimallerinin de artışı anlamına gelecektir. Devletlerin birbirlerine meydan okumalarıyla ilgili olan durumlarda karşılıklı çok net bir durum olmadığından, birbirlerine karşı kazanma ya da kaybetme ihtimalleri eşitmiş gibi görüneceğinden kimin kazanacağına dair net bir görüntünün ve tahminin üretilmesinin zor olmasından dolayı, uluslararası istikrarın da tehdit altında olması beklenebilir. Hâlbuki bir aktör diğerlerine oranla çok daha güçlü olursa, böyle bir durumda, her ne kadar savaş gibi mücadelelerin sonuçları önceden bilinemese de, devletler davranışlarının sonuçları hakkında daha açık bir tahmine sahip olurlar. Zayıf taraf karşılaşmadan zarar görebileceği konusunda daha net bir görüşe sahip olursa, istikrarın sürdürülme ihtimali daha yüksek olacaktır.

Uluslararası güç dağılımı mümkün olan davranışı belirlemede böylesi merkezi bir oynamasına rağmen, devletlerin değerlendirme mantığının tek belirleyicisi değildir. Eğer öyle olsaydı ve diğer devletler güçlü devleti takip etmek mecburiyetinde olsaydı, o zaman sistemin anarşik yapısı devam etmezdi. Bu anarşik yapı kendini sürekli ve yeniden üretiyorsa, devletler mecburiyeti değil, mümkünü tercih ediyor olduğundandır. Dolayısıyla mümkün olanın ne olduğunu belirlemek için anarşik yapının sonuçlarına da bakmak gerek. Anarşik yapı devam ediyorsa, devletler bir şekilde peşine takılma stratejisinin yerine başka bir strateji izlediği içindir.

Bu anlayış çerçevesinde ele alınacak olursa, istikrar ile kutupluluk arasında kesik bir ilişki değil, sürekli ve doğrusal bir ilişki olduğu ortaya çıkacaktır. Buna göre, çok kutuplu sistemden tek kutupluluğa doğru gidildikçe uluslararası istikrarın arttığı da iddia edilebilir. Çift kutuplu sistemle çok kutuplu sistem arasında çok bir fark yoktur. Mümkünlük anlayışına göre asıl belirleyici olan gücün nasıl dağıtıldığıdır. Güç sistem içerisindeki aktörler arasında eşit dağıtılmışsa, devletleri belli davranışlara sevk edebilecekken, eşitsiz dağıtıldığı durumlarda ise farklı davranışlara sevk edebilecektir.

Sonuç

Uluslararası istikrar güvenlik çalışmalarının en merkezi alanlarından biridir. Konuyla ilgili ortaya çıkan olukça canlı ve on yıllara yayılan tartışmalar mevcuttur. Kutupluluk ile sistemik istikrar arasındaki ilişkinin konu edildiği bu tartışmalarda çok farklı yaklaşımlar ortaya çıkmış olmasına rağmen aslında bütün hepsini iki grupta toplamak mümkündür. Birinci gruptakiler güç dengesi teorisinin çeşitli versiyonlarını kullanarak, devletlerin temel motivasyonları üzerinden mantık yürütme yoluna gitmişlerdir. Diğer taraftan hegemonik istikrar teorisini temel alan bir grup araştırmacı devletlerarası güç farklılaşmalarını merkeze oturtarak devletlerin mecburiyetleri üzerinden bir mantık üretmişlerdir. Her iki yaklaşımın da kendince güçlü ve zayıf yönleri bulunmasına rağmen bir taraf devletlerin kabiliyetlerinin devletler üzerindeki sınırlayıcı etkisini göz ardı ederken, diğer taraf devlet davranışlarını tam tersi kaçınılmaz bir mecburiyeti bağlamıştır. Devletlerin istediklerini elde etmeye dair güdüleri zaman zaman mecburiyetlerle sınırlandırılmaktadır. Fakat mecburiyet mantığını da çok ileri götürmek uluslararası istikrar üzerine başarılı öngörülerde bulunulabilmesini sağlarken, uluslararası sistemin neden hala anarşik kaldığını anlamlandıramamaktadır.

Bu iki mantığın arasında bir üçüncü mantık biçimi olarak düşünülebilecek mümkünlik mantığı yeni bir anlayış üretme ve istikrar ile uluslararası yapı arasındaki ilişkiyi daha başarılı şekilde açıklayabilme potansiyeline sahiptir. Devletlerin bütünüyle kendi arzularına ya da yalnızca mecburiyetlere göre hareket ettikleri varsayımlarının yerine mümkün olduğunca isteklerini yerine getirmeye çabaladıkları varsayımı kabul edilecek olursa, uluslararası sistemde güç dağılımı eşitsizleştikçe istikrar ihtimalinin de artacağı fakat bunun peşine düşme stratejilerinin değil, güçlünün karşısına çıkmama stratejisinin bir sonucu olduğu ortaya çıkacaktır.

Bu çalışmada mümkünlik mantığının istikrar meselesine nasıl katkı sunabileceği sadece genel hatlarıyla ele alınmış, spesifik hipotezler haline dönüştürülmemiştir. Devlet davranışlarının kökenine dair farklı bir mantık olarak sunulmuş, konuyu daha başarılı bir biçimde ele alabileceği dile getirilmiştir. Bu mantık üzerine inşa edilebilecek özel çalışmalarda kutupluluk ve istikrar arasındaki ilişkiye dair hipotezler üretilip sıkı testlere tabi tutulabilir.

Kaynakça

- Brooks, S. G. ve Wohlforth, W. C. (2008). *World out of balance: International relations and the challenge of American Primacy*. Princeton: Princeton University Press.
- Christensen, T. J. ve Snyder, J. (1990). Chain Gangs and passed bucks: Predicting alliance patterns in multipolarity. *International Organization*, 44 (2), 137-168.
- Copeland, D. C. (1996). Neorealism and the myth of bipolar stability: Toward a new dynamic realist theory of major war. *Security Studies*, 5 (3), 29-89.
- Crawford, T. W. (2011). Preventing enemy coalitions: How wedge strategies shape power politics. *International Security*, 35 (4), 155-189.
- Desch, M. C. (2007/2008). America's liberal illiberalism: The ideological origins of overreaction in U.S. foreign policy. *International Security*, 32 (3), 7-43.
- Deutsch, K. W. ve Singer, D. (1964). Multipolar power systems and international stability. *World Politics*, 16 (3), 390-406.
- Furniss, E. S. J. (1961). De Gaulle's France and NATO: An interpretation. *International Organization*, 15 (3), 349-365.
- Gaddis, J. L. (1986). The long peace: Elements of stability in the post-war international system. *International Security*, 10, (4), 99-142.
- Gilpin, R. (1981). *War and change in world politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gilpin, R. (1988). The theory of hegemonic war. *Journal of Interdisciplinary History*, 18 (4), 591-613.
- Gulick, E. V. (1955). *Europe's classical balance of power: A case history of the theory and practice of one of the great concepts of European statecraft*. Westport: Greenwood Press.
- Guzzini, S. (1993). Structural power: The limits of neorealist power analysis. *International Organization*, 47 (3), 443-478.
- He, K. (2012). Undermining adversaries: Unipolarity, threat perception and negative balancing strategies after the Cold War. *Security Studies*, 21 (2), 154-191.

- Hopf, T. (1991). Polarity, the offense defense balance, and war. *The American Political Science Review*, 85 (2), 475-493.
- Hughes, J. L. (1988). The origins of World War II in Europe: British deterrence failure and German expansionism. *The Journal of Interdisciplinary History*, 18 (4), 851-891.
- Huntington, S. P. (1999). The lonely superpower. *Foreign Affairs*, 78 (2), 35-49.
- Ikenberry, J. (2001). *After victory: Institutions, strategic restraint, and the rebuilding of order after major wars*. Princeton: Princeton University Press.
- Kagan, R. (2008). *The return of history and the end of dreams*. New York: Alfred A. Knopf.
- Kennedy, J. F. (1962). *Why England slept*. New York: Dolphin Books.
- Kennedy, P. (1987) *The rise and fall of the great powers: Economic change and military conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House.
- Kim, T. (2011). Why alliances entangle but seldom entrap states. *Security Studies*, 20 (3), 350-377.
- Krauthammer, C. (1990/91). The unipolar moment. *Foreign Affairs*, 70 (1), s. 23-33.
- Kupchan, C. A. (2014). The normative foundations of hegemony and the coming challenge to Pax Americana. *Security Studies*, 23 (2), 219-257.
- Larson, D. W. ve Shevchenko, A. (2010). Status seekers: Chinese and Russian responses to U.S. primacy. *International Security*, 34 (4), 63-95.
- Layne, C. (1993). The unipolar illusion: Why new great powers will rise?. *International Security*, 17 (4), 5-51.
- Layne, C. (2006). The unipolar illusion revisited: The coming end of the United States' unipolar moment. *International Security*, 31 (2), 7-41.
- Lebow, R. N. ve Risse-Kappen, T. (Der.). (1995) *International relations theory and the end of the Cold War*. New York: Columbia University Press.
- Lieber, K. A. (2007). The new history of World War I and what it me-

- ans for international relations theory. *International Security*, 32 (2), 155-191.
- Mearsheimer, J. J. (1990). Back to the future: Instability in Europe after the Cold War. *International Security*, 15 (1), 5-56.
- Midlarsky, M. I. (1993). Polarity and international stability. *American Political Science Review*, 87 (1), 171-180.
- Monteiro, N. P. (2011/2012). Unrest assured: Why unipolarity is not peaceful. *International Security*, 36 (3), 9-40.
- Monten, J. (2005). The roots of the Bush doctrine: Power, nationalism, and democracy in U.S. strategy. *International Security*, 29 (4), 112-156.
- Morgenthau, H. J. (1993). *Politics among nations: The struggle for power and peace*. New York: McGraw-Hill Inc.
- Oye, K. A. (1986). *Cooperation under anarchy*. Princeton: Princeton University Press.
- Press-Barnathan, G. (2006). Managing the hegemon: NATO under unipolarity. *Security Studies*, 15 (2), 271-309.
- Pressman, J. (2009). Power without influence: The Bush Administration's foreign policy failure in the Middle East. *International Security*, 33 (4), 149-179.
- Sagan, S. D. (1986). 1914 revisited: Allies, offense, and instability. *International Security*, 11 (2), 151-175.
- Schmidt, B. C. ve Williams, M. C. (2008). The Bush doctrine and the Iraq War: Neoconservatives versus realists. *Security Studies*, 17 (2), 191-220.
- Slaughter, A. M. (2004). *A new world order*. Princeton: Princeton University Press.
- Tessman, B. ve Wolfe, W. (2011). Great powers and strategic hedging: The case of Chinese energy security strategy. *International Studies Review*, 13 (2), 214-240.
- Trachtenberg, M. (2007). Preventive war and U.S. foreign policy. *Security Studies*, 16 (1), 1-31.
- Van Evera, S. (1984). "The cult of the offensive and the origins of the First World War", *International Security*, 9 (1), 58-107.
- Waltz, K. N. (1964). The stability of a bipolar world. *Daedalus*, 93 (3), 881-909.

- Waltz, K. N. (1979). *Theory of international politics*. Addison-Wesley, Reading.
- Waltz, K. N. (1993). The emerging structure of international politics. *International Security*, 18 (2), 44-79.
- Waltz, K. N. (2000). Structural realism after the Cold War. *International Security*, 25 (1), 5-41.
- Wilkinson, D. (1999). Unipolarity without hegemony. *International Studies Review*, 1 (2), s. 141-172.
- Williams, M. C. ve Neumann, I. B. (2000). From alliance to security community: NATO, Russia, and the power of identity. *Millennium - Journal of International Studies*, 29 (2), 357-387.
- Williamson, S. R. J. (1988). The origins of World War I. *The Journal of Interdisciplinary History*, 18 (4), 795-818.
- Wohlforth, W. C. (1999). The stability of a unipolar world. *International Security*, 24 (1), s. 5-41.
- Wohlforth, W. C. (2002). "US strategy in A unipolar world. *America unrivaled: The future of the balance of power*. Ikenberry G. J.(Ed.). Ithaca: Cornell University Press.

Power Struggle in the Gulf: A Re-evaluation of the Iran-Iraq War

*Basra Körfezi'nde Güç Mücadelesi: İran-İrak Savaşı'nın
Yeniden Değerlendirilmesi*

Ferhat Pirinççi

Abstract

This article aims to analyze the power struggle in the Persian Gulf towards the end of the Cold War from a different perspective. The withdrawal of Britain from the region created a power vacuum and this caused a regional leadership struggle between countries such as Iraq, Iran and Saudi Arabia. Facing historical problems between each other, the Iran-Iraq rivalry came into prominence with this struggle. The fray between the two countries also caused the Iran-Iraq War of 1980-1988. This study argues that the Iran-Iraq War is a result of the Persian Gulf struggle and examines the armament activities of the parties concerned, the support they received and to which extend this support played a role in the conduct of the war. In this respect, the Iran-Iraq War concluded as a war of attrition without winners, caused the two countries to become a matter of secondary importance in the regional competition.

Keywords: Persian Gulf, Iran-Iraq War, Armament in the Persian Gulf

Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler
Bölümü, pirferhat@hotmail.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

DOI: 10.17550/aid.60317

Öz

Bu çalışma, Soğuk Savaş'ın sonuna doğru yaşanan Basra Körfezi'ndeki güç mücadelesini farklı bir perspektiften irdelemektedir. İngiltere'nin bölgeden çekilmesinin ardından bölgede ortaya bir güç boşluğu çıkmıştır. Bu güç boşluğu bir taraftan ABD tarafından doldurulmaya çalışılırken diğer yandan Irak, İran ve Suudi Arabistan gibi bölge ülkeleri bölgesel liderlik mücadelesine girişmiştir. Bu mücadelede aralarında tarihsel problemler de bulunan İran-İrak rekabeti ön plana çıkmıştır. İki ülke arasındaki mücadele, 1980-1988 yılları arasında gerçekleşen İran-İrak Savaşı'na neden olmuştur. Çalışma İran-İrak Savaşı'nı Basra Körfezi'ndeki güç mücadelesinin bir sonucu olarak değerlendirmekte ve bu güç mücadelesinde tarafların silahlanma faaliyetlerini, almış oldukları destekleri ve bu desteğin savaşın gidişatındaki rolünü analiz etmektedir. Bu bağlamda galibi olmayan bir yıpratma savaşı olarak değerlendirilen İran-İrak Savaşı'nın sonucunda bölgesel rekabette iki ülkenin de geri plana düştükleri görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Basra Körfezi, İran-İrak Savaşı, Basra Körfezi'nde Silahlanma

Introduction

Middle Eastern countries in general and the countries located in the Gulf in particular were those affected in the post-1967-War period by the declaration of Britain to withdrawal its military presence from the Gulf in 1968. Britain's new approach, which exerted political, economic and later military control from the latter half of the 18th century onwards over countries like Kuwait, Iran, Iraq, Oman, Qatar and especially Bahrain lead to a power vacuum in the region. Regional actors attempted to fill the power vacuum created in the Persian Gulf after Britain's eventual withdrawal of its troops from Bahrain in 1971. The Shah regime in Iran and the Baath regime in Iraq saw an opportunity in the new conjuncture, tended towards an intensive armament policy for regional leadership and extending their influence. In this respect, Iran tried to improve its relations with the US and with the Western Bloc while Iraq signed a Treaty of Friendship and Cooperation with the USSR in 1972.

As Iraq improved its relations with the USSR, Iran strived and succeeded to a great extent Baghdad to be perceived in the eyes of the US administration as the Soviet's "Trojan horse". In this context, Iran backed by the US, provided intensive military support to the Kurdish groups, opponent to the Saddam regime. Iran's essential policy in this period was to increase its relative power by fraying out Iraq. Iran assumed in a manner that it can establish its sphere of influence in the Gulf especially at Shatt al-Arab waterway without any trouble or that at least Iraq would not hinder these steps (Pelletiere, 1992: 7-8).

Iran's Armament Activities in the Shah and Post-Shah Era

After Britain's withdrawal from the Gulf, Iran became the most important military power in the region after a short time because of the increasing oil prices after the 1973 Arab-Israeli War. This situation deeply influenced the historical problems between Tehran and Baghdad and the power struggle in the region. The per capita income was \$180 prior to the 1973 War and reached \$1,500 shortly after the high increase in oil prices (Hetherington, 1982: 362-3). As the price of a barrel of crude oil was \$2 in 1971, it increased to US 12\$ after the embargo imposed in the 1973 War. The oil revenues of the Shah regime skyrocketed from \$2.3 billion in 1972 to \$18 in 1974 because

of the increase in the oil prices (Limbert, 1982: 103). The increase in the oil revenues directly affected Iran's armament policy. Shah's aim to transform Iran to an industrial state and his policy to turn the country into the most important military power in the Gulf resulted to a region-wide reaction against him. Besides, by the year 1975 Iran successfully coerced Iraq to make concessions with respect to Shatt al-Arab. Tehran's military superiority played an important role in Iraq's accepting the Iranian demands.

1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
113	397	519	2,157	4,373	3,021	1,688	5,803	3,000	2,625

Table-23: US Arms Sales to Iran (1970-1979)

Source: MERIP Reports, "U. S. Arms Sales to Iran, No. 71, October. 1978, p. 22-23.

Regarding the data provided in the table above, it can be argued that the US played a significant role in arming an Iran, which already engaged itself in an arms race after the increase of oil revenues. Thus, 60 per cent of arms purchased by Iran between the period of 1970-1974 and 81 per cent between the periods of 1975-1979 were provided by the US (Stork-Paul, 1983: 15). In this context, only in 1974, the arms deals it made with the US reached a total value of \$4.373 billion. This number was beneath \$520 million in 1972 and around \$2.157 billion 1973. The total value of arms agreements between the US and Iran reached \$6 billion by the year 1977 (MERIP, 1978: 22-3).

Considering the American arms transfers to Tehran, it can be maintained that during the Nixon era it attributed Iran a dominant role in its Persian Gulf policy. With its soldiers settled in the military bases and harbors previously used by British forces, the US enhanced its relations with Iranian military units. In the post-1973 War era, instead of extending its military presence in the Persian Gulf the US administration gave precedence to increase the military capabilities of Iran and Saudi Arabia in order to protect its vital interests. This policy, which lasted until the Iranian Islamic Revolution, was described as Twin-Pillar Policy. However, it can be argued the roles attributed to

Saudi Arabia and Iran were not quite the same. Comparing these two countries, one can argue that Tehran was seen as a more important ally with regard to its population and military capacity. Within this scope, in order to maintain its interests in the region strengthening Iran's military potential gained primacy in the US' defense approach. In other words, in order to protect its interests in the Persian Gulf the US supported Iran as a strategic ally. In this context, US policy of supporting Iran's armament continued in the post-Nixon period. When Jimmy Carter was elected as President in 1976, America continued to sale sophisticated arms to Iran. Between the period of 1977-1979, the total value of arms sales agreements between US and Iran exceeded \$10 billion.

Consequently, the US was the major factor behind Iran that transformed her to have an effective arsenal in the 1970's. Iran not only purchased its weapons from the US, but also from countries like Italy, Western Germany, France and the Netherlands. In this respect, tanks and air defense systems were in the foreground of the trade agreements it made with Britain. As an example, during this period Iran acquired some 1.000 tanks and thousands of rapier type surface-to-air missiles. Helicopters and naval defense systems came mostly from Italy and Western Germany (SIPRI-ATD).

Iraq's Arms Procurement Efforts

Iraq had to struggle with Iran's offensive policies just after the Baathist coup d'état in 1968. The Baath regime prioritized to develop its military relations with the USSR against the US backed Iranian threat. Within this context, the Iraqi administration attempted to struggle against Shah Reza Pahlavi who demanded to change the 1937 treaty over Shatt al-Arab in favor of Iran and continue to put a claim for it. Because of the Iran backed Shiite opposition in the south and the rising military antagonism against Kurdish elements in the north, the Baath regime had to sign an agreement to grand autonomy to the Kurdish groups led by Mustafa Barzani in March 1970. Fundamentally, these circumstances made the Baath regime to increase its efforts to extend Iraq's military capabilities. It was quite intricate for Baghdad with its current military capacity to withstand an Iran, which received intense weaponry supply from the US within the framework of the Nixon doctrine. Iraq's tendency towards military capacity and power

was boosted when Saddam Hussein was compelled to sign the Algiers Accord in 1975, which ended Iraq's privileged position in the Shatt al-Arab.

Despite it joined the arms race in the Middle East after Israel, Egypt and even Syria, Iraq became one of the most actively armed Middle Eastern country in the 1960's due to the arms cooperation it facilitated with the Soviet Union after 1958 coup. Iraq, enjoyed a strategically important position in the steps taken by the US and Britain (active in the country since its establishment) after World War II in order to confine Soviet activities in the Middle East. For this reason, Iraq's military capacity was improved under Britain's control although Baghdad did not allowed to acquire sophisticated weapons system until the fall of the Monarchy in 1958. That's why Iraq's acquisition of sophisticated arms from the Western Bloc was very limited and none from the Eastern Bloc.

In fact General Qassim initially tried to acquire arms from the Western Bloc but refusal of its demands by the US and Britain and their rejection of the delivery of previously agreed arms sales facilitated the arms connection between Moscow and Baghdad. That's why Iraq started to buy arms from the Soviet Union just after the 1958 coup and USSR became the sole arms supplier of Iraq from 1958 until the war in 1967. Concordantly, Soviet arms sales to Iraq in 1958 were very comprehensive in type and scope. For example, Iraq ordered 86 airplanes, including transport, bombardment and combat fighters, and 320 tanks from the Soviets in the last five months of 1958. USSR gave a \$500 million loan to Iraq so that it could make the payment for the arms. Even most of the deliveries were made by 1963, Baghdad continued to make new arms agreements. With these orders, including Mig-19 and Mig-21s, the most developed supersonic combat fighters of its time, and tanks with essential operational capability like the T-54, Iraq purchased 400 tanks and 193 (consisting of 42 transport- 21 bombardment- 25 trainer and 105 fighter airplanes) military airplanes in total until 1967 (SIPRI-ATD).

In that period, the Soviet Union provided financial aid within the framework of the military agreements in order to make it easier for Iraq to purchase arms. The total sum of unrequited aid Iraq received

from the Soviet Union between 1958 and 1968 came to an amount of \$470 million (CIA, 1969). Whereas, Syria received \$388 million from the USSR between 1955 and 1968. However, keeping in mind that the USSR provided the military aid to Syria, which became a part of the United Arab Republic, indirectly through the Cairo, it can be argued that after Egypt, Syria and Iraq were the top recipients of Soviet aid.

With the growing Iranian threat in the beginning of the 1970's, the Iraqi administration was obliged to concentrate more on its armament policy. Because of their prestigious and deterrent effects, Iraq placed a particular importance on ballistic weapons and thought to use these missiles effectively in case of a war. Iraq added to its stock 48 Scud-B type ballistic missiles for the first time in 1975 concurrent to the agreement it made with USSR in 1974. Because of Moscow's imposed limitations regarding arms transfers and technical assistance, Baghdad began to diversify its sources and began to design its own missiles by modifying those it received. By working on the 800 Scud-type surface-to-surface (SSM) missiles Iraq received from the Soviets in the 1980's, it succeeded to manufacture mid- and long range missiles like el Husain, el Hicara and el Abbas and the el Fahd and el Samud short range ballistic missiles. Iraq's particular interest in long-range missiles at these modifications is direct result of the Iran-Iraq War. In this context, despite the psychological devastation it had on Iran, the fact that 'only' 14 of the 39 missiles launched by Iraq against Isfahan in Spring 1985 was perceived by the Baghdad administration as a failure. On the other hand, the range of the missiles controlled by Iraq were too short to hit Tehran. Whereas Iran stroke Baghdad, with Scud missiles located near the Iranian border, it obtained from Libya. Consequently, Iraq tried to extend the range and accuracy rate of the missiles it had in its stock. For instance, Baghdad developed missiles able to reach ranges up to 600 km by amplifying the fuel tanks (Hippler, 1991: 28).

Iraq materialized the chemical weapon project alongside its conventional weapons program in order to resolve its disadvantageous position in the military balance vis-à-vis Iran. The Baath regime were developing its chemical capacity since the beginning of the 1970's. In the early 1980s it attained various forms of chemical agents and constructed facilities to produce them. Baghdad began to use these chemical weapons in the front line against the Iranian forces as of

1982. Iraq constituted a complex corporation network to attain the necessary material for expanding its chemical weapon technology from the international markets. This initiative combined with the raw material and the transfer of advanced technology supplies presented by European companies made it possible for Iraq to produce chemical weapons without difficulties.

Iraq began its endeavor regarding chemical weapons in the 1970's and build its first pesticide factory in 1979 supported by an Italian company for \$50 million. This factory was under attack of Mossad agents from the day on it was build and could not operate at the desired level (Al Isa, 2003). Baghdad succeeded to produce its first chemical toxins in the beginning of the 1980's. Iraqi experts along with foreign technicians made significant progress in the field of chemical production admixture of its components. The production largely depended on importing the raw materials, whereas Western German, French, Italian and British companies played a substantial role in technical assistance and providing the raw material.

Continuation of the Foreign Supported War of Attrition for Eight Years

Parallel to the growing strength of the Shah regime in the 1970's, the solution of the Shatt al-Arab issue against Iraq created significant disturbances in Baghdad. Iraq was a weak state as the Algiers Accord was signed in March 1975. Yet in 1980 as Iraq increased its military and economic power, Iran was dragged in to internal turmoil in tandem with the revolution process. Therefore, the strategic balance between the countries started to change in favor of Iraq. In the course of the revolution, 85 generals serving in the command echelon of the Iranian army were executed and hundreds of top-level officers where either arrested or forced to retire. Khomeini established revolutionary guards army (Pasdaran) apart from the Shah era's regular army in order to prevent a possible counter-coup. Pasdaran's ties were systematically cut off with the command level with the regular army during the course of its establishment. The Iranian army faced a serious division especially in June 1980 when over 500 officers were arrested and accused with treason felony. In September 1980, the number of soldiers who were part of the Iranian army but discharged after the revolution reached

12.000. Consequently, Iran lost half of its command elements at the beginning of the Iran-Iraq War. People bound to the revolution yet far away from any military knowledge took the place of the discharged officers. These policies were a major blow towards Iran's military capabilities at the start of the war (Karsh- O'Neill, 2002: 19).

Half of the fighter pilots serving in the Iranian air force were removed as result of the Khomeini administration's policies and this caused the gap between combat fighters and pilots. The discharge of one fifth of its air force officers, besides the fighter pilots, Iran's superiority in air power gave way to the vulnerability vis-à-vis Iraq. Accordingly, Shah-era Iran, which possessed the strongest army in the Gulf in terms of capacity and combat capability, was now far away to threaten any regime in the region. The number of soldiers fall by half from 300,000 to 150,000 due to the liquidation process that began with the revolution. While, the number of soldiers in Iraq increased to 200,000 during the same period (Karsh- O'Neill, 2002: 19). The Iraqi army was upgraded to 12 division equipped with high technology as Saddam assumed power, whereas the number of division in the Iranian army dropped to six without top- level officers to command them.

Significant changes in favor of Iraq can be observed when the military capabilities in the 1970's and 80's of Iraq and Iran are compared. Iraq possessed 2,750 battle ready tanks whereas Iran obtained 1,735, from which half of them had spare parts problems. The Iraqi army had 920 high explosive cannons whereas the number of these dropped to 500 in the Iranian army. As the strategic balance was in favor of Iran during the Shah era, the supremacy turned towards Iraq as an outcome of the revolution. Iran also lost its superiority in the air. The most developed fighter plane in the Iranian air force was the F-14 as the delivery of 160 F-16 fighters, which were planned to be obtained during the Shah era, were cancelled with the revolution. The expulsion of 50,000 American advisors and suspension of pilots and other air force officers accused of being anti-revolutionary created major problems in the field of spare parts, technical maintenance and raised the question of who was going to aviate the fighter planes. Because of these, in 1980 Iran was able to deploy only half of its combat fighters (Karsh- O'Neill, 2002: 20). The problems witnessed in the air and ground forces were also present in the naval forces. Accordingly, the strategic superiority in those three fields changed dramatically in favor of Iraq.

It is hard to say that the Iran was prepared for a war, which started with the sudden attack of the Iraqi forces. Iraq, as did Israel in 1967, tried to disable Iran's air force with *Blitzkrieg*-like tactics by attacking 10 Iranian airbases simultaneously. As these attacks proved to be unsuccessful, Iraqi ground forces penetrated from the Iranian border and started to occupy strategic areas. Normally the Iranian army possessed the capacity to confront the Iraqi forces but the discharges after the revolution, problems within the regime, actions of anti-revolutionary elements and the spare part issues hindered its resistance. Nevertheless, in the first days of the war the Iranian air force responded by attacking USSR build reactors near Baghdad, Iraqi oil fields and military units. Iraq's strategy, was based on to ensure a line of defense by concentrating on the occupation of the Khuzestan region and achieving progress around the Zagros Mountains and Qasr-e Shirin route, where it expected quick results, (Pelletiere, 1992: 35). In late October, Iraq took over the capital of Khuzestan, Khorramshahr. It occupied 14,000 km of Iran's land and assumed control over both sides of Shatt al-Arab. One of the reasons why the Iranian forces could not succeed to deter the Iraqi attacks was the lack of coordination between the central army and Pasdaran. The disintegration of the command echelon affected the coordination of the subunits. The regular army and the Pasdaran resisted Iraqi attacks in line with their own plans.

As the war became more expensive and unsustainable for both parties, they had to announce a ceasefire. Thus after eight years the war came to an end without a winner or loser. It has to be underlined that the war would not last for so long if there were no arms transfers to Iran and Iraq. Interestingly an embargo was imposed on Iran with the beginning of the war. As Iran broke away from the US which was its main arms supplier, other Western countries owning American spare parts and weapons were also criticizing Iran because of the hostage crisis and they also were unwilling to transfer weapons to Iran. However, Iran still managed to procure arms from Greece, Israel, Syria, Taiwan, South Korea, Algeria, South Africa and Argentina in the first three years of the war. Countries like Israel and Syria sold arms to Iran mainly because of strategic reasons while the others considered economic causes. Iraq, on the other hand, could not purchase comprehensive arms from the Soviet Union in the first three years. However, Western Germany,

Czechoslovakia, Egypt, Spain, Poland, Austria, Jordan, Pakistan, Saudi Arabia and Morocco meet the Iraqi arms needs. (Mofid, 1990: 85). Among those, some suppliers had strategic motives while some had only economic concerns.

One of the most interesting features of this war is the fact that certain countries sold arms to Iran and Iraq at the same time. The US, Soviet Union, Britain, France, West Germany and East Germany were among the 26 countries who sold at least once arms and spare parts to both countries (Mofid, 1990: 87-8). Especially US supply of Iran with 260 Hawk-type surface to air missiles and 1,000 Tow-type anti-tank missiles via Israel erupted a scandal which was labeled as *Irangate* (SIPRI-ATD).

Conclusion

The Iran-Iraq War was different in many aspects from the Arab-Israeli wars occurred during the Cold War. Above all, the war lasted longer than those before and no third party (super powers) took strong steps to end the conflict. The human and economic cost of the war, which lasted for eight years and ended on 20 July 1987 when Iran accepted the UN Resolution calling for an immediate cease-fire, was quite high. The war left 450,000 dead and 600,000 injured on the Iranian side with an economic cost of US \$644 billion. Iraq lost 150,000 of its citizens and 400,000 were injured while the economic cost for Iraq was at least some US \$450 billion (Mofid, 1990: 130). A significant difference of this war is that civilian areas were also attacked. These attacks were not just made with conventional weapons but chemical agents and ballistic missiles were also used for the first time since World War II (Karsh-O'Neill, 2002: 85). There were no border alterations despite the high costs, which arose for both sides.

Considering that, Iraq started the war by assuming that post-revolution Iran lost most of its military capability and failed to provide its internal integrity, it is interesting that Tehran ensured its domestic stability just because of this conflict. As Iraq lost its military superiority in the first two years of the war, it tried to balance its disadvantages with regard to Iran with the help of chemical agents and SSM missiles. Because it was a long lasting war, unlike other wars erupted in the Middle East, the population factor came into the forefront. Iran tried to

balance its shortcomings in the field of armaments by using its population factor, especially by trying to regain its captured territories. Despite the high number of civilian casualties it was relatively successful.

The role of arms suppliers who acted with various strategic and economic concerns was indicative in the armament of Iran and Iraq. For example, the Soviet Union who was Iraq's main source before the war, did not supply any advanced weaponry unless Iraq regressed with regard to Iran. Another example could be given related to the American and Israeli attitude. Under normal circumstances, the US would not sale any commercial product let alone arms to Iran which confined US activities in the region. The US, which saw the augmentation of the war and the exhaustion of both sides in line with its strategic interests, transferred arms t to Iran through Israel, which caused significant reactions in the USA. Israel also sold arms to Iran during the war. Israel sold Sidewinder-type air to air and Tow-type anti-tank missiles to Iran in 1985 and 1986 despite its strained relations with Tehran after the downfall of the Shah and Khomeini's anti-Semite discourse (SIPRI-ATD). A greater threat perception expectation in case of an Iraqi victory can explain Israel's arms sales to Iran contrary to its threat perceptions from Iran.

The defense and armament expenditures Iran and Iraq made during the war influenced both countries post-war policies. Iran strived to straighten the economic derogation with its own resources and weigh more importance to the ravages the war caused rather than to rearm itself. Iraq did the contrary and made rearmament its prime policy while trying to solve its economic problems in a different way, like the invasion of Kuwait.

The outcome of the war for the region is that the threat perceived by the Gulf countries from Iran was deterred for at least 10 years. It is clear that this threat perception was prevented by Iraq. The Gulf countries founded the Gulf Cooperation Council (GCC) with the war as regional security mechanism with the intention to prevent Iraq losing the war and sustain it with economic aid. The Gulf countries tried to expand the GCC's institutional mechanism but boggled to include Iraq, which prevents the Iranian threat, into the Council. An economically injured but militarily strong Iraq was taken into account in the Gulf's

threat perceptions after the war. Another outcome is that Egypt got rid of the imposed isolation and engaged in regional politics. The engagement of Hosni Mubarak, who visited Iraq alongside all Gulf countries in October 1988, into regional policies was realized through the Arab Cooperation Council, which was founded in 1989 under the leadership of Iraq. However, Egypt would never be in the position as it was in the 1960's in terms of regional leadership.

Consequently, all global powers and certain regional actors were likeminded that post-revolution Iran constituted a threat. The war initiated by Iraq, who received arms transfers implicitly or explicitly and economic aid, was sustained because of this consensus. Iraq's victory could lead the country gaining absolute advantage in the region. This situation caused concerns over Baghdad. The best alternative for the regional countries and global powers was the attrition of both countries. The purpose of arming both countries was that none of them should gain superiority over each other. The desired outcome was fulfilled; neither Iraq nor Iran won the war militarily or economically. The regional countries who perceived threat from Iran and those powers who kept the region under their controls through arms trade were the winners.

Bibliography

- Afkhami, G.R. (2009). *The life and times of the Shah*, California: University of California Press.
- Arı, T. (2007). *Irak, İran, ABD ve petrol*, 2. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Bakhash, S. (2004). The troubled relationship: Iran and Iraq, 1930–80. Lawrence G. Potter-Gray G. Sicks (Eds.) *Iran, Iraq, and the legacies of war* (pp. 11-27). New York: Palgrave Macmillan Publications.
- Barnaby, F. (1993). *How nuclear weapons spread: nuclear weapon proliferation in the 1990's*. New York: Routledge.
- CIA (1969), *Major directions in Soviet military assistance, Intelligence Memorandum, ER IM 69-61*.
- Cordesman, A.H. & Al-Rodhan, K.R. (2006). *Iran's weapons of mass destruction: The real and potential threat*. Washington D.C.: CSIS.
- Ekinci, A.C. (2009). *İran nükleer krizi*. Ankara: USAK.
- Hetherington, N.S. (1982). Industrialization and revolution in Iran: forced progress or unmet expectation? *The Middle East Journal*, 36 (3), 362-373.
- Hippler, J. (1991). Iraq's military power: the German connection. *Middle East report*, 168, 27-31.
- Karsh, E. & O'Neill, R. (2002). *Essential histories: The Iran-Iraq war 1980-1988*. Oxford: Osprey Publishing.
- Limbert, J.W. (1987). *Iran at war with history*. Colorado: Westview Press.
- McNaugher, T.L. (1990). Ballistic missiles and chemical weapons: The legacy of the Iran-Iraq war. *International Security*, 15 (2), 5-34.
- MERIP Reports (1978). *U.S. arms sales to Iran*, 71.
- Mofid, K. (1990). *The Economic Consequences of the gulf war*. New York: Routledge.
- Pelletiere, S.C. (1992). *The Iran-Iraq war: chaos in a vacuum*. New York: Praeger Publishing.
- SIPRI Arms Transfers Database, *Iran: Transfers of major conventional*

weapons: sorted by supplier. Deals with deliveries or orders made for year range 1970-1980.

SIPRI Arms Transfers Database, *Iraq: Transfers of major conventional weapons: sorted by supplier. Deals with deliveries or orders made for year range 1950 to 1958.*

SIPRI, *Iran: Transfers of major conventional weapons, sorted by supplier: USA,. Deals with deliveries or orders made for year range 1985 to 1986.*

SIPRI, *Iran: Transfers of major conventional weapons, sorted by supplier: Israel, Deals with deliveries or orders made for year range 1985 to 1986.*

Stork, J.& Paul, J. (1983). Arms sales and the militarization of the Middle East. *MERIP Reports, 112, The arms race in the Middle East, 5-15.*

Kuruluşundan 21. Yüzyıla: 1990'larda NATO'da Devamlılık ve Dönüşüm

From its Establishment to 21st Century: Continuity and Transformation in NATO in the 1990s

Murat Gül

Öz

NATO, 1949 yılında Sovyet yayılmacılığının engellenmesine yönelik olarak kurulmuş bir savunma örgütüdür ve Soğuk Savaş döneminde Batı'nın savunma ve güvenliği açısından hayati bir rol oynadı. 1991'de SB'nin dağılmasından sonra Sovyet tehdidi ortadan kalktığı için uluslararası sistemde barış ve istikrarın hâkim olacağı ve bu bağlamda da NATO'ya artık ihtiyaç kalmadığına yönelik fikirler dile getirildi. Fakat kısa sürede bu yaklaşımın bir yanılısına olduğu anlaşılmıştır. NATO, yeni güvenlik ortamında, bütüncül güvenlik anlayışı odağında 1990'larda bir dönüşüm süreci geçirmiştir. Bu çalışma, bir taraftan kuruluşu ve Soğuk Savaş dönemindeki stratejik vizyonu itibarı ile NATO'da devamlılığı diğer taraftan da uluslararası sistemde ortaya çıkan yeni güç dengeleri ve yeni tehditler bağlamında 1990'larda ortaya koyduğu yeni stratejileri ve geçirdiği dönüşümü ortaya koymaya çalışacaktır. Bu dönemde NATO bir ittifak hattı olmanın ötesine taşınmış ve uluslararası stratejik-siyasi-ekonomik yapının merkezi haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: NATO, Bütüncül Güvenlik, Stratejik Vizyon, Devamlılık, Dönüşüm

Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, murat_gul@email.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

DOI: 10.17550/aid.26865

Abstract

NATO is a defense organization, established in 1949, in order to prevent Soviet expansionism and performed a vital role for the security and defense of the West during the Cold War. Following the dissolution of the SU in 1991, approaches were set forth claiming that since Soviet threat disappeared, peace and security will dominate the international system and therefore there is no need for NATO. However, it has, soon, been understood that this approach is an illusion. Within the new security environment, NATO experienced a transformation process within the context of collective security perspective during the 1990s. This study tries to set forth on the one hand continuity in NATO regarding its establishment and strategic vision during the Cold War, and on the other hand, NATO's new strategies and transformation during the 1990s in relation with new power balance and new threats in the international system. During this period, NATO has been transformed beyond a simple alliance and become the strategic-political-economic center of international structure.

Keywords: NATO, Comprehensive Security, Strategic Vision, Continuity, Transformation

Giriş

Mihail Gorbaçov'un 1989 Ekim ayındaki Doğu Almanya (GDR) ziyaretinde tarihe geçen "tarih geç kalanları affetmez" beyanı Doğu Avrupa'da başlayan ve sonrasında bütün dünyada etkileri halen devam eden siyasi, iktisadi, toplumsal ve sosyo-kültürel dönüşümün adeta sembolü haline gelmiştir (Casmir, 2012: 55-58). Sovyetler Birliği (SB) 1989'da Orta ve Doğu Avrupa'da etkisini kaybetmiş ve 1991 yılında dağılmıştır. SB'nin dağılması ile iki kutuplu yapının diyalekti ortadan kalkmış, yeni aktörler ve yeni ilişki biçimleri ortaya çıkmıştır. Francis Fukuyama'nın başını çektiği düşünürler, ABD öncülüğündeki Batı Bloğunun temsil ettiği liberal-demokratik sistemin galibiyetiyle sona eren Soğuk Savaş'ın neticesinde dünyada barış ve istikrarın egemen olacağını iddia etmişlerdir. Bu bağlamda da Sovyet tehdidinin yayılmasının engellenmesi stratejik odağı üzerine kurulu olan NATO'nun varlığı da tartışmalı hale gelmiştir.

SB'nin dağılmasıyla beraber ittifakın oluşma nedenini ve birleştirici stratejik odağını kaybettiği noktasından hareketle NATO'nun artık gerekli olup olmadığı, tartışmaların temelini teşkil etmiştir. Bu tartışmaların başlamasının üzerinden çok geçmeden, SB'nin dağılmasından sonra güvenliğe dair sorunların ortadan kalkmadığı görülmüştür. Tam tersine tehdit dengesinde simetri ortadan kalkmış ve yeni tehditler ortaya çıkmıştır: Etnik ve bölgesel çatışmalar, aşırı milliyetçilik ve radikalleşme, göç, kitle imha silahlarının yayılması, uluslararası terörizm, uyuşturucu ticareti, silah ve insan kaçakçılığı, salgın hastalıklar gibi yeni ve asimetrik olarak tanımlanan tehditler güvenlik gündemini belirlemiştir. Ayrıca eski Sovyet topraklarındaki çatışmalar ve çatışma unsuru taşıyan meseleler (Yugoslavya, Dağlık Karabağ, Çeçenistan, Abhazya ve Güney Osetya, Trans-Dinyester) ve Doğu Avrupa ülkelerinde demokratikleşme ve serbest pazara geçiş sorunları Avrupa kıtasının öncelikli sorunları haline gelmiştir. Bütün bu meselelere ek olarak Birinci Körfez Krizi'nde olduğu üzere SB'den sonra ortaya çıkan güç boşluklarının yerel ve bölgesel güçler tarafından kendi lehlerine doldurulması ve güç dengelerinin bozulması da 1990'lardaki diğer önemli sorunlardır.

Robert Kagan, *Tarihin Dönüşü ve Hayallerin Sonu* başlıklı kitabında Soğuk Savaş'tan sonra dünyada barış ve istikrarın egemen olaca-

ğına yönelik iddialarla ilgili, isabetli bir tespitle durumun böyle olmadığını ifade etmiştir: “Dünya yeniden normale döndü. Soğuk Savaş’ın bitiminden hemen sonraki ilk yıllar barış ve istikrara dayalı yeni bir uluslararası düzeni müjdeliyordu... Fakat bu bir yanılsamaydı... Ulus devlet her zamanki gibi güçlü”. Bu tespit çerçevesinde Kagan ABD’yi uluslararası sistemdeki tek süper güç olarak tanımlamış, büyük güçler (Rusya, Çin, Avrupa, Japonya, Hindistan ve İran) ve bölgesel güçler arasındaki mücadelenin yeniden doğduğunu söylemiştir. Yani uluslararası sistemin temel sorunsalı yine statü ve etki sahibi olmak yani güç için mücadeledir. Bu tespitle “yeni dünya düzensizliği”, daha belirsiz ve istikrarsız bir yapıyla ve büyük güçlerin mücadelesiyle ulus-devleti her zamanki gücüne hatta bundan bile fazlasına kavuşturmuştur (Kagan, 2008: 1-3).

NATO’nun ortaya koyduğu ittifak kültürünün sürdürülmesi ve bu bağlamda üye ülkeler arasında işbirliğinin devam etmesi; ortaya çıkan yeni tehditlere karşı barış ve istikrarın sağlanması ve üye ülkelerinin bu tehditlere karşı korunması; ve de gerek küresel ve bölgesel ölçekte güç mücadelesinde batı bloğunun stratejik üstünlüğünün korunması saikleriyle NATO’nun varlığını sürdürmesi kaçınılmaz bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Hatta bunun da ötesinde, NATO ittifakının güçlendirilmesi ve yeni güvenlik şartlarına uygun olarak dönüşümünün sağlanması ittifak üyelerinin önceliği haline gelmiştir. Yani, bir taraftan geleneksel güvenlik sorunlarına karşı oluşturulan yapının ve ittifak aidiyetinin sürdürülmesi noktasında devamlılık hedeflenirken diğer taraftan dünya siyasetinde ortaya çıkan yeni dengeler ve yeni meselelere karşı dönüşüm süreci eşzamanlı olarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Bu makale; bir taraftan kuruluşu ve Soğuk Savaş dönemindeki stratejik vizyonu itibarı ile NATO’da devamlılığı diğer taraftan da Soğuk Savaş dönemi sonrasında geliştirilen stratejik vizyon itibarı ile NATO’nun uluslararası sistemde ortaya çıkan yeni güç dengeleri ve yeni tehditler bağlamında yeni dünya düzenine uyum sağlama çerçevesinde 1990’larda ortaya koyduğu yeni stratejileri ve geçirdiği dönüşümü ortaya koymaya çalışacaktır. NATO hâlihazırda gerek üyelerinin gücü ve imkânları gerek güvenlik alanındaki deneyimleri ve operasyonel kapasitesi itibarı ile dünyanın en etkili savunma örgütüdür. Hatta bunun da ötesinde, uluslararası sistemdeki jeostratejik değişime

uyum sağlaması doğrultusunda ve NATO'nun varlığını sürdürmesini gerekçelendirme arayışları çerçevesinde, 1990'larda NATO'nun bir ittifak hattı olmanın ötesine taşınması ve uluslararası stratejik-siyasi-ekonomik yapılanmanın merkezi haline getirilmesi, NATO'nun stratejisinin anlaşılmasını zaruri kılmıştır. Nitekim NATO'nun vizyonu ve politikaları uluslararası sistemin dengelerinin oluşmasında belirleyicidir ki uluslararası ilişkilerde süregelen olayların anlaşılabilmesi ve açıklanabilmesi için de bu alanda çalışmalara ihtiyaç vardır.

NATO'nun Kuruluş Süreci ve Temel Prensipleri

Dünya tarihi, devletlerarası ilişkilerde savaşların ve barış ve istikrar arayışlarının eşgüdümlü olarak var olduğunu göstermektedir. İkinci Dünya Savaşı sürecinde de Müttefik Devletler arasında savaş sonrasında kurulacak uluslararası sistemin temel parametreleri üzerine müzakereler devam etmiştir. Ekim 1943'teki Moskova Konferansı; 28 Kasım-11 Aralık 1943 tarihleri arasında toplanan Tahran Konferansı; 21 Ağustos-7 Ekim 1944 tarihleri arasında toplanan Dumbarton Oaks Konferansı; 4-11 Şubat 1945 tarihlerinde gerçekleştirilen Yalta Konferansı'nda Birleşmiş Milletler'in yapısı haricinde savaş sonrası uluslararası sistem açısından genel bir uzlaşma mümkün olmamıştır. (Gönlübol, 1996: 172-175; Gürkaynak, 2004: 16-28)

8 Mayıs 1945 tarihinde Almanya'nın teslim olmasıyla İkinci Dünya Savaşı Avrupa topraklarında sona ermiş ve diplomatik zeminde ortaya çıkan farklılıklar somut bir hal almaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya siyaseti, iki temel güç merkezinin belirgin bir şekilde öne çıktığı bir manzara ortaya koymuştur: Bunlardan ilki daha 1914'te toplam sanayi üretiminde en öne çıkan, her iki savaşın da toprakları üzerinde cereyan etmediği ve hatta savaş ekonomisinin uzun vadede ekonomisini geliştirdiği bir ülke olan ABD'dir. Diğeri ise savaş topraklarında cereyan etmesine rağmen yaşamsal ölçekte yıkıma uğramamış olan, ordusuyla Avrupa'nın en güçlü devleti konumunda bulunan ve savaş stratejisiyle Doğu ve Orta Avrupa'da etki alanı kuran Sovyetler Birliği'dir. SB, Batı açısından kayda değer bir tehdit teşkil etmiştir; iki büyük askeri ve sanayi güç olan Almanya ve Japonya'nın yenilmesinden sonra Avrupa ve Pasifik'te yani SB'nin batı ve doğusunda güç boşluğu ortaya çıkmıştır. Bu durum ise SB'nin bu boşlukları doldurarak yayılma ve güçlenme tehdidini ortaya çıkarmıştır. Nitekim

SB'nin ve temsil ettiği komünist sistemin yayılmasının engellenmesi, yani SB'nin "çevrelenmesi", NATO'nun Soğuk Savaş dönemi boyunca temel stratejisi olmuştur.

SB'nin Batı nazarında tehdit olarak algılanmasının ilk emareleri İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in Başkan Truman'a 12 Mayıs 1945'te yolladığı telgraf ve ABD'nin ilk SB Büyükelçisi ve daha sonra başkan danışmanlarından George F. Kennan'ın Moskova'dan Washington'a gönderdiği "uzun telgraf"tır. Churchill telgrafında Sovyet tehdidine şöyle dikkat çekmiştir: "Bir ya da iki yıl içinde durum ne olacak? Bu tarihte Amerikan ve İngiliz orduları eriyecek, Fransızlar esaslı bir şekilde teşkilatlandırılmaktan uzak duracak, buna karşılık Rusya iki veya üç yüz tümenini ayakta tutma kararı verebilecektir... Cepheye bir demir perde inmiştir. Ardında ne olup bittiğini bilmiyoruz" (NATO Belgeleri, 1971: 12-13). Bu algının en önemli göstergesi de Doğu Avrupa ülkelerinin komünist yönetimler altına girmeleri tehdidinin daha görünür hale gelmiş olmasıdır. Savaş sırasında Estonya, Letonya, Litvanya'nın tamamı ile Finlandiya, Polonya ve Romanya'nın bazı kısımlarının, Kuzey Doğu Almanya ve Doğu Çekoslovakya'nın yani 500 bin kilometrekare alan ve 23 milyondan fazla nüfusun SB tarafından ilhak edildiği bir süreç yaşanmıştır. 1947'de Macaristan, Bulgaristan, Romanya ve Polonya'daki komünistler bir süre diğer partilerle işbirliği ve koalisyondan sonra SB'nin desteği ile iktidarı ele geçirecek demokratik yönetimlere son vermişlerdir (Ismay, 1954: 5). Bunu takip eden zincirleme bir takım gelişmeler bu tehdidi daha belirgin hale getirmiştir: 1947 Ekim'inde SB tarafından İkinci Dünya Savaşı döneminde lağvedilen Komintern'in yerine Kominform'un kurulması; Prag Darbesi; Berlin Ablukası. (Sander, 1989: 195-202) .

Güvenliği tesis etmek üzere inşa edilmiş fakat işlemeyen bir BM sistemine (SB 1949'a kadar BMGK'da 30 kez veto kullanmıştır) (Gönlübol, 1996: 224) bir de yukarıda bahsedilen zincirleme gelişmeler ve Yunanistan iç savaşıyla Türk Boğazları'nın karşı karşıya kaldığı tehdit eklemlenince Batı açısından yeni bir yapılanma elzem hale gelmiştir. 5 Nisan 1946'da Başkan Truman Ordu Günü münasebetiyle Şikago'da yaptığı konuşmada Amerikan dış politikasına yeni bir yön vereceğini açıklamıştır. Başkan konuşmasında güçlü bir devlet olmanın Birleşik Amerika'ya büyük sorumluluklar yüklediğini; bu sorumluluklardan kaçmanın uluslararası barış, istikrar ve güvene büyük bir ihanet ola-

çağını ve gelinen noktada Amerikan dış politikasının evrensel olması gerektiğini söylemiştir. Aynı konuşmada Truman, Ortadoğu'ya yönelik olarak: "Gözlerimizi Yakın ve Ortadoğu'ya çevirdiğimiz zaman, vahim meseleler arz eden bir bölge ile karşılaşırız. Bu bölgede geniş doğal kaynaklar bulunmaktadır. En işlek kara, hava ve deniz yolları buradan geçmektedir. Bu bakımdan büyük iktisadi ve stratejik öneme sahiptir. Fakat bu bölgedeki ulusların hiçbiri ne yalnız ne de beraberce kendilerine yöneltilecek bir saldırıya karşı koyabilecek kadar güçlüdürler. Böyle olunca da Yakın ve Ortadoğu'nun bu bölgenin dışındaki büyük devletler arasında önemli bir rekabet alanı olacağını ve bu rekabetin birdenbire bir çatışmaya yol açabileceğini kestirmek güç değildir" (Bağcı, 2001: 5). 12 Mart 1947 tarihinde Başkan Truman Kongre'ye hitaben gönderdiği mesajda Yunanistan ve Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı sorunlara atıfta bulunarak bu iki ülkenin hem Batı Avrupa hem de Ortadoğu dengeleri açısından önemlerine vurgu yapıyor ve "Birleşik Devletler'in silahlı azınlıklar veya dış baskılarla karşılaşan özgür ulusları destekleme politikasına sahip olması gerektiğine inanıyorum" (Gürkaynak, 2004: 38) diyordu.

Türkiye ve Yunanistan'a Haziran 1948'e kadar Truman Doktrini çerçevesinde 400 milyon dolar yardım kredisi verilme kararından sonra, Batı Avrupa ülkelerinde de ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek üzere Marshall yardımı 1948 yılı itibarı ile serbest bırakılmıştır. Tabii ekonomik kalkınma genel anlamda güvenliğin önemli bir parçasıdır fakat tehdit/kapasite dengesi göz önünde bulundurulduğunda o dönem için SB'nin kara gücünün dengelenmesi de hayati önem arz ediyordu. Nitekim zaten doğu ve batısında güç boşluklarını doldurmak için oldukça hevesli olan bir SB'nin çevrelenmesini isteyen ABD'nin bu stratejiye dâhil edilmesi gerekiyordu. 4 Mart 1947 tarihinde İngiltere ve Fransa arasında 50 yıllığına imzalanan Dunkirk Anlaşması bu yolda atılan ilk adımdır (Hoskins, 1949: 22). 22 Şubat 1948 tarihinde gerçekleşen Prag darbesinden sonra Batı Avrupa devletleri savunma birliği çabalarının artık somutlaştırılmasına yönelik adım atmışlar ve 4 Mart 1948'de müzakereler için bir araya gelen İngiltere, Fransa ve Benelüks ülkeleri 17 Mart 1948'de ortak bir savunma anlaşması olan Brüksel Anlaşması'nı imzalamışlardır. Brüksel Anlaşması açık uçlu bir anlaşmaydı ve iş artık ABD'nin bu pakta katılmasına kalıyordu. Brüksel Anlaşması'nın imzalandığı gün Başkan Truman Kongre'ye bir

konuşma yaparak “ABD’nin özgür uluslara gerekli desteği sunacağına inandığını” belirtiyordu. Senatör Vandenberg’in hazırladığı ve 11 Haziran 1948’de Senato’da 4’e karşı 64 oyla kabul edilen “Karar 239” ile BM Şartnamesi’nin 51. Maddesi gereğince ABD’nin bölgesel ittifaklara katılmasının yolu açılıyordu (Huntley, 1969: 34-35) .

Hazırlık çalışmalarından sonra Brüksel Anlaşması’nı imzalayan beş devlet ile ABD ve Kanada 15 Mart 1949’da Danimarka, İtalya, İzlanda, Norveç ve Portekiz’i de Anlaşma’ya katılmaya davet etmişler ve 4 Nisan 1949’da Kuzey Atlantik İttifak Anlaşması (Washington Anlaşması) 12 devlet tarafından imzalanmıştır. Böylelikle NATO, ilk Genel Sekreteri Lord Hastings Ismay’ın da ifade ettiği üzere “Amerikalıları içeride, Rusları dışarıda, Almanları kontrol altında tutmak” hedefiyle kurulmuştur ki bu beyan Berlin Duvarı’nın çökmesinin üzerinden uzun bir süre geçmesinin ardından NATO’ya neden hala ihtiyaç duyulduğunu açıklamakta kullanılan bir ifadedir (Carpenter, 2001: 26) .

NATO’nun Soğuk Savaş Dönemi Stratejileri

İkinci Dünya Savaşı’nın bitiminde ABD nükleer silah kapasitesine sahip olan tek devlet olarak göreceli bir askeri ve psikolojik üstünlüğe sahipti. Fakat bu durum çok uzun sürmedi ve 23 Ağustos 1949 tarihinde ilk atom bombasını patlatarak SB ikinci nükleer güç oldu. ABD silahlanma alanındaki üstünlüğünü korumak için daha güçlü etkiye sahip olan hidrojen bombası üretme hazırlıklarına başladı ve ilk hidrojen bombasını 1 Kasım 1952’de patlattı. SB’nin cevabı da çok gecikmemiş ve 12 Ağustos 1953’te ilk hidrojen bombasını patlatmıştır (Gönlübol, 1985: 482). Kitle imha silahlarındaki bu denge oyunu devam ederken 1950 yılında Kore Savaşı’nın başlaması NATO’nun *Sınırlı Savaş Stratejisi*’nin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu strateji, ABD Kongresi’nin Nisan 1950 tarihinde kabul ettiği NSC68 raporunun uygulamaya geçirilmesine ilişkindir. Bu raporda SB’den gelen tehdidin savunma çabaları ile nötralize edilebilmesi için geniş ordular örgütleme gerekliliği ifade edilmiş, böylelikle ABD’nin askeri karşı koyma gücünün inanılır hale getirilmesi amaçlanmış ve çıkabilecek bir savaşın sınırlı düzeyde tutulmasıyla göreceli bir istikrar sağlanması hedeflenmiştir. Türkiye ve Yunanistan’ın NATO üyeliğinin kabul edildiği Lizbon’daki NATO Bakanlar Konseyi’nde NSC68 raporu NATO’nun resmi stratejisi olarak kabul edilmiştir (Gürkaynak, 2004: 75).

ABD Ulusal Güvenlik Konseyi 1953 yılının sonlarında Genelkurmay Başkanı Oramiral Arthur W. Radford'un önerileriyle NSC162 raporunu hazırlamıştır. 1954 Aralık ayındaki NATO konseyinde de NATO'nun yeni stratejisi olarak *Topyekün Karşılık* benimsenmiştir. Bir bakıma ABD'nin Kore Savaşı öncesindeki nükleer güce dönüş niteliği taşıyan bu raporla SB'den gelen tehditlere nükleer silahların kullanımı da dâhil olmak üzere bütün savunma unsurlarıyla karşılık verilecekti. ABD'nin göreceli olarak nükleer teknolojiadaki üstünlüğü ve NATO müttefiklerinin hava ve deniz sahalarındaki gücü NATO'nun caydırıcılığını üst seviyede tutmuş ve SB'nin agresifliğini önemli ölçüde törpülemiştir. Fakat 4 Ekim 1957'de Sputnik'in SB tarafından uzaya gönderilmesi stratejik bir kırılma teşkil etti (Deniz, 1974: 75). Bu gelişme SB'nin termonükleer bir savaş başlığını yaklaşık olarak 8000 km mesafeye 20 dakika içinde gönderme imkânına kavuşması yani ICBM (Kıtalararası Uzun Menzilli Güdümlü Füzeler) teknolojisine sahip olması anlamına geliyordu (Healey, 1958: 145). Böylelikle iki dünya savaşı boyunca toprakları güvenli alanda kalmış olan ABD'nin hemen her bölgesi vurulabilir hale gelmişti. Bunun da ötesinde NATO'nun nükleer silahlar alanındaki stratejik üstünlüğünün sarsıntıya uğramasıyla *Topyekün Karşılık* Stratejisi de tartışılabilir hale geldi. En nihayetinde bu strateji, ABD'nin gücüne ve iradesine bağlıydı. ABD'nin tek karar verici olması hususu hem kaderlerini ABD'ye terk etmek hem de uluslararası prestij bağlamında NATO'nun Batı Avrupalı müttefikleri açısından kolay kabullenilir bir durum değildi. İkinci olarak bu sert savunma stratejisi esnekliği ortadan kaldırıyor ve dünyanın herhangi bölgesinde çıkabilecek küçük ölçekli bir çatışmanın dünya çapında nükleer bir savaşa dönüşmesine neden olabiliyordu (Turan, 1971: 20).

Gerek envanter gerek kabiliyet ölçeğinde denk iki blok arasında artık hedef en kısa sürede karşı tarafın nükleer kapasitesinin çöktürülmesi yani "ilk vuruş üstünlüğü"nü ele geçirmek olmuştur. ABD buna yönelik olarak NATO üyelerine, kabul edecek ülkelerin topraklarına nükleer başlıklı silahlar ve bunları fırlatacak rampalar kurulmasını önermişti. İngiltere, İtalya ve Türkiye bunu kabul eden üç devlettir. ABD'nin SB'nin batı sınırındaki müttefiklerinin topraklarına IRBM (Orta Menzilli Güdümlü Füzeler) yerleştirmesine yönelik bu adıma SB'den yanıt gecikmemiş ve 1962 Küba krizi Soğuk Savaş geriliminin tavan yaptığı nokta olmuştur. Nitekim bu tarihten itibaren iki blok

arasında *detente* denilen yumuşama döneminin başladığı ve tansiyonun gittikçe düşürüldüğü görülmektedir. 20 Haziran 1963'te kriz durumlarında kullanılmak üzere aralarında doğrudan bir haberleşme hattının kurulmasını öngören “Sıcak Hat” Anlaşması imzalandı. 1967 yılında ortaya konulan ve Almanlar'ın Doğu-Batı ilişkilerinin İncil'i olarak tanımladıkları Harmel Raporu ile bir taraftan NATO müttefikleri arasında bütünlüğün pekiştirilmesine yönelik irade ve enstrümanların geliştirilmesi üzerinde durulurken diğer taraftan SB ve Doğu Avrupa ülkeleriyle ilişkileri geliştirmenin önemi vurgulanmıştır. Bu tarihten sonra nükleer silahların kullanılmasına yönelik eşğin yükseltilmesini öngören *Esnek Karşılık Stratejisi* benimsenmiştir (Pedlow, 1969: 24-26).

Helsinki'de iki blok arasında 17 Kasım 1969'dan Mayıs 1972'ye kadar sürdürülen müzakereler neticesinde 26 Mayıs 1972'de R. Nixon ve Leonid Brezhnev SALT I Anlaşması'nı imzalamışlar, stratejik silahların sınırlandırılmasına yönelik bu anlaşma da yine ilişkilerde önemli bir kilometre taşı olmuştur. Bu noktada anlaşmaya varılmış olması iki blok arasında siyasi diyalogu da ilerletmiş, 1972'te başlayan Helsinki süreci 1 Ağustos 1975'te 35 ülkenin Helsinki Nihai Senedi'ni imzalaması ve AGİK yapılanmasının kurulmasıyla neticelenmiştir. AGİK iki blok arasında siyasi, iktisadi, askeri ve sosyo-kültürel meselelerin müzakere edilmesi bağlamında önemli bir mekanizma haline gelmiştir.

Hâlihazırda 1975'te başlayan süreçte 1985 yılında Michael Gorbaçov'un SB'nin yeni devlet başkanı seçilmesi önemli bir dönüm noktasıdır. *Glasnost* ve *perestroika* yani açıklık/şeffaflık ve yeniden yapılanma ilkelerini benimseyen Gorbaçov, Doğu Almanya'da yaptığı bir konuşmada “Tarih geç kalanları affetmez” diyerek Demir Perde ülkelerindeki toplumları çağın koşullarını ve değişimi yakalamaya davet etmiştir. Adeta Doğu Avrupa'da değişimin pimi Gorbaçov tarafından çekilmiş, 9 Kasım 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması ve Aralık 1989'da Çavuşesku'nun devrilmesiyle kadife devrimler tamamlanmış, Doğu Avrupa'daki Sovyet egemenliği sona ermiştir. Varşova Paktı ülkeleri 5-6 Temmuz 1991'de Brüksel'de Avrupa ile Bütünleşme Protokolü'nü imzalamışlar ve 1991 sonu itibarı ile SB dağılmıştır.

Soğuk Savaş'ın Sonu: Yeni Dönem

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve böylelikle Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle dünya siyasetinin temel yapı, süreç ve aktörleri bağlamında bir

değişim ve dönüşüm süreci başlamıştır. Soğuk Savaş'ın, yani iki kutuplu yapının dünyada var olduğu dönemdeki diyalekt ortadan kalkmış, yeni aktörler ve yeni ilişki biçimleri ortaya çıkmış ve Soğuk Savaş döneminin düşünce biçiminin ve buna bağlı oluşturulan yapıların geçerliliğini yitirdiği ifade edilmiştir. Dünya siyasetine yönelik projeksiyonlarında, Francis Fukuyama'nın başını çektiği düşünürler, ABD öncülüğündeki Batı Bloğunun ve bu bloğun temsil ettiği liberal-demokratik sistemin galibiyetiyle sona eren Soğuk Savaş'ın neticesinde dünyada barış ve istikrarın egemen olacağını iddia etmişlerdir. Bu bağlamda da Sovyet tehdidinin yayılmasının engellenmesi stratejik odağı üzerine kurulu olan NATO'nun varlığı da tartışmalı hale gelmiş, Sovyet yayılmacılığı tehdidinin ortadan kalkmasıyla İttifak'ın oluşma nedenini ve birleştirici stratejik odağını adeta kaybettiği iddia edilmiştir.

Soğuk Savaş'ın Batı Bloğu ve bu bloğun temsil ettiği liberal-demokratik sistemin galibiyetiyle sona ermesi neticesinde dünyada barış ve istikrarın egemen olacağına dair beklentilerin çok geçmeden bir yanılsama olduğu anlaşılmıştır. SB'nin dağılmasının üzerinden çok geçmeden çatışma ve istikrarsızlıklar yeniden barışı tehdit etmeye başlamış, geleneksel güvenlik sorunlarına ek olarak belirsizliklerin arttığı bir ajanda güvenlik gündemine hâkim olmuştur. NATO ve Varşova Paktları'nın doğu-batı ekseninde kurdukları denge, görece olarak tehditler ve bunlara karşı alınacak önlemler bağlamında öngörülebilir bir yapı ortaya koyarken, Soğuk Savaş sonrası dönemde geleneksel tehditlere ek olarak etnik ve bölgesel çatışmalar, aşırı milliyetçilik ve radikalleşme, göç, kitle imha silahlarının yayılması, uluslararası terörizm, uyuşturucu ticareti, silah ve insan kaçakçılığı, salgın hastalıklar gibi asimetrik olarak tanımlanan tehditler ortaya çıkmıştır. Bu tehditlere ek olarak eski Sovyet topraklarındaki çatışmalar ve çatışma potansiyeli taşıyan meseleler (Yugoslavya, Dağlık Karabağ, Çeçenistan, Trans-Dinyester) ve Doğu Avrupa ülkelerinde demokratikleşme ve serbest pazara geçiş sorunları Avrupa kıtasının öncelikli sorunlarıydı. Birinci Körfez Krizi'nde olduğu üzere SB'den sonra ortaya çıkan güç boşluklarının yerel ve bölgesel güçler tarafından doldurulması ve güç dengelerinin bozulması da diğer önemli meselelerdi.

Soğuk Savaş döneminde, özellikle 1973'teki Arap-İsrail savaşı neticesindeki petrol ambargosu nedeniyle yaşanan ekonomik sorunlara, 1979 İran İslam Devrimi sonrasında başlayan İran-İrak Savaşı'nın ek-

lememesi, zaten oturmamış ekonomik dengelerde petrol fiyatlarının daha da yükselmesine neden olmuş ve Orta Doğu petrolerine bağımlı olan Batı ülkeleri, güvenliğin sadece kıta güvenliğinden ibaret olmadığını bir kez daha görmüşlerdi. Hammadde ve enerji kaynaklarının yoğun olduğu Orta Doğu ve Afrika yeniden güvenlik gündeminde üst sıraya yükselmişti ki bu da NATO açısından güvenliğe daha geniş ölçekte bakılmasını zaruri kılmıştı. Soğuk Savaş sonrası dönemde bu bütüncül/kapsamlı güvenlik (*comprehensive security*) (Gartner vd., 2001: 4) anlayışı bağlamında NATO açısından ortaya çıkan meselelerden en önemlilerinden biri “alan-dışı” (*out-of-area*) müdahale kavramıdır. Bu bağlamda güvenliğe yönelik tehditler, NATO alanı dışındaki birçok kaynaktan beslenmekte ve NATO bölgesine birçok farklı yönden tesir edebilmektedir. Dolayısıyla bu tehditlerin engellenmesi NATO alanının dışında da etkin önlemler alınmasını ve hatta gerektiğinde müdahale edilmesini gerektiriyordu ki bu da ulus-devlet anlayışı üzerine inşa edilmiş bir yapıda egemenlik sorunsalını ön plana çıkarıyordu. BM’nin 1990’larda geliştirdiği Üçüncü ve Dördüncü Kuşak Misyolları’na paralel olarak (yani barış ve istikrarın sağlanmasında gerektiğinde çatışmaların askeri müdahale ile sonlandırılması ve bu müdahaleden sonra insani yardımlar, demokratik ve hukuki mekanizmaların inşa edilmesi gibi hususlar) NATO da bu yeni duruma adapte olmuştur.

Ortaya çıkan yeni duruma ve koşullara uyum sağlama noktasında NATO’nun 7-8 Kasım 1991 tarihindeki Roma Toplantısı kritik bir eşiktir. Bu toplantının sonuç bildirisinde Avrupa’nın yakın bir askeri çatışmanın tehdidi altında bulunmadığı dolayısıyla muhtelif bölgelerdeki istikrarsızlık ve gelişmeler yüzünden ortaya çıkan konjonktürde İttifak’ın yeni görevlerinin belirlenmesi gerekliliği ifade edilmiştir. Buna yönelik olarak da “Yeni Strateji Kavramı” kullanılmıştır. Bildiride “Güvenliğin siyasi, ekonomik, sosyal ve çevresel konularla çok yakın ilişkide olduğu” belirtilmiş, “İttifak’ın geleneksel amaçlarına siyasi yollarla ulaşılması gerekliliği” dile getirilmiş ve “diyalog, işbirliği ve ortak bir savunma gücünün muhafazasının krizlerin barışçı yollarla çözümünü olası kılacağı” beyan edilmiştir (SSAV, 1997: 19). Yeni stratejik konseptte NATO’nun temel amacı olan üyelerin güvenliğinin sağlanmasıyla ilgili olarak dört görev alanı tespit edildi:

1- Demokratik kurumların geliştirilmesi ve hiçbir ülkenin bir Avrupa ülkesini tehdit edemeyeceği veya zor kullanma baskısı orta-

ya koyamadığı bir tarzda istikrar ve güvenliğin sağlanması 2- NATO Anlaşması'nın 4. maddesi olan istişare maddesinde de öngörüldüğü üzere risk oluşturan muhtemel gelişmeler dâhilinde çabaların çıkarlara uygun bir şekilde koordine edilmesi için Atlantik ötesi bir forum oluşturulması 3- Üye ülkelerin topraklarına yönelik tehdit ve saldırıları caydırmak ve üye ülkeleri savunmak 4- Avrupa'da stratejik dengeyi korumak (Erhan, 2003: 90). Bu yeni strateji ile NATO'nun mevcut kuvvet sayısının kademeli olarak azaltılması ve bu kuvvetlerin güncel güvenlik koşullarına uyumlu hale getirilmesi amaçlanmıştır. Daimi Akdeniz Deniz Kuvvetleri'nin oluşturulması, Acil Müdahale Kuvvetleri'nin harekete geçirilmesi ve Hava Müdahale Gücü ve Planlama Personelinin (askeri ve idari) eylemsel kapasitesinin artırılması (Golstein, 1994: 11) buna yönelik adımlardır.

1991 Roma Toplantısı'nda ortaya konulan yeni strateji çerçevesinde, bir danışma forumu olarak açılışını 20 Aralık 1991'de 25 ülkenin katılımıyla gerçekleştiren Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi (KAİK), Dışişleri ve Savunma Bakanları düzeyinde üyeler arasında oluşturulan bir danışma ve işbirliği forumudur. Ki 1997 yılında adı Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi olarak değiştirildi. Amaçları ise: “barışın tesisi, silahsızlanmanın sağlanması, savunmanın planlanması, askeri meseleler ve savunma bütçeleri, demokrasi, sivil-asker ilişkileri, bilimsel işbirliği, savunmayla ilgili ekolojik sorunlar” gibi konularda ilerleme sağlanmasıdır. SB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni ülkelerin Atlantik topluluğu içine alınarak bu ülkelerdeki demokratik gelişmenin desteklenmesi, ABD'nin yeni NATO vizyonunun çok önemli bir parçasıydı. Dolayısıyla KAİK, NATO'nun önleyici diplomasisinin bir unsuru olarak NATO ile eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında önemli bir forum teşkil etmiş fakat bu devletlerin güvenlik kaygılarını gidermede çok etkili olamamıştır (Çakmak, 2003: 271). Bu kaygıların giderilmesi hedefine yönelik olarak NATO, Barış için Ortaklık (BİO-PfP) oluşumunu tesis etmiştir. KAİK'in askeri ve güvenlik boyutunu ifade eden BİO projesi NATO'nun 10-11 Ocak 1994 Brüksel Zirvesi'nde ele alınmış ve bu projeye NATO'nun doğu genişlemesi hız kazanmıştır. Özellikle kriz yönetimi ve barışı koruma operasyonlarında lojistik destek ve işbirliğini öngören BİO'ya Rusya, Doğu Avrupa ülkeleri ve Tacikistan hariç Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri, Slovenya, Finlandiya ve İsveç katıldılar. BİO çerçevesinde: sınırlara saygı, egemenlik haklarını

ve güvenliği tehdit etmeme ve kuvvet kullanımını engelleme, savunma ve güvenlik alanlarında bilgi değişimi, ordunun demokratik kurumlara tabi olması, ortak barışı koruma operasyonları, ortak tatbikat ve savunma sanayi projelerinin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır¹ (Asmus, 2002: 48).

1991 Roma Toplantısı'nda vizyon, geliştirilen KAIK ve BİO projeleri ile NATO, Soğuk Savaş sonrası yeni yapıda çok yönlü stratejik hedefleri gerçekleştirmeye çalışmıştır: Bir taraftan Avrupa'da güvenlik ve istikrarın tesis edilmesi; bu proje kapsamında eski Sovyet Cumhuriyetleri'nin NATO'nun liberal-demokratik alanına dahil edilmesi aynı zamanda bu ülkelere NATO'nun bir tehdit olmadığını göstermek amaçlanmıştır. Diğer taraftan, ABD'nin Avrupa öncelikli politikasının değişmesiyle beraber hem ABD üzerindeki askeri ve iktisadi yükün azaltılması hem de Avrupa ülkelerinin ABD'ye bağımlılıklarının ortadan kaldırılması önceliklerdir. Buna karşılık, NATO'nun bu stratejiyle yeniden kendisini kuşattığını düşünen Rusya ve onunla birlikte hareket eden Ukrayna için bazı özel girişimler öngörüldü. Özellikle nükleer kapasiteleri nedeniyle bu iki ülkeyle 1997 yılında birer stratejik işbirliği anlaşması imzalandı ki bu politika 1997 Temmuz'undaki Madrid Zirvesi'nde "Açık Kapı-*Open Door*" olarak belirlendi (Asmus, 2002: 105). Bu da NATO'nun acil sivil müdahale ve çevre ülkelerle işbirliğinin geliştirilmesine yönelik iki boyutlu stratejisinin kurumsallaşmış işbirliğine dönüşmesi ve hatta bu ülkelerin NATO'ya katılmaları çerçevesinde bir strateji oluşturulmasında önemli bir kilometre taşıdır.

Savunmadan Merkeze: 50. Yıl Zirvesi

NATO'nun bir ittifak hattı olmanın ötesine taşınması ve uluslararası stratejik-siyasi-ekonomik yapılanmanın merkezi haline getirilmesi, Soğuk Savaş sonrası dönemde NATO'nun temel hedefidir. Dolayısıyla yeni vizyon, NATO'nun faaliyetleri ve amaçlarına yönelik coğrafi sınırlamaların ortadan kaldırılmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim 1999'da Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya'nın; 2004 yılında Bulgaristan, Estonya, Litvanya, Letonya, Romanya, Slovenya ve Slovakya'nın; 2009'da Arnavutluk ve Hırvatistan NATO'ya üye oldu-

¹ http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_50349.htm, Erişim: 3 Aralık 2014

lar². NATO'nun genişlemesi, Soğuk Savaş sonrasındaki bütün yeniden tanımlama ve yeniden konumlandırma sürecinin bir parçasıdır.

Bütün bu meselelerin ele alınması ve 21. Yüzyıla yönelik küresel vizyonun geliştirilmesi bağlamında, NATO'nun 50. yıl zirvesi olarak toplanan 24 Nisan 1999 tarihli Washington Zirvesi'nde çok önemli kararlar alınmıştır. Nitekim Henry Kissinger'ın 1990'lı yıllar boyunca telkin ettiği üzere "NATO doktrini, genişlemesi ve politikalarında ciddi bir revizyona ihtiyaç vardı" ve NATO'nun "gelecek dönem için Doğu-Batı eksenli problemler ve Üçüncü Dünya ile ilişkiler bağlamında büyük bir strateji geliştirilmesi gerekiyordu" (DeHart, 2008: 6). 1999 Washington Zirvesi'nde NATO'nun yeni vizyonu "daha geniş, daha esnek, daha kabiliyetli" bir NATO inşa edilmesi olarak benimsendi. Etnik çatışmalar, kitle imha silahlarının yayılması, uluslararası terör, sınır aşan suçlar NATO'nun 5. ve 6. maddeleri kapsamında karşılanması gereken tehditler olarak kapsama alındı. Transatlantik bağlantının korunması; kriz yönetimi konularında etkili bir karar alma mekanizması kurulması ve askeri gücün buna uygun hale getirilmesi; NATO dâhilinde AGSK sürecinin geliştirilmesi; önleyici diplomasi; silahların kontrolü ve silahsızlanmanın sağlanması önemle vurgulanan unsurlardı. Washington Zirvesi'nde belirlenen Yeni Stratejik Konsept'te öne çıkan maddeler 3 ana grupta toplanabilir: İlk grup yeni tehditlerle ilgili 3-20-21 ve 24. maddelerdir. İkincisi NATO kuvvetlerinin "alandışı" kullanımıyla ilgili 24-31-36 ve 38. maddelerdir. Üçüncüsü ise NATO'nun BM kararlarına bağlı kalmaksızın askeri harekât kararları vermesine ilişkin 24-31-41 ve 51. maddelerdir. Bu çerçevede 5. maddeye "krizlere müdahale operasyonları" kavramı eklenerek bir NATO üyesine doğrudan bir saldırı gerçekleşirse de krizlere müdahale edilebileceği kabul edilmiştir. Bu amaca yönelik olarak da "Defense Capabilities Initiative" bağlamında CJTF'nin başlatılması kararlaştırılmıştır (Peksarı, 2007: 67-70).

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı süresince yürütülen diplomaside savaş sonrasında kurulacak uluslararası sistemin temel parametreleri üzerine müzakereler devam etmiş, BM'nin yapısı ve faaliyetleri haricinde tartışmalı ko-

2 http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49212.htm, Erişim: 3 Aralık 2014

nularda bir uzlaşa sağlanamamıştır. Savaş süresince SB, Orta ve Doğu Avrupa’da büyük bir coğrafyayı işgal etmiş, Kominform’un kuruluş bildirgesinde kapitalist sistemin ortadan kaldırılacağını ifade ederek Batı’ya meydan okumuş, Prag Darbesi ve Berlin Ablukası ile etki alanını genişletmeye çalışmış ve savaş dönemindeki askeri gücünü muhafaza etmiştir. Bu gelişmeler neticesinde Batı Avrupa devletleri ve ABD, SB’nin ortaya koyduğu tehdidin artık iyice farkına varmış ve gelinen noktada liberal-demokratik dünyanın güvenliği için 4 Nisan 1949’da NATO’nun kurulması zaruri olmuştur. NATO, ilk Genel Sekreteri Lord Hastings Ismay’ın da ifade ettiği üzere “Amerikalıları içeride, Rusları dışarıda, Almanları kontrol altında tutmak” hedefiyle kurulmuştur. Dünyanın, liberal-demokrasiyi ve serbest piyasa ekonomisini temsil eden Batı ile komünizmi temsil eden Doğu arasında bölündüğü ve iki blok arasında silahlanmaya (özellikle nükleer silahlanmaya) dayalı bir rekabetin yaşandığı Soğuk Savaş dönemi 1991’de SB’nin dağılmasıyla sona ermiştir.

Sovyetler Birliği’nin dağılması ve tehdidin ortadan kalktığı noktadan hareketle artık dünyada barış ve istikrarın hâkim olacağına yönelik beklentiler ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede de Sovyet tehdidinin yayılmasının engellenmesi stratejik odağı üzerine kurulu olan NATO’nun birleştirici stratejik odağını kaybettiği varsayımı NATO’nun artık gerekli olup olmadığına yönelik tartışmaları başlamıştır. Bu yanılsama fazla uzun sürmemiş, SB’nin dağılmasından sonra güvenliğe dair sorunların ortadan kalkmadığı görülmüştür. Tam tersine SB’nin ortadan kalkmasıyla tehdit dengesinde simetri ortadan kalkmış, geleneksel tehditlere ilaveten yeni ve asimetrik olarak tanımlanan tehditler ortaya çıkmıştır. Etnik ve bölgesel çatışmalar, aşırı milliyetçilik ve radikalleşme, göç, kitle imha silahlarının yayılması, uluslararası terörizm, uyuşturucu ticareti, silah ve insan kaçakçılığı, salgın hastalıklar ve enerji güvenliği gibi tehditler güvenlik gündemini belirlemiştir. Ortaya çıkan yeni duruma ve koşullara uyum sağlama noktasında NATO’nun 7-8 Kasım 1991 tarihindeki Roma Toplantısı kritik bir eşik teşkil etmiş, güvenliğe bütüncül bir bakış açısı geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede 1991’de hem NATO’nun önleyici diplomasisinin bir unsuru olan hem de NATO ile eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında önemli bir forum teşkil eden KAIK; 1994’te de özellikle kriz yönetimi ve barışı koruma operasyonlarında lojistik destek ve işbirliğini öngören BİO ge-

liştirilmiştir. Bu projelere ek olarak, NATO'nun bu bölgedeki etkisinin artmasından endişe duyan Rusya ve Ukrayna'nın endişelerini gidermek maksadıyla "Açık Kapı" politikası benimsenmiştir.

NATO yapısının jeopolitik değişime uyum sağlaması ve NATO'nun varlığını sürdürmesini gerekçelendirme arayışları çerçevesinde, NATO'nun bir ittifak hattı olmanın ötesine taşınması ve uluslararası stratejik-siyasi-ekonomik yapılanmanın merkezi haline getirilmesi, Soğuk Savaş sonrası dönemde NATO'nun temel hedefi haline gelmiştir. Bunun da ötesinde güvenliğe yönelik tehditlerin kaynağının NATO alanı dışında olması ve özellikle enerji güvenliğinin temini noktasında NATO'nun faaliyetleri ve amaçlarına yönelik coğrafi sınırlamaların ortadan kaldırılması bir zorunluluk haline gelmiştir. Bütün bu meselelerin ele alınması ve 21. yüzyıla yönelik küresel vizyonun geliştirilmesi bağlamında, NATO'nun 50. yıl zirvesi olarak toplanan 24 Nisan 1999 tarihli Washington Zirvesi'nde NATO'nun yeni vizyonu "daha geniş, daha esnek, daha kabiliyetli" bir NATO olarak tespit edilmiştir. Bu zirvede ayrıca uluslararası sistemde ortaya çıkan yeni tehditlerle, NATO kuvvetlerinin "alan-dışı" kullanımı ve krizlere müdahale operasyonları çerçevesinde askeri olanakların geliştirilmesine yönelik kararlar alınmıştır.

1949 yılında kurulan NATO gerek ittifaka üye ülkelerin güç ve olanakları gerek de örgütsel yapı ve deneyim itibarı ile dünyanın en önemli savunma ve güvenlik örgütüdür. Kuruluşu Sovyet tehdidini engellenmesine yönelik savunma odaklı olan örgüt, SB'nin dağılmasından sonra bütüncül güvenlik anlayışı odağında 1990'larda bir dönüşüm süreci geçirmiştir. İttifak üyeleri arasında dayanışma ve geleneksel güvenlik anlamında devamlılığa ek olarak, yeni dünya düzenine uyum sağlama ve NATO'yu uluslararası stratejik-siyasi-ekonomik yapılanmanın merkezi haline getirme bağlamında dönüşüm 1990'larda NATO'da eşzamanlı olarak var olmuştur.

Kaynakça

- Asmus, R. D. (2002). *Opening NATO's door: How the alliance remade itself for a new era*. New York: Columbia University Press.
- Bağcı, H. (2001). *Türk dış politikasında 1950'li yıllar*. Ankara: METU Press.
- Carpenter, T.G. (2001). NATO's search for relevance. S.V.Papacosma, S. Kay and R. Rubin (Der.), *NATO after fifty years*. Wilmington: Scholarly Resources.
- Casmir, F. L. (2012). *Communication in Eastern Europe: The role of history, Culture and media in contemporary conflicts*. New York: Routledge.
- Çakmak, H. (2003). *Avrupa güvenliği*. Ankara: Akçağ Yayın.
- Dehart, J. P. (2008). *The burden of strategy: Transatlantic relations and the future of NATO enlargement*. Washington DC, Georgetown University: ISD Report.
- Deniz, S. (1974). *Dünya siyasetinde Türkiye'nin yeri ve NATO*. Ankara: Doğu Matbaası.
- Erhan, Ç. (2003). Çok taraflı işbirliğine geçiş sürecinde tehdit algılamaları ve uluslararası mukabele yöntemleri. *Genel Kurmay Başkanlığı küreselleşme ve uluslararası güvenlik sempozyum bildirileri kitabı*. Ankara: Genel Kurmay Askeri, Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Gartner, H., Hyde-Price, A., and Reiter E. (Ed.) (2001). *Introduction, Europe's new security challenges*. London: Lynne Reinner Publishers
- Golstein, W. (1994). *Security in Europe: The role of NATO after the Cold War*. London: Brassey's Military Books.
- Gönlübol, M. (1985). *Uluslararası politika*. Ankara: AÜSBF Yayınları.
- Gönlübol, M. (1996). *Olaylarla Türk dış politikası*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Gürkaynak, M. (2004). *Avrupa'da savunma ve güvenlik*. Ankara: Asil Yayınları.
- Healey, D. (1958). The sputnik and western defence. *International Affairs*, 34 (2).

- Hoskins, H. (1949). *The Atlantic Pact*. Washington: Public Affairs Press.
- Huntley, J. R. (1969). *The NATO story*. New York: Manhattan Publication Co.
- Kagan, R. (2008). *The return of history and the end of dreams*. New York: Knopf Doubleday Publishing Group.
- Lord Ismay. (1954). *NATO: The first five years, 1949-1954*. Paris: NATO Publications.
- NATO Belgeleri* (1971), Brüksel: NATO Enformasyon Servisi Yayını
- NATO'nun Genişlemesi ve Türkiye* (1997), İstanbul: Siyasi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı
- Pedlow, G. W. (1969). NATO strategy documents 1949-1969. Brussels: NATO Graphics Studio.
- Peksarı, D. G. (2007). *NATO'nun değişen konsepti*. Ankara: Asil Yayınları
- Sander, O. (1979). *Türk-Amerikan ilişkileri (1947-1964)*. Ankara: AÜSBF Yayınları.
- Sander, O. (1989). *Siyasi tarih: 1918-1994*. Ankara: İmge Yayınları
- Turan, İ. (1971). *NATO İttifakı'nın stratejik ve siyasi sorunları*. İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını.

Demokratikleşme Sürecinde Türkiye’de Yerel Yönetimler

Local Governments in the Democratisation Proccess in Turkey

Ernur Genç

Öz

Türkiye’de merkeziyetçilik - âdemi-i merkeziyetçilik ve yerel yönetimler bağlamında demokratikleşme tartışmaları her ne kadar 1980 sonrası dönemlerde yoğun bir biçimde tartışılmaya başlanmışsa da, tarihsel anlamda söz konusu sorun ve kutuplaşma çok daha eskilere uzanmaktadır Türkiye’de süreç içerisinde demokratikleşme talepleri ve bu çerçevede, merkezden yönetim ve yerinden yönetim tartışmaları hala süregelmektedir. Geline nokta, merkeziyetçiliği temele alan ilişkin anlayış ve yaklaşımın hala hâkim durumda olduğu görülmektedir. Ancak, Türk toplumunda hala gücünü koruyan bu merkeziyetçi yönetim anlayışının ve geleneğinin karşısında, âdem-i merkeziyetin en merkeziyetçi çevrelerde bile, kısmi ve göreceli olsa bile tolere edilip kabullenilmeye başlandığı da görülmektedir. Çalışmada bu konuyla ilgili tartışmalar ve son dönemdeki gelişmeler ele alınmakta ve değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Merkeziyetçilik, Âdem-i Merkeziyetçilik, Merkezi Yönetim, Yerel Yönetimler, Demokratikleşme

Yrd. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, egenc@nigde.edu.tr

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

DOI: 10.17550/aid.63838

Abstract

Despite debates on centralism-local government and democratisation with respect to local government in Turkey have intensified after 1980, in fact the polarisation on this problem has historically begun before 1980. Nowadays, the debates on local administration and democratisation currently continue in Turkey. In the current situation, a lot of thinkers put forward that centralism is already influential in Turkey. On the other hand, in spite of influential centralism in Turkish society, it is suggested that the local administration is accepted as an applicable administration form even in the centralist approaches. The present study focuses on the discusses about this subject and developments in recent years.

Keywords: *Centralism, Decentralism, Central Administration, Local Governments, Democratisation*

Giriş

Hâkim ilerlemeci pozitivist yaklaşım açısından bakıldığında, tarihsel olarak toplumsal, siyasal ve ekonomik gelişmelere paralel olarak “siyasal”/“idari” yapılar da “demokratikleşme” yönünde değişecek ve dönüşecektir. Diğer bir deyişle, siyasal yapı içerisinde “yerel yönetimlerin” demokratik yönde dönüşümü ve güçlenmesi, genel siyasal, toplumsal ve kültürel “demokratikleşme”ye paralel görünüm arz edecektir. Ancak “demokrasi” ve “demokratikleşmeyle” ilgili tartışma ve değerlendirmeler, günümüzde sadece pozitivist yaklaşımın bu savıyla sınırlı bir çerçevede ele alınamaz ve alınmamaktadır. Günümüzde, özellikle son dönemde, hemen her alanda “demokrasi” ve “demokratikleşme” alanlarında sağlanabilecek gelişme ve dönüşüm sorunu, sadece Türkiye’nin Avrupa Birliği üyelik süreciyle sınırlandırılmış olarak değerlendirilemez. Demokrasi merkezi bir değer haline gelirken, demokratikleşme yönünde dönüşüm meselesi tüm dünyada önemsenen yaygın bir meseledir. Türkiye’de yerel yönetimlerin “demokratikleştirilmesi”ne ilişkin akademik ve siyasal tartışma ve değerlendirmelere bu çerçevede bakılabilir

Bu çerçevede, Türkiye’de “merkeziyetçilik - âdem-i merkeziyetçilik” tartışmaları her ne kadar 1980 sonrası dönemlerde yoğun bir biçimde daha çok gündeme gelmeye başlamışsa da, Güler’in *Yerel Yönetimleri Güçlendirmek Mi Âdem-i Merkeziyet Mi?* (2000) adlı çalışmasında da ifade edildiği gibi tarihsel olarak bu konudaki tartışma ve kutuplaşmalar çok daha eskilere uzanmaktadır. Diğer bir deyişle, Türkiye’de temel bir görüş ve bütünsel bir tavır alış olarak, “özerklik” ve “merkeziyetçilik” arasındaki tartışma ve kutuplaşmaların açık bir biçimde ortaya çıkışını Tanzimat Dönemi’ne kadar ve hatta çok daha da eskilere kadar götürülmesi mümkündür (Reyhan, 1993: 66-67). Tanzimat Dönemi’nde de, hâkim anlayış olan “devletçi merkeziyetçiliğin” “düzeni” garanti altına alarak “ilerlemeyi” gerçekleştirme tutumunun karşısında, “özerkliğe” ve “adem-i merkeziyetçiliğe” imkan veren bir topluma geçmeden ilerleme sağlamanın mümkün olmadığını savunan bir anlayışla da karşılaşılmaktadır (Güler, 2000: 29-32).

Günümüzde Türkiye’de mevcut yasal ve idari yapı ile kentleri yönetmenin güçlüklerinin öncelikle ve en yoğun bir şekilde hissedilip fark edildiği yerlerden birisi, hiç kuşkusuz nüfusu iç göçle hızla

büyüyen ve nitelik değiştiren metropoliten (büyük şehirler) kentler olmuştur. Nitekim 1980 sonrasında gerçekleşen önemli değişiklikler daha çok bu alanlara ilişkin olmuş; yerel yönetimlerle ilgili tartışmaların önemli bir gündemini de bunlar oluşturmuştur (Erder ve İncioğlu, 1995: 7). Bu bağlamda yeni yasal düzenlemelerle kendilerine “metropoliten” (büyük şehir) statüsü tanınan kentler sayıca daha da artmış, bu doğrultuda yeni yasal düzenlemelere ve uygulamalara gidilmek durumunda kalınmıştır.

Anayasal düzenlemeler açısından bakıldığında, 1982 Anayasası’nda gerek Osmanlı ve gerekse Cumhuriyet Dönemi’ni de kapsayacak şekilde kendi tarihselliğini pozitif yönde aşmanın olanak ve olasılıklarına eğilim ve ihtiyaç duyan bir toplumun taleplerini siyasal bir “otoriteriyenlik”le kontrol etmek, yönlendirmek, disipline etmek ve hatta önlemek niyeti görülmektedir (Gözüböyük, 2008; Meriç, 1983; Akın, 1997). İçerisinde bulunulan dönemde de köklü ve yeterli bir felsefe, yaklaşım ya da paradigma ve tutum değişikliğinin vücut bulduğu rahatlıkla ileri sürülemez. Bununla birlikte, “yerel yönetimler” açısından olumlu yönde bir değişim ve dönüşüm yaşandığına ilişkin yorum ve değerlendirmelere de rastlanmaktadır. Çalışmada, akademik olarak ilgili konu ele alınmakta ve sonuçta yeni bir değerlendirmeye gidilmeye çalışılmaktadır.

Tarihsel Bir Ön-Çerçeve: “Merkeziyetçilik”, “Âdem-i Merkeziyetçilik” ve Prens Sabahaddin

Tanzimat Dönemi’nde “merkeziyetçilik” anlayışı hâkimdir. Bu anlayış ve yaklaşım, “ilerlemeyi” “düzeni” garanti altına alarak sağlamanın yolu olarak merkezi devlete vazgeçilmezlik, hatta dokunulmazlık atfetmiştir (Ortaylı, 2004: 28-34). “Âdem-i merkeziyetçilik” ise, devlet “merkezinin” gücünü azaltarak “yerel yönetimlerin” yetkilerinin artırılmasını savunan siyasi bir görüştür. Kelime anlamı olarak “âdem-i merkeziyet”, “merkezin yokluğu” anlamına gelir ve Batı’da liberal ideolojinin önemli ölçüde savunduğu görüşlerden birisi olmuştur. Bizde ise, “âdem-i merkeziyet” kavramı ilk defa, Tanzimat Dönemi’nde “I. Jön Türk Kongresi’nden sonra Prens Sabahattin tarafından ortaya atılmıştır”¹ (Erkul, 1982:126). Prens Sabahattin’in görüşleri, “âdem-i

1 Osmanlı Devleti’nde âdem-i merkeziyetçiliğin başlıca savunuculuğunu Prens Saba-

merkeziyet” ve “bireysel girişim” ilkelerine dayamaktadır. Buna göre, “merkezi hükümetin yetkileri azaltılacak”, buna karşılık “imparatorluktaki çeşitli unsurların ‘yönetime katılma’ yetkileri artırılacaktı” (Sabahattin, 1965: 34-37).

Prens Sabahattin’in, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* adlı eserinde ortaya koyduğu biçimiyle, toplumsal kurtuluş (halâs-ı içtimâi), ‘siyasal merkezin’ değil ‘özel girişimciliğin’ gelişmesiyle, toplumda egemen olan zihniyetin değişmesiyle mümkün olacaktır (Sabahattin, 1965: 55). Bu nedenle “bağımsız kişiliği” (istiklal-i şahsisi) olan insanların yetişmesi için Prens Sabahattin’in politik düzeyde düşündüğü çare “âdem-i merkeziyetçiliğe” geçmektir. Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* adlı eserinde, Tanzimat’la getirilen yeniden yapılanmanın eskiyi değiştirmediyini ve yönetilenlerin beslediği “hâkimiyet erkânını”, yani yönetenleri bir “merkez”de toplamaktan ibaret kaldığını vurgular. Oysa “âdem-i merkeziyet”, “işlerin ve yetkilerin ayrılışı”nı, yani “her bir göreve ayrı bir yetkinin karşılık gelmesini” sağlayacak; “işlerin hükümet merkezine başvurmaya gerek kalmadan özellikle ‘mahallinde’ (yerinde) görülmesine” imkân sağlayacaktır (Sabahattin, 1965: 71).

Sabahattin, Osmanlı gibi bütüncü (bireyden ziyade toplumu önceleyen) toplumlarda, toplumsal yapının “merkeziyetçi” yönetimlerin egemen oluşunu gerektirdiğini ve buna yol açtığını ileri sürer. Ona göre, Osmanlı’da “reform”, “idari merkeziyetsizlik”in genişletilmesi ile başlamalıdır. Milli bir gelişme sağlayabilmek için özel hayatta “bireysel

haddin ve onun liderliğini yaptığı Ahrar Fırkası yapmıştır. 1908 yılında kurulan ‘Ahrar Fırkası’ (liberal parti), Prens’in savunduğu kişisel girişkenlik ve “merkez-dışıcılık” düşüncelerini benimsemiş ve programına almıştır. Ayrıca, “er geç, imparatorluğun bünyesindeki din ve milliyetlerin ayrılma hareketlerine girişeceğini, bunun ardında kan ve kin bırakacağı yerde ordu, maliye, gümrük gibi bazı temellerde merkezi varlığın kabulü ile diğer mevzularda mahalli hak ve serbestlikler tanınmasıyla sürdürülmesini tek yol olarak görmüştür” (Erkul, 1982: 142-143). Buna karşın İttihat ve Terakki grubu, Prens Sabahattin’in ‘âdem-i merkeziyet’ kavramının ‘siyasi âdem-i merkeziyet’ anlamına geldiğini ileri sürüyordu. Oysa ”Sabahattin, ‘âdem-i merkeziyet’le sözü edilen şeyin ‘idari âdem-i merkeziyet’ olduğunu dile getiriyordu (Erkul, 1982: 126). Erkul bu bağlamda, Prens’in 1908 tarihinde çıkan ‘Birinci İzah’ adlı broşürü de, “merkez-dışıcılıktan bağımsızlığı” değil de, “yönetim açısından merkez-dışıcılığı”; valilere fazla yetki vermeyi, il kurulları açmayı, halkı verdikleri verginin nerelere nasıl harcadığını kontrole alıştırmayı anlatmak islediğini dile getirir (Erkul, 1982: 143).

girişimi”² (şahsi teşebbüsü), kamusal yaşamda ise ‘merkeziyetsizliği’ hâkim kılınması gerektiğini ifade eder. Bu çerçevede “merkeziyetsizlik” çeşitli unsurları siyasetçe tatmin etmek değil, “idari” ye “bölgesel” bir “merkeziyetsizliktir”. (Sabahattin, 1965: 78-81).

Ancak, Tanzimat Dönemi’nde “âdem-i merkeziyetçilik”, “merkeziyetçi” anlayışın karşısında istenen başarıya ulaşamamış, yaygın kabule mazhar olamamıştır. Tüm akımlarda olduğu gibi aslında “âdem-i merkeziyetçilik” akımı da vatanın düşmüş olduğu bunalımlı durumdan bir an önce kurtarılması konusuna odaklanmıştır. Fakat milliyetçilik akımının hızla yayılması, bu fikrin halk tarafından yeterince anlaşılabilmesi, Osmanlı Devleti’nde meydana gelen iç karışıklıklar ve dış baskılar nedeniyle, âdem-i merkeziyetçi düşünce, tutunma imkânı bulamamıştır. Aksine gelişmeler hakim bir oluşum olarak İttihat ve Terakki’nin “merkeziyetçi” yaklaşımını öne çıkarmış ve uygulamalar büyük ölçüde bu yönde şekillenmiştir (Güler, 2000; Çağla, 1994; Reyhan, 1993).

1876 Anayasası’nın 108. maddesi, “il hizmetlerinin” “yetki genişliği” (tevs-i mezuniyet) ve “görev ayrımı” (tefrik-i vezayif) esaslarına göre görüleceğini belirtmekteydi. Gerek bu norm, gerekse “belediye işlerinin seçilmiş meclisler eliyle görülmesi”ne ilişkin norm, 1924 Anayasası’nın da benimsediği esaslardır (Keleş, 1994: 115). Kanun-u Esasi’nin 112. maddesinde ifade edilen ilkelere göre, “belediye hizmetleri”, İstanbul’da ve taşrada seçimle oluşturulacak belediye meclisleri eliyle yönetilecek ve bu meclislerin oluşum biçimleri ve üyelerinin nasıl seçileceği özel yasalarla belirlenecekti. Bu ilkeler Cumhuriyet Dönemi’nde de az çok farklarla yürürlükte kalmaya devam etmiştir (Keleş, 1994: 115).

Cumhuriyet Dönemi Anayasalarında Yerel Yönetimler

Yukarıdaki değerlendirmeye bağlı olarak, Keleş’in de belirttiği gibi,

2 Sabahattin, Türkiye’de Ziya Gökalp’in temsil ettiği Durkheim’in “toplumcu” ve “sosyalist” sosyolojisine karşı, kaynağını Le Plav ve Edmond Demoulin’te bulan “particulariste” sosyoloji akımının kurucusu ve tanıtıcısı olarak görülebilir. Ona göre, “devlet”, bireylerin ortak bir başarısı olduğu için “birey”e yönelmeli ve onun varlık ilkelerine göre düzenlenmelidir. “Devlet”in görevi “bireyin mutluluğu”nu sağlamaktan başka bir şey olamaz. Bu sosyolojik yaklaşıma göre toplum ve devlet ancak bireylerle açıklanabilir; devletten bireye değil bireyden devlete varılır (akt.Çağla, 1994: 32).

“illerin ve bucakların geniş bir özerklikten yararlanması”nı öngören, “merkezden yönetimi sınırlandırmayı” ve ona “ayrışmış bir yönetim biçimi” olarak bakmayı yeğleyen 1921 Anayasası dışında, Türkiye Anayasal tarihi içerisinde, 1876 tarihli Kanun-u Esasi’deki ilkelerin az çok farklarla her zaman yürürlükte kaldığının (Keleş, 1994: 115) söylenilmesi mümkündür.

Yukarıda da belirtildiği gibi, 1921 Anayasası, Kanun-u Esasi’den farklı olarak, illere ve bucaklara “özerk bir statü” ve “tüzel kişilik” tanımaktadır. 1921 Anayasası’nın 10-21. Maddeleri yerel yönetimlerle ilgilidir. Vilayetler, “tüzel kişiliği olan özerk birimler”; kazalar, “tüzel kişiliği olmayan”, “merkezi yönetime bağlı idari ve güvenlik birimleri”; nahiyeler ise, “meclisler (şuraları) ve idari kurullar (heyetleri) ile yönetilen birimler”dir (Gözler, 2006: 31; Parla, 1985: 11-12). Tortop’a göre de, 1921 Anayasası’nın 11-14. Maddeleri, vilayetlere “özerklik” ve “tüzel kişilik” (manevi şahsiyet) kazandırmıştır (Tortop, 1992: 37). Daha sonraki Anayasalardan farklı olarak, 1921 Anayasası, bucaklara da “özerklik” ve “tüzel kişilik” tanımıştır (Keleş, 1994: 116).

1924 Anayasası’nın 91. maddesinde ise, 1876 Anayasası’nda yer alan “görev ayrımı” ve “yetki genişliği” ilkeleri olduğu gibi benimsenmiştir (Keleş, 1994: 116; Tortop, 1992: 115). Keleş’in de belirttiği gibi, her iki Anayasada yer alan “görev ayrımı”, gerçekte yasama, yürütme ve yargı arasındaki ayrımı ifade etmek üzere değil, devlet ya da merkezi yönetim-yerel yönetimler arasında farklı görev alanları bulunduğunu vurgulamayı amaçlamaktaydı (Keleş, 1994: 116; Tortop, 1992: 115-116).

1961 Anayasası’nın 112. maddesinde “idarenin kuruluş ve görevlerinin, merkezden yönetim ve yerinden yönetim esaslarına dayandığı” ifade edilmiş; 116. maddesinde ise, yerel yönetimler şöyle tanımlanmıştır: “*Mahalli idareler, il, belediye ve köy halkının müşterek mahalli ihtiyaçlarını karşılayan ve genel karar organları halk tarafından seçilen kamu tüzel kişileridir*”. Buna göre, özerk ve tüzel kişiliğe sahip olan ve genel karar organlarını halkın seçeceği üç tür yerel yönetim söz konusudur: “il özel İdareleri”, “belediyeler” ve “köyler”.

1982 Anayasası’nın 123. maddesinde de, yönetimin kuruluş ve görevleri “merkezden yönetim” ve “yerinden yönetim” esaslarına dayandırılmıştır. 127. Maddesinde ise, yerel yönetimlere ilişkin şu tanım

getirilmiştir: “Mahalli idareler, il, belediye ve köy halkının mahalli müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuruluş esasları kanunda belirtilen ve karar organları, gene kanunda gösterilen, seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzel kişileridir”. Aynı maddenin 5. fıkrasında “merkezi idare, mahalli idareler üzerinde mahalli hizmetlerin idarenin bütünlüğü ilkesine uygun şekilde yürütülmesi, kamu görevlerinde birliğin sağlanması, toplum yararının korunması ve mahalli ihtiyaçlarının gereği gibi karşılanması amacıyla, kanunda belirtilen esas ve usuller dairesinde ‘idari vesayet’ yetkisine sahiptir” şeklinde yer alan hükümlerle “merkezi yönetim”in “yerel yönetimler” üzerindeki “denetim” ve “idari vesayet” yetkisi açıkça ortaya konulmuştur. Bu çerçevede 1982 Anayasası 1961 Anayasası’na göre daha katı bir “denetim” biçimi getirmiştir.

1982 Anayasası’nın genel olarak 1961 Anayasası’nın sistematığı ve ilkelerini izlediğine ilişkin kanı yaygın olarak paylaşılmaktadır (Gözübüyük, 2008: 98; Gözler, 2006: 113; Meriç, 1983: 78). Bu yaygın kaniye göre, her iki anayasada da anayasal değişme sürecinin “merkeziyetçilik”, “devletçilik”, “totaliterizm”, “otoriterlik” gibi nitelikleri belli bir istikrarlılık içerisinde kurumsallaştırıp sağlamlaştıran eğilim egemen ve belirleyici olmuştur³. Parla’ya göre, 1982 Anayasası’nda “merkezi yönetimler” daha da güçlendirilmiştir. (Parla, 1985: 97). “Üniter” yapı, katı bir “merkeziyetçiliğe” dayandırılmıştır (Bağçe, 2008: 331). Buna karşın bazılarınca 1982 Anayasası’nın sınırlı da olsa bazı “olumlu” ve “demokratik” bazı unsurlar içerdiği ileri sürülmüştür⁴. Ancak “demokratikleşme” süreci ve “özerk yerel yönetimler” açısından, 1982 Anayasası’nın “yerel özerkliği sınırlayıcı” ve “merkezi otoriteye bağımlılığı artırıcı” düzenlemeler içerdiği yönündeki görüş daha yaygın olarak paylaşılmaktadır.

Yerel yönetimlerin eylem ve işlemleri üzerindeki merkezi yönetimin “denetleme” ve “gözetleme” yetkisi “idari vesayet” olarak bilinir

3 Örneğin Parla’ya göre, 1982 Anayasası’nın ‘dayanışmacılığı’ (halkçılığı), ‘korporatizmin’ alt türüne daha yakın tonlar taşımaktadır.” ‘Çoğulculuktan’ eser yoktur; ‘organizmacılığı’ sıkı ve’ totaliter’dir. Bu yaklaşım 1982 Anayasası’nın özgürlükler rejiminde de devlet yapısında da tam bir ‘baskıcılık’ ve ‘vesayetçilik’ olarak somutlaşmıştır” (Parla, 1985;25).

4 Örneğin Tortop, 1992; Tortop vd.2006).

(Akın, 1997: 23). Buna göre, “merkezi hükümet”, “yerinden yönetim” kuruluşlarının organlarını, işlem ve eylemlerini, kanunla gösterilen sınırlar içinde ‘kontrol edebilecek’ ve ‘bozabilecek’ “idari vesayet” yetkisini kendinde taşıyan bir organ özelliğindedir. “İdari vesayet”, merkezi idarenin yerel yönetimler üzerindeki en güçlü ve en büyük silahlı olmuştur. “Mali vesayet” de önemli bir vasilik ilişkisi olarak bu çerçevede değerlendirilebilir. “Mali vesayet”le “merkezi yönetim”, “yerel yönetimlerin” maddi koşullarını ve imkanlarını ‘tayin etmekte’ ve ‘denetlemekte’dir. “İşten el çektirme” kurumu ise, bu “vasilik” ilişkisini daha da ileriye götürmüştür (Erder ve İncioğlu, 1995; Keleş, 1994; Keleş, 2014; Cengiz, 1997).

Parlaya göre, “yönetimin ‘idari vesayet’ yetkisi, daha genel bir planda, ‘devletin toplum ve toplumsal örgütler üzerindeki vesayeti’ olarak 1982 Anayasası’nın ruhuna sinmiştir” (Parla, 1985: 73-74). “1982 Anayasası’nda, yerel yönetimler üzerindeki yönetsel vesayetin derecesi yönünden 1961 Anayasası’ndan farklı olarak, “işten el çektirme” kurumu da düzenlenmiş bulunmaktadır”⁵ (Akın, 1997: 39; Erder ve İncioğlu, 1995: 14). Yerel yönetimlerin seçimle yönetime gelmiş organlarının ya da bu organların üyelerinin İçişleri Bakanlığınca görevden alınması yetkisini getiren ‘vesayet denetimini artırıcı’ hüküm, yerel ‘özerkliği azaltıcı’ bir hüküm niteliğindedir” (Erder ve İncioğlu, 1995: 14). “Yalnızca hakkında soruşturma açma koşulunun ‘işten el çektirmek’ için yeterli görülmesi ‘demokratik’ görülemeyecek bir durum olup, ‘merkezi yönetim’in gücünün ‘keyfi’ ve ‘otoriter’ olabileceği durumları boşlukta bırakmaktadır” (Yaramış, 1982: 65).

Sonuçta, vesayet kurumu demokratikleşmeye uygun bir biçimde kabul edilecekse de “gerçekte idari vesayetin, ‘siyasal’ değil ‘idari’ denetim olması gerekir. Türkiye’de ise tarihsel olarak ‘siyasal denetim’ ‘idari denetim’e oranla daha önemli görülmüştür” (Heper, 1986: 173-174). Ancak nihayetinde “merkezi yönetim”in açıkça ifade edilen “idari vesayet” yetkisininin, daha genel bir planda, ‘devletin toplum ve toplumsal örgütler üzerindeki vesayeti’ olarak 1982 Anayasası’nın ruhuna sindiği söylenilebilir.

5 Buna göre, “görevleri ile ilgili bir suç sebebi ile hakkında soruşturma veya kovuşturma açılan yerel yönetim organları veya onların üyelerini, İçişleri Bakanı, geçici bir tedbir olarak kesin bir hükme kadar görevden uzaklaştırabilecektir”.

Yerel Yönetimler ve Demokratikleşme

Yerel yönetimlerin halkın kendisini yönetmesine olanak sağlayan kurumlar olması nedeniyle, bugün hemen tüm demokratik ülkelerde yerel yönetimlere demokrasinin gözbebeği olarak bakılmaktadır (Çukurçayır, 2002: 124; Yıldırım, 1993: 49; Görmez 1997: 76). Demokratikleşmenin temel unsurları olan “yurttaş katılımı”, “çoğunluk” ve “çoğulculuk” ilkesi, en etkin ifadesini yerel yönetim ortamlarında kazanmaktadır (Hill, 1974: 49-51).

Etimolojik, semantik ve uygulamı açılarından bakıldığında: Bir “fikir” ve “pratik” olarak “demokrasinin” kökenleri M.Ö. V. yüzyılda Yunanistan’da görülen *şehir* devletleri’ne kadar uzanmaktadır (Marshall, 1999: 141; Heywood, 2007: 52). Sartori’ye göre, “*demokratia* terimi ortaya çıktığı zaman, söz konusu olan halk bir Yunan polisindeki *demos*’tu, yani, kolektif bir organ olarak hemen orada etkinlik gösteren, birbirine sıkıca kenetlenmiş, küçük bir topluluktur” (Sartori, 1993: 27). “Sonu ‘**krasi**’ ile biten diğer kelimeler gibi ‘demokrasi’ de Yunanca ‘iktidar’ veya ‘yönetme’ anlamına gelen *kratos* kelimesinden türemiştir. Demokrasi, “*demos* tarafından yönetim”i ifade etmektedir” (Heywood, 2007: 52). Ancak “demokrasi” kavramının üzerinde hemfikir olunmuş, tartışmasız bir tanımı yoktur. Farklı ideoloji, yaklaşım ve teorilerde birbiriyle çelişen birtakım tanımlardan söz edilebilir. Bundan dolayı, tek bir demokratik yönetim modeli söz konusu değildir, aksine rekabet hâlinde birtakım uyarlamalar söz konusudur (Dahl, 2001: 27; Thompson, 1970: 16; Heywood, 2007: 53). Bentham’a göre, “en yüksek sayıdaki kişinin en üst düzeydeki mutluluğu”nu tesis etmenin tek yolu “evrensel oy hakkı” ve dolayısıyla “demokrasi”dir (Heywood, 2007: 55). Popüler olarak bilinen anlamıyla “demokrasi”, “tüm üye veya vatandaşların, organizasyon veya devlet politikasını şekillendirmede eşit hakka sahip olduğu bir yönetim biçimidir.” Daha popüler bir tanım olarak “demokrasi”, Abraham Lincoln’ün 1860 Gettysburg konuşmasındaki “halkın, halk için, halk tarafından yönetimi”ni ifade eden bir kavramdır (Görmez, 1997; Heywood, 2007; Sartori, 1993).

Bütün bunlara karşın günümüzde işlevsel ve gelişmiş demokrasilerin Batı toplumlarında var olduğu yaygın olarak paylaşılan kanıdır. Batılı toplumlar yüzyıllar boyunca önemli aşamalardan geçerek ve büyük çabalar göstererek demokrasinin bugünkü biçimine kavuşmasına

tanık olmuşlardır. Diğer coğrafyalar ve toplumlar da Batı’nın liberal demokratik sistemini taklit etmeye ve yerleştirmeye çaba göstermişlerdir (Çukurçayır, 2008: 15). Ancak, tarihsel olarak demokrasinin, toplumsal, siyasal ve kültürel açılardan bütün kurum ve kurallarıyla işlerlik kazanması Batı toplumlarında olduğu gibi diğer toplumlarda da belirli bir zamanı köklü dönüşümü gerektirmektedir.

20. yüzyıldan beri “demokrasi”ye ilişkin “liberal teori”ler, “rıza” ve “katılım”dan ziyade toplumda daha fazla “uzlaşma” ihtiyacını vurgulama eğilimine girmişlerdir (Dahl, 2001: 57). Bu durum, “çoğulcu” teorisyenlerin eserlerinde de açıkça görülmektedir. ‘Çoğulcu yaklaşım’, esas siyasi aktörlerin ‘bireyler’ değil, ‘örgütlü gruplar’ olduğunu ileri sürmüş ve modern sanayi toplumlarını, çatışan çıkarların belirlediği büyüyen bir karmaşa olarak tanımlamışlardır” (Heywood, 2007: 57). “Katılımcı demokrasi” yaklaşımında ise, temel politik aktör “topluluk” olduğundan yurttaşların kendilerini etkileyen tüm kararların alınmasına etkin olarak çeşitli şekillerde “katılmaları” vurgulanmaktadır. Bu yaklaşıma göre “katılma”, toplumun tüm sektörlerinde oldukça yüksek bir “âdem-i merkezîyetçilik” aracılığıyla gerçekleşmektedir (Sarıbay, 2008: 112). Yine “katılımcı” demokrasi yaklaşımında da içerilen “özerklik” ve “kendini geliştirme”⁶ de 20. yüzyıl “demokrasi” teorilerinde yurttaşlığın ön gereği olduğuna dair açıklamalar da bulunmaktadır⁷. Genel çerçevede araştırmacılar, “demokrasi” kavramıyla ilgili olarak “sosyolojik bir varlık olarak devletin doğası”, ‘siyasal toplumsallaşma’, ‘oy kullanma davranışları’ ve ‘siyasal katılım’, ‘demokrasi ile ekonomik sistemler arasındaki ilişkiler’ ve ‘kamuoyunun manipüle edilmesi türünden sorunları” (Marshall, 1999: 141) ve bu çalışmada üzerinde durulan “yerel yönetimlerin demokratikleştirilmesi” gibi konuları irdelemektedirler.

Yerel Yönetim Kavramı

“‘Yerinden yönetim’ ya da ‘yerel yönetim’, yönetim biliminde ‘adem-i merkezîyet’ (decentralisation) olarak de bilinen bir kavramdır” (Keleş, 1992: 15). Ancak Türkçe’de “mahalli idare” İngilizce’de de “local ad-

6 Ancak Macpherson’a göre, günümüzde “katılımcı demokrasi”ye dair esas problem, onun nasıl işlediği değil, ona nasıl ulaşılabileceğidir (Macpherson, 1977:98).

7 Bu doğrultuda bir açıklama için bkz. (Thompson, 1970:13-15).

ministration’, “municipal administration” ve “local/municipal government” gibi diğer başka kelimeler de “yerel yönetim” anlamında kullanılmaktadır. “Yerel yönetimler”, ulusal sınırlar içerisindeki değişik büyüklüklerdeki topluluklarda yaşayan insanların, ortak ve yerel nitelikteki gereksinimlerini karşılamak amacıyla kurulan ve hukuk düzeni içerisinde oluşturulmuş olan anayasal kuruluşlardır (Tortop vd., 2006: 23; Keleş, 2004: 27). Ulusoy ve Akdemir’e göre, “yerel yönetimler’, ‘karar organları’ belli bir coğrafi alanda yaşayan ‘halkça belirlenen’, ‘yasaların koyduğu görev ve yetkilere sahip’, ‘özel geliri’, ‘bütçesi’ ve ‘personeli’ olan kamu tüzel kişileridir” (Ulusoy ve Akdemir, 2001: 19). Ergun ve Bozkurt’un tanımına göre ise, “yerel yönetimler’ ‘merkezi yönetim’in dışında, ‘yerel topluluğun ortak bir ihtiyacını karşılamak amacı ile oluşturulan’, ‘karar organlarını doğrudan halkın seçtiği’ ‘demokratik’ ve ‘özerk’ bir yönetim kademesi ve kamusal bir örgütlenme modelidir” (Ergun ve Bozkurt, 1998: 258). Yine bir başka yerde de benzer bir şekilde “yerel yönetimler”, “merkezi yönetim dışında’, ‘yerel bir topluluğun ortak gereksinimlerini karşılamak amacıyla oluşturulan’, ‘karar organlarını doğrudan halkın seçtiği’, ‘demokratik’ ve ‘özerk’ bir yönetim kademesi ve kamusal bir örgütlenme biçimi” (Tortop vd., 2006: 16) olarak tanımlanmıştır.

“Yerel yönetim”ler artık, “siyasal”-“idari” ayırmaştırmasının ötesinde, “yönetişle ilgili” etkinleştirilebilir bir teknik olarak “merkeziyetçiliğin” karşıtı olmaktan çok, konuların ve ülkelerin özelliklerine göre değişen bileşimler göstermektedir. Bu anlamda bugün artık her iki uçtaki saf örneklerin kalmamış olması nedeniyle, yönetimin yaygınlaştırılması ve dağıtılması ya da âdem-i merkeziyet anlamına gelen “desantralizasyon” kavramı, Birleşmiş Milletler’in de önerdiği üzere, hem “bazı merkezin yetki ve sorumluluklarının” aynı “hiyerarşik yapı içindeki alt birimlere devri” anlamına gelen ve Türkçe karşılığı “yetki devri” olarak yerleşmiş bulunan “deconcentration”ı; hem merkeze ait bazı yetkilerin merkezi hiyerarşik yapı dışındaki örgütlere devredilmesi anlamına gelen “delegation”ı; ve hem de merkezi hükümete ait bazı görev ve yetkilerin genel yönetim hiyerarşisi dışındaki “seçilmiş organlardan”, göreceli olarak “özerk yerel birimler”e devredilmesi ve bu amaçla birimlerin “mali ve yasal olarak güçlendirilmesi” anlamına gelen ve henüz Türkçe karşılığı tam yerleşmemiş olan “devolution”ı içermektedir (Erder ve İncioğlu, 1995: 8).

Keleş ise yerinden yönetimin, yönetim bilimi yazınında iki türünden söz edildiğini belirtmektedir: Bunlardan birincisi, “siyasal yerinden yönetim”dir. Eskiden, “siyasi âdem-i merkeziyet” adı verilen bu sistem, daha çok “federal devletlerde”, anayasalarca ulusal kimliğe sahip olmayan ‘yerel birimlere’ tanınmış bulunan “yarı-özerk” ya da “özerk” statüye dayanan bir yönetim biçimidir. İkincisi ise, “idari yerinden yönetim” (idari âdem-i merkeziyet) olarak adlandırılmaktadır. Bu yönetimde, “yasama” ve “yargı” erkleri “merkezde” toplanmıştır. “Yerel yönetimlerin” “yürütmeye” ilişkin kimi yetkileri vardır (Keleş, 1994: 16-17).

Akın’a göre, “yerel” yönetimleri büyük ölçüde önemli kılan en önemli özellikleri, “özerklik”leridir. Burada “özerk”likten kasıt, “sosyal bir topluluğun ya da tüzel kişiliğin kendilerini yöneten kuralların tümünü ya da bir bölümünü bizzat saptayabilmeleri veya anayasa ve yasaların çizdiği sınırlar içinde davranabilme özgürlüğü ve yetkisine sahip olabilmeleridir” (Akın, 1997: 114).

Demokratikleşme ve Yerel Yönetimler: Yerel Demokrasi Eksenli Bir Değerlendirme

Günümüzde “merkeziyetçi” bürokratik yönetim anlayışının, “demokratik”, “özerk” ve “güçlü” yerel yönetimleri ve “yerel demokrasiyi” dışladığı rahatlıkla söylenebilmektedir. Tortop’a göre, “bu durumun temel nedenlerinden birisi, “yerel seçmene”, “yerel politikaya”, kısaca “yerel demokrasiye olan güvensizlik ve inançsızlıktır” (Tortop vd., 2006: 26). Özellikle günümüzde “demokratik gelişme” ya da “demokratikleşme” ile “demokratik ve özerk yerel yönetimlerin” geliştirilmesi arasında doğrudan bir ilişkinin var olduğu düşüncesi, hâkim ve yaygın bir düşüncedir. Bu çerçevede yerel yönetimler özünde ve işleyişinde “açıklığı”, “şeffaflığı”, “çoğulcu” ve “katılımcı demokrasi” ilkelerini hayata geçiren, yetkilerin yerel halka en yakın yönetim birimince kullanıldığı, kamu tüzel kişiliğine sahip, “özerk” demokratik kuruluşlardır (Çukurçayır, 2000: 38; Görmez, 1997: 56). Yine bu bağlamda Keleş (1992: 9), yerel yönetimlerin, “demokratik gelişmenin”, ‘halk katılımının’, yerel gelişme potansiyelini harekete geçirmenin ilk ve en elverişli basamakları olduğunu” dile getirmektedir.

Keleş’inde belirttiği gibi, bugün Türkiye’nin de üyesi olduğu Avrupa Konseyi gibi uluslararası örgütlerde ve üyelik süreci devam

eden Avrupa Birliği'nde de, 'yerel' ve 'bölgesel' yönetimlere 'demokrasinin' ayrılmaz ögesi olan kuruluşlar gözüyle bakılmaktadır" (Keleş, 1992: 9). Bazılarınca geleceğin Birleşik Avrupa'sının dayanacağı ortak değerlerin başında yerel ve bölgesel yönetimlerin geleceği olarak ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, Türkiye de, "Avrupa Yerel Özerklik Şartı adlı, 'yerinden yönetimlere öncelik tanıyan', bu yönetimler üzerindeki 'merkez vesayetini' sınırlandıran belgeyi benimsemiş ve onun ilkelerini iç hukuk açısından bağlayıcılık kazandırmıştır" (Keleş, 1992: 9).

Diğer bir yönüyle "yerel yönetimler" belirli özelliklerinin de katkısı ile "demokratik terbiye kuruluşları" olarak da görülmektedir. Buna göre halk "demokratik ilke ve davranışlara" alışkanlığı bu birimlerde kazanmaktadır. Yerel sorunların çözümünde yerel halkın 'tartışmalara katılması' ve tartışmalar sonucunda verilen 'kararlara saygı ile uymayı öğrenmeleri', yerel düzeyde "demokrasinin" başarılı bir şekilde işlemesine katkı sağlamaktadır (Görmez, 1987: 138). Görmez'in deyişiyle, yerel yönetimlerin 'etkinlik', 'katılma', 'demokrasi', 'özgürlük' gibi değerlerle birlikle anılmaları, demokrasinin dört temel ilkesi kabul edilen, 'çoğunluk kuralı', 'azınlık hakkı', 'siyasi eşitlik' ve 'düzenli seçimler' gibi ilkelere uygun olmaları" ve bunlardan dolayı da "toplumun 'demokratikleşmesine' tartışmasız etkilerinin bulunmasından dolayı, söz konusu bu birimlere 'yerel demokrasi' merkezleri" olarak bakılmıştır (Görmez, 1997: 68).

'Yerel demokrasi' kavramı kapsamında son yıllarda sık sık ele alınan bir başka sorun alanı da, 'sivil toplum' kavramı etrafında şekillenmektedir. "Devletin kurumsal yapısı dışında kalan özel alanı belirten 'sivil toplum' kavramı, 'çoğulculuğu', 'özerk birimlerin varlığını' ve 'katılımı' zorunlu kılmaktadır" (Keleş, 1992: 53). Bu bağlamda, Batıda uzun bir sürecin sonucunda oluşan yerel yönetimler, bugün bir "sivil toplum kurumu" olarak kabul görmekte; kamusal alan karşısında sivil alana özerklik sağlama çerçevesinde yerel yönetimlere, toplumda 'demokrasinin' bütün kurumları ile işlemesi çerçevesinde merkezi önem ve rol atfedilmektedir (Bulut, 1996: 179).

Bu yüzden Türkiye'de yerel yönetimlerin geliştirilmesi ve güçlendirilmesi "demokratikleşme" süreci açısından merkezi bir önem taşımaktadır. Ancak şimdilere kadar, Gürsel ve Arslan'ın da belirttiği gibi, "yerel yönetimlerin güçlendirilmesi", 'yerel yönetim reformu',

‘yurttaş girişimleri’ gibi temalar, demokrasi literatürüne tamamen uygundurlar, ancak nedense bir türlü hayatın canlı kavramları haline dönüşmemişlerdir” (Gürsel ve Hakan, 1994: 1). Lakin içinde bulunulan son dönemde gerek yasal düzenlemeler ve gerekse yerel yönetim uygulamaları açısından bazı olumlu ve önemli dönüşüm ve gelişmeler yaşanmamış değildir. Yine ileride de bu yönde gelişmelerin güçlenerek devam edeceği söylenebilir. Büyük şehirlere ve kalkınma ajanslarına ilişkin özellikle son yıllardaki çalışmalar kent ve bölge düzeyinde demokratik gelişmelerin daha da güçleneceğinin işaretleri olarak okunabileceği söylenilebilir.

Yerel Yönetimler ve “Vesayet Denetimi”

Geçmişte olduğu gibi 1980’li yıllar ve sonrasında, hemen bütün ülkelerde yerel yönetimlerin yetkileri ve faaliyet alanı “merkezi yönetim” tarafından belirlenmiştir. “Yerel yönetimlerle ilgili yapılacak düzenlemelerde ‘yerel özerkliğin’ karşısına ‘vesayet denetimi’ kavramı çıkarılmaktadır. Doğal olarak “vesayet denetimi” ile yerel yönetimlerin merkeze bağımlılığı artırılmaktadır” (Keleş, 1995: 253). “Hukuka uygunluk ve koordinasyon için yapılan ‘denetimler’ dışındaki uygulamalar’, yerel yönetimlerin ‘demokratikleştirilmesinin’ önündeki en önemli engeller olarak görülmektedir” (Görmez, 1990: 484). Buna karşın “eğer ‘vesayet denetimi’, merkezi yönetim ile yerel yönetim arasında ilişki kurularak çelişkilerin önlenmesi ve devletin birliğinin sağlanmasında ve kamu hizmetlerinin görülmesinde devamlılık sağlanması amacıyla yönelik olursa, ‘demokratik yerel yönetim’ ilkesi ile ters düşülmeyebileceği” (Tortop vd., 2006: 31) yönünde farkı bir görüş de bulunmaktadır. Bu görüş açısından, günümüzde “vesayet denetimi” ile “merkez-yerel yönetim” ilişkilerinin çelişkilerini ve koordinasyon-suzluğu önleyerek devletin birliği ve kamu hizmetlerinin devamlılığını sağlamak veya seçilmiş ‘yerel yönetim’ organlarının ‘merkezden kontrol edilmesinin’ gerçekleştirmek amaçlanmaktadır (Tortop vd., 2006: 31).

Türkiye’de 1982 Anayasası’nın 127. Maddesinin 5. Fıkrasında “‘merkezi idare’, ‘mahalli idareler’ üzerinde mahalli hizmetlerin idaresinin bütünlüğü ilkesine uygun şekilde yürütülmesi, kamu görevlerinde birliğin sağlanması, toplum yararının korunması ve mahalli ihtiyaçlarının gereği gibi karşılanması amacıyla, kanunda belirtilen esas ve

usuller dairesinde ‘idari vesayet yetkisi’ne sahiptir” şeklinde yer alan hükümle merkezi yönetimin yerel yönetimler üzerindeki ‘denetim yetkisi’ ve bunun sınırlarını ortaya koymaktadır. Özellikle Türkiye açısından düşünüldüğünde, yerel yönetimlerin demokratikleştirilmesinde merkezi yönetimin denetiminin en aza indirilmesi (Eke, 1985: 65) ve “vesayet denetimin” en azından “demokratikleşme” ile uyumlu hale getirilmesi gerekmektedir.

“Merkezi yönetim”in “yerel yönetimleri” “denetim” altında bulundurması da başlıca iki yolla gerçekleşmektedir (Erder ve İncioğlu, 1995: 11-12):

a) “Vesayet denetimi” olarak adlandırılan ve ulusal devletin bütünlüğünü sağlayıcı, genel yönetimin düzeninin sağlanmasına dönük “hukuksal denetim”i kapsamaktadır. Bu denetleme esas olarak yerel yönetimlere devredilen yetki ve görevlerin yürütülmesinin hukuksal olarak denetlenmesidir. Her ne kadar yasal denetim işleminden sonra gelse de, esas olarak yerel yönetimlerin faaliyetlerinin merkez tarafından yönlendirildiği göz önünde tutulacak olursa, bu tür bir “vesayet” “hukuksal” olmaktan öte “idari” olduğu söylenebilir.

b) Diğer tür bir “denetim” yolu ise, “mali bağımlılık” olarak adlandırılan ve yerel yönetimlere aktarılan yetki ve görevlerin gerçekleştirilebilmesi için gerekli ‘kaynaklar’ın yaratılması ile ilgili genel ilkeleri kapsamaktadır. “Mali vesayet”, “idari vesayet”in gerisindeki gizli mekanizma olarak “özerklik” açısından çok önemli bir konuma sahiptir. Aşağıda kısaca bu konu üzerinde durulacaktır.

Günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede kamu hizmeti sunumunda “etkinliğin sağlanması” ve “demokrasinin” geliştirilmesinin hedef alındığı reformların önemli bir ayağını da yerel yönetimler reformu oluşturmaktadır. Yerel yönetimler reformuna yönelik düzenlemelerde bu birimlere önemli görevler verilmekle, ancak, görevlerle orantılı “gelirler” sağlanamamaktadır. Bu durum pek çok ülkede yerel yönetimlerin “kaynak sıkıntısı” çekmelerine ve kendilerinden beklenen fonksiyonları etkin bir biçimde icra edememelerine yol açmaktadır. Oysa yerel yönetimlerden beklenen fonksiyonların gerçekleşmesi bu birimlere yeterli gelir kaynaklarının, yani “mali özerkliklerinin” sağlanması ile mümkündür (Ulusoy ve Akdemir, 2009). Yani yerel “özerkliğin” ana koşullarından biri de “merkezi” ve “yerel” yö-

netimlerin “mali” durumlarını güçlendirici önlemlerin alınmasını gerektirmektedir (Keleş, 2000; Gurr ve King, 1987; Ulusoy ve Akdemir, 2009: 263).

Yerel yönetimlerin yetersiz gelir kaynaklarına sahip olmaları, bu birimlerin görevlerini yerine getirmelerinde aksamalara yol açarken, aynı zamanda merkezi yönetim tarafından aktarılacak kaynaklara “bağımlı” olmalarına, yani “mali vesayete” neden olmaktadır. Bu durum yerel yönetimlerin kendi organları aracılığıyla aldıkları kararları uygulayabilme ve merkezi yönetimden bağımsız olarak davranabilme yeteneklerini de önemli ölçüde sınırlamaktadır (Ulusoy ve Akdemir, 2009: 264).

Türkiye’de “mali özerkliğin” hemen hemen bütün göstergeler itibarıyla son derece düşük seviyede olduğu görülmektedir. Türkiye’de yerel yönetim gelirlerinin toplam kamu gelirleri içindeki payının yanı sıra, yerel yönetim gelirleri içinde öz gelirlerinin payı da düşüktür. Ancak Türkiye’de yerel yönetimlere yapılan koşullu (tahsisli) ve koşulsuz (tahsisiz) yardımların isteğe bağlı yardımlardan oluşması “mali özerkliği” zayıflatan diğer bir yapısal özelliktir. Merkezi idarenin mali yardımlar konusunda keyfi muameleleri yerel yönetimleri kaynak sıkıntısı ile karşı karşıya bıraktığı gibi, yerel yöneticilerin önemli ölçüde merkezi yönetime bağlı olduğu bir idari yapıyı da ortaya çıkarmaktadır (Ulusoy ve Akdemir, 2009: 281). Sonuçta Türkiye’de “mali özerkliğin” sınırlılığı geçmişte olduğu gibi bugün de önemli bir sorun oluşturmakta ve “vesayet denetiminin” önemli araçlarından biri olmaya devam etmektedir.

Diğer yandan “merkeziyetçi” yapının oldukça baskın olduğu Türk kamu yönetimi sisteminde, merkezi iktidarlara yerel yönetimin yürütme organları farklı partilerden olduğunda Türkiye’de önemli sorunlar yaşandığı söylenilebilir. Çünkü yerel yönetimlerin mali sorunlarının çözümü yasal olarak merkezi iktidarların elindedir ve farklı partiler söz konusu olduğunda, merkezi yönetim belediyeleri elinde bulundurduğu mali olanaklardan yararlandırmama yoluna gidebilmiştir (Kazancı, 1982: 248-251).

Sonuç ve Değerlendirme

“Merkezi” ve “yerel yönetimler” arasında bir “gerilim”, hatta bir “kar-

şıtlık” olduğu da çoğu kez dile getirilmiştir. Bütün gerilimlerde ya da karşıtlıklarda olduğu gibi suçlular ve sorumlular daha en başından bellidir: ‘karşı kutuptakiler’ ya da ‘karşı kutupta düşünen’ler (Kılıçbay, 1994: 23-24). Türkiye’de “yerel yönetimlerin” bu gerilimler ve karşıtlıklar içerisinde gelişmekte ve dönüşmekte olduğu söylenebilir. Ancak bu gelişmelerin kaynağında, ulusal ve uluslararası ekonomik ve toplumsal etkenlerle birlikte, ‘kentsel yapıların kendi iç dinamiklerinin zorunlu kıldığı’ dönüşümler de yatmaktadır.

Türkiye’de, “hâkim merkezîyetçi anlayış”, ”imparatorluk yönetim geleneğinde olduğu gibi Cumhuriyet Dönemi’nde de belirleyici olmaya devam etmiştir. Buna karşın “âdem-i merkezîyetçi” anlayış Tanzimat Dönemi’nde Jön Türk hareketi içerisinde özellikle Prens Sabahattin’le birlikte bir ölçüde gündeme gelmişse de, giderek siyasal ve yönetsel yapının tarihsel sürekliliği içerisinde yeterince yer edinememiş, marjinal kalmaya mahkum olmuştur. Buna karşın, 1921 Anayasası’nda bir ölçüde yer edinebilmiş ve kısmi bir yönetsel uygulama şansı bulmuştur. 1980 sonrası dönemde ise belki bir kırılma ya da kopuş olarak, genel iç ve dış konjonktürün de etkisiyle yerel yönetimlerin geliştirilmesinin siyasal ve yönetsel meşruiyeti, daha da ötesi “demokratikleşme” ve “yönetimde etkinlik” açısından önemliliği ve hatta kaçınılmazlığı siyasal, bürokratik ve akademik çevrelerdeki yorumlamaları ve yargılamaları biçimlendirmeye başlamıştır. Ancak düşünsel anlamda ve yaklaşım olarak geline nokta da bile, hala “siyasetin siyasallaşması”, “bürokrasi ve yönetimin siyasallaşması” ve “merkezîyetçiliğin güçlülüğünü” gösteren uygulama ve anlayışlara rastlanmaktadır.

1980 sonrasında dünyadaki gelişmelerden bahsedilirken belki de değinilmesi gereken en önemli noktalardan ve faktörlerden birisi küreselleşme olmuştur. Küreselleşmenin bir kavram olarak ortaya çıkışı, soğuk savaşla bağlantılı olsa da, etkilerini yoğun olarak hissettirdiği ve günlük yaşamda bile kavramı sıklıkla kullanır hale gelinen dönem 1980 sonrasına tekabül etmektedir (Oktay ve Pekkükşen, 2009: 177). 1990”lı yılların başından itibaren dünyada siyasi blokların, kamplaşmaların ortadan kalktığı, ekonomik, sosyal ve kültürel yönden ülkelerin birbirine daha çok bağımlı hale geldiği, liberal eğilimlerin güçlendiği, teknolojik gelişmelerin sınır tanımaz hale geldiği yeni bir dönem başlamıştır (Oktay ve Pekkükşen, 2009: 177).

Türkiye’de 1970’lerdeki tartışmalara bakılacak olunursa, farklılaşan kentsel nüfusun sürekli artan ve karmaşık nitelikteki taleplerinin, yetkilerin merkezde olduğu “genel” ve “tek biçimli” bir “yasal-idari” çerçeve içinde, “güçsüz” ve “bağımlı” “yerel yönetimler”le karşılanmasındaki güçlükler vurgulanmaktaydı. Bu dönemde, özellikle kamu hizmetlerinin karşılanmasındaki “etkinliği” artırmaya dönük taleplerle, kent yönetimiyle ilgili kararlara yerel nüfusun katılımının artırılmasına, yerelleştirilmesine ve dolayısıyla daha “demokratik” bir yönetsel yapıya doğru gidilmesine dönük talepler, farklı siyasal çevrelerin gündeminde olan konulardı (Erder ve İncioğlu, 1995: 6). Diğer taraftan, 1970’lerde Türkiye’de “radikal teknokratlar”, muhtemel olarak, “yeni belediyciliği”, bu tür “gelişme” ve “kalkınma” kaygıları yanında “demokrasiyi” ve “sivil toplum”u tesis etmek ve geliştirmek imkanının aracı olarak görmüşlerdir (Sarıbay, 1994: 16). 1980’lerde ve takip eden dönemde ise Türkiye’de “demokratikleşme” ve “yerel yönetimler” konusunda gerek akademik yaklaşımlarda gerekse siyasal-yönetsel düzenlemelerde göreceli bir kırılma ya da kopuş yaşanmıştır. Bunda genel iç ve dış konjonktürün yansımaları önemli etkenler olmuştur. Bütün bunlara karşın “yetkilerin” ve “kaynakların” “merkezi” temsil edenlerin elinde tutulmasında yarar, hatta zorunluluk gören güçler Türkiye’de her zaman etkili olmaya devam etmiş ve şimdiler de yer yer etkili olmaya devam etmektedir. Bu bir yönüyle, merkezdeki siyasal kadroların, yetki, kaynak ve dolayısıyla prestij paylaşımında, belediyeleri güçlendirilerek, kendilerine rakip güç odakları yaratmak istememeleri anlayışından da kaynaklanmaktadır. Ancak bir yönüyle de özellikle son dönem seçimlerinde görüldüğü gibi pek çok milletvekilinin yerel yönetimlere aday olmaları tablonun değişmekte olduğunun göstergesi şeklinde değerlendirilebilir.

Şu bir gerçektir ki, Türk siyasal yaşamındaki temel eksen ‘merkez’den ‘çevre’ye kayma yönünde değişime uğramış ve uğramaktadır. Ancak yine de Gürsel ve Arslan’ın yerinde değerlendirmesiyle, “Türkiye önemli iddiaları olan ve dünya içinde bu iddialarıyla yer tutan bir ülke olması nedeniyle hacmi daralırken gücü yoğunlaşan ve millet iradesinin yansımından ibaret olan bir ‘merkez’”(Gürsel ve Arslan, 1994: 14) hala önemini ve ağırlığını korumaktadır. Halbuki “eğer ‘demokratikleşme’ gerçekten isteniyorsa, bunun yegane yolu, ‘devletin asıl işlev alanlarına çekilerek küçültülmesi’, ekonomik ve

toplumsal alanda yetkilerin, hiç hedef karartmadan doğrudan doğruya millete devridir” (Gürsel ve Arslan, 1994: 14). Bütün bunlara karşın 1980’li yıllarda önemli olumlu gelişmeler de gerçekleşmiştir. Örneğin, Heper’in de belirttiği gibi, “merkezi hükümet” katında gerçekleşen olumlu gelişmelerin de katkısıyla “yerel yönetimler” merkezi hükümet tarafından toplanan vergilerden daha fazla pay almaya başlamışlar, buna ilave olarak verimli ve esnek olmayan mahalli vergilerin yerine verimli ve esnek vergiler ikame edilmiştir. Özal döneminde, yerel yönetimler kendi kaynaklarını kendilerinin yaratmaları konusunda teşvik edilmiştir (Heper, 1986: 171-172). Getirilen yeni düzenlemelerle merkezden aktarılan fonların ölçüğü büyümüştür. Bunun yanında uygulamada belediyelerin proje hazırlayarak yeni yatırımlar yapabilmesi ve dış borç bulma olanaklarının artırılması merkezden gelen kaynakların oransal önemini azaltmıştır (Erder ve İncioğlu, 1995: 15).

Sonuç olarak ifade edilecek olunursa; bugün belki büyük ölçüde siyasal, özel ve tüzel aktörlerin bir taraftan önemli ölçüde hala “merkeziyetçi bir zihniyet kodunu” sürdürdüğü; bu anlayışın, “üniterliği” kolaylıkla “merkeziyetçiliğin” mutlaklığıyla özdeşleştirirken, kendi anlayışlarının meşruiyet zeminlerini, “oportünizm” ve “popülizm” niteliğindeki zeminlerine oturtmak istediği söylenebilir. Diğer taraftan, bütün bunlara karşın, özellikle son dönemde “yerel yönetimlere” ve “demokratikleşmeye” ilişkin akademik ya da teorik anlayışların ve tartışmaların gelişip serpiildiği; bunun yanı sıra hem yeni siyasal-yönetimsel ve yasal düzenlemelerde hem de uygulamalarda önemli olumlu değişimler yaşanmakta olduğu da söylenebilir. Kuşkusuz bunlar yeterli adımlar değildir. Yasal ve kurumsal dönüşümlere kaynaklık edebilecek anlayış ve yaklaşımlar hala yeterli ve köklü bir dönüşüme uğramamıştır.

Kaynakça

- Abadan, Y. (1965). Âdem-i merkeziyet problemi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 20 (4), 114-129.
- Akın, C. (1997). Türkiye’de yerel özerkliğin anlamı. *Türk İdare Dergisi*, 414, 66-82.
- Arslan C.H. ve Gürsel, D. (1994). Güçlü yerel yönetimler: Şart mıdır?. *Türkiye Günlüğü*, 26, 27-34.
- Atay, E. E. (2009). *İdare hukuku* (Güncelleştirilmiş 2. Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Bağçe, H.E. (2008). Üniter yapı ve yerel siyaset. *Yerel yönetimler ve siyaset sempozyumu bildirileri* (ss. 323-330). İstanbul: Okutan Yayınları.
- Bozkurt, Ö.,Ergun, T. ve Sezen, S. (1998). *Kamu yönetimi sözlüğü*. Ankara: TODAİE.
- Bulut, Y. (1996). Belediye yönetiminin yeniden düzenlenmesinde gündemden düşmeyen konular. *Türk İdare Dergisi*, 413, 44-59.
- Collinns, J. (1989). *Uncommon cultures: Popular culture and postmodernism*. New York: McMillan.
- Çağla, C. (1994). Bir Türk aydını olarak Prens Sabahattin Bey. *Türkiye Günlüğü*, 26, 35-44.
- Çukurçayır, M.A. (2000). *Siyasal katılma ve yerel demokrasi*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Çukurçayır, M.A. (2002). Yeni yönetim modeli arayışları çerçevesinde halkın yönetim süreçlerine katılım olanakları. *Yerel yönetimler sempozyumu bildirileri*. Ankara: TODAİE.
- Çukurçayır, M.A. (2008). Yerel yönetimler ve yerel siyaset. *Yerel yönetimler ve siyaset sempozyumu bildirileri* (ss. 15-35). İstanbul: Okutan Yayınları.
- Dahl, R.A. (2001). *Demokrasi üstüne*. (Çev.: Betül Kadioğlu). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Demirci, A.G. (2005). Farklı ülkelerde bölge kalkınma ajansları. Me-naf Turan (Der.), *Bölge kalkınma ajansları nedir, ne değildir?* (ss. 181-195). Ankara: Paragraf Yayınevi.
- Erder, S.ve İncioğlu, N. (1995). *Türkiye’de yerel yönetimler*. İstanbul: Yeni Yüzyıl Kitaplığı

- Eryıldız, S. (1989). *Yerel yönetimde yeniden yapılanma*. İstanbul: Yordam Yayınevi.
- Erkul, A. (1982). Prens Sabahattin. Emre Kongar (Ed.), *Türk Toplum-bilimcileri I*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eroğlu, M. ve Kum, M. (2010). Türkiye’de kalkınma ajanslarının idari teşkilat içindeki yeri. *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, 35, 176-198.
- Eryılmaz, B. (2010). *Kamu yönetimi*. İstanbul: Okutman Yayıncılık.
- Finkel, A. (1990). *Municipal politics and the state in contemporary Turkey*. London: Ebert Foundation.
- Görmez, K. (1990). Türkiye’de belediyeler ve yerel demokrasi. *G.Ü. İİBF Dergisi*, 6 (2), 98-114.
- Görmez, K. (1997). *Yerel demokrasi ve Türkiye*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Gözler, K. (2006). *İdare hukukuna giriş* (Güncelleştirilmiş 5. Baskı). Bursa: Ekin Kitabevi.
- Gözübüyük, A.Ş. (2008). *Yönetim hukuku* (Güncelleştirilmiş 26. Baskım). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Güler, B.A. (2000). Yerel yönetimleri güçlendirmek mi? Âdem-i Merkeziyetçilik mi?. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 9 (2), 14-29.
- Güler, B.A. (2009). *Türkiye’nin yönetimi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Gürsel, D. ve Arslan, C.H. (1994). Güçlü yerel yönetimler: Şart mıdır?. *Türkiye Günlüğü*, 26, 57-71.
- Heper, M. (1986). *Dilemmas of decentralization: Municipal government in Turkey*. Bonn: Friedrich Ebert Foundation.
- Heywood, A. (2007). *Siyasi ideolojiler*. (Çev.: A.Kemal Bayram, Özgür Tüfekçi, Hüsamettin İnanç, Şeyma Akın ve Buğra Kalkan). Ankara: AdresYayınları.
- Hill, D.M.(1974). *Democratic theory and local government*. London: McMillan.
- Kılıçbay, M.A. (1994). Vatandaşlık okulu olarak yerel yönetim. *Türkiye Günlüğü*, 26, 18-26.
- Keleş, R. (1992). *Yerinden yönetim ve siyaset*. İstanbul: Cem Yayınları.

- Keleş, R. (1994). Yerinden yönetim sorunumuz. *Türkiye Günlüğü*, 26, 8-17.
- Keleş, R. (1995). Yerel demokrasi için yargı güvencesi. *A.Ü. SBF Dergisi -Turan Güneş'e Armağan-*, 4 (6), 119-131.
- Kumar, K. (1999). *Çağdaş dünyanın yeni kuramları: Sanayi sonrası toplumdun postmodern topluma*. (Çev.: Mehmet Küçük). Ankara: Dost Kitabevi.
- Meriç, O. (1983). *Anayasalarımızda yerel idareler*. Ankara: SBF Yayınevi.
- Macpherson, C.B. (1977). *The life and times of liberal democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. (Çev.: Osman Akınhay ve Derya Kömürcü). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1994). Mahalli idare geleneği: Abartma ve gerçek üzerine. *Türkiye Günlüğü*, 26, 72-84.
- Özkal Sayan, İ. (2014). *Türkiye'de idari sistem ve örgütlenme*. http://www.kas.de/wf/doc/kas_3517.pdf, Erişim Tarihi: 2.11.20.
- Parla, T. (1985). *Türkiye'de anayasalar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Reyhan, C. (1993). Türk siyasal düşüncesinde yol ayrımı: Aykırı bir aydın Prens Sabahaddin Bey ve düşüncesi. *Türkiye Günlüğü*, 22, 18-26.
- Sabahaddin, P. (1965). *Türkiye nasıl kurtarılabilir?*. Muzaffer Sencer (Sadeleştiren). (5. Basım). İstanbul: Elif Yayınevi.
- Sarıbay, A.Y. (1994). Türkiye'de yerel siyasetin postmodern yüzü. *Türkiye Günlüğü*, 26, 98-105.
- Sarıbay, A.Y. (2008). *Global bir bakışla politik sosyoloji*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Sartori, G. (1993). *Demokrasi teorisine geri dönüş*. (Çev.: T. Karamustafaoğlu). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Sencer, M. (1985). Son düzenlemelere göre Türkiye'de taşra yönetimi ve yerel yönetimler. *TODAİE Dergisi*, 18 (1), 49-63.
- Thompson, D.F. (1970). *The democratic citizen*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tortop, N. (1992). Yerel yönetimlerde yeniden yapılanma. *TODAİE*

Dergisi, 25 (3), 16-30.

Tortop, N. (1999). *Mahalli idareler*. Ankara: Yargı Yayınevi.

Tortop, N., Aykaç, B., Özer, H.ve Özer, A. (2006). *Mahalli idareler*. Ankara: Nobel Yayınevi.

Ulusoy, A.ve Akdemir, T. (2001). *Mahalli idareler*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Ülken, H.Z. (1998). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. (5.Basım). İstanbul: Ülken Yayınları.

Yaşamış, F. (1982). Anayasa taslağında yerel yönetim. *TODAYE Dergisi*, 15 (3), 79-93.

Yıldırım, M, S. (1993). *Yerel yönetim ve demokrasi*. İstanbul: IULA-EMME.

9 Temmuz 1961 tarih ve 334 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası

18 Ekim 1982 tarih ve 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası

<http://www.dallog.net/kavramlar/ademimerkez.htm>, Erişim Tarihi: 6.10.2014

<http://www.izafet.net/threads/adem-i-merkeziyetcilik-nedemektir.655268/>, Erişim Tarihi: 16.10.2014

<http://www.migm.gov.tr/MahalliIdareler.aspx?DetayId=4>, Erişim Tarihi: 1.1.2014.

Eski ve Yeni (!) Arasında Devlet, Eğitim ve Gençlik

Between Old and New (!): The State, Education and Youth

Fatih Ertugay

Öz

Yeni kuşakların (çocuklar ve gençler) ortak bir aidiyet hissi sağlamaları ve içine doğdukları toplumla bütünleşebilmelerinde eğitim, bir yöntem ve vasıta olarak görülmüştür. Bir hayli uzun bir tarihi olan eğitim, modernleşmeyle birlikte biçim, içerik ve işlev farklılaşmasına uğramış; modern devletler elinde farklı anlamlar yüklenip, devleti önceleyen hedefler tahsis edilerek seferber edilmiştir. Modern ulus devlet biçiminde inşa edilmeye çalışılan Cumhuriyet Türkiye'si'nde de, eğitim böylesi bir tahsis ve seferber edilmeden azade kalamamıştır. Eğitim, yeni rejimin yeni yurttaşını yetiştirmek hedefiyle, bir hayli yüklü bir muhtevayla başat bir etkinlik alanı olarak görülmüştür.

Eğitimin başat bir faaliyet alanı olarak görülmesiyle onun etkinliği ve başarısı arasındaki ilişki ise oldukça tartışmalı bir konudur. Tüm cumhuriyet dönemi boyunca da tartışmalı olan bu konu ve durumun, belirli bir paradigma ve anlayış değişiminin yaşandığı yeni dönemde aldığı ve alacağı biçim ise, en az bir önceki tartışma kadar önemlidir. Çalışma eski-yeni dikatomisi bağlamında, söz konusu eğitim sürecinin çıktıları olarak Türkiye'deki gençlerin durumlarındaki değişimi incelemeyi amaçlamaktadır. Bu incelemede merkezi kavramlardan biri de iyi yurttaş-iyi insan eşitlemesi olacaktır.

Anahtar Kavramlar: Eğitim, Devlet, İdeoloji, Yurttaş, Eski, Yeni

Yrd. Doç. Dr., Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, fertugay@hotmail.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

DOI: 10.17550/aid.08714

Abstract

Education is seen as a means and method of common sense of belonging and integrating with were born into society by new generations (children and young people). Quite long history of education undergoes a change of manner, content and function with modernization; it is attributed a different meaning by modern states and it is mobilized by setting targets that prioritizing the states. The Republican Turkey is tried to be built in a shape of modern nation state as well, education cannot be safe from such a setting and mobilizing. Education is seen with quite well content as a leading domain via target of new regime and its new citizens. Together with this, the relationship between effectiveness and achievement of education is a quite debated subject. This subject and situation are debated during all republic period which took and have been taking form in new paradigm and understanding changes, is just as important as the previous debate. This study aims to research changes in situations of young people in Turkey as outputs of education in the context of old-new dichotomy. In this research on of the center concepts is equalization of good citizen-good person.

Keywords: *Education, State, Ideology, Citizen, Old, New.*

Giriş

Eğer siyasal elitlerin tasavvur ettikleri yeni yurttaşı yetiştirmek başarının ölçüsü olarak kabul edilecekse, bu anlamda Cumhuriyet tarihi bir başarı hikâyesi olarak kabul edilebilir. Yok, eğer kendi benliğinin farkında, özgün ve özerk, sosyal duyarlılığı gelişmiş, kendisini ifade edebilen, engelsiz olarak düşünebilen, sorgulayan, eleştiren, yeri geldiğinde itiraz eden bireyler yetiştirmek gibi bir beklenti söz konusu ise, bir başarıdan söz edebilmek tartışmalı hale gelir.

Başarı, bu anlamda yalnızca okullaşma, derslik ve eğitimci sayısı ile ölçülebilecek bir durum olmaktan çıkmaktadır. Eğitimde yeni paradigmaların, yeni anlayışların çoktandır gündemde olduğu, alternatif eğitim modellerinin tartışma zemininden çıkıp, uygulamaya dönüştüğü bir ortamda; hâlâ devletin, eğitimde ana aktör olduğu, eğitimi resmi ideoloji merkezli planladığı ve kurguladığı bir vasatta, yaratıcı, yeniliğe açık, alternatif düşünce ve yaşam tarzlarına karşı hoşgörülü, adalet fikrini içselleştirmiş özgün ve özerk bireylerin ortaya çıkması bir hayli güçtür. Bu nedenle eğitimin, belirli bir yurttaş tipi yetiştirilmesine odaklanan bir etkinlik olmaktan çıkarılması gerekmektedir. Yoksa bu ideal yurttaş tipinin muhtevasının değiştirilmesi, başka bir anlatımla ideal bir yurttaş tipinden başka bir ideal yurttaş tipine geçiş, sistemin tüm temel sorunlarını bir anlamda ıskalamak anlamına gelecektir. Sosyal ve siyasal düzenin istikrarı bağlamında gençlerin, belirli bir *ortak aidiyet*¹ duygusuna sahip bireyler olarak yetişmelerinin gerekliliği bir

1 İnsan, var oluşsal açıdan bir grup-varlıktır. Dolayısıyla ‘ben kimim?’ sorusuna verilen cevabın oluşturduğu ‘bireysel kimlik’ ile her zaman belirli ölçülerde ‘biz kimiz?’ sorusuna verilen cevap yan yanadır; yani mensubiyet ve aidiyet unsurlarını da içermek zorundadır (Göka, 2006: 297). Dolayısıyla kolektif bir yapı içerisinde birey, bireysel özelliklerinden arınarak toplumsal yapının kendi muhtevasında bir yer edinmeye çalışır. Bu nedenle sosyal kimlikteki asıl vurgu ya da etmen kolektifliğe yöneliktir (Yanık, 2013: 226). Bu kolektiflik bireyin, bireysel kimliği/kimlikleri ile kolektif siyasal ve toplumsal yapı arasındaki asgari uyumu ve örtüşmeyi ifade eder. Netice itibari ile belirli bir siyasal ve toplumsal hinterland içerisinde bireylerin, o sınırlar içerisinde kalmayı anlamlı bulma derecesi ortak aidiyet kavramını var eder. Bu ortak aidiyet, benzer ve aynı olmaya gönderme yapmamakta; fakat pek çok farklı kimliklere sahip olan bireylerin, bu farklılıklarıyla birlikte siyasal ve toplumsal sisteme dâhil olma isteğini, sistemin bir parçası olma inancını ve sistemin eksiklikleriyle beraber gerçekleşebilir alternatiflerine tercih edilebilir olduğuna dair kanaatlerini ifade eder. Buna göre ortak aidiyet, bir kimsenin içinde bulunduğu yapıların karakteristiğini tanımlaması ile ilgilidir. Bu, bir ya da daha fazla bireyin ortak bir toplumsal kimlik tanımlamasını paylaştığı ya

gerçeklik olmakla beraber, bunun bir bağımlılık ve sadakat ilişkisi şeklinde anlaşılması ve uygulanması bir zorunluluk değil; aksine iktidar ilişkileri çerçevesinde düşünülecek olan bir pratik ve tercih olacaktır. Bu nedenle *yeni*'nin *eski*'den² farklılaştığı oranda, kendi iç dinamikleri ve ruhuyla uyumlu bir şekilde, *eski*'nin bütün anlayış ve uygulamalarından tümüyle kopması, ondan ayrışması, gençlerin birer birey olarak yetişebilmelerini mümkün kılacak bir çaba olarak atılması gereken önemli adımlar olacaktır. Bunun nasıl gerçekleşebileceği, farklılaşmanın hangi noktalarda gerekli olduğu, *eski* ile *yeni*'yi ayırmanın ne olduğu soruları; temel sorunlar, geçişkenlikler ve öneriler bağlamında çalışmanın ana eksenini oluşturacaktır.

İktidar-İtaat Ve Ortak Aidiyet Geriliminde Eğitim

Modernleşmenin siyasal boyutunu oluşturan modern ulus devletin önce kavramsal olarak düşünülmesi, sonrasında da hukuki ve pratik olarak ortaya çıkması, eğitim düşüncesi ve uygulamalarına da doğrudan etki etmiştir³. Bu süreçte eğitim, Üstel'in belirttiği gibi modern merkezi devletin gelişimi ve konsolidasyonunda dönüştürücü rolünün siyasal seçkinlerce teşhisiyle (2009: 11) önemli bir nitelik kaymasına uğramıştır⁴. Devlet eğitime el atarak, eğitim sürecindeki çeşitli unsurları

da kendilerini aynı toplumsal kategorilerin üyeleri olarak algıladıkları yeri ifade eder (Hogg ve Abrams, 1998: 7).

2 Aşağı yukarı son on yıldır Türkiye'deki cari iktidar formüllerini ve pratiklerini değiştirdiğini varsayan bir siyasal hareketin, kendisi ile birlikte ortaya çıkan durumu "*yeni*" ve önceki dönemi ve durumu "*eski*" olarak adlandırması/ıması ile karşı karşıya bulunmaktadır. Belirli ölçülerde kabul edilebilir bir gerçekliğe tekabül ettiği de doğru olan bu imanın, önemli önemli içeriksel noktalarında *eski* ve *yeni* arasındaki ayrımın yalnızca bir dönemlendirmeden ibaret olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Çalışmadaki eski ve yeni karşılaştırması böylesi bir muhtevaya ve devlete bakışta temeldeki bir sürekliliğe işaret etme amacı taşımaktadır. Bu noktada çalışmanın pür bir eğitim felsefesi tartışması ve eleştirisi olmadığını; daha ziyade siyasal bir öze ve önceliğe sahip olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

3 Modern devletin ortaya çıkışı, pratikleri, kurumları ve modern devletle ilgili bir dizi tartışma için şu kaynaklara bakılabilir. (Creveld, 2004; Anderson, 1996; Wight, 1977; Poggi, 2005; Cassirer, 1983; Schulze, 2005).

4 Eğitimin devlet iktidarının tesisi için taşıdığı önem ilk defa modern devletle anlaşıl-
mış olmamakla birlikte, eğitimin yaygın, sürekli ve belirli bir müfredata tabi, kontrol edilebilir ve endoktrine edilebilir niteliklerinin hepsinin bir arada bulunduğu bir şekilde tebarüz etmesi yenidir. Bununla birlikte eğitimin iktidar için taşıdığı önem, antik çağdan beri üzerinde durulan konulardan biridir. Örneğin Platon, bu konuyu incelikli

kullanmak suretiyle toplumsal bir birliktelik ve bütünlük sağlamaya çalışmıştır. Eğitim, ortak değerler etrafında kaynaşan bir yurttaşlar topluluğunun yaratılmasının en önemli aracı olarak görülmüştür. İnal'ın belirttiği gibi milli marş, bayrak, milli bayram, törenler, ulusal önderler ve kahramanlarla, başka bir ifadeyle milli simgelerle amaçlanan dayanışma, sadakat ve aidiyet, milli bilinç ve kimliği kolektifleştirme; toplumsal düzen, yasalar, kutsal nesne ve simgelere ve geçmişe saygı göstermek, milli ideolojinin meşruiyetini güçlendirip (1999: 198) yeni modern devletin gelişiminin sürekliliğini sağlanmayı amaçlamıştır.

Devletle eğitim arasındaki bu ilişkinin en ayırt edici örneğini Fransa oluşturmuştur. Fransa'da 1882 tarihli eğitim yasalarıyla ilkokul öğretmenleri öğrencilerinde öncelikle "Cumhuriyet, Fransa, Vatan ve Devlet Aşkı"nı geliştirmekle sorumlu kılınmışlardır. Bu bağlamda söz konusu eğitim, çocukları bir yandan Kilise'nin değerler sisteminden özgürleştirmeyi amaçlarken, diğer yandan da Tanrı'ya, ebeveynlere ve otorite(lere)ye saygıya dayalı yeni bir ahlak anlayışı geliştirmeye yönelmiştir. Bunun sonucunda eğitim, ahlak ve yurttaşlık dersleri ile tarih ve coğrafya derslerinin de yardımıyla geleceğin yurttaşlar topluluğunun inşası yolunda önemli bir işlev kazanır (Üstel, 2009: 21). Böylece devlet, elinde bulundurduğu tüm imkânlarla topluma, kendi ideolojik ilkelerini öğreten, toplumu bu ilkelere göre terbiye eden bir kurum halini alır. Eğitim aracılığıyla devlet, tüm halkın düşünce ve değer yargılarının bir 'eritme potası' içinde kaynaştırılıp bütünleştirilmesini gerçekleştirme amacına yönelmiştir (Black, 1989: 114).

Eğitim bir yandan yurttaşlık inşasında, yurttaşları ahlaki yönden yükseltmek, yasalara saygı duymalarını ve itaat etmelerini sağlamak, bireysel ve toplumsal görev bilincinin biçimlenmesine katkıda bulunmak anlamlarına gelirken, aynı zamanda belirli toplumsallık biçimlerini teşvik etmek, siyasal amaçlar doğrultusunda yurttaşlık bilinci ve duyarlılığı oluşturmak anlamlarını taşır hale gelmiştir. Burada temel amaç, ulusun ahengini ve birliğini güçlendirecek yurttaşlık tutum ve davranışlarını oluşturmak ve bunlara süreklilik kazandırmak olmuştur. Bu sayede bireylerin davranışlarını kontrol altına almaları, kendilerini diğer yurttaşlarla bağlayan bağlara özen gösteren kişiler haline gelme-

bir şekilde eserlerinde işlemiştir. Bu konudaki bir çalışma için bkz. (Rusk, 1965).

leri, başka bir anlatımla *ortak aidiyet* duygusuna sahip kişiler olmaları sağlanmış olacaktır (Üstel, 2009: 22, 23). Bu yönüyle eğitim, anlam arayışındaki bireye ortak aidiyet duygusu vermesi bakımından rehberlik eden yardımcı bir unsur, diğer yandan da onun özgürlüğüne göz diken güçlerin bir ajanı olmakta ve bu yönüyle ciddi riskleri de içerisinde barındırmaktadır (Evkuran, 2009: 482). Zira eğitim, devletin varlığını, gücünü ve temel ilkelerini topluma kabul ettirebilmek için kullandığı en önemli ideolojik araçlardan birisidir. Devlet, toplumsal düzenlemeyi belirlediği ideolojik amaçlar ve ilkeler çerçevesinde yeniden kurmak için eğitimi kullanmaktadır (Çetin, 2001: 206).

Devletin belirlediği ideolojik amaçlar çerçevesinde eğitimi ve okulu kullanması ve okul eğitimini kutsallaştırması süreç içerisinde değerler krizine yol açmıştır. Okul mitleşirken toplumun geleneksel bilgi üretme ve aktarma mekanizmaları çökertilmiş; eğitim, en temel işlevi olan bireylerin zihnini insanî mirasa açmak ve onunla sağlıklı ve üretken bir iletişim kurmalarını sağlama görevinden uzaklaşmıştır (Evkuran, 2009: 482). Her ne kadar eğitimin, her türlü bilgi aktarımını ve değerler oluşturmayı kapsamaması anlamında toplumsallaştırma ile eş anlamlı olduğu ifade edilse de (Anderson, 1968: 517); esas olarak eğitimin bir de siyasal yani ideolojik boyutu vardır ki, bu da siyasal mesajların/ideolojinin iletilmesiyle siyasal bilginin her türlü iletişimini ve siyasal değerlerin oluşturulmasını içerir (Greenstein, 1968: 554). Dolayısıyla burada modern devletin çatısı altında belirli bir ideolojinin topluma yukarıdan aşağıya benimsetilmesi birincil öncelik olmuştur. Bu çerçevede eğitim kurumlarının üstlendiği görev de çok net olarak tanımlanmıştır. Resmî ideolojinin bireylere benimsetilmesi, istenen nitelikte bireylerin yetiştirilerek sisteme kazandırılması ve bunlar üzerinden yeniden tüm bir toplumun düzgülleştirilmesi, uygulanan eğitim programlarının temelindeki felsefî (ideolojik) ilkeyi oluşturmuştur (Evkuran, 2009: 486). Bu anlamda eğitim, toplumsal bir amaca ulaşmak için bir araç olarak kullanılmıştır. Eğitim süreci, insanın imal edilme sürecini ve fabrikasyonunu ifade eder hale gelmiştir. Bu yönüyle eğitim kurumlarını, insanları *programlama merkezleri* olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır (Illich, 1988: 65-67).

Modern devletin, gençleri kalabalıklar halinde okullara koymasının ve öğrenimlerini dikkatli bir şekilde yönetmelerinin sebebini burada aramak gerekir. Buradaki temel amaç, “insan doğasının kendini

bilme, merhamet, barışseverlik, adalet duygusu, yaşama saygı, derin kökleri olan bilgelik gibi insanın kibar ve daha asil niteliklerini iletirmek” değildir; tam tersine, insanları sosyal, ekonomik ve politik sistemlerin *kişilikdışı rutinlerini* kabul eden itaatkâr işçiler, tüketiciler ve seçmenler haline sokmaktır (Miller, 2010: 25). Başka bir anlatımla toplumsal süreklilik için gerekli olan ortak aidiyet bilinci oluşturmanın ötesinde, itaate koşullandırılmış iyi insanlar/iyi yurttaşlar yetiştirmektedir. Böylece artık, birey adına düşünen ve karar veren üst bir otoritenin varlığı meşru ve gerekli görülecek; ve o, her şeyi olduğu gibi eğitimi de standartlaştıracak, kategorize edecek, sınıflayacak ve onunla ilgili her türlü tasarrufu yapacaktır.

Ortak Aidiyet Bilinci Ve Ortak İtaat Bilinci Arasında Türkiye’de Gençler

Modern bir devletin inşa edilme ve konsolidasyon süreci ve çabalarının nesnesi olan gençler, bu çaba ve sürecin tüm olumsuzluklarıyla birincil muhatap/hedef olarak yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Siyasal elitler, bir yandan tüm kurum ve pratikleriyle modern bir devlet kurmaya çalışırken, bir yandan da yalnızca kamusal hayata değil, aynı zamanda özel alana da sirayet etmesini öngördükleri ilke ve kabulleri yerleştirmeyi amaçlamışlardır. Bu doğrultuda da başta okul ve eğitim olmak üzere, tiyatro, mimari, müzik, resim, edebiyat ve benzeri birçok alanda planlamaya gitmişler, düzenlemeler gerçekleştirmişlerdir. Aydınlanmacı ve pozitivist bir formülasyonla meşrulaştırılan tüm bu çabaların özünde, *devletin kişisini*, onun iyi yurttaşını yetiştirmek kaygısı yatmaktadır. Bu algı ve pratikleri daha iyi anlamak için ilk önce Türk modernleşmesinin temel dinamiklerini ve saiklerini incelemek gerekir.

Türk Modernleşmesi Ve Yansımaları

Türk modernleşmesi, elit merkezli, yukarıdan aşağıya inen hiyerarşik bir yapıya sahip, devlet odaklı, kurtarıcılık misyonu içeren, toplumsal refahın sağlanması ve toplumsal iyinin amaçlanmasıyla çok, ülkenin dış ilişkilerdeki konumunu güçlendirmeyi öngören, ivmesinin toplumda değil siyasal alanda ortaya çıktığı, ağırlıklı olarak bürokratik bir anlayışa dayalıdır. Ayrıca bu modernleşme, belli bir grup tarafından biçimlendirilmesi nedeniyle kontrollü bir modernleşmedir (Kahraman, 2008: 5; Bilgin, 2002: 72). Bu yüzden de devletin modernleşmeye ba-

kış açısı, daima modernleşmenin kendisine sunduğu, toplumu düzenleme ve kontrol etme imkânı nispetinde olmuştur (Çetin, 2007: 172). Bu nedenle Türk modernleşmesi, halk yığınları için hiçbir zaman aktif bir katılım sürecini doğurmamış, alt ve üst sınıfların veya kültürlerin yeni bir iktisadi, siyasal ve sosyal düzen içinde bütünleşmelerini sağlayamamıştır (Mardin, 2006: 33). Bu bakış açısıyla Türk siyasal modernleşmesi elit bir grubun yönlendirmesine bağlanmıştır. Toplumun geniş kesimleri, elitleri bu süreçte izlemelidir (Kahraman, 2008: 11; Bilgin, 2002: 78). Bu anlayış modernleştirici devlet ve modernleştirici aydınlar kavramlarının çakışmasına ve aydınların yeni bir kategori olarak devletle bütünleşmesine yol açmıştır.

Devletle bütünleşen modernleştirici aydınların ve çağdaşlaştırma misyonu doğrultusunda hareket eden siyasal elitlerin kuramsal olarak hareket ettikleri ya da kendilerine referans aldıkları değerler ise, tıpkı içinden çıktıkları ve kendilerinin öncülleri olan Jön Türklerde olduğu gibi, *pozitivist bir akılcılık* ve siyasal anlamdaki *halkçılık* olarak görünmektedir (Hanioglu, 2001: 55). Her iki ilke de devletin, toplumu kurması ve düzenlemesini sağlama yönünde işlev görmüşlerdir. Ayrıca toplum ileriye dönük bir değişim projesinin aracı haline getirilmiştir. Dolayısı ile devlet, kamusal alanda denetim, üretim ve yeniden dağıtımı düzenlemek amacıyla toplumun tüm kaynaklarını seferber edip rasyonel biçimde kullanma istekliliği içerisine girer (Çetin, 2007: 181). Buna bağlı olarak da Cumhuriyet'in kurucu elitleri, devlet kurtarıldıktan sonra, devletin bekası doğrultusunda toplumu ilerletmek ve bunun için de yeni bir toplumsal siyasal örgütlenmenin gerekleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Son kertede bu kurucu elitler, hem devlete araçsal açıdan önemli işlevler yüklemiş ve hem de devlet-toplum bütünlüğünün ideolojik ve kurumsal zeminini etmişlerdir. Sonrasında ise, bürokratik bir nitelik alan bu elit grup⁵ tarafından şekillenen idari olarak merkezi, farklılık ve otonomiye anlayış göstermeyen, vatandaşın kendisine mutlak itaatini bekleyen *kıskanç bir Tanrı* niteliğinde olan ve egemen bir devleti öngören bir siyasal düşünce toplum üzerinde hâkimiyet kurmuştur (Toynbee ve Kirkwood, 1927: 4).

5 Siyasal felsefesi milliyetçilik, halkçılık ve halk egemenliği ilkesine dayalı bu yeni elit, 1920'lerin başında Türk siyasal hayatında çok küçük bir gurubu oluşturuyordu (Heper, 1974: 96).

Türk kimliğinin devlet eliyle biçimlendirilmesi, devletin bekası doğrultusunda toplumun ilerletilmesi (!) ve bu doğrultuda siyasal bir bilinç oluşturulması, yeni yurttaşın var edilmesi içinde, diğer modernleştirme örneklerinde görüldüğü gibi, seferber edilen en önemli enstrüman eğitim olmuştur. Türk siyasal elitleri, bu bağlamda, eğitime özel önem vermişler; toplum mühendisliğinin eğitime yansımaları olan pedagojik mühendislik alanında özel uygulamalar geliştirmişlerdir.

Eski: İyi İnsan Eşittir İyi Yurttaş

Siyasal modernitenin bir gereği olarak görülen modern bir kamusal alanın kurgulanması, yurttaşlığın bir davranış mühendisliği çerçevesinde ele alınması gibi bir sonucu doğurmuştur. Siyasal sistemin arzu ettiği iyi yurttaş⁶, aynı zamanda iyi insan da demektir. Erdemli yurttaşlar - iyi insanlar, sistemin yalnızca hukuki değil, ahlaki bir rejim olmasının güvencesidir. Bu anlamda Cumhuriyetçi paradigma içerisinde okuldaki yurttaş eğitiminin iki öncelikli hedefe yönelik olduğu görülür: Medeni ve yurtsever yurttaşın yaratılması. Siyasal elitlerin yurttaş tasavvurunun medenilik boyutu, geçerli olarak kabul edilen davranış kodlarının telkinini içerir. “Çağdaşlık-yurttaşlık” temelinde biçimlenen bu anlayış, Cumhuriyet batıcılığının bir yansıması olarak kişi ile devlet arasında hukuksal ve siyasal bir aidiyet olmanın ötesinde belirli bir yaşam biçimi ve toplum projesini de varsaymaktadır (Üstel, 2009: 323).

Siyasal elitler tarafından inşa edilmek istenen medeni yurttaş profilinin temel özelliği, onun *sivil* değil *militan* olmasıdır. Bu militan yurttaş profili, üç temel eksene oturtulur: Yurtseverlik, hak ve vazife, tehdit/tehlike algısı. “*Cumhuriyet’e yurttaş yetiştirmek*” mottosu ile hareket eden siyasal elitlerin (Katoğlu, 1989: 473) yurttaş profilinin olmazsa olmaz koşulu yurtseverliktir. İkinci nokta, yurttaşlığı tanımlayan hak ve vazifeler sistematiğiyle ilgilidir. Kendine, ailesine, milletine ve devletine görevlerinden hareketle tanımlanan yurttaş, kuşatıcı ama böyle olduğu kadar da bir apolitiklik ve kamusalılık üzerinden tanım-

6 Yurttaş, oldukça geniş bir tanımlama olmakla beraber (nüfusun neredeyse tamamı), çalışma açısından bu tanımlamada önemli olan dönemlendirmenin, yurttaşın bilinç düzeyinde var edildiği/inşa edildiği, başka bir anlatımla yurttaşlık bilincinin verildiği yıllara denk gelmesi bakımından *geç çocukluk* ve *gençlik* yılları olduğu akılda tutulmalıdır.

lanmıştır. Militan yurttaş profilinin dayandığı son noktayı oluşturan tehdit/tehlike algısının temel işlevi ise, “öteki”nin işaret edilmesinden oluşan bir zihinsel seferberlik durumunu toplum üzerinde egemen kılmaktır. Sivil olmayan bu yurttaşlık tasavvuru aynı zamanda, toplumu oluşturan yurttaşların tümünün, tanımlanmış ve değişmez bir *iyi yaşam* ve *ortak yarar* fikrini de (Üstel, 2009: 323, 324) paylaştıkları ya da paylaşmaları gerektiği zorunluluğunu içermektedir. Bu ortak yarar ve iyi yaşam tasavvurunun kurgulanması ise, geniş bir biçimde tanımlanmış ve yurttaşın özel yaşamının da önemli bir kısmını kapsayan, düzenleyen, denetleyen, dolayısıyla da kamusalılığı şüpheli bir bakışla yapılır. Bu kamusal alanın temel aktörü, özgür ve özerk yurttaş değil, bunun yerine sosyal yönünü genel yarara uygun olarak düzenleyen yurttaştır (Üstel, 2009: 326). Öyle ki, bu yurttaş (genç), devletine karşı görevlerinin ve sorumluluklarının bilincinde olan ve bunları davranış kuralı haline getirmiş olan bir kişi olacaktır. Yurttaştan beklenenler bunlarla sınırlı değildir. Öncelenen beklentilerden biri de sadakat ve buna ilaveten fedakârlıktır. Devlete sadakat ve devlet için fedakârlık, övülür, teşvik edilir ve istenir bir erek olarak resmedilir. Bu anlamda gençlik, daha doğrusu ideal gençlik, her türlü aşırı ve ayrımcı düşüncenin, farklı siyasal-sosyal tercihlerin, eleştirel hareketlerin ortaya çıktığı bir sosyal küme değil; bunun aksine düzen, kontrol ve disiplinin esas olduğu, devlete bağlılık ve sadakatin içselleştirildiği, aynı şekilde devlet büyüklerine ve devlete saygının bir davranış kodu haline geldiği, varlığını devleti için armağan edebilen kişilerden müteşekkil homojen bir bütünü ifade etmektedir.

Sivil ve katılımcı niteliklerin önemsenmediği, hatta iradi olarak dışarıda bırakıldığı böylesi bir yaklaşım içerisinde, bir pro-yurttaş olarak çocuklar ve gençler için neyin, kim tarafından ve hangi yöntemlerle öğretileceğinin belirlendiği (Kaplan, 2005: 386), pasif bir itaat davranışının alışkanlık haline getirileceği, öğrenme özgürlüğü ile bireyin özgünlüğüne değer verilmeyen bir eğitim felsefesi ve sistemi inşa edilmiş ve sürdürülmüştür. Buna eşlik eden korumacılık, kollayıcılık ve bunun temelinde yatan güvensizlik de, dolayısıyla bu algıya muhatap olanlarda da kendilerine ve çevrelerine dönük bir korkunun ve özgüven eksikliğinin derinleşmesine yol açmıştır. Güvensizlik aynı zamanda katıksız/saf bir düşünce ve davranış normunun da vaz edilmesi ve bunun gençler tarafından benimsenmesi beklentisini doğurur. Bunun

içerisinde neyin, ne kadar sevileceğinin ve neyden ne kadar korkulacağına belirlenmesi de vardır. Zira itaatin sağlanması, çocukların ve gençlerin itaate alıştırılması sevgi ve eş anlı korkunun birlikte telkini ile mümkün olacak bir öğrenme davranışıdır. Bu anlamda Türk milli eğitim ideolojisi, ‘beşikten mezara kadar’ devam eden bir süreci kapsar ve bu sürecin her aşamasında toplum bilinçlendirilir, kendi bilincine vardırılır ki bu bilinç siyasal iktidara mutlak itaat etme görevidir. Yani bu sürecin özü, tüm gerçeği tanımlama, belirleme ve düzenleme yetkisinin *öğreticiye* ait olduğu düşüncesidir. Böylece, siyasal iktidar ideolojisinin ruhu beşikten mezara kadar toplumun düşün ve eylem dünyasının üstünde, siyasal iktidarın disiplinli, hiyerarşik, buyurgan öğretisinin emrinde olmaktadır.

Cumhuriyetin itaate bu kadar önem vermesinin başka bir nedeni daha vardır. O da, Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığının⁷ bir *toyluk varsayımı* üzerine inşa edilmiş olmasıdır. Buna göre, özgürleşmemiş, olgunlaşmamış *toy zihinlere*, onların talepleri öncesinde yurttaşlık kostümü giydirilmiş ve insanların yaşamları vazifelerle anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının muhakemeli değil iradeli olmaları beklenmiştir (Kadioğlu, 2005: 288). Dolayısıyla henüz olgunlaşmamış, ki bu olgunlaşmama hali süreklilik arz eder, yurttaş olma durumu nedeniyle, başka bir anlatımla devletine ve kamuya karşı vazife ve sorumluluklarının bilincine varamamış kişilerden oluşan bir topluluğun varlığı karşısında, eğitim vasıtasıyla bu kişilerin ve topluluğun, yurttaş haline getirilmesi ve itaatlerinin sürekliliğinin sağlanması yerinde ve gereklidir.

Evkuran’ın modern devletlerin iktidarlarını pekiştirmek ve meşruiyetlerini temellendirmek için eğitimi bir araç olarak kullanmalarının sonuçlarından bahsederken söylediği ifadeler, Cumhuriyet’in itaati sağlamayı temel alan ve *toyluk varsayımı* üzerinden yükselen eğitim politikalarının sonuçları üzerine konuşurken de son derece açıklayıcı olmaktadır (2009: 484): Çoğulculuk ve farklılık tehdit olarak algılanmaya başlamıştır. Bunun bir sonucu olarak tek tipleştirme ve bunun

7 Türkiye Cumhuriyeti’nde yurttaşlık olgusu, haklar ya da statü temelli Anglo-Amerikan geleneğinden farklı olarak, daha ziyade Cumhuriyetçi Fransız geleneğini, yani vazifeler temelli, vatandaşlığın belli pratikleri içerdiği bir anlayışı andırmaktadır (Kadioğlu, 2005: 287).

için otoritenin/baskının kullanılması uygun ve normal görülmüştür. Dolayısıyla böylesi bir otoriterlik ve sınırlandırma içerisinde entelektüel hayat da fakirleşmiştir. Bu fakirleşme, zihnin aşırı politikleşmesine paralel olarak diğer alanların özerkleşmesini de geciktirmiştir. Diğer toplumsal alanlar ve kurumlar reel siyasetin baskısı altına girmiştir. Bunların sonucu olarak da İnal'ın ifadesiyle çocuklar ve gençler, hem günlük hayat pratiği hem de kurumlar içinde tanımlanmış, büyük idealler adına yükümlü kılınmış; onlara büyük görev ve sorumluluklar yüklenmiş, terbiye edici pratiklerle tek biçimci bir dünya görüşüne itilmişlerdir. Bu bakış açısıyla çocuklar, biçimlendirilmesi, doldurulması ve yönlendirilmesi gereken toplumsal nesnelere olarak görülmüşlerdir (1999: 210). Nesne olanın ise, doğal olarak bir özne olarak hareket etmesi mümkün değildir. Kaldı ki, böyle bir beklenti de söz konusu değildir. Zira beklenti kendi varlığının ve özgünlüğünün bilincinde olan, seçim yapabilen, eleştirel düşünebilen, kısacası birey olabilen gençler yerine, bunların hiçbirisi olmayan iyi yurttaşlar olunca, özne olabilmek iddiası bir hayli uzaklarda kalmaktadır.

Yeni (!): Özgün Ve Özerk Birey

Yeni'nin en ayırt edici vasfının *pedagojik mühendislik* yapmamak olması beklenir⁸. Zira eğitimi belirli ve onaylanmış bir yurttaş tipini yetiştirmenin öncelikli aracı olarak görmek, -kısa, orta ya da uzun vadede fark etmez- zihinsel açıdan ve yetenek bakımından kötürümleşmiş nesillerin yetişmesine neden olmaktadır. Zira devlet, pedagojik mühendisliği kendi amaçlılığı doğrultusunda kurguladığından sonuçta da devletçi mantıkla düşünen, bireyselliğinin ve özgünlüğünün farkına varamamış kişilerin (varlığını devlete adayan kişi) ortaya çıkmasına neden olmaktadır⁹. Bunun yanı sıra *bağlılık yaratmakla*, ortak aidiyet bilinci oluşturmak arasında önemli farklar bulunduğunu belirtmek ge-

8 *Yeni* kavramı çerçevesinde eğitim konusunda postmodern dönem tartışmaları hakkında bir çalışma için bkz. (Aronowitz ve Giroux, 1997): Ayrıca postmodern dönemde küreselleşme ve neo-liberal politikaların eğitim üzerindeki etkileri ve eğitim ile olan ilişkileri hakkında şu kaynaklara bakılabilir (Dikkaya ve Özyakışır, 2006; Aydın, 2006; Smith ve Wexler, 2005; Hill, 2003; Hill, 2005).

9 George Orwell'ın 1984 adlı romanı bu konuda son derece çarpıcı bir örnek sunmaktadır. Korku, sevgi, endişe, öteki, düzen ve benzeri temalar etrafından yurttaşların sisteme bağlılıklarının nasıl yaratıldığı, pekiştirildiği ve sürdürüldüğü oldukça dikkat çekicidir.

rekir. Toplumsal bir düzen için belirli oranda ortak aidiyet bilincinin varlığı şarttır, ancak bu, devlet kavramı etrafında oluşturulan bir bağlılıktan farklıdır. Dolayısıyla devlete koşulsuz itaati amaçlayan siyasal endoktrinasyon ile insanın/yurttaşın eğitiminin birbirinden ayrı şeyler olduğunun da altını çizmek gerekir. Buna göre, yurttaşlık eğitimi, iyi bir yurttaşın üyesi bulunduğu ulusun siyasal yaşamına nasıl katılacağına ağırlık verir ve kişiyi, bağlılığın varsayıldığı ulusla *tanıştırır*. Buna karşılık, siyasal endoktrinasyon, belirli bir rejimi kabul ettirme ve haklı gösterme amacını güden belli bir siyasal ideolojinin öğrenilmesine ilişkindir ve ulusa bağlılık ve hatta bağımlılık aşilar (Dawson, Prewitt ve Dawson, 1977: 141). Dolayısıyla böylesi bir algı içerisinde Kadioğlu'nun ifadesiyle Türkiye'de vatandaşlık vurgusu her zaman bireyselliği gölgede bırakmıştır (2008: 284). Zira tanışma ile bağlılık yaratma arasındaki mesafenin büyüklüğü oranında, itaat ve özerklik arasında bir mesafe oluşmaktadır. Tanıştırma, kişiye birey olma, yani seçim yapabilme imkânı tanırken; bağımlılık, sorgulamaksızın kabul davranışını pekiştirdiği için bireyselliği, tercih yapabilmeyi, eleştirel düşünebilmeyi engellemektedir. Bu nedenle yeninin en belirgin özelliğinin, ideolojiden arındırılmış bir eğitim anlayışını benimsemiş olmaktadır yattığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu da, en başta zihinlerin siyasal sisteme ait kutsallıklardan, korkulardan, abartılmış sevgilerden, hiyerarşik ilişkilerden, kesin inançlardan, mutlak ve tek taraflı doğrulardan arındırılmasından geçmektedir.

Tersinden bakıldığında hâlâ devletin, her şeye yeten/yetişen, her müşkülü halleden bir baba edası/sembolizmi üzerinden tasvir edildiği bir vasatta, bu tasavvuru içselleştiren zihinlerde bireysel hareket etme kapasitesinin, bir işi başarma istekliliği ve özgüveninin ve kamusal sorumluluk bilincinin sakatlanmayacağını düşünmek olası değildir. “Bir sorun varsa, bu sorunu çözecek devlet de vardır” varsayımı/beklentisi; hatta çözemese bile, bir zaman çözecektir, çözmesi gereken adres orasıdır algısı, yeni yetişen kuşaklarda kamusal işlerde sorumluluk alma becerisini zedelemektedir. Hal böyleyken, *eski* olarak nitelenen ve dönüştüğü iddia edilen anlayışın, büyük oranda devam ettiği; dolayısıyla düşünme, sorgulama, kritik etme ve tahlil yapabilme konularında ciddi sorunlar yaşayan gençlerin, hatta üniversite mezunu insanların nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu bir toplumun söz konusu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

En nihayet *eski*, insanın eğitim vasıtasıyla ideoloji doğrultusunda yeniden kurulması, şekillendirilmesi ve bu tasarı doğrultusunda yeniden işlenip yönlendirilmesi anlamında devam etmektedir (Aydoğdu, 2009: 504). Başka bir ifadeyle kendi tasarlamış olduğu düşünceye göre bireyi yaşama hazırlamayı amaçlayan ideoloji, hâlâ canlıdır. İdeoloji canlılığını, insanı kendi özgünlüğü dışında disipline ederek, kontrol altında tutarak, yeniden kurarak ve üreterek sürdürmektedir. Bu anlamda yapılması gereken, eğitimin böylesi bir işleme ameliyesi olmaktan çıkarılmasıdır. Gençler, belirli bir ideolojinin kölesi olmaktan, körü körüne bağlı ve savunucusu olmaktan kurtarılmalıdırlar. İnsana emreden değil, onunla konuşan; insan adına düşünüp karar veren değil, ona kendi becerisi ve yetileri içerisinde düşünme ve karar verme becerisi kazandıran; insanın adına çizilmiş hayatları sorgusuz yaşayan değil, kendine yeni bir yaşam sanatı resmedebilen ve yönünü tayin edebilen bir eğitim anlayışının geçerli kılınması gerekmektedir. Daha da önemlisi Aydoğdu'nun vurgusuyla yarım ve yapay bir insan tipi yetiştirmek yerine, insanı herhangi bir şeye indirgmeden ideolojilerden arındırılarak eğitimin verildiği ve çok yönlü şahsiyetin geliştirebildiği bir eğitim düşüncesine geçilmesiyle eğitimde tek tipleşmeyi ortadan kaldırarak insan ve topluma sosyo-psişik bir denge getirilmesi sağlanmış olacaktır (2009: 510).

Bu nedenle, *eski* ile *yeni* arasında kesin bir çizgi çizilmek isteniyorsa, öncelikli olarak bireyi, onu bağımlılaştıran her şeyden kurtarmak, onu özerk ve sorumlu bir yetişkin, kelimenin en yetkin anlamıyla bir insan yapacak adımları atmak gerekmektedir. Bunun ilk adımı da eğitimi, bir bilinç uyanması olarak değerlendirmek ve bir modele göre yetişkinler üretmek olarak görmemek; her insanda kendi olmasını engelleyen şeyi açığa çıkarmak, ona kendi tekil kişisel dehasına ve bireysel keyiflerine göre olma ve yaşama imkânı tanımak (Evkuran, 2009: 482); siyaset-toplum ilişkisinde özgürlük alanını genişletmek, devletin toplumsal alana müdahale oran ve kapasitesinin sınırlandırılması yönündeki söylemlerin ve algının güçlenmesini sağlamaktan geçmektedir. Bu adımlar, söz konusu beklentiyi ve imkânı olası olmaktan çıkarıp, mümkün hale getirmektedir. Ancak bir kısmına yukarıda değinilen ve eskinin kimi yerlerde olduğu gibi devamı, kimi yerlerde de değişse bile bir kısım tortularının etkisini hissettiriyor olması, söz konusu imkânının fiili bir duruma dönüşmesini engellemektedir. Bunun için

yapılması gerekenlerden biri de, özgürlük, bireysel özerklik, özgünlük ve çoğulculuk gibi kavramları dillendiren tartışmaların sivil alana taşınmasıdır. Altını yeniden çizmek gerekirse, devletin değil, bizzat sivil ve toplumsal aktörlerin, bu tartışmaların birincil tarafı olmaları, kendi sorunlarını tartışmaları çok önemlidir. Bu bağlamda her türden vesayetçi ilişkinin ve tahakküme dayanan anlayışın eleştirilmesi ve aşılması gerekmektedir.

Vesayetçi ve tahakkümcü anlayışın aşılması da, ancak bu anlayışı üreten ideolojinin eğitim yapısının dışına itilmesi ile mümkündür. Ancak bu konuda henüz anlamlı gelişmelerin yaşandığını söylemek güçtür ve söz konusu ideoloji kısmi değişimlere uğramış olsa da varlığını sürdürmektedir. Bunun için bir adım olarak devlet-toplum ilişkisi, birey odaklı bir değerler dizisi ekseninde yeniden tanımlanmalıdır. Eğitimin yalnızca devletin ihtiyaçlarına ve keyfiğine göre düzenlenmesine itiraz edilmeli ve toplumsal/sivil ihtiyaçlara odaklı eleştirel ve özgürlükçü bir eğitim paradigması kurgulanmalıdır. İdeolojiyi değil farklı ideolojileri tanıtan çoğulcu bir mantık ve buna uygun bir söylem geliştirilmelidir (Evkuran, 2009: 489). Bireylerin tek hakikat iddiasında olan bir ideolojiye angaje edilmeleri, doğuracağı başkaca sorunların yanı sıra, demokratik ve çoğulcu bir toplum oluşturulması önünde de büyük bir engel oluşturur. Zira demokratik ve çoğulcu bir toplum anlayışını mümkün kılan ilke, hakikatin radikal inkârı değildir. Bunun yerine daha gerçekçi ve uygulanabilir bir formül vardır. O da hakikat konusunun tümüyle sivil, bireysel ve entelektüel alana bırakılmasıdır. Devlet hakikatin arandığı alan değildir. Devletin varoluş nedeni, toplumsal çoğulculuğu ve kamu düzenini dengelemek ve birini diğerine feda etmeksizin her ikisini de korumaktır (Evkuran, 2009: 485). Bu nedenle, ötekinin inkârı üzerine kurulu ideolojik endoktrinasyonun yerini, kapsayıcılık, besleyicilik, duygusal ifade, barışçılık, iş birliği ve eşitlik gibi değerlerin yeniden kazandırılmasına; bireyde öteki için kaygılanma duygusunun oluşturulmasına, yani bütüncül bir benliğin inşasına bırakılmalıdır (Miller, 2009: 26).

Bütüncül benlik inşası, öteki ile kurulacak diyalogu mümkün kılması anlamında demokratik ve çoğulcu bir toplum için önemli olduğu kadar, aynı zamanda, böylesi bir demokratik toplumun eşit hak ve sorumlulukların, konuşma ve eylem özgürlüğünün, içsel bir motivasyonla katılımın ve karar verme sürecine dâhil olabilmenin hayata

geçirebilmesi için de önemlidir (Hecht ve Ram, 2010: 27). İçsel bir motivasyonun ve kendiliğindenliğin olmadığı, bunun yerini baskının aldığı durumlarda, insan zekâsı, onun mükemmel yaratıcılığı ve özgünlüğü söner. Bireyleri bir ülkenin ya da toplumun baskın inançlarına uymaya zorlamak zihinsel ve ruhsal özgürlüğü azaltır; gelişme ve değişme kapasitesini sınırlandırır. İşte devlet eğitimiyle ilgili problemin temelinde, politik ve ekonomik güçlerin kişisel yaratıcılık ve bireysellik üzerinde uyguladıkları kontrolün derecesi; eğitimin sosyal ve kişisel yönleri arasında ortaya çıkan bir dengesizlik yatmaktadır (Miller, 2010: 26).

Diğer yandan eğitimin ana malzemesi olan insan, aynı zamanda demokrasinin de temel hareket noktasıdır. Dolayısıyla nasıl bir insan sorusu burada son derece önemlidir. O halde insana harcanan emeğin, yapılan yatırımların insanın yapısına, özellikle de sosyo-psişik ve kültürel yapısına uygun olması gerekir. Çünkü eğitimin bir amacı da bireyin psişik ve sosyo-kültürel niteliklerinin yok sayılması değil, çağının evrensel demokratik bilimi çerçevesinde ele alınarak sağlıklı bir “birey” ve “kimlik” olarak hayata kazandırılmasıdır (Tezcan, 1996: 62). O zaman eğitimin en genel amacı, kişinin farklı niteliklerinin yok sayılması, onların değişik şekillerde inkâr edilmesi ya da tırpanlanması değil, o nitelikleri bir ayrıcalık ve yıkıcılık olmaktan ziyade çağının felsefe ve bilimi ışığında değerlendirilerek bireyin kendi kendini tanımlaması ve ifade özgürlüğü olarak görülmesi gerekir. Böylelikle hem “tek tip insan” ya da “şabloncu eğitim ve kimlik” tanımlamalarından kurtulmuş olunur (Aydoğdu, 2009: 504-505) ve hem de eğitim sistemindeki değerler krizi bir ölçüde aşılr. Söylenen ve öğretilen ile karmaşık gerçeklik arasındaki çelişkiden kaynaklanan değerler krizi, aynı zamanda eğitimin bu gerçekliğe ve değişime uyum sağlayabilme, farklı seslere ve görüşlere açık olabilme ve bu çeşitliliğin yardımıyla gelişebilme ve bu karşılaşmalardan karmaşık değerler oluşturabilme yeteneği ya da kapasitesi ile de doğru orantılıdır (Yaacov ve Ram, 2010: 33).

Bu kapasitenin, yani söylenen ve öğretilen ile gerçeklik arasındaki çelişkiyi ortadan kaldıracak yeteneğin harekete geçirilmesi için de, öncelikli olarak bazı temel soruların sorulması gerekmektedir: Gençler okullarımızda mutlular mı? Tüm eğitimlerinden sonra kendilerini hayata hazır hissediyorlar mı? Özgürlük ve başkasının özgürlüğü hakkında ne düşünüyorlar? Birbirlerine nazik ve saygılı davranmayı

öğreniyorlar mı? Gençler toplumlarını, ekosistemlerini, komşularını ve uzak yerlerde acı çekenleri umursuyorlar mı? Birer kurum olarak okullar umursamaz, kişiliksiz bireyler mi yetiştiriyor yoksa insancıl, mutlu, zihinsel olarak canlı insanlar mı üretiyorlar? İçsel disiplin, azim, hoşgörü, girişim ve özgüven gibi davranışsal ve ya tavrısal becerilerin ne kadarını hangi oranda geliştirebiliyorlar? Sınırsız enerji ve meraka sahip çocukları sınıflarda hareketsiz bir şekilde oturtmaya, kendi tutkuları ve sorunlarıyla ilgisi olmayan eğitimsel görevleri yapmaya ve bazı statülere erişmek için rekabet etmeye zorlayarak hangi amaca hizmet edilebilir? Bu uygulamalar onların en yüksek insani kabiliyetlerinin doğal gelişmesine hizmet ediyor mu? Bunlar, yukarıda ele alınanlar ve daha başka bir dizi soru ve sorun üzerine düşünmek ve var olan tartışmaları derinleştirmek son derece önemli bir mesele olarak durmaktadır. Zira eğitim ve gençlikle ilgili söz konusu sorunlar, bütün bir sosyal, siyasal ve ekonomik sistemin en temelinde yatan sorunlardır.

Sonuç

Türkiye’de eğitim sistemi ve sistemin ürünleri olan gençler göz önüne alındığında eğitim sürecinin, devlet ideolojisine uygun ve uyumlu insan üretilmesi ve ideolojik olarak toplumsal itaatin devşirilmesi süreci olmaktan çıkarılmasının öncelikli bir zorunluluk olduğu dikkati çekecektir. Eğitimin uzun süre devlet eliyle vatandaşların beyninin yıkandığı yerler olarak görülmesi gerçeği, popüler söylemde artık bir hayli eleştiriliyor ve gerek siyasal seçkinlerde gerekse de bürokraside ilgi görüyor olsa da, gerekli adımlar henüz atılmış gibi gözüküyor. Gençlerin ve eğitim sisteminin bu ağır ideolojik yüklerden bir an evvel kurtarılması gerekiyor. Başka bir ifadeyle sonuçlarla değil, artık sebeplerle uğraşmak gerekiyor.

Tüm tahsil hayatından sonra akıl yürütme, nedensellik mantığı ile doğru karar verme yeteneklerini geliştirmiş, insanlık ve gelecek için yeni bir şeyler üreten, hayatın sorunları karşısında ürkmeyen ve korkmayan, dolayısıyla da korkulmayacak insanlar, bireyler olarak yetişmenin çok uzağında; dikkatini toplayamayan, ilgi ve merakını canlı tutamayan, kültür, edebiyat, sanat, estetik ve felsefe gibi alanlarla ilgisi kopmuş son derece büyük bir kitlenin varlığı üzerine konuşmak sadece sonuçları tartışmak olur. Bu durumun sebeplerini teşhisle söz konusu sonuçların/sorunların giderilmesi, ancak gençlerin eksik niteliklerini

tamamlamalarını sağlayacak imkânları oluşturmak; muhakeme, sorgulama ve entelektüel seviyelerini arttırma istekliliğinde olacak öznel haline getirmenin çabası içerisinde olmakla mümkün gözükmektedir. Dolayısıyla eğitimi, devletin ideolojik yörüngesine ya da ihtiyaçlarına göre planlamaktan ziyade, eğiten-eğitilen ilişkisindeki özne-nesne karşıtlığını özne merkezli olarak yeniden dönüştürmek gerekmektedir. Bu, eğitimin hem biçim ve içerik ve hem de anlam açısından yeniden ele alınmasını zorunlu kılacak bir teşebbüstür. Eğitici, derslikler, müfredat, ders materyalleri gibi konular biçim ve içerikle ilgiliyken; eğitimin devletin ideolojisine¹⁰ ve amaçlılığına hizmet eden, tek tip, uyumlu, mevcut iktidar pratiklerini içselleştirmiş insanlar yetiştirilmesinde araçsallaştırılması onun anlam yönüyle ilgilidir. Uyumluluğu ve hata yapmamayı yücelten ve yaşam için gerekli olan yaratıcılığı öldüren bu tip bir eğitim anlayışı, insanlarda, başka insanların duygu ve düşünceleriyle iletişim ve empati kurma yeteneğinin gelişmesini de köreltmektedir. Empati kuramayan, başkasını anlayamayan, duyarlı olamayan gençlerde, adalet, özgürlük ve eşitlik gibi temel insani değerlere yönelik anlamlı bir farkındalık ve ilgi de gelişmemektedir. Bu nedenle yukarıda da belirtildiği gibi öncelikli olarak eğitimin, devleti merkeze alan bir ideoloji aktarma ve yayma aracı olmaktan kurtarılması gerekmektedir. Eğitim, gençler için onların eleştirel bilinç, farkındalık ve duyarlılıklarını geliştirebilecekleri ve bu sayede kendi özerkliklerinin ve özgünlüklerinin anlamını yakalayabilecekleri bir etkinlik haline getirilmelidir.

10 Eğitimin, içeriği ne kadar değiştirilirse değiştirilsin en nihayetinde politik ve sınıfsal bir karakter taşıdığı, dolayısıyla bir iktidar pratiği olması bakımından özü itibarıyla ideolojik olduğu da ifade edilmektedir. Bkz. (İnal, 2010).

Kaynakça

- Anderson, C. A. (1968). Education and society. David L. Sills (Eds.), *International encyclopedia of the social sciences*, vol. 7. USA: The MacMillan Company and Free Press.
- Anderson, M. (1996). *Frontiers territory and state sormation in the modern world*. Oxford: Polity Press.
- Aronowitz, S. ve Girouz, H. A. (1997). Postmodern education. London: University of Minnesota Press.
- Aydın, H. (2006). Eleştirel aklın ışığında postmodernizm, temel dayanakları ve eğitim felsefesi. *Eğitimde Politika Analizleri ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1 (1), 1-35.
- Aydoğdu, H. (2009). Eğitimde ideolojik arayışlar: Tek tip insan ve denge sorunu. Halil Rahman Açar (Ed.), *Uluslararası eğitim felsefesi kongresi bildiriler kitapçığı* (ss. 500-511). Ankara: Eğitim Bir-Sen Yayınları.
- Bilgin, V. (2002). 21. yüzyılda Türk modernleşmesinde paradigma değişimi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Özel Sayısı*, 65-81.
- Cassirer, E. (1983). *Devlet efsanesi*. (Çev.: Necla Arat). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Creveld, M. V. (2004). *The rise and decline of the state*. Cambridge: Cambridge University Press
- Çetin, H. (2001). Devlet, ideoloji ve eğitim. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25 (2): 201-211.
- Çetin, H. (2007). *Modernleşme krizi ideoloji ve ütopya arasında Türkiye*. Ankara: Orion Yayınevi.
- Dawson, R. E., Prewitt K. ve Dawson K. S. (1977). *Political socialization*. Boston and Toronto: Little, Brown and Company.
- Dikkaya, M. ve Özyakışır, D. (2006). Küreselleşme ve bilgi toplumu: Eğitimin küreselleşmesi ve neo-liberal politikaların etkileri. *Uluslararası İlişkiler*, 3 (9), 151-172.
- Evkuran, M. (2009). Değerler eğitimi ve eğitimde ideoloji sorunu. Halil Rahman Açar (Ed.), *Uluslararası eğitim felsefesi kongresi bildiriler kitapçığı* (ss. 460-490). Ankara: Eğitim Bir-Sen Yayınları.

- Göka, E. (2006). *İnsan kısım kısım: Toplumlar, zihniyetler, kimlikler*. Ankara: Aşına Kitaplar.
- Greenstein, F. I. (1968). Political socialization. David L. Sills, (Eds.), *International encyclopedia of the social sciences vol. 14*. USA: The MacMillan Company and Free Press.
- Hanioğlu, Ş. (2001). *Preparation for a revulation: The young Turks, 1902-1908*. New York: Oxford University Press.
- Hecht, Y. ve Ram, E. (2010). Demokratik eğitimde diyalog–dünyada birey. *Alternatif Eğitim E-Dergisi*, 1 (1), 27-45.
- Heper, M. (1974). *Bürokratik yönetim geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye*. Ankara: Ogun Kardeşler Matbaası.
- Hill, D. (2003). Global neo-liberalism, the deformation of education and resistance. *Journal for Critical Education Policy Studies*, 1, (1): Sayfa Aralığı <http://www.jceps.com/index.php?pageID=article&articleID=7>, (Erişim Tarihi: 12.02.2015).
- Hill, D. (2005). Globalisation and its educational discontents: Neoliberalisation and its impacts on education workers' rights, pay, and conditions. *International Studies in the Sociology of Education*, 15 (3), 257-288.
- Hogg, M. A. ve Abrams, D. (1998). *Social identifications*. New York: Routledge.
- Illich, I. (1988). Şenlikli toplum. (Çev.: Ahmet Kot). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İnal, K. (1999). Paternalist politikanın ideal Türk çocuğu. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 32 (1), 195-212.
- İnal, K. (2010). Eleştirel pedagoji: Eğitim(d)e modern özgürleştirici bir yaklaşım. *Alternatif Eğitim E-Dergisi*, 1 (1), 15-22.
- Kadioğlu, A. (2008). Milliyetçilik-liberalizm ekseninde vatandaşlık ve bireysellik. Tanıl Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce cilt 4 milliyetçilik* (3. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kahraman, H. B. (2008). *Türk siyasetinin yapısal analizi-I*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Kaplan, İ. (2005). *Türkiye'de milli eğitim ideolojisi ve siyasal toplumsallaşma üzerine etkisi* (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Katoğlu, M. (1989). Cumhuriyet Türkiye'si'nde eğitim, kültür ve sanat. Sina Akşin (Ed.), *Türkiye tarihi 4, çağdaş Türkiye 1908-1980*

- (ss. 393-505). Ankara: Cem Yayınevi.
- Mardin, Ş. (2006). Tanzimat'tan sonra aşırı Batılılaşma. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), *Türk siyasal hayatının gelişimi* (ss. 29-71). İstanbul: Beta Yayınları.
- Miller, R. (2010). Eğitim alternatifleri niçin var?. *Alternatif Eğitim E-Dergisi*, 1 (1), 24-27.
- Poggi, G. (2005). *Modern devletin gelişimi sosyolojik bir yaklaşım*. (Çev.: Şule Kut ve Binnaz Toprak, 3. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Rusk, R. R. (1965). *The doctrines of the great educators*. Melbourne, London and Toronto: MacMillian.
- Schulze, H. (2005). *Avrupa'da ulus ve devlet*. (Çev.: Timuçin Binder). İstanbul: Literatür Yayınları.
- Smith, R ve Wexler, P. (2005). *After postmodernism: Education, politics and identity*. Washington: The Falmer Press.
- Tezcan, M. (1996). *Eğitim sosyolojisi* (10. Baskı). Ankara: Feryal Matbaası.
- Toynbee, A. J. ve Kenneth P. K. (1927). *Turkey*. New York: Charles Scribner's and Sons.
- Üstel, F. (2009). *Makbul vatandaşın peşinde*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wight, M. (1977). *Systems of state, Leicester*. Leicester: U. Press.
- Yanık, C. (2013). Etnisite, kimlik ve milliyetçilik kavramlarının sosyolojik analizi. *Kaygı*, 20, 225-237.

Kent-Bölge Kavramı Işığında Türkiye’de Büyükşehir Belediye Sisteminde Değişim ve Kalkınma Ajansları: Yerel Ölçekte Mekânın ve Yönetişimin Yeniden Tanımlanması

Regional Development Agencies and the Reform of the Metropolitan System Through the City-Region Concept: Redefining Space and Governance at the Local Level in Turkey

Ufuk Özışık

Öz

6360 sayılı yeni büyükşehir belediye kanunu, 2003-2005’te yeniden tasarlanan yerel yönetim anlayışı üzerine oturtulmuştur ve mekânın yönetimi bağlamında önemli değişiklikleri beraberinde getirmektedir. Bundan önce ise, 2008 yılından itibaren Düzey 2 seviyesinde kurulan 26 Kalkınma Ajansı uygulamalarına başlamıştır. Kurulan bu Kalkınma Ajansları, bölgesel-yerel ekonomik kalkınma hedefleri ile yola çıkmıştır. Kalkınma ajanslarının kurulması ve yeni büyükşehir belediye yasası ile kentlerin kurumsal anlamda yönetiminde ve ekonomik kalkınma politikalarının belirlenmesinde yeni bir yönetim sistemine geçildiği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, çalışmada, kent-bölge kavramından yola çıkılarak, İngiltere’deki kent-bölge uygulamaları ve Türkiye’deki İzmir deneyimi ışığında, Türkiye’de mekânın yeniden yapılandırılması olgusu, merkeziyetçilik/âdem-i merkeziyetçilik sorunsalı çerçevesinde ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kent-Bölge, Yönetişim, Yerelleşme, Bölge, Yeni-Bölgecilik, Kalkınma Ajansı, Leeds, İzmir

Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, ufukozisik@hotmail.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

DOI: 10.17550/aid.29972

Abstract

New metropolitan municipality law (6360) which came after 2003-2005's local governance and public administration reforms brings significant changes in the spatial governance and its development policies. Well before the new metropolitan municipality law, 26 Development Agencies were established since 2008 and they began its implementation. Development Agencies has set out by regional and local economic development goals. This paper discusses about an eventual city-region phenomenon in Turkey through the articulation of Development Agencies with the new metropolitan municipality framework within economic development policies and spatial governance dynamics. In this study, our goal is to make a reflection about an eventual formation of city-regional space in Turkey relying on decentralization and multi-level governance problematic. The demonstration leans on a UK city-region model as well as on a domestic case, İzmir city-region.

Keywords: *City-region, Governance, Decentralization, Region, New Regionalism, Development Agency, Metropolitan Municipality, Leeds, İzmir*

Giriş

Türkiye’de 2003 sonrası dönemde başlatılan kamu yönetimi reformu süreci belirli açılardan eleştiri oklarının hedefi olsa da, kamu yönetiminde yapısal anlamda ve daha da önemlisi zihniyet bağlamında paradigmal bir kırılma yaratmıştır. Avrupa Birliği (AB)’ne tam üyelik hedefi ve bu doğrultuda AB müktesebatına uyum çalışmaları ile birlikte dış dünyada hızla gelişen küreselleşme süreci ve yine bu süreçle paralel olarak yürüyen yerelleşme talepleri dönemin Ak Parti hükümetinin kamu yönetimini yeniden yapılandırma çalışmalarına yön vermiştir. 2003 ve 2004 yıllarında başlayan bu reform sürecinde merkez-yerel ilişkileri bir temel kanun aracılığıyla âdem-i merkezîyet esasına dayalı olarak yeniden tasarlanmak istenmiş ancak Çankaya’nın vetosu nedeniyle bu temel kanun yasalaşma fırsatı bulamamış, buna karşın İl Özel İdareleri, Belediyeler ve Büyükşehir Belediyelerine yönelik yasalarla, yerelleşme yönünde önemli değişiklikler hayata geçirilmiştir. Yine 2006 yılında, Kalkınma Ajanslarının kuruluş süreci başlamış, 26 Düzey 2 bölgesinde 2008-2009 itibarıyla Kalkınma Ajansları faaliyetlerine başlamışlardır.

Kamu yönetimi ve mekânsal politikalarda gerçekleştirilmek istenen bu düzenlemeleri, küreselleşme sürecinden, ekonomik kalkınma politikalarından ve bunların yerel ile olan etkileşimleri ile birlikte düşünmek yerinde olacaktır. Son on iki yıllık süreçte ülke ekonomisinde ciddi bir dönüşüm yaşanmıştır. İhracat oranlarındaki düzenli artış, özellikle çevre olarak tabir edilen bölgelerde hayata geçirilen altyapı ve konut yatırımları, sosyal politikalar ve sağlık hizmetlerinde gerçekleştirilen iyileştirmeler göz önüne alındığında, kamu yönetiminin ve mekânın, bu maddî koşullar, sosyal talep ve ihtiyaçlara bağlı olarak yeniden yapılandırılmaya çalışıldığını ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Ekonomik gelişmeye dayanan ve hizmet ihtiyacının hızlı ve verimli şekilde karşılanmasını hedefleyen bu politikaları belirleyen bir diğer faktör ise rekabet esasına dayalı dünya ekonomisinde yereliklelerin avantajlı bir konuma sahip olmak arayışı olarak ortaya çıkmaktadır. 1980’li yıllarda başlayan ekonomide dışa açılma ve ihracata dayalı kalkınma modelinin 2000’li yıllarda kendini iyice kabul ettirmesi ile birlikte, “yerel-bölgesel ekonomik kalkınma” söylemi yeni-bölgecilik akımının önderliğinde Türkiye’de de ön plâna çıkmıştır. Türkiye’de,

Kalkınma Ajanslarının kurulması süreci de bunlarla yakından ilişkilidir.

Son yıllarda ise, özellikle Avrupa ülkelerinde, bölgesel kalkınmayı dışlamayan ama belki de ona paralel olarak düşünülmesi gereken yeni bir yaklaşım olarak “kent-bölgecilik” akımı ortaya çıkmıştır. Küreselleşen dünyada, rekabete dayalı ekonomilerin esas lokomotiflerinin “global kent-bölgeler” olduğundan hareketle, bölgeci yaklaşım korunmakla birlikte, kentlerin bunların merkezinde ve direksiyonunda olduğunu ileri süren bir mekânsal tanımlama kendini göstermiştir.

2012 yılının Aralık ayında, siyasal iktidar, 6360 sayılı yasa ile büyükşehir belediyeleri ile ilgili yeni düzenlemelere gitmiştir. Bu yasa ile birlikte büyükşehir belediyelerinin sınırları önemli ölçüde genişletilmiş ve sayıları artırılmıştır. Bu belediyelere yeni görev ve yetkiler verilmiştir. Yasa ile birlikte büyükşehirlerdeki il özel idareleri de kaldırılmıştır. Kalkınma Ajansları ile birlikte düşünüldüğünde, Türkiye’de merkezîyetçilik/âdem-i merkezîyetçilik ve “kalkınmanın yönetimi” bağlamında yerel ölçekte mekânın yeniden yapılandırıldığı ve yetkilendirildiği bir sürece girildiği ifade edilebilir.

Bu çalışmada, Düzey 2 bölgelerinde faaliyette bulunan 26 Kalkınma Ajansı ve sayıları 30’a ulaşan, sınırları genişleyen büyükşehir belediyeleri bir arada düşünülerek, kent-bölge kavramının ve siyasetinin Türkiye özelinde açıklığa kavuşturulması ve tartışılması amaçlanmaktadır. Çalışmada, ilk olarak, “kent-bölge” kavramı üzerinde durulmakta, kavramın ortaya çıkış nedenleri, farklı tanımları ve kavrama ilişkin farklı yaklaşımlar ele alınmaktadır. Ayrıca, “kent-bölge”nin kalkınma politikaları ve küreselleşme süreci ile olan ilişkisi tartışılmaktadır. Çalışmada daha sonra, İngiltere’deki kent-bölge uygulamaları ve yaklaşımlarından örnekler verilmekte, son olarak da, yeni Büyükşehir Yasası ve Kalkınma Ajanslarından yola çıkılarak, yönetim, mekân, yerleşme ve kalkınma sorunsalları çerçevesinde kent-bölge kavramının Türkiye örneği üzerinden ele alınarak ve tartışılmaktadır.

Kalkınma ve İyi Yönetişim İçin Küreselleşmenin Mekândaki Lokomotifleri Olarak “Kent-Bölgeler”

Kent-Bölge Kavramı: Tanımlamalar ve Genel Özellikler

Son yıllarda gerek akademik yazında gerek kamu yönetiminde sıklık-

la ve daha fazla başvurulmuş bir kavram olmasına rağmen, kent-bölge kavramının herkes tarafından kabul edilen genel bir tanımı bulunmamaktadır (Parr, 2005). Kent-bölge kavramı, çoğu zaman, saf bir tanımı yapılmadan ona benzer veya onu tamamlayıcı kavramlarla birlikte kullanılmakta ya da onlarla karıştırılmaktadır: “Dünya kentleri” (Hall, 2001; Scott, 2001a), “global kentler” (Sassen, 2001; Scott, 2001a), “işlevsel kentsel bölgeler” (Cheshire, 1990), “bölgesel ekonomiler” (Storper, 1995), veya “bölge devletler” (Ohmae, 1995) kavramları bunlardan bazılarıdır. Kent-bölge kavramının belirli bir tanımı yapılmaksızın bu şekilde yaygın olarak kullanılması, ulus-altı düzeyde bulunan bütün yerel yapılanmaların ve birimlerin bu kavram çerçevesinde ele alınmasına olanak vermektedir (Rodriguez-Pose, 2008: 1027).

Genel bir tanımı olmamakla birlikte, dünyadaki uygulamalar ışığında, kent-bölge kavramının farklı tanımlamaları mevcuttur ve bu tanımlamaları birbirinden farklı değişkenler belirlemektedir. Bu tanımlamaların ortak asgarî paydaları da yok değildir. “Çekirdek” bir kent merkezi ve alanının varlığı ve bu merkezin işlevsel bağlantılarla ilişkili olduğu bir hinterlandının olması, çeşitli kent-bölge tanımlamalarının asgarî ortak paydası olarak ortaya çıkmaktadır. Bu işlevsel bağların özellikleri bir tanımdan diğerine farklılıklar göstermekle birlikte, ekonomik faktörler, gayrimenkul piyasasına has özellikler, işyerine olan mesafe, pazarlama veya hizmet alanı gibi değişkenlerin kombinasyonunu içermektedir (Rodriguez-Pose, 2008: 1027). Parr’a göre ise, bir kent-bölgenin iki ana kurucu unsuru bulunmaktadır. Bunlardan ilki şehirdir, yani kent merkezi alanıdır (Kent Alanı). İkincisi ise, bu merkezi çevreleyen, onun çevresini oluşturan alandır (Çevre Alanı). Kent merkezi alanı, kentleşmenin belli bir düzeye ulaştığı ya da sürdüğü bir alanı ve bu alanda yaşayan belirli bir nüfusu kapsamaktadır. Bu alan, periferisinde süregiden bir kentleşmenin ya da birbirinden bağımsız kentsel merkezlerin birbiriyle eklenmesi sonucu olarak ortaya çıkmakta ve metropoliten alan olarak da nitelendirilmektedir (Parr, 2005: 557). Genel olarak ele alındığında bu alan, kamusal ve özel hizmet sunumu anlamında bir merkez teşkil etmektedir ve aynı zamanda ulaşım ve iletişim ağlarının yoğunlaştığı bir mekânı ifade etmektedir. Kent merkezi alanı, özel mülkiyetin, denetim faaliyetlerinin, firma merkezlerinin ve kamu yönetimi organlarının yoğunlaştığı bir alandır. Çevre alanı ise daha çok kırsal bir nüfusu barındırmakla birlikte, kentsel bir nüfusu da

içermektedir. Kent-bölge ne kadar kalkınmışsa, çevre alandaki kentsel nüfusun oranı da kırsal nüfusun önüne geçmektedir. Çevre alandaki bu kentsel nüfus farklı büyüklükteki merkezlerde yoğunlaşmaktadır ve bu merkezlerden bazıları, kent merkezi alanından daha büyük olabilmektedir. Çevre alanın içinde çeşitli uzmanlık ve işlevlerin yoğunlaştığı merkezler olabilmekte, çevre alanın bazı bölgelerinde bu merkezler birbirlerine çok yakın olarak konumlanmakta ve kümelenme yaratarak çok-merkezli bir kentsel alanı da meydana getirmektedirler. Çevre alanda genellikle gıda maddeleri ve çeşitli hammaddelerin üretimi yapılmaktadır ve imalat sanayisi faaliyetleri de gerçekleştirilebilmektedir. Çevre alan, emek piyasasına önemli girdiler sağlayabilmektedir ve yine sermaye arzı da sunabilmektedir (Parr, 2005: 557).

Avrupa’da da, ana kentlerin uluslararası konumlarını ve rekabet güçlerini çevrelerindeki, farklı işlevleri üstlenen yerleşimlerle kurdukları işbirliği ağları ile artırdıkları ve kent bölgeye dönüştükleri görülmektedir. Çevrede yer alan göreceli olarak daha küçük ve ekonomik açıdan daha zayıf olan yerleşmeler ana kentin yardımı ile uzmanlaştıkları alanlarda yönedikleri pazar nişlerine daha kolay ulaşabilmekte ve bir bütün olarak küresel piyasalara eklenilebilmektedir. Bu nedenle metropoliten merkezle bütünleşmiş olan çok odaklı kent bölge yapısının rekabetçilik ortamında daha başarılı olacakları şeklindeki varsayım küreselleşme yazınının temelinde yer almaktadır. (Eraydın, www.planlama.org)

Kent-bölgelerin sınırları her zaman mevcut yerel ya da bölgesel idari otoritelerin sınırlarıyla çakışmamaktadır. Nadir görülen tam örtüşme durumlarında, kent-bölgenin işlevsel alanı bölgesel ya da yerel idari otoritelerin sınırları ile birebir çakışma halindedir. Diğer durumlarda ise, bir kent-bölge mevcut bir idari birimin sınırları içinde yer almakla birlikte, genellikle, mevcut idari sınırların ötesinde bir genişliğe sahip olmaktadır. Bunun yanında, bir kent-bölgenin sınırlarını zaman içinde sabitlemek pek de mümkün değildir. Bu sınırlar, kent merkezi alanını çevre alanına bağlayan işlevsel ara bağlantılarda yaşanan dönüşümlere bağlı olarak değişebilmektedir (Rodriguez-Pose, 2008: 1027)

Rodriguez-Pose’ye göre, kent-bölge kavramının savunucularının belirli inanışları ve ön kabulleri bulunmaktadır. İlk olarak, kent-bölgelerin bulunduğu alanlar basit coğrafi mekânlar değildir. Kent-

bölgelerin bir kimlikleri vardır ve bu kimliğin etrafında ortak çıkarlar ortaya çıkmaktadır. Bu ortak çıkarlar etrafında yönetim olgusu kendini göstermektedir ve kent-bölgenin yönetişimini sağlamak için ortak iradeyi yansıtan bir kurumsallaşma gerekmektedir. Metropolitan alanı kapsayacak olan bir yönetim yapısı, klâsik “yönetim” anlayışından daha değerlidir çünkü rekabet olgusuyla ancak bu şekilde baş edilebilecektir. İkinci olarak, kent-bölge, küreselleşen dünyanın ekonomik lokomotifleri olarak görülmektedir. Geniş coğrafyaların refahı ve kalkınması, kent-bölgelerin ve çevresindeki diğer kent-bölgelerin başarısına endekslene hale gelmiştir. Son olarak, kent-bölge ölçeği, küreselleşen dünyada kamu politikası bağlamında gerçekleştirilecek müdahaleler için en uygun mekânsal ölçek olarak görülmektedir (Rodriguez-Pose, 2008: 1029).

Akademik yazında ön plana çıkan bazı kent-bölge tanımlamalarının ortaya konulmasının çalışmanın bütünlüğü açısından faydalı olacağı düşünülmektedir:

- “Tek bir yerel-kentsel hükümetin yönetsel sınırlarını aşan ve çevresindeki diğer kentsel ve yarı-kentsel alanları da kapsayan, politika-yapım sürecinde ve idari yapılanmanın içinde kendine yer bulan stratejik ve politik bir yönetim kademesi.” Bu tanımlamaya göre, “kentsel ve ekonomik kalkınmada çıkar sahibi olan, yerel ve bölgesel yönetişimi oluşturan farklı kurum ve kuruluşlar, politika yapım sürecinde stratejik bir yaklaşım geliştirirler ve geniş metropolitan alanı kapsayan politikaları oluşturmayı ve uygulamayı hedeflerler” (Tewdrd-Jones & McNeill, 2000: 131).
- “Kent-bölgeler içinde buldukları ulusal ekonomilerin lokomotifleridirler. Kent-bölgeler, birbirine geçmiş yoğun iktisadî faaliyetlerin yoğunlaştığı alanlardır. Kent-bölgeler, birbiriyle bütünleşen ve sinerji üreten yığın ekonomilerine ve inovasyon potansiyellerine bağlı olarak, üst düzeyde üretkenlik arz ederler” (Scott & Storper, 2003: 581).

Kent-bölge kavramına dair yukarıda sözü edilen çeşitli tanım ve yaklaşımlar ışığında, küreselleşme sürecinde giderek daha fazla önem kazanan ekonomik kalkınma ve yönetsel reformlar ilişkisi üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Kent-Bölge Kavramı: Yönetmel Reformlar ve Ekonomik Dinamikler İşığında Kent-Bölgenin Kalkınma Politikalarıyla İlişkisi

Kent-bölge kavramının ortaya çıkışında ve yükselişinde politik ve idari alanda yaşanan gelişmeler belirleyici olmuştur. Otuz yıl öncesine kadar dünya, güçlü merkezî devletlerin yoğunlukta olduğu bir yerdi. Merkezî yönetim sistemine sahip olan devletlerde, kamu politikalarının oluşturulma ve karara bağlanma süreçleri, bu ülkelerin başkentlerinde bulunan politikacılar ve teknokratları tarafından kontrol ediliyordu. Kalkınma anlayışında ise, kamu politikaları, rekabet edebilirliği artıran ulusal kamu yatırımları, teşvik politikaları ve yeniden dağıtım tedbirlerine dayanıyordu. Amaç, ülke içinde sosyal ve ekonomik uyumu merkezî müdahalelerle sağlamak olarak ifade ediliyordu. Oysa son otuz yıldır, devletin bu merkezî otoritesi ve hâkimiyeti, bölgeselleşme ve yerelleşme talepleri ile küreselleşme sürecinin dayattığı bölge temelli rekabet anlayışı tarafından tartışmaya açılmış durumdadır. Bu iki olgunun kombinasyonu merkezî yönetimlerden ulus-altı düzeylere önemli güç, yetki ve malî kaynağın transferine yol açmıştır. Bölgeler ve büyük kentler bu sürecin en önemli faydalanıcıları olmuşlardır. Bu güç ve yetki aktarımı, ülkeden ülkeye farklılık göstermiştir. Bununla birlikte, birçok ülkede, planlama, kent hizmetleri, eğitim, ulaşım altyapısı, yerel iş dünyasına destek, sağlık ve yabancı yatırımların koordinasyonu gibi alanlarda yetki ve kaynak devri gerçekleşmiştir (Rodriguez-Pose, 2008: 1030).

Devletin kalkınma politikaları bağlamında da rolünün ve işlevinin yeniden tanımlanması söz konusu olmuştur. Kentler ve bölgeler, kamu politikalarının oluşturulma ve uygulanması süreçlerinde giderek daha fazla görev ve sorumluluklar üstlenmeye başlamışlardır. Devletler, farklı yerel ve bölgesel koşullar ve ihtiyaçları karşılamak için yukarıdan aşağı biçimde politika üretiminin verimsizliğe neden olduğunu fark etmişler ve yereli yetki ve kaynak yönünden güçlendirmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum, devletlerin kalkınma politikalarında sektörel önceliklerin yerine yerel/bölgesel koşulları ve ihtiyaçları ön plana alan bir yaklaşımı benimsemelerine yol açmıştır. Bu bağlamda, kent-bölge düzeyinde de, yerel kurum ve kuruluşları kapsayan yönetim yapılarının oluşturulması teşvik edilmiştir. Yerel/bölgesel otoriteler arasında ve yine kamu-özel sektör arasında ortaklıklara, kamu politikalarının daha verimli hayata geçirilmesi ve kent-bölgelerin rekabet edebilirlik-

lerinin artırılması amacıyla daha fazla önem verilmeye başlanmıştır. Bu gelişmeler ışığında merkezî yönetimler, politika yapım ve uygulama süreçlerinden tamamen kopmamışlardır. Sadece rolleri değişmiştir. Politika yapım ve uygulama süreçlerinde temel karar verici olmaktan çıkmışlar, sözü edilen yönetişim süreçlerini mümkün ve yapılabılır kılmaya yönelik bir rol edinmeye başlamışlardır. “Katalizör” ya da “düzenleyici” devlet, yönetişim süreçlerinin ve yapılarının yasal altyapısını sağlamakla ve idari/teknik anlamda aktör ve kurumların kapasitesini artırmakla ilgilenmeye başlamıştır (Rodriguez-Pose, 2008: 1031).

Küresel ölçekte de, finansal kaynakların uluslararası hareketlerinde yaşanan serbestleşme ve uluslararası ölçekte yatırımların önlerindeki engellerin kaldırılması ile birlikte, kent-bölgelerin görünürlüğü de artmıştır. Daha önceleri, merkezî ya da federal hükümetler yatırımları ülkenin belli bölgelerine, belirli kural ve prosedürlere dayalı olarak yönlendirirken, küresel ölçekte yatırımların önündeki bu “ulusal” bariyerlerin kaldırılması ile birlikte kent-bölgeler arasındaki rekabetin yoğunluğu ve çapı da büyümektedir. Bu rekabet olgusu da, yeni-bölgecilik anlayışının temel dayanağını oluşturmaktadır (Allmendinger & Tewdwr-Jones, 2000; Agnew, 2000; MacLeod, 2001; Rossi, 2004).

Kent-Bölgeler: İngiltere Örneği

Yeni yönetişim biçimlerinin uygulama alanı olarak kent bölgeler; özellikle Avrupa kaynaklı kent bölge yazınında kent bölge kavramı ile bölgesel yönetişim arasında büyük bir boşluk göze çarpmaktadır. (Balducci ve diğerleri, 2004). Küreselleşme sürecinde rekabet gücünü artırabilmek için bölge içindeki yerleşmeler arasında eşgüdüm ve paylaşım gereksinim vardır. Geçmiş dönemlerde de yerleşmeler arasında paylaşım ve yardımlaşmaya dayalı birliktelikler oluşmasına karşılık, henüz geçerli bir kent bölge modelinin oluşmadığı ifade edilmektedir. Ülkeden ülkeye değişen deneyimler ve kent bölgelerde yaşanan değişimler Avrupa’daki her kent bölgenin bir şekilde kendi çözümünü bulmak ve örgütlenme modelini belirlemek zorunda olduğunu göstermektedir (Salet ve diğerleri, 2003; Albrechts ve diğerleri, 2003).

Kent-bölge kavramı esas olarak yeni-bölgecilik akımının da bir mirasçısı niteliğindedir. Dolayısıyla, kent-bölge uygulamalarını daha iyi anlamak için yeni-bölgecilikten esinlenerek hayata geçirilen

bölgesel nitelikteki kurum ve kuruluşları ele almak doğru olacaktır. İngiltere’de de, çeşitli dönemlerde planlama işlevine yönelik gelişen bölgeselleşme uygulamaları, 1980’lerin ortalarından itibaren AB etkisi ile planlama işlevini aşarak bölgesel düzeyde politika belirleme ve hizmet sunmanın bir aracı haline gelmiştir. 1986’da Tek Avrupa Senedi ve 1988’de AB yapısal fonlarına yönelik düzenlemeler sonrasında AB’nin başlıca gündem maddelerinden biri olan bölgeselleşme politikaları, diğer AB üyesi ülkelerde olduğu gibi İngiltere’de de etkisini göstermiştir. 1990’larda yetki genişliği ilkesine dayalı olarak gelişen bölgeselleşme, 1997’den sonra İşçi Partisi’nin iktidarında, siyasal yerelleşme uygulamaları ve bölge kalkınma ajansları ile daha da öne çıkmıştır (Karasu, 2005: 198).

1991’de Standart İstatistik Bölgeleri (*Standard Statistical Regions – SSR*) ve 1994’de Bölge İdareleri (*Government Offices for Regions – GOR*) kurulmuştur. İşçi Partisi, 1998’de Bölge Kalkınma Ajansları (BKA) Yasası’nı çıkartmıştır. Ekonomik amaçlı bölgeselleşme kapsamında ele alınan bu yasa ile İngiltere’de sekiz BKA ve bu bölgelerin her birinde bölge kurulları kurulmuştur. BKA’ların sınırları SSR ve GOR’lar ile birebir örtüşmüştür (Karasu, 2005: 207). BKA’ların kurulmasını takip eden süreçte İşçi Partisi, 2003 yılında Seçilmiş Bölge Meclisleri yasasını çıkarmıştır. Bu yasa ile İngiltere, Londra ile birlikte dokuz ayrı bölgeye ayrılmıştır. Ancak North East’de 4 Kasım 2004’te gerçekleştirilen referandumda yerel yönetim birimi olarak Seçilmiş Bölge Meclisi’nin kurulması %78 olumsuz oyla halk tarafından reddedilmiştir. Bu referandumdan sonra Seçilmiş Bölge Meclisleri’nin kurulması süreci durmuştur (Karasu, 2005: 218).

Haziran 2010’a gelindiğinde ise, dönemin koalisyon hükümeti bütçenin yeniden yapılandırılması kapsamında, BKA’ları kaldırma kararı almıştır. Koalisyon hükümeti, BKA’ların yerine, yerel yönetimler ve firmaların bir arada hareket edeceği yeni kurumsal yapılanmalar olan Yerel Girişim Ortaklıkları’nın (*Local Enterprise Partnerships – LEPs*) kurulmasına karar vermiştir. Sonuç olarak İngiltere’de Kalkınma Ajansları 31 Mart 2012 tarihinde kaldırılmıştır. Koalisyon hükümeti, bölgesel stratejilerden vazgeçerek, bölgesel ölçekte kalkınma ve mekânsal organizasyona yönelik bulunan yetkileri yerel otoritelere devretmeyi tercih etmiştir. Güncel olarak, İngiltere’de dokuz adet bölge bulunmakla birlikte, bu bölgeler, istatistikî birimler olmanın ötesine

geçememektedirler (http://en.wikipedia.org/wiki/Regional_development_agency).

Bununla birlikte, David Cameron hükümetinden önce iktidarda olan İşçi Partisi, son olarak kent-bölge yaklaşımını benimsemiş ve *Greater Manchester City Region* ile *Leeds City Region*’ın iki kent-bölge olarak statü elde etmesini öngörmüştür.

Leeds City Region (Leeds Kent-Bölgesi) örneğinde, Leeds Kent-Bölgesi, Kuzey İngiltere’de bulunmaktadır. Leeds şehri, kent-bölgenin merkezini oluşturmaktadır. Kent-bölge faaliyetleri, Leeds Kent-Bölge Ortaklığı tarafından koordine edilmektedir. Nisan 2007 tarihinden bu yana stratejik anlamdaki yerel yönetim kararları Leeds Kent-Bölgesi Liderler Kurulu tarafından alınmaktadır. 2011 yılından beri ekonomik kalkınmadan sorumlu olan yetkili organ Leeds Yerel Girişim Ortaklığı’dır. Kent-bölgenin sekreteryası Leeds Kent Konseyi bünyesinde yer almaktadır (<http://www.the-lep.com/>).

Şema 1: Leeds Kent-Bölgesi Haritası

(Kaynak: http://en.wikipedia.org/wiki/Leeds_City_Region)

Leeds Kent-Bölgesi 5700 km²'lik bir alanı kapsamaktadır ve bu alan içinde yaklaşık üç milyon kişi yaşamaktadır. Leeds Kent-Bölgesi'nin ticaret hacmi 2012 yılı itibariyle 55 milyar sterlin civarındadır. Bölge birbirinden farklı birçok coğrafi ve kültürel merkezi içerisinde barındırmaktadır. 2004 yılında, Kuzey İngiltere'nin ekono-

misini kalkındırmak amacıyla dönemin üç bölge kalkınma ajansının önderliğinde sekiz kent-bölgeyi kapsayan ve yirmi yıllık bir vizyon belgesi niteliği taşıyan bir strateji dokümanı hazırlanmıştır. Leeds Kent-Bölgesi kurulacak olan sekiz kent-bölgeden biri olarak ön plâna çıkmıştır. Leeds Kent-Bölgesi bu şekilde kurulmuştur. Kuruluşuyla birlikte çevresindeki diğer 11 yerel otorite ile ortaklığa gitmiş ve zaman içinde merkezî hükümet tarafından finanse edilecek olan birçok ekonomik kalkınma projesini hayata geçirmiştir (http://en.wikipedia.org/wiki/Leeds_City_Region).

Bu kent-bölge, 11 yerel idari birim (*districts*) tarafından oluşmaktadır. Leeds şehri bunların içinde en gelişmiş olup, Leeds Yerel Girişim Ortaklığı (LYGO)'nın da merkezi konumundadır.

Leeds Kent-Bölgesi'nin bir liderler kurulu bulunmaktadır. Bu kurul, kent-bölgenin içinde bulunan 11 yerel idari birimin meclislerinin seçilmiş başkanlarından oluşmaktadır (http://en.wikipedia.org/wiki/Leeds_City_Region). Diğer yandan, Leeds Yerel Girişim Ortaklığı (LYGO) Kurulu bulunmaktadır. Bu kurulda ise hem yerel idari birimlerin meclislerinden temsilciler hem de özel sektör temsilcileri bir arada bulunmaktadır. Liderler kurulu, kent-bölgenin ana hedeflerini ve yönünü belirleyen kuruldur. Ulaşım, konut ve kentsel dönüşüm alanlarındaki faaliyetleri denetlemekte ve yönlendirmektedir. Leeds Yerel Girişim Ortaklığı Kurulu ise, iş dünyasının desteklenmesi, inovasyon ve büyüme konularında yönlendirici konumundadır. Yine uluslararası ticaretin geliştirilmesi ve yabancı yatırımların çekilmesi de bu kurulun görevleri arasındadır (<http://www.the-lep.com/about/lep/>).

2014 yılının Temmuz ayında Leeds Kent-Bölgesi, merkezî hükümetle bir anlaşma gerçekleştirmiş ve “Yerel Ekonomik Kalkınma” hedefleri doğrultusunda yaklaşık 1 milyar sterlinlik bir finansal kaynağı kent-bölge için harekete geçirmeyi başarmıştır. Bu kaynağın kullanımında LYGO'nun stratejik kalkınma planının esas alınması öngörülmüştür (<http://www.the-lep.com/about/local-growth-deal/>).

Yeni Büyükşehir Belediye Yasası (6360) ve Kalkınma Ajansları Işığında Türkiye’de Kent-Bölge Sistemi: Bir Varsayımın Ötesinde?

Kamu yönetimi, toplumdaki siyasi mücadelelerin ve ekonomik dinamiklerin tam merkezinde yer almaktadır. Diğer yandan, piyasanın ve daha geniş olarak düşünüldüğünde ekonominin, küreselleşen dünyanın

başat referans noktası haline geldiği bir dönemde, kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması sorunu Türkiye örneğinde de sadece idarî bir mesele değildir. Rekabete dayalı dünya ekonomisinde ekonomik liberalleşme beraberinde siyasî-idarî liberalleşmeyi de getirmektedir. Sürdürülebilir bir kalkınmanın ve verimli, hızlı hizmet sunumunun sağlanabilmesi, mekânsal ölçekte yönetişime dayalı yeni yönetim kademelerinin ve yapılarının oluşturulmasına ve buradan hareketle devlet-toplum-piyasa ilişkilerinin yeniden yapılandırılmasına bağlı hale gelmektedir. İşte Türkiye’de yönetimde ve ekonomik kalkınmada verimliliğin, etkinliğin ve rekabet edebilirliğin artırılması amacıyla son yıllarda gerçekleştirilen en önemli reformlardan ikisini Kalkınma Ajansları ve yeni büyükşehir belediyesi yasası (6360 sayılı Kanun) oluşturmaktadır. Yukarıda tanımlanan kent-bölge sistemi ile bu yeni mekânsal düzenlemeler ve hedefler arasında bir ilişki kurulabilir mi? yabancı ülkelerden verilen örnekler ile Türkiye’deki uygulamalar arasında benzerliklerden söz edilebilir mi? soruları eksenindeki tartışmalar, çalışmanın bundan sonraki kısmında ele alınmaktadır.

6360 Sayılı Kanunun Getirdikleri: “Bölgeleşen” Kentler?

6360 sayılı kanuna¹ göre, Büyükşehir Belediyesi, “sınırları *il mülki sınırı* olan ve sınırları içerisindeki ilçe belediyeleri arasında koordinasyonu sağlayan; idarî ve malî özerkliğe sahip olarak kanunlarla verilen görev ve sorumlulukları yerine getiren, yetkileri kullanan; karar organı seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzel kişisi” olarak tanımlanmıştır. Bu tanımla birlikte, büyükşehir belediyelerinin sınırları, il mülki sınırları olarak genişletilmiş ve bu kapsamda büyükşehir belediyelerine yeni görev ve yetkiler verilmiştir.

6360 sayılı kanun ile birlikte, Aydın, Balıkesir, Denizli, Hatay, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Mardin, Muğla, Tekirdağ, Trabzon, Şanlıurfa, Van ve Ordu illerinde sınırları il mülki sınırları olmak üzere aynı adla büyükşehir belediyesi kurulmuş ve bu illerin il belediyeleri büyükşehir belediyesine dönüştürülmüştür. Bu 14 il, nüfusu 750 binin üzerinde olması nedeniyle büyükşehir yapılmıştır. Diğer taraftan, daha önceki yıllardan bu yana büyükşehir olan Adana, Ankara, Antal-

1 On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi Ve Yirmi Altı İlçe Kurulması İle Bazı Kanun Ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (makalenin devamında “6360 sayılı kanun” olarak belirtilmiştir)

ya, Bursa, Diyarbakır, Eskişehir, Erzurum, Gaziantep, İzmir, Kayseri, Konya, Mersin, Sakarya ve Samsun büyükşehir belediyelerinin sınırları il mülki sınırlarına genişletilmiştir. İstanbul ve Kocaeli ise, 2004 yılından bu yana aynı nitelikte belediye sınırlarına sahiptirler.

Tablo 1. Mevcut Büyükşehirlerin Yüzölçümleri ve Nüfuslarındaki Değişim

Büyükşehir Belediyesi Adı	5216 Kapsamında		6390 Kapsamında		Fark	
	BŞB Alanı (km ²)	BŞB Nüfusu*	BŞB Alanı (km ²)**	BŞB Nüfusu*	Alan (km ²)	Nüfus
Adana	2,700	1,636,229	14,125	2,125,635	11,425	489,406
Ankara	8,420	4,630,735	25,437	4,965,542	17,017	334,807
Antalya	1,381	1,073,794	20,909	2,092,537	19,528	1,018,743
Bursa	2,100	1,983,880	10,882	2,688,171	8,782	704,291
Diyarbakır	1,100	892,713	15,272	1,592,167	14,172	699,454
Erzurum	1,350	384,399	25,355	778,195	24,005	393,796
Eskişehir	1,731	659,924	13,925	78,975	12,194	580,949
Gaziantep	1,580	1,438,373	6,887	1,799,558	5,307	361,185
Mersin	745	876,958	15,620	1,682,848	14,875	805,890
İstanbul	5,313	13,710,512	5,313	13,854,740	-	144,228
İzmir	5,500	3,401,994	12,007	4,005,459	6,507	603,465
Kayseri	2,150	1,004,276	17,170	1,274,968	15,020	270,692
Kocaeli	3,623	1,527,407	3,623	1,634,691	-	107,284
Konya	2,092	1,107,886	41,001	2,052,281	38,909	944,395
Sakarya	1,280	590,498	4,878	902,267	3,598	311,769
Samsun	800	547,778	9,352	1,251,722	8,552	703,944
Toplum	41,734	35,467,356	241,756	42,779,756	200,022	7,312,400

(*) Kaynak: 2012 TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) Sonuçları

(**) Kaynak: Harita Genel Komutanlığı

Kaynak: “40 Soruda Yeni Büyükşehir Belediye Yasası”, CHP, Yerel Yönetimler Başkanlığı, s.9

Yeni Büyükşehir Yasası'nın getirdiği düzenlemeye göre büyükşehirlerin gelirlerindeki artışların şöyle gerçekleşeceği öngörülmektedir:

Tablo 2. Türkiye’de Büyükşehir Belediyeleri

	Mahalli İdareler	Mevcut Duruma Göre Hesaplama (A)	Tasarıya Göre Hesaplama (B)	Fark (B-A)	Artış Yüzdesi
MEVCUT BÜYÜKŞEHİRLER					
1	Antalya	493.405.959	910.566.311	417.160.352	84.55
2	Erzurum	249.081.111	395.546.617	146.465.506	58.80
3	Samsun	397.035.283	526.139.922	129.104.639	32.52
4	Konya	720.160.290	931.714.630	211.554.340	29.38
5	Mersin	685.485.934	855.026.474	186.540.540	28.48
6	Eskişehir	287.996.221	368.446.590	80.450.369	27.93
7	Diyarbakır	485.288.529	612.652.746	127.264.217	26.22
8	Kayseri	442.337.814	556.913.182	114.575.368	25.90
9	Sakarya	275.281.405	343.106.523	67.825.118	24.64
10	Kocaeli	1.065.223.953	1.265.506.299	200.282.346	18.80
11	Adana	716.306.907	845.830.864	129.523.957	18.08
12	Bursa	1.001.499.950	1.177.190.330	175.690.380	17.54
13	İzmir	2.273.906.167	2.607.133.676	333.227.509	14.65
14	Gaziantep	569.190.600	648.927.762	79.737.162	14.01
15	İstanbul	8.012.177.236	8.729.086.502	716.909.266	8.95
16	Ankara	2.763.303.815	2.922.481.536	159.177.721	5.76
	Toplam	20.417.781.174	23.696.269.964	3.278.488.790	16.06
YENİ BÜYÜKŞEHİRLER					
1	Muğla	198.810.729	390.711.160	191.900.431	96.52
2	Tekirdağ	223.446.211	409.090.716	185.644.505	83.08
3	Balıkesir	297.625.671	505.171.055	208.091.384	69.92
4	Van	269.313.859	449.727.320	180.413.461	66.99
5	Hatay	409.485.080	647.848.354	238.363.274	58.21
6	Aydın	262.511.923	401.717.536	139.205.613	53.03
7	Denizli	269.533.956	399.312.293	129.778.337	48.15
8	Manisa	394.818.658	584.605.393	189.786.735	48.07
9	Şanlıurfa	465.984.939	665.725.121	199.740.182	42.86
10	Kahramanmaraş	314.014.632	443.416.786	129.402.154	41.21
11	Malatya	230.057.114	323.743.575	93.686.461	40.72
12	Trabzon	223.756.692	314.140.271	90.383.579	40.39
13	Mardin	248.691.960	315.935.527	67.243.567	27.04
	Toplam	3.808.051.960	5.851.691.107	2.043.639.683	53.67

Kaynak: “Sorularla ve Cevaplarla Yeni Büyükşehir Belediye Yasası”, AK Parti Genel Merkezi Yerel Yönetimler Başkanlığı, www.akparti.org.tr, s.12

“(…) Bu çerçevede yönetim, planlama ve koordinasyon açısından belediye sınırı mülki sınıra genişletildiğinde *en geniş ölçekte* hizmet üretebilecek güçlü bir yapı hedeflenmiştir. Büyükşehir alanında sunulan hizmetlerin tek merkezden yürütülmesiyle ortaya çıkan *ölçek ekonomileri* sayesinde *hizmetlerde etkinlik, koordinasyon ve kalite* yükselecek, daha az kaynakla daha çok ve daha kaliteli hizmet sunulması mümkün hale gelebilecektir.”(Sorularla ve Cevaplarla Yeni Büyükşehir Belediye Yasası AK Parti Genel Merkezi Yerel Yönetimler Başkanlığı, www.akparti.org.tr, s.12”)

İktidar partisinin 6360 sayılı kanun ile ilgili hazırladığı bir tanım dokümanından verilen bu alıntıdan da anlaşılacağı üzere, yeni Büyükşehir Belediyeleri yasınının getirdiği en temel yenilik olarak, Büyükşehir Belediyelerinin sınırlarının il mülkî sınırlarına genişletilmesi ortaya çıkmaktadır. Daha önceleri “kırsalın belediyesi” olarak bilinen il özel idarelerinin hizmet alanlarıyla ilgili olarak da büyükşehir belediyelerinin sorumlu kılınması ile birlikte, mekânsal açıdan bakıldığında, büyükşehirlerin fizikî ve demografik boyutları, batılı ülke örneklerindeki bölge ölçeklerine benzerlik gösterir hale gelmiştir. Konya, Kayseri ve Antalya sayısal veriler göz önünde bulundurulduğunda bu genişlemenin yaşandığı en çarpıcı örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır (bkz. Tablo 1). Birçok büyükşehirin sınırları, önceki yasada belirtilen sınırların çok ötesinde bir alana genişlemiştir. Böylesine büyük çapta yaşanan bir ölçek değişimi, mekânsal düzenleme ve mekânın yönetimi bağlamında yeni bir yaklaşımı ve analizi gerektirmektedir. Kent Alanı ile Çevre Alanının birleştirilerek, Çevre Alanının da *seçilmiş* büyükşehir belediye yönetimlerinin yetki ve sorumluluk alanına dâhil edilmesi ve bu doğrultuda il özel idarelerinin başkanı konumunda olan valilerin, ilin özel yönetimindeki yetki ve sorumluluk alanının büyükşehir belediye başkanlarına devri demokratikleşme yönünde olumlu bir adım olarak görülebilir. Yukarıdaki alıntıda belirtilen “ölçek ekonomileri” vurgusu da reformun referans noktalarından birinin ekonomik kalkınma olduğunu ortaya koymaktadır. Yeni büyükşehir mekânında, Kent

Alanının işlevsel bağlantılar içinde bulunduğu Çevre Alanı ile bütünleşmesi kentin daha geniş bir fizikî alanda bütüncül bir ekonomik bir birim olarak ele alınmaya çalışıldığını göstermektedir. 6360 sayılı kanun kapsamında büyükşehir statüsü kazanan iller ve sınırları il mülki sınırlarına genişletilen mevcut büyükşehirlerin ülke ekonomisinde son 12 yıllık süreçte elde ettikleri konum ve ulusal ekonomiye buldukları katkı da hesaba katıldığında, yeni düzenlemenin bu filî ekonomik duruma da bir cevap niteliği taşıdığını söylemek yersiz olmayacaktır. Özellikle altyapı, eğitim ve sağlık alanında son yıllarda giderek artan kamu yatırımlarının verili bütçe koşullarında artarak devam edileceği varsayılırsa, yeni yasanın getirmeye çalıştığı optimal mekânsal ölçek ile sözü edilen kamu yatırımlarının yerel ölçekteki koordinasyonu ile sağlanacak verimlilik artışı arasında olumlu bir ilişki kurulabilmesinin amaçlandığının ileri sürülmesi mümkündür. Bu noktada, yasanın kurulmasını öngördüğü Yatırım İzleme ve Koordinasyon Başkanlıkları’nın üzerinde de durulması yerinde olacaktır.

6360 Sayılı Kanun Madde 34: (...) Büyükşehir belediyele-
rinin bulunduğu illerde valiye bağlı olarak *Yatırım İzleme ve
Koordinasyon Başkanlığı* kurulmuştur. Bu Başkanlıklar, kamu
kurum ve kuruluşlarının yatırım ve hizmetlerinin etkin olarak
yapılması, izlenmesi ve koordinasyonu, acil çağrı, afet ve acil
yardım hizmetlerinin koordinasyonu ve yürütülmesi, ilin tanı-
tımı, gerektiğinde merkezi idarenin taşrada yapacağı yatırımla-
rın yapılması ve koordine edilmesi, temsil, tören, ödüllendirme
ve protokol hizmetlerinin yürütülmesi, ildeki kamu kurum ve
kuruluşlarına rehberlik edilmesi ve bunların denetlenmesini
gerçekleştirmekle görevli ve yetkilidir. (...) Yatırım izleme ve
koordinasyon başkanlığının sevk ve idaresi, vali veya vali tara-
findan görevlendirilecek bir vali yardımcısı tarafından yerine
getirilir. Merkezi idare tarafından yapılan her türlü yardım ve
desteğin koordinasyonu, denetimi ve izlenmesi ve acil durumlarda
bizzat yerine getirilmesi yatırım izleme ve koordinasyon
başkanlığı tarafından sağlanır. (...) İldeki kamu kurum ve ku-
ruluşlarınca yürütülmesi gereken yatırım ve hizmetlerin aksadı-
ğının ve bu durumun halkın sağlığı, huzur ve esenliği ile kamu
düzeni ve güvenliğini olumsuz etkilediğinin vali veya ilgili ba-
kanlığınca tespit edilmesi durumunda, vali uygun süre vererek
hizmet ve yatırımın gerçekleştirilmesini ister. Hizmet ve yatı-

rının verilen sürede gerçekleşmemesi hâlinde, vali söz konusu yatırım ve hizmetin ildeki diğer kamu kurum ve kuruluşlarının yerine getirilmesini isteyebileceği gibi yatırım izleme ve koordinasyon başkanlığı aracılığıyla da yerine getirebilir.

Yasa ile kurulan bu yeni birimlerin, özellikle yatırımlar bağlamında, merkez-yerel koordinasyonunun sağlanmasına katkıda bulunacağı öngörülmekle birlikte bu birimlerin başkanları olarak valilerin tercih edilmiş olması yerelleşme ile çelişir gözükmektedir. Neticede, yerel yönetimlerin, yerelin ihtiyaçlarını belirlemek ve bu yönde politikalar ve yatırımlar gerçekleştirmek için yeterli finansal ve teknik kapasiteye halen sahip olmadıkları sonucuna varılabilmektedir. Cengiz Aktar'ın konu ile ilgili görüşleri, bu durumu özetler niteliktedir:

“(…) Kimi yorumcu büyükşehirin yerelde seçilmiş başkanı ve meclisinin vali karşısında artık daha güçlü olacağını varsayıyor. Varsayımların gerçekleşebilmesi için yasanın idarî vesayet ilkesini değiştirmesi ve büyükşehirin malî kaynaklarını olabildiğince yerelleştirmesi gerekiyordu. Oysa yasada belirtilen “Yatırım İzleme ve Koordinasyon Merkezi”nin malî kaynağı merkezden geliyor. Son söz de bugün olduğu gibi merkezin temsilcisi vali ve kaymakama ait. Bu teamül değişmedikçe yerelleşme ve etkin hizmet adına atılan adım var olan küçük yerel birimleri iptal etmekle kalıyor. Dolayısıyla merkezileşme bu defa büyükşehir üzerinden gerçekleşiyor. (...) Türkiye’de yerel denince akla sade belediye gelir. Merkez ile yerel arasındaki devasa boşlukta bölgesel ara merci olmadığı için belediyelere çok işlev yüklenildi. Zamanla belediyeler çeperden merkeze erişemeyenlerin siyasî dayanağı hâline geldi. Oysa belediye hizmet odaklıdır. Bölge ise coğrafi, tarihî, dilsel, ekonomik, kimi zaman dinsel bütünlük arz eden bir yönetim birimidir. Ülkeden ülkeye değişen yetki ve işlevleri vardır. Yasa, şehirleşmeye ve merkeziyetçiliğe teslim olmanın yanında belediye ile bölgenin işlevlerini birbirine karıştırıyor. Mevcut durumu daha beter hâle getiriyor. Sonuçta Türkiye boyutlarında her ülkede var olan, merkez ile belediye arasındaki ara yönetim birimi “bölge”yi kuramayan hükümet büyükşehirleri yani merkezin yereldeki klonlarını kuruyor.” (Aktar C., (2012, Kasım 27) Çözüm Büyükşehir Değil Ademi Merkeziyet, *Taraf*)

Cengiz Aktar'ın merkez ile yerel arasında bölgelerin kurulması gerekliliğine yaptığı vurgu önem arz etmektedir. 6360 sayılı kanun

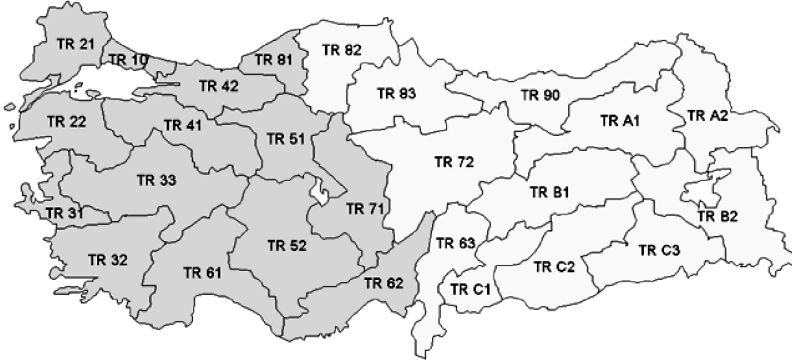
ile büyükşehirlerin, bölgesel bir ölçeğe kavuştuğunu ve işlevlerinin de bölgesel idarelerin işlevleriyle benzerlik taşıdığını ileri sürmesi, “kent-bölge” varsayımını destekler niteliktedir. Buradan hareketle, Kalkınma Ajansları ve 6360 sayılı kanun ile ortaya çıkan yeni durum ile ilgili değerlendirmelere yer verilmesi yerinde olacaktır. Nitekim Kalkınma Ajansları, kuruldukları Düzey 2 bölgelerinde her ne kadar siyasî ya da idarî bölgeler kategorisine girmeseler de, yerel/bölgesel ekonomik kalkınmayı hedefleyen *fonksiyonel* bir kademeyi oluşturmuşlardır. Bu noktada, çalışmanın ilk bölümünde ifade edildiği üzere, kent-bölge mekânının yeniden tanımlanması sürecinde, Kalkınma Ajansları’nın bu mekândaki kurumsal, yönetsel ve işlevsel özellikleri ile birlikte hayata geçirdikleri uygulamaların ele alınması faydalı olacaktır.

Kalkınma Ajansları: “Bölgeleşen Kentlerin” Ekonomik Ortakları

Türkiye, Avrupa Birliği ile müzakerelerde 22. fasıla tekabül eden “Bölgesel Politikalar ve Yapısal Araçların Koordinasyonu” kapsamında, tam üyeliğin gerçekleşmesi durumunda AB’nin bölgesel kalkınma fonlarından yararlanabilmek amacıyla 26 Düzey 2 istatistikî bölgesinde, 26 Kalkınma Ajansı kurmuştur. Kalkınma Ajansları’nın kurulmasındaki en önemli amaç, bu fonların AB kurallarına uygun olacak şekilde kullanılmasının sağlanması olmuştur. Bölgesel/yerel ölçekte idarî ve teknik kapasite açığının kapatılması ve merkez ile yerel arasında koordinasyonun sağlanabilmesi amacı güdülmüştür. 2006’da başlayan bu süreç, yargı sürecini atlatarak, 2008-2009 yıllarında tamamlanmış olup, 26 Kalkınma Ajansı faaliyetlerine başlamış bulunmaktadır. Kalkınma Ajansları, idarî teşkilatlanmada yeni bir yönetim ölçeği oluşturmamakta, siyasî ve idarî bir nitelik taşımamaktadır. Kalkınma Ajansları, merkezi hükümetin kararıyla kurulan bir ya da birden çok ili içine alan, bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarının azaltılmasını ve bölgesel ekonomik kalkınmayı hedefleyen kurumlar olarak göze çarpmaktadırlar².

2 Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun (5449), Madde 1 ve Madde 3, 25.1.2006

Şema 3: Türkiye - Düzey 2 İstatistikî Bölge Sınıflandırması

Kaynak: [http://www.ikg.gov.tr/tr-tr/ipa/ipa20072013\(ipai\)/ikgop.aspx](http://www.ikg.gov.tr/tr-tr/ipa/ipa20072013(ipai)/ikgop.aspx)

Şema 4: Türkiye – Büyükşehir İller

Kaynak: <http://emlakansiklopedisi.com/wiki/buyuksehir-belediyesi>

Kalkınma Ajansları, Kalkınma Bakanlığı'na bağlı olarak çalışmakta, yönetim kurullarının başkanlıklarını da, ajansları oluşturan illerin valileri üstlenmektedirler. İstanbul, Ankara ve İzmir'de kurulmuş olan üç ajans haricinde, diğer yirmi üç ajans, birden çok ili biraraya getiren örgütlenmeler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Kalkınma Ajansları'nın yönetim kurullarında, ajansların içine aldığı illerin belediye başkanları da bulunmaktadır. Bunların birçoğu büyükşehir

belediyesidir. Dolayısıyla, büyükşehir belediyeleri, bölgesel ekonomik kalkınma amacını güden bu kurumların en önemli paydaşlarından biri olarak ortaya çıkmaktadırlar. Yönetim Kurulları’nda bulunan belediyeler ve büyükşehir belediyeleri Kalkınma Ajansları’nın bütçelerine kaynak da aktarmaktadırlar. Yine Kalkınma Ajansları’nın yerel/bölgesel istişare kurulu niteliğinde olan Kalkınma Kurulları’nda il ve ilçe belediyelerinden temsilciler de yer alabilmektedir. Bununla birlikte, tek ilden oluşan üç Kalkınma Ajansı’nın Yönetim Kurulları’nda Kalkınma Kurulları’nda gerçekleştirilen seçim sonucu belirlenen sivil toplum ve özel sektör temsilcileri bulunmaktadır. Bu uygulama diğer 23 Kalkınma Ajansı’nda bulunmamakta, Yönetim Kurulları, valiler, il genel meclisi başkanları, belediye başkanları, sanayi ve ticaret odaları başkanları tarafından oluşturulmaktadır.

Kalkınma Ajansları’nın kuruluş sürecinde, yasayı hazırlayan, dönemin Devlet Plânlama Teşkilâtı uzmanlarının yeni-bölgecilik paradigmasından etkilenmiş oldukları gözlemlenebilmektedir³. Yasayı hazırlama sürecinde görev almış birçok bürokrat için Kalkınma Ajansları’nın, kalkınmanın yerel-bölgesel potansiyellerin harekete geçirilmesi ile küreselleşen dünyada rekabet gücünün yükseltilmesi bağlamında, Türkiye’ye avantajlar sağlanması hedeflenmiştir. Yasanın hazırlanış sürecinde Kalkınma Ajansları’nın kurulması ile, bölgesel kalkınmanın sadece bölgesel eşitsizlikleri gidermek amacını gütmemesi gerektiği dile getirilmiş, bölgelerarası rekabetin kalkınmanın itici gücü olabileceğine de vurgu yapılmıştır (Özışık, 2012). Bununla birlikte, Türkiye’de bölgesel kimliklerin ya da bölgesel bilincin de hala ortaya çık-a-madığı yargısına varmak mümkün olabilmektedir. Gerçekten de, taşradaki insanlar, kendilerini tanımlarken, yaşadıkları bölgelerden ziyade bağlı buldukları vilayetleri referans göstermektedirler. Güneydoğu’daki durum bir istisna oluşturmakla birlikte, belki de Türkiye’de siyasî ve idarî bir bölgeselleşmenin gerçekleşmesi önündeki en büyük engellerden birini bu bölgesel kimlik noksanlığı oluşturmaktadır. Düzey 2 Bölgelerine verilen adların, bölgesel niteliklerle hiçbir bağlantısı olmayan harf ve rakamlardan oluşturulmuş olması bunun çarpıcı bir yansımasıdır. Nitekim siyasî iktidarın bölgesel kalkınma siyaseti kapsamında hayata geçirdiği Kalkınma Ajansları uy-

3 (bkz: 5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu Ve Görevleri Hakkında Kanun Genel Gereğesi)

gulaması da, her ne kadar birden çok ilin temsilcilerini biraraya getirmeye çalışsa da, iller arasında bölgesel ortaklığa dayalı bir birlikliğin gerçekleştirilmesi sadece ekonomik kalkınma ile sınırlı kalmaktadır. Aşağıdan yukarı şekillenen birçok yerel/bölgesel kalkınma inisiyatifi (İzmir’de EGEV – Ege Ekonomiyi Geliştirme Vakfı, Mersin’de MEKİK – Mersin Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Konseyi gibi.) de valilerin başkanları oldukları ve Kalkınma Bakanlığı’nın vesayeti altında çalışan bu yapılarda merkeze eklenmektedirler.

Diğer yandan, bölgesel ekonomik kalkınma politikasında 1960’lı yıllardan itibaren Devlet Planlama Teşkilatı elinde konsantre olmuş iktidarın Kalkınma Ajansları vasıtasıyla yerel ve bölgesel aktörlerle paylaşılması önemli bir gelişmedir. Her ne kadar çekingen bir adım olsa da, bölgesel gelişme planlarının artık yerel ve bölgesel aktörler eliyle oluşturulmaya başlanması ve bu planlar aracılığıyla yerelin kendi geleceği hakkında söz sahibi olmaya başlaması kaydedilebilir. Bu noktada valilerin rolü de bir bakıma yeniden tanımlanmaktadır. Kalkınma Ajansları’nın yönetim kurulu başkanı olarak valiler, merkezin taşradaki uzantıları olmaktan ziyade, yerel/bölgesel taleplerin merkeze aktarılmasını sağlayan yereli savunan yeni işlevler üstlenmeye başlamışlardır. Tam da bu noktada, belediye ve büyükşehir belediye başkanlarının, seçilmiş siyasî organların temsilcileri olarak kalkınma politikalarına direkt olarak katılıyor olmaları da seçilmiş/atanmış dengesini sağlar niteliktedir. Yine Kalkınma Kurulları’ndaki özel sektör ve sivil toplum varlığı da yatay yönetişim mekanizmalarının kent-bölge ölçeğinde hayata geçirilmesi bağlamında dikkate alınmalıdır.

Ölçek açısından bakıldığında ise, Düzey 2 bölgeleri ile, büyükşehir belediyelerinin sınırları arasında, 6360 sayılı kanun ile bir yakınsamanın sağlanması da söz konusudur. İllerin mülkî sınırlarına genişleyen büyükşehir belediyeleri ile Düzey 2 ölçeğini kapsayan Kalkınma Ajanslarının, hem planlama hem de kalkınma politikaları bağlamında bütüncül ve işlevsel bir ortaklığa geçmelerinin düşünüldüğü öngörülebilmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere 6360 sayılı kanun ile finansal kaynakları artırılan büyükşehir belediyeleri, aynı zamanda Kalkınma Ajansları’nın malî destek programları çerçevesinde proje tekliflerinde bulunabilecek ve buradan hareketle kent-bölge ölçeğinde, merkezden aktarılan kaynaklar da hesaba katıldığında, yatırımların artırılması ve iyileştirilmesi mümkün olabilecektir.

Türkiye’deki durum dikkate alındığında, kent-bölge siyasetine geçişin çeşitli izdüşümlerinin görülmesi de mümkündür. Örneğin, bütün ülkeye yayılmakta olan Organize Sanayi Bölgeleri, yukarıda sözü edilen ölçek ekonomilerinin oluşmasına ciddi katkılar sunmaktadır. Sektörel öncelikler kadar yerel/bölgesel potansiyel ve ihtiyaçları referans kabul eden yeni teşvik düzenlemeleri de bu kapsamda değerlendirilebilir. Kurulması planlanan şehir hastaneleri, yine birçok ilde kurulan üniversiteler, havalimanları, AR-GE yatırımları, merkezin ekonomik kalkınma hedefleri doğrultusunda yerel/bölgesel mekâna ilişkin politikalarında önemli değişikliklere işaret etmektedir. Bütün bu gelişmeler ışığında, yerel bilincin ve örgütlülüğün oluşmakta olduğunu gösteren örnekler de mevcuttur. Kentlerde, kentsel yönetim yapıları oluşmakta, bu yapılar içinde biraraya gelen yerel nitelikli (kamu – özel sektör – sivil toplum) aktörler, uluslararası kültürel ve spor organizasyonlarının üstlenilmesi, kongre ve konferansların gerçekleştirilmesi, AR-GE faaliyetlerinin düzenlenmesi, inovasyon projelerinin ve teknoloji yatırımlarının hayata geçirilmesi gibi konularda kendi bölgelerinin gelişmesi amacıyla ortaklaşa hareket örnekleri sunmaktadırlar.

Bir Kent-Bölge Olarak İzmir Deneyimi

İzmir’in bir örnek olarak sunulmasının birkaç önemli nedeni bulunmaktadır. İzmir, Kalkınma Ajansları’nın kuruluş sürecinde önemli bir rol oynamış bir kenttir. Ayrıca, kuruluş sürecinden önce, 1990’lı yıllarda ajansların, politik ajandaya eklenmesinde de İzmir’in rolü yadsınmaz. 1990’lı yıllardan itibaren İzmir Ticaret Odası (İZTO) ve Ege Ekonomiyi Geliştirme Vakfı (EGEV) Kalkınma Ajansları’nın kurulması için merkezi yönetime, DPT’deki planlama bürokrasisine baskılar yapmış, bunlarla istişare ve müzakere süreçlerinde bulunmuştur. Özellikle, EGEV’in aşağıdan yukarı bir modeli benimseyerek, sadece İzmir’i değil bütün Ege’yi kapsayacak şekilde geliştirdiği yerel kalkınma girişimleri, İzmir’de güçlü bir sivil toplum, özel sektör ve kamu ortaklığının varlığına işaret etmektedir. EGEV’in ortaya koyduğu yerel kalkınma girişimlerini yönlendiren platformlarda İzmir ve komşu Ege illerinin önde gelen kamu, özel sektör ve sivil toplum aktörlerinin bir arada bulunduğunu söylemek gerekmektedir. Bu sosyal altyapı ve girişimci rolü sayesinde İzmir, ilk kalkınma ajansı uygulamasının bu kentte hayata geçirilmesini de başarmıştır. Bu durum, İzmir’in “ortak aktör” kavramının içini dolduran sosyal sermayeye sahip bir kent olduğunu

göstermektedir. Bu ortak aktör kimliğinin bir diğer bileşeni de 1990'lı yıllardan itibaren ayda bir kez gerçekleştirilen “Başkanlar Kurulu” (Başkanlar Kurulu bazı üyeleri: İzmir Ticaret Odası Meclisi Başkanı, Ege Bölgesi Sanayi Odası Başkanı, İzmir Borsası Yönetim Kurulu Başkanı, İzmir İhracatçılar Birliği Başkanı, İzmir Ziraat Odası Başkanı, İzmir Sanatkârlar Birliği Odası Başkanı, EGEV Başkanı, Batı Anadolu Sanayici ve İşadamları Derneği Başkanı) toplantıları olmuştur. İzmir valisinin ve belediye başkanının da düzenli olarak katıldıkları bu toplantılarda şehrin “yönetici seçkinleri” bir araya gelmekte ve kentsel yönetişimin kurumsallaşmasına katkıda bulunmaktadırlar. Ayrıca, EGEV'in yerel kalkınma anlayışının ana unsurlarını, İzmir'e ve Ege'ye yerli-yabancı yatırım çekme faaliyetleriyle stratejik kalkınma stratejisinin belirlendiği bir plan oluşturmuştur. Çeşitli sektör ve arama toplantıları sonucu EGEV, İzmir'in Güçlü ve Zayıf Yanlar, Fırsat ve Tehditler (GZFT) analizlerini gerçekleştirmiş ve bunlar doğrultusunda kalkınma hedeflerini belirlemiştir. İzmir'in küresel rekabette üstün bir konum kazanması da bu hedeflerden biridir. Buradan hareketle, İzmir'deki kentsel yönetim yapısına bakıldığında, dâhilî ve haricî bütünleşmenin sağlandığı görülmektedir. Diğer yandan, İzmir, daha İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA) kurulmadan büyümeyi artırıcı yönetim modelindeki tanımlayıcı özellikleri taşıyan bir kent olarak kendini göstermiştir. İzmir'de 2006 yılında kurulan ve 2008'de tam kapasite ile faaliyete başlayan İZKA, bu sosyal ve ekonomik altyapının üzerine oturmuştur ve hali hazırdaki kentsel yönetişimin devletin de desteğiyle kurumsallaşmasını sağlamıştır. Devletin sağladığı finansal kaynak ve meşruiyet ile İzmir'deki kentsel yönetim yeni bir boyut kazanmıştır. İZKA Yönetim Kurulu'nun başkanı validir. Diğer üyeler ise İzmir Büyükşehir Belediye Başkanı, İl Genel Meclisi Başkanı, İzmir Ticaret Odası Yönetimi Kurulu Başkanı, Ege Bölgesi Sanayi Odası Yönetim Kurulu Başkanı, İzmir Ziraat Odası Yönetim Kurulu Başkanı, İzmir Esnaf ve Sanatkârlar Odası Birliği Yönetim Kurulu Başkanı, Batı Anadolu Sanayici ve İşadamları Dernekleri Federasyonu Yönetim Kurulu Başkanı'dır. Sıralanan son üç üye kalkınma kurulundaki seçim sonucu belirlenmiştir. İZKA'nın yüz üyeli kalkınma kurulu üyeleri arasında ise İl Genel Meclisi temsilcileri, bakanlıkların il genel müdürlüklerinden temsilciler, üniversitelerden öğretim üyeleri, Organize Sanayi Bölgeleri temsilcileri, özel sektör kuruluşlarının temsilcileri ve bazı sivil toplum ve sendika temsilcileri bulunmaktadır. Katılım boyutunda, karar

mercii olan yönetim kurulu üyelerini şehrin yönetici seçkinleri oluşturmaktadır. Yönetim kurulunda herhangi bir sivil toplum temsilcisi veya sendikacı bulunmamaktadır. Bu eksiklik sınırlı da olsa kalkınma kurulunun çoğulcu yapısı ile giderilmeye çalışmış gibi görünmektedir. Bununla birlikte, yönetim kurulunda, devletin ve yerel yönetimlerin özel sektör ile yakın dirsek teması bulunmaktadır. Her ne kadar valinin yönetim kurullarına başkanlık etmesi ajansların kuruluş sürecinde özel sektör nezdinde ciddi hoşnutsuzluklara yol açmış olsa da, valinin korkulduğu gibi devletçi bir anlayışla değil, işleri özel sektör ve diğer sivil toplum örgütlerinin işini kolaylaştıran bir yaklaşımla adeta bir orkestra şefi gibi hareket ettiği gözlemlenmektedir. Bu noktada, valinin “devleti yerelde temsil etme” işlevi giderek “yereli birleştiren ve yerelin çıkarlarını merkezi hükümet ve kurumlar karşısında savunma” işlevine kaymaktadır. Valinin bir diğer yeni niteliği ise “girişimci vali” tanımına uygun olarak yerel ekonominin geliştirilmesini sağlamak olarak tanımlanabilir. Aynı şekilde, büyükşehir belediye başkanı da benzer girişimci nitelikleri göstermekte ve geleneksel yerel yönetim anlayışının dışına çıkarak daha işletmeci ve ekonomik kalkınmaya yönelik politikalar izlemektedir. İZKA’nın ekonomik kalkınmaya ilişkin ortaya koyduğu hedef ve araçlar da incelemeye değer niteliktedir. Yerel paydaşların etkin katılımını sağlayarak hazırlanan İzmir 2010-2013 bölge planının vizyonu “Koruyarak Gelişen, Üreterek Büyüyen Yenilikçi İzmir” olarak belirlenmiştir. Gelişme eksenleri ise, işletmelerde rekabet edebilirlik, istihdam ve sosyal bütünleşme, sürdürülebilir çevre ve güçlendirilmiş altyapı ve üstyapı olarak tasarlanmıştır. 2014-2023 Bölge Plânı’nın vizyonu olarak da “Bilgi, Tasarım ve Yenilik Üreten, Akdeniz’in Çekim Merkezi İzmir” belirlenmiştir. Gelişme eksenleri ise, güçlü ekonomi, yüksek yaşam kalitesi ve güçlü toplum olarak ortaya konmuştur. Bu vizyon ve gelişme yaklaşımlarının, küresel ekonominin anahtar kelimesi olan rekabet kavramıyla olan bağlantısı hemen göze çarpmaktadır. Bunun yanında, sosyal kalkınma, çevre ve altyapı yatırımları da ihmal edilmemiştir. Ayrıca, bölge planı yönetişim ve katılım boyutuyla önemlidir. Bilindiği üzere, 1960’lardan itibaren bu planlar DPT’nin tekelinde tepeden inme ve kısıtlı katılım mekanizmaları ile hazırlanmaktaydı. Planlar, temel stratejik kalkınma dokümanları olarak tanımlanırsa, İZKA’nın uyguladığı aşağıdan yukarı ve yerel katılıma dayanan planlama anlayışı, Türkiye için yeni bir olgudur ve kentsel yönetişimin içini dolduran bir uygulamadır. Bir diğer yeni-

lik ise, bölge planlarının, mali destek programları kapsamında gerçekleştirilen projelerle ve yatırım destek ofisi aracılığıyla planda öncelik verilen sektörlere çekilen yatırımlarla “yaşayan” bir belge haline gelmesi olarak görülebilir. Uygulamalar arasında ise İzmir’in uluslararası görünürlüğünü ve saygınlığını artırmayı hedefleyen EXPO 2015 adaylığı ve yatırım çekmeyi, küresel rekabette üstünlük sağlamayı amaçlayan “İzmir Tanıtım Stratejisi” ve “Invest in İzmir” gibi uygulamalar sıralanabilir. İZKA’nın bu hedef ve işlevleri ile paralellik gösteren bir diğer yönetim mekanizması da İzmir Büyükşehir Belediyesi Başkanı’nın öncülüğünde kurulan İzmir Ekonomik Kalkınma ve Koordinasyon Kurulu’dur (EKKK - EKKK’nın bazı üyeleri: MÜSİAD İzmir Şubesi Yönetim Kurulu Başkanı, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektör Yardımcısı, İZSİAD Yönetim Kurulu Başkanı, İzmir Büyükşehir Belediye Başkanı, İzmir Kalkınma Ajansı Genel Sekreteri, DİMES Genel Müdürü, TMMOB İzmir İl Koordinasyon Kurulu Başkanı, Deniz Ticaret Odası İzmir Yönetim Kurulu Başkanı, İzmir Ticaret Odası Yönetim Kurulu Başkanı). Önde gelen sektörlerin temsilcilerini, özel sektör kuruluşlarını ve ticaret ve sanayi odalarını bir araya getiren bu kurulun üyeleri arasında İZKA’nın genel sekreteri de bulunmaktadır. EGEV’in başkanı İZKA’da yer aldığı gibi bu kurulda da bulunmaktadır. Gerek İZKA, gerek Başkanlar Kurulu, gerekse de EKKK olsun, İzmir’deki kentsel yönetim mekanizmalarının, Türkiye için ideal-tip oluşturabilecek düzeyde gelişmiş olduğu söylenebilir. İzmir, bu mekanizmaları harekete geçirerek, hem yerelde bütünlüğü sağlamaya çalışmakta hem de kentin çıkarlarını ulusal ve uluslararası ölçekte savunmaya çabalamaktadır. Kuşkusuz, zamanın ruhu da İzmir’de kendini hissettirmektedir. Bu yönetim mekanizmalarında, iktidar, büyük ölçüde, kentin kamu ve özel sektör temsilcilerinin oluşturduğu yönetici seçkinler arasında paylaştırılmış durumdadır. Yönetici seçkinler için öncelikler, ekonomik kalkınma ve küresel rekabette üstün konum elde etmek olarak belirlenmiştir. İZKA ile ortak aktör statüsü resmiyet kazanan İzmir, bir yandan kendi içinde yönetim yapıları oluşturmak, diğer yandan bölge planı, büyük proje ve tanıtım faaliyetleriyle merkezi yönetim ve küresel piyasalarla yeni ilişkiler geliştirmek arayışındadır (Özışık, 2013: 10).

Sonuç Yerine

Gerek Kalkınma Ajansları gerekse de 6360 sayılı kanun, Türkiye’de

mekânın sadece idarî açıdan değil, ekonomik ve siyasî açıdan da yeniden tanımlanması bağlamında önemli değişiklikleri beraberinde getirmektedir. 6360 sayılı kanunun bu çalışmada Kalkınma Ajansları ile birlikte ele alınmasının en temel nedeni, her iki uygulamanın, mekânın yönetiminde, demokratikleşme ve çok düzlemli yönetime geçiş, ekonomik kalkınmada ve hizmet sunumunda verimlilik artışı gibi hedeflerin gerçekleştirilmesi bağlamında birbirlerini tamamlar nitelikte olmalarıdır. Mekân yeniden tanımlanırken, bu yeni mekânın yönetim yapısı da farklı kurumsal örgütlenmeleri beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda, bu *yeni* mekânın gerek özdeş diğer yerel mekânlarla gerek merkezle ve de dış dünya ile olan ilişkilerinin incelenmesi önem kazanmaktadır.

Yasa koyucu, 6360 sayılı kanun ve Kalkınma Ajansları arasında direkt bir bağlantı öngörmemiş olsa da, her iki reform bir arada düşünüldüğünde Türkiye’de geleneksel anlamda temel yerel yönetim birimi olarak kabul edilen illerin ötesinde, kalkınma ve hizmet sunumunun sağlanması amacıyla daha geniş ve optimal bir mekânın tasarlanmakta olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Kalkınma Ajansları, uygulamakta oldukları mali destek programları yerel nitelikli projeleri finanse etmek ve yatırım ortamını iyileştirmek gibi amaçları güderken, büyükşehir belediyeleri yereldeki daha kapsamlı ve büyük ölçekteki yatırımların gerçekleştirilmesinde yetkilidirler. Ancak, büyükşehir belediye başkanlarının ve merkezden yönetilen yatırımların yereldeki koordinasyonundan sorumlu olan valilerin bu ajansların yönetim kurullarında bulunmaları, bu kurumların hem mekânsal açıdan hem de yönetim açısından iç içe geçmeleri sonucunu doğurmaktadır.

Bu noktada, belki de en can alıcı konu, hayata geçirilen bu yeni mekânsal düzenlemeler ve yönetim yapılarının zaman içinde merkeze daha az bağımlı olan, kendi politikalarını ve yatırım kararlarını belirleyip uygulayabilecek ve de gerektiğinde merkez ile müzakere edebilecek, küresel ekonomiye entegre olabilecek “bölge”leri ortaya çıkartıp çıkartamayacağı sorunsalıdır. İhracata dayalı bir kalkınma modelinde, hem yerel hem ulusal hem de küresel ölçekte rekabet etme sorunu ile karşı karşıya bulunan *yerellikler*, yerel ve/ya bölgesel potansiyellerini harekete geçirebilmeyi sadece ekonomik ortaklık şemsiyesi altında gerçekleştirebilirler mi? Globalleşen dünya ekonomisinde, ekonominin lokomotif güçleri olarak “global kent-bölge” statüsüne

erişebilmeleri için elbette ulusal hükümet ile koordinasyona ihtiyaçları bulunmaktadır ancak yerel/bölgesel sinerjinin tam anlamıyla etkin kılınabilmesi için siyasî ve idarî özerkliğin sağlanması ve merkezîyetçi yapının desantralize edilmesi gerekli görünmektedir. Bu aşamadan önce, hali hazırda varolan yerel/bölgesel nitelikli aktör ve kurumların, altyapı, ulaşım, turizm gibi alanları ilgilendiren konularda belirlenen yerel ihtiyaçlar doğrultusunda yerel nitelikli yatırımlarını kendi kendilerine programlayıp gerçekleştirebilmelerinin sağlanması öncelikli bir hedef olarak görülebilir. Bu çerçevede İngiltere örneğinde olduğu gibi, önemli ve büyük çaptaki yatırımların gerçekleştirilebilmesi için gerekli mâlî imkânların sağlanması amacıyla, merkezî hükümet ile müzakere edebilecekleri bir yasal altyapının oluşturulması da hedeflenebilir. Sonuç olarak, yerellikler kendi kaynaklarını ve siyasetlerini belirleyebildikleri ölçüde merkezin siyasî-idarî vesayetinden ve ekonomik boyunduruğundan sıyrılacaklardır. Bu koşullarda dünyadaki diğer kent-bölgelerin güç ve kapasitesine ulaşabilmeleri ve küresel ekonomide görece üstünlükler elde edebilmeleri daha kolay mümkün olabilecektir.

Kaynakça

- Albrechts, L., Healey, P. ve Kunzmann, K.R. (2003). Strategic spatial planning and regional governance in Europe. *Journal of the American Planning Association*, 69, 113-129
- Aktar, C. (2012). Çözüm büyükşehir değil adem-i merkeziyet. *Taraf*, 27.11.2012, <http://arsiv.taraf.com.tr/yazilar/cengiz-aktar/cozum-buyuksehir-degil-adem-i-merkeziyet/24170/>
- Arı, A. (2006). *Bölgesel kalkınma politikalar ve yeni dinamikler*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Balducci, A., Kunzmann, K.R. ve Sartorio, F.S. (2004). Towards creative city region governance in Italy and Germany. *DISP, The Planning Review* 40 (158), 2-4
- Davoudi, S. (2008), Conceptions of the city-region: A critical review. *Urban Design and Planning*, 161, 51-60. DOI: 10.1680/udap.2008.161.2.51
- Eraydın, A. Kent Bölgeler: Küreselleşmenin Yeni Odakları mı Yoksa Yeni Birlikteliklerin ve Demokrasi Taleplerinin Mekânları mı?, Erişim Tarihi: 30.06.2009 <http://www.planlama.org/index.php/planlamaorg-yazlar6/planlamaorg-yazlar/64-planlamaorg-yazlar/prof-dr-ayda-eraydin/1004-kent-boelgeler-kueresellemenin-yeni-odaklar-m-yoksa-yeni-birlikteliklerinin-ve-demokrasi-taleplerinin-mekanlar-m>
- Harrison, J. (2007). From competitive regions to competitive city-regions: A new orthodoxy, but some old mistakes. *Journal of Economic Geography*, 7, 311–332
- Jonas A. (2013). City-regionalism as a contingent ‘geopolitics of capitalism’. *Geopolitics*, 18 (2). 284-298, DOI: 10.1080/14650045.2012.723290
- Karasu, K. (2005), İngiltere’de bölge kalkınma ajansları. *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir* (pp. 197-238) Ankara: Yayed.
- Le Gales, P. (2003). *Le retour des Villes Européennes. - sociétés urbaines, mondialisation, gouvernement et gouvernance*. Paris: Presses de Sciences Po
- Ökmen, M., P, B. (2008). *Kuramdan uygulamaya yerel yönetimler - ilkeler yaklaşımlar ve mevzuat*. İstanbul: Alfa Aktüel Yayını.

- Özışık, F.U. (2013). Küreselleşme-yerelleşme sürecinde kentsel yönetim: Kalkınma ajansları ve İzmir örneği – *Kent Akademisi, Kent Kültürü ve Yönetimi* (ISSN: 2146-9229) – www.kentakademisi.com, no:12
- Özışık, F.U. (2012). L'Européanisation De La Politique De Développement Régional En Turquie (Türkiye'de Bölgesel Kalkınma Politikasının Avrupalılaşması) (Doktora Tezi) *Aix-Marsilya Üniversitesi, Aix-en-Provence Siyasal İncelemeler Enstitüsü*, Fransa, <http://www.theses.fr/2012AIXM1035>
- Parr, J. (2005). Perspectives on the city-region. *Regional Studies*, 39 (5), 555-566. DOI:10.1080/00343400500151798
- Rodriguez - Pose, A. (2008). The rise of the “city-region” concept and its development policy implications. *European Planning Studies*, 16 (8), 1025-1046. DOI: 10.1080/09654310802315567
- Salet, W., Thorley, A. ve Kreukels, A. (2003). *Metropolitan governance and spatial planning*. London and New York: Spon Press.
- Scott, A.J. (2001). Globalization and the rise of city-regions. *European Planning Studies*, 9 (7), 813-826
- “Sorularla ve Cevaplarla Yeni Büyükşehir Belediye Yasası”, AK Parti Genel Merkezi Yerel Yönetimler Başkanlığı, www.akparti.org.tr
- Turan, M. (2005). *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir*. Ankara: Yayed
- “40 Soruda Yeni Büyükşehir Belediye Yasası”, CHP, Yerel Yönetimler Başkanlığı, www.chp.org.tr/yerelyonetimler/pdfkitaplar/40_soruda_yeni_buyuksehir_belediye_yasasi/40_soruda_yeni_buyuksehir_belediye_yasasi.html

***Arap Baharı: Ortadoğu'da Demokrasi Arayışı ve
Türkiye Modeli*, Ed.: Murat Aktaş
(Nobel Yayınevi, Ankara 2012, 223 sayfa)**

Emine Öztürk¹

Murat Aktaş editörlüğünde oluşturulan bu kitapta; Nilüfer Göle, Cengiz Aktar, Cenap Çakmak, Abdullah Kıran, Fulya Şen ve Orhan Gafarlı Arap Baharı konusunu farklı boyutlarıyla ele alarak, farklı aktörler bağlamında incelemekte ve güncel duruma ve geleceğe ilişkin analizlerde bulunmaktadır. Yazarlar Arap Baharı konusunu Ortadoğu'da demokrasi, ABD, Türkiye, Suriye, Rusya, İran ve Suudi Arabistan çatışması ve Batı medyasında Arap Baharı'nın yansıtılması gibi temel başlıklar altında incelemiştir.

Kitapta Arap ülkelerinde yaşanan ayaklanmaların bölgenin sosyopolitik yapısında ve yönetim biçimlerinde oluşturduğu değişiklikler analiz etmekte ve bölgedeki halkların talepleri doğrultusunda Arap Baharı'nın siyasi bir olgu olup olmadığı tartışılmaktadır. Yazarlar aynı zamanda bölgedeki sömürgeci yapının Ortadoğu'nun bugününe nasıl etkide bulunduğu konusunda ve Batılı güçlerin bölgedeki çıkar çatışmalarına ve enerji güvenliği konularına da değinmişlerdir. Ayrıca Arap Baharı olayları esnasında Türkiye'nin duruşu ve olaylardan nasıl etkilendiği de incelenmiştir.

Kitap, farklı yazarların değerlendirmelerinden oluştuğu için, her bir yazarın ele aldığı konuya incelememiz boyunca tek tek değinilecektir. 1. bölümde Murat Aktaş'ın *Arap Baharı ve Ortadoğu'da Demokrasi Sorunu* başlıklı değerlendirmesine yer verilmiştir. Murat Aktaş bu bölümde dünyanın küreselleşmesine, ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle sosyal medya ve internet kullanımının yaygınlaşmasıyla Ortadoğu'da demokrasi ve insan haklarına olan talebin ortaya çıkmasını Aydınlanma Dönemi ve matbaanın kullanılmasıyla Avrupa'da ortaya çıkan hareketlerle özdeşleştirmiştir. Aktaş günümüzde yapılan

¹ Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çeviribilim Bölümü, emineo@sakarya.edu.tr

insan hakları ihlali ve haksızlıkları gizleme olasılığını ortadan kaldıran teknolojilerin halk ayaklanmalarını da beraberinde getirdiğini ileri sürmektedir. Aktaş'ın analizine istinaden iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin özellikle Tunus'ta ortaya çıkan ayaklanmanın diğer Arap ülkelerine de yayılması konusunda önemli rol oynadığını söylemek mümkündür. Aktaş, bu bölümde Ortadoğu'nun sömürge tarihine ilişkin bilgiler vererek bu bölgede Batılı ülkelerin çıkarları doğrultusunda bölgenin daha "kolay ve maliyetsiz" şekilde sömürülmesi adına kendilerine bağlı yönetimler kurduğundan ve bölgede kurulan bu düzenin bugünkü sorunların temelini oluşturduğundan bahsetmektedir. Ayrıca Ortadoğu bölgesindeki petrol yataklarından dolayı bölgenin küresel güçlerin rekabet ve çatışma alanı olduğunu ifade ederek bölgede petrol kaynakları üzerinde oluşturulmaya çalışılan güç dengeleri konusunda bilgi vermektedir. Aktaş, Ortadoğu'daki ülkelerin mezhepsel, kültürel, tarihi anlamda farklılıklarla birlikte yönetsel ve siyasi açıdan ortak yönleri paylaştığına değinerek bölgede insan hakları, ifade özgürlüğü ve demokrasi konusunda sorunların yaşanmasını manidar bulmaktadır. Aktaş, küresel güçlerin başını çektiği dış aktör ve faktörlerin demokratik bir Ortadoğu yerine halkları kontrol edilebilecek baskıcı rejimleri tercih etmesini demokrasi önündeki en önemli engellerden biri olarak kabul etmektedir. Ancak gençliğin öncülüğünde bölgede yaşanan protestolarla Arap haklarının demokrasi yokluğuna, ekonomik problemlere ve ordu rejimlerinin oluşturduğu katı güvenlik ağına karşı çıkarak kendilerine dayatılan bu koşullara karşı çıkmalarını Aktaş boyun eğme ve kadercilik yaklaşımının çözülmesi olarak görmekte ve bölgede demokrasinin yerleşmesi açısından önemli bir adım olarak değerlendirmektedir. Yazar aynı zamanda ayaklanmaları küresel güçlerin sömürgeye dayalı politikalarıyla ilişkilendirmekte ve ayaklanmalarının bölge halklarının kendi kaderlerinin aktörleri haline gelmelerinin bölgedeki durumun analizi konusunda önemli bir etken olduğu vurgulamaktadır.

Kitabın ikinci bölümünde Cenap Çakmak, *Arap Baharı Sürecinde ABD'nin Dış Politikası* konusunu ele almaktadır. Çakmak, bu bölümde Ortadoğu bölgesinde gerçekleşen Arap Baharı'na ABD'nin tamamen hazırlıksız yakalandığının altını çizmektedir. Arap Baharı'nın yaşandığı bölgelerde muhalefet eksikliği, sivil toplumun olmayışı ve demokrasi yönünde talebin olmayışı gibi nedenlerle bölgede bu denli bir hareketlenmenin beklenmediğini belirten Çakmak, BOP projesiy-

le ve Irak müdahalesi gibi etkenlerle bölge halkları üzerinde oluşan olumsuz imajı nedeniyle bölgeye doğrudan müdahale yolları kapanan ABD'nin Arap Baharı ile eline önemli bir fırsat geçtiğini belirtmektedir. Bölgedeki en önemli aktörlerden olan ABD'nin temel hedeflerinin enerji arz güvenliği sağlanması ve bölgedeki toplumların küresel sisteme entegrasyonu olduğuna değinir. Çakmak bölgede değişimin desteklenmesi açısından Arap Baharı'nın ABD'ye verdiği fırsatın ABD tarafından oldukça iyi şekilde değerlendirildiği yönünde değerlendirmeler yapmaktadır. ABD'nin sürekli olarak, değişimi ve halkların taleplerine uygun yönetimlerin oluşturulmasını vurgulayarak istikrarlı bir yöntem izlediğini iddia etmektedir. ABD'nin Arap Baharı sürecinde doğrudan ve kendi başına müdahaleyi tercih etmediğini ve süreci dışardan izleyerek ona göre pozisyon almayı tercih ettiğini ve meşruiyet kaygılarıyla ortaklarla birlikte hareket ettiğini -özellikle de Libya müdahalesi konusunda- vurgulamaktadır. Çakmak ABD'nin bu tutumunu, ABD'nin bölge ve dünya halkları nezdinde yaşadığı ciddi itibar kaybıyla ilişkilendirmektedir. ABD'nin istikrarlı tavrının yanı sıra Şii Hilali'nin Arap Baharı ile farklı bir boyut kazanması sebebiyle Bahreyn'deki hükümetin sert önlemlerine tepki verme konusunda çekingen davrandığını ve aynı kaygıyla İran'ı çevreleme politikası bağlamında Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerine değişim mesajı vermekten de özellikle kaçındığını belirtmiştir. Çakmak, ABD'nin süreci oldukça ihtiyatlı bir şekilde yönettiğine, istikrarlılık ve tutarlılık çerçevesince başarılı bir yaklaşım benimsediğine vurgu yapmıştır. Yazar aynı zamanda ABD'nin doğrudan tek taraflı ve kaba güce dayanan tedbirlere başvurmayışının ve hukuku öne çıkaran tutumunun bölge halkları nezdinde kendine karşı oluşan nefretin artmasını engellediğini vurgulamıştır.

3. bölümde Nilüfer Göle, *Arap Baharı ve Türkiye* başlıklı yazısında Arap Baharı sürecinde Türkiye'nin Ortadoğu'daki isyan rüzgârlarından etkilenmediğini aynı zamanda Avrupa'daki kriz ekonomisinin de kısılcı altına girmediğini belirterek bu bağlamda bir model teşkil edip etmediğini sorgulamaktadır. Göle, Arap Baharı'yla birlikte Türkiye'nin farklı bir yüzünün keşfedildiğini ve Türkiye'nin artık bir referans, örnek hatta İslam ile çoğulcu demokrasi ve ekonomik gelişmeyi birleştirmeyi başaran bir model olduğuna ilişkin analizde bulunmaktadır. Göle, Türkiye'nin yeni bir bölgesel aktör olarak ortaya çıkmasını sağlayan etken ve olaylara da değinerek, Davutoğlu'nun

da öncülüğünü yaptığı sıfır sorun politikası ile Ortadoğu bölgesinde yeni bir rol üstlendiğine ilişkin değerlendirmeler yapmaktadır. Yazar, Avrupa'nın da artık tasavvurun merkezi olma özelliğini kaybettiğinden yola çıkarak Türkiye'nin bölge ülkeleri açısından hem ekonomik işleyiş anlamında hem de demokratik ve laik bir ülke olarak bir model olabileceğine işaret etmektedir.

4. bölümde Cengiz Aktar, *Türkiye'nin Yeni Dış Politikası Üzerine Gözlemler* başlığı altında Türkiye'nin bir süredir dış politikasında yaşanan değişimlere işaret etmektedir. Aktar, Türkiye'nin özellikle 2005 yılından itibaren dış politikasında değişimlerin gözlendiğini ancak bu değişimlerin izinin Soğuk Savaş'ın sonuna doğru Sovyet Bloğu'ndan kopan Türki Cumhuriyetleri'nin farkına varıldığı tarihlere kadar geri gidebileceğini analiz etmektedir. Aktar, Türkiye'nin komşularıyla sıfır sorun politikasını ve Ortadoğu ülkelerine model olma ve Ortadoğu'nun sorunlarının çözümünde bir taraf olarak kendini konumlandırmaya ilişkin yeni politikasının acemiliklerle sürdürüldüğünü öne sürmektedir. Aktar, Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik başarısının AB nezdinde olumlu karşılanacağına ilişkin varsayımlarının boşa çıktığını belirtmekte ve Türkiye'nin yüzünü Ortadoğu'ya dönmesinin AB ülkeleri tarafından olumsuz karşılandığına ilişkin değerlendirmeler yapmaktadır. Aktar aynı zamanda Türkiye'nin bütün beceriksizliklerine rağmen kendisini dönüştürürken istikrarını kendi çevresine, komşularına ihraç ederek onları da değiştirmeye çalışan konumunun ve Ortadoğu ülkeleri için şeriatın karşısında bir Türk modeli olarak algılanıyor oluşunun altını çizmektedir.

5. bölümde ise Abdullah Kıran, *Arap Baharı Gölgesinde Türkiye Suriye İlişkileri* adlı yazısında Türkiye ve Suriye çekişmesinin arka planına değinerek iki ülkenin kendilerini Soğuk Savaş döneminde nasıl konumlandıklarından yola çıkıyor aynı zamanda tarihsel anlaşmazlıklar konusuna da değinerek iki ülke arasındaki ilişkileri günümüze kadar analiz ediyor. Kıran, bu bölümde Suriye'nin etnik yapısına, dini azınlıklarına ve Suriye'deki rejime ve rejimi destekleyen taraflara ilişkin ayrıntılı bilgiler veriyor ve Türkiye ile Suriye ilişkilerini bu çerçevede analiz ediyor. Kıran, Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkilerin oldukça gergin yapısına dikkati çekerek, iki ülkenin savaşın eşiğine geldiğini ancak Türkiye'nin Suriye'ye müdahale konusunda dışarıdan destek alamadığını ve tek başına yapacağı bir müdahalenin de olası

sonuçlarını değerlendirerek iki ülke ilişkilerini bu düzlemde analiz ediyor.

6. bölümde Abdullah Kıran, *İran ve Suudi Arabistan Çatışması* ele alıyor. İran ve Suudi Arabistan çatışmasının temel nedenlerini değerlendiren Kıran, iki ülke arasındaki sorunları temelde mezhep çatışması ve küresel enerji pazarında egemenlik yarışına dayandırmaktadır. Kıran, iki ülkenin karşı karşıya gelmesinde önemli bir dönüm noktasının da Arap Baharı karşısında aldıkları tutum olduğunu vurgulamaktadır. İran'ın Arap Baharı'nı İslami bir uyanış olarak ele aldığı ve Suudi Arabistan'ın da bölgedeki dengelerin korunmasını benimsediğinden yola çıkarak; iki ülkenin Arap Baharı konusunda özellikle de Bahreyn ve Suriye söz konusu olduğunda karşı karşıya geldikleri yorumu yapmıştır. Kıran, iki ülkenin de silahlanma yarışı içinde oluşunun, mezhep çatışmalarının ve dünya pazarındaki enerji rekabetlerinin iki ülke arasındaki ayrımı gittikçe derinleştirdiğine vurgu yapmaktadır.

7. bölümde Orhan Gafarlı *Rusya'nın Dış Politika Konsepti ve Büyük Ortadoğu'da Arap Baharı* yazısında Rusya'nın Soğuk Savaş ardından Ortadoğu ile olan ilişkilerini nasıl şekillendirdiği konusunda analizlere yer vermektedir. Gafarlı'ya göre Rusya'nın şu dönemde en önemli arzusu Sovyet yıllarının mirası olan bağları yeniden güçlendirmektir ve Rusya bu hedef doğrultusundan hegemonya ve müttefik kazanma yarışı içindedir. Özellikle de Arap Baharı'nın bölgede yarattığı yeni güç dengelerinin Rusya'nın bölgede atacağı adımlar konusunda çok taraflı bir politika geliştirmesi gerektiğine yönelik analizler yapmaktadır. Yazar Ortadoğu bölgesinde Rusya'nın İran, Suriye ve Türkiye ile olan ilişkilerini analiz ederek, Rusya'nın yeni dış politikasındaki eksikliklere vurgu yapmaktadır. Aynı zamanda Rusya'nın neo-Sovyet imajlı bir politika gütmemesinin Avrupa ülkeleri tarafından olumlu karşılanmadığını da belirtmektedir. Gafarlı, Rusya'nın sadece kendi çıkarlarını düşünerek değil bölge halklarının kültürel değerlerini de dikkate alarak kendi politikalarını oluşturmasının bölgenin istikrarı açısından önemine de vurgu yapmaktadır.

Son bölümde Fulya Şen, *Arap Baharı ve Batı Medyası (CNN ve BBC Örneği)* başlıklı yazısında Arap Baharı sürecinin batılı medya organları tarafından nasıl lanse edildiğinin örnekler üzerinden incelemesini yapmaktadır. Şen, CNN ve BBC'nin internet sayfalarından yer

alan haberleri kullanılan dil açısından ve kelime tercihleri açısından değerlendirerek Arap Baharı'na ilişkin hangi görüşlerin yansıtılmaya çalışıldığının analizini yapmaktadır. CNN ve BBC gibi yayın organlarının ideolojik bir yaklaşım sergileyerek Arap Baharı'nı şiddet, huzursuzluk ekseninde yorumladıklarının altını çizerek, bu tür bir yaklaşımın oryantalist bir anlayışı temsil ettiğini ve küresel medyanın egemen güçlerinin siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda haber ürettikleri yorumu ortaya koymaktadır.

İncelediğimiz kitap Arap Baharı'nı farklı aktörler ve bölgesel güçlerin bakış açıları ve tutumları açısından inceleyen bir çalışması olması bakımından önem taşımaktadır. Kitap aynı zamanda Arap Baharı sürecine geniş bir pencereden bakarak bölgede yaşanan sürecin doğru değerlendirilebilmesi için zemin hazırlamaktadır. Elimizdeki kitap küresel ve bölgesel güçlerin hem bu süreçte izledikleri politikaları ele alması bakımından hem de bölgede önemli yere sahip aktörlerin tarihsel süreçte bölgedeki çıkarlarını ve tutumlarını değerlendirmesi açısından değer kazanmaktadır.

YAZIM KURALLARI

Dergiye gönderilecek çalışmaların;

- Word programında (2.0 ya da daha üst sürümlerinden birinde) yazılması,
- Makale ise, ortalama 5000 kelime; kitap incelemesi ise ortalama 1000 kelime olması,
- Başlıklarının sadece ilk harfleri büyük, Cambria 14 punto, kalın olması,
- En fazla ikili alt başlık kullanılması; ilkinin Cambria 12 punto, kalın, ikincisinin ise aynı zamanda italik olması,
- Yazar adlarının sadece ilk harfleri büyük, Cambria 12 punto kalın olması,
- Özetlerinin (abstract) 90-120 kelime arasında ve anahtar kavramlarının (keywords) 5-6 adedi geçmemesi, Times New Roman 12 punto italik olması,
- Ana metinlerinin Times New Roman 12 punto olması,
- Paragraf aralığının 12 nk ve satır aralığının 1,5 olması,
- Dipnotlarının Times New Roman 10 punto olması,
- Çift tırnak (“...”) kullanılması,
- Grafiklerinin Windows işletim sisteminde açılabilir olması, grafik ve tabloların numaralandırılması,
- Fotoğraflarının jpeg formatında ve yeterli boyutlarda, metin içinde ilgili yerlerde olması,
- Yararlanılan eserlerin kaynakçada belirtilmesi hususunda;
 - 1- APA (<http://www.apastyle.org/>) ve
 - 2- Chicago Stillerinin (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>) kullanılması gerekmektedir.

Ayrıca internetten yapılacak olan alıntılarda;

Harvard Üniversitesi'nin yayınladığı şu kılavuzdan faydalanabilirsiniz:

http://www15.uta.fi/FAST/PK6/REF/writing_with_internet_sources.pdf

Dergimizde öncelikli olarak; Tarih, Sosyoloji, Uluslararası İlişkiler, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi alanındaki makaleler yayınlanmaktadır.

Yazarlar, alışmalarını Akademik İncelemeler Dergisi'nin DergiPark sayfasına (<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/akademikincelemeler>) gönderirler.

alışmalar, her biri ayrı bir sayfada başlamak kaydıyla aşağıdaki bölümleri içermelidir:

- Başlık sayfası (Yazar(lar)ın tam adları ve çalıştıkları kurumlar, iletişim bilgileri, makale üst başlığı), 90-120 kelime Türkçe zet ve 5-6 anahtar kavram ve 90-120 kelime İngilizce zet ve 5-6 anahtar kavram,
- Ana makale metni,
- Kaynakça,
- Ekler, tablolar, Őekiller.

Not 1: Doktorasını tamamlamamış araştırmacıların danışman hocaları ile beraber hazırladıkları çalışmalar editoryal sürece dâhil edilecektir.

Not 2: Dergiye gönderilen yazılar yayınlansın yahut yayınlanmasın yazarlarına iade edilmeyecektir:

